

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері заң ғылымдарының докторы, профессор

Ағыбаев Арықбай Нүсіпәліұлының құрметіне арналған

«Құқық және әділет: Жаңа қоғамдағы құқықтық теңдік мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК ТРУДОВ

Международной научно-практической конференции
«Право и справедливость: вопросы правового равенства в новом обществе» посвященной
заслуженному деятелю Казахстана , доктору
юридических наук , профессору
Арыкбаю Нусупалиевичу Агыбаеву

PROCEEDINGS

International scientific-practical conference on

«Law and Justice: issues of equality in the new society»
dedicated to the honored figure of Kazakhstan , doctor of
legal sciences , professor Akibayev Arikbay Nusupaliovich

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

ҚОРҚЫТ АТА АТЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері заң ғылымдарының докторы,
профессор, Ағыбаев Арықбай Нүсіпәліұлының құрметіне арналған **«Құқық
және әділет: Жаңа қоғамдағы құқықтық теңдік мәселелері»** атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК ТРУДОВ

Международной научно-практической конференции **«Право и
справедливость: вопросы правового равенства в новом обществе»**,
посвященной заслуженному деятелю Казахстана , доктору юридических наук ,
профессору Арыкбаю Нусупалиевичу Агыбаеву

PROCEEDINGS

International scientific-practical conference on **«Law and Justice: issues of equality
in the new society»** dedicated to the honored figure of Kazakhstan , doctor of legal
sciences , professor , Akibayev Arikbay Nusupaliovich

17.04.2025

Қызылорда, Қазақстан.

ӘОЖ (УДК) 340:32.019.5: 34.07

КБЖ (ББК) 67.0я7

Қ 74

Редакция алқасы/Редакционная коллегия

«Жас Заңгер» ғылыми-зерттеу үйірмесі

Жумагулова Шолпан Рустемқызы – Заң ғылымдарының кандидаты, “Құқықтану” БББ қауымдастырылған профессоры м.а., «Жас Заңгер» ғылыми-зерттеу үйірмесінің жетекшісі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қызылорда қ. Қазақстан Республикасы

Алтаев Ерлан Амангельдиевич – “Құқықтану” БББ жетекшісі, заң ғылымдарының кандидаты. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қызылорда қ. Қазақстан Республикасы

Орынбасар Нурсая Серикқызы – «Жас Заңгер» ғылыми-зерттеу үйірмесінің төрайымы. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қызылорда қ. Қазақстан Республикасы

ISBN 978-601-14-0376-4

«Құқық және әділет: Жаңа қоғамдағы құқықтық теңдік мәселелері» – атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы / Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2025 –

«Право и справедливость: вопросы правового равенства в новом обществе» – сборник трудов международной научно-практической конференции / Кызылорда: Кызылординский университет имени Коркыт Ата, 2025 –

«Law and Justice: issues of equality in the new society» – proceedings of the international scientific and practical conference / Kyzylorda: Korkyt Ata Kyzylorda university, 2025 –

340:32.019.5: 34.07 ӘОЖ (УДК)

67.0я7 ББК (КБЖ)

74 Қ

ISBN 978-601-14-0376-4

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2025

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, 2025

Korkyt Ata Kyzylorda university, 2025

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

Кәрімова Бейбіткүл Сәрсемханқызы ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ.....	9
Орынбасар Нусипалиулы Тлепбергенов ҚҰҚЫҚҚА ҚУАТ БЕРГЕН ЕДІ.....	11
Жұмабаева Құралай Жұмабаевна ҰСТАЗ - ҰЛЫ ТҰЛҒА.....	15
Жумагулова Шолпан Рустемқызы ҰСТАЗЫҢДЫ АТАҢНАН ДА ӨЗІЗ ТҮТ.....	17
Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ, ҚАЙРАТКЕР ҒАЛЫМ (З.Ғ.Д., ПРОФЕССОР, А.Н.АҒЫБАЕВ ТУРАЛЫ ОЙ).....	19
Кубенова Алия Русланқызы СЛУЖЕНИЕ ЗАКОНУ И НАРОДУ: ПУТЬ АКАДЕМИКА А.Н.АҒЫБАЕВА.....	21
1 – СЕКЦИЯ. АДАМ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫС/ ЧЕЛОВЕК И ПРЕСТУПНОСТЬ/ HUMAN AND CRIME	
Кытайбекова Малика Салауатқызы ЮРИДИЧЕСКАЯ ЗАЩИТА ДЕТЕЙ ОТ БУЛЛИНГА: ПРАВОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И ИХ ЭФФЕКТИВНОСТЬ.....	23
Jumayev Sanjar Ilyos PROTECTION OF PERSONAL DATA IN THE DIGITAL ECONOMY IN UZBEKISTAN: LEGAL PROBLEMS AND SOLUTIONS.....	31
Калбаева Эльдора Узақбаевна НАКАЗАНИЕ В ВИДЕ ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ ДЛЯ ОСУЖДЕННЫХ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, МЕХАНИЗМЫ ИСПОЛНЕНИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ.....	38
Dauletbaeva Aynur Bakhramovna COMMITTING SEVERAL CRIMES IN CRIMINAL LAW: CONCEPT AND ITS TYPES.....	43
Абубакирова Гулнур Муратбековна ПОНЯТИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВОЗВРАТА АКТИВОВ, ПОЛУЧЕННЫХ В РЕЗУЛЬТАТЕ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	47
Ержанов Қазбек Азаматович ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ-САРАПТАМАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ.....	55
Ержанов Қазбек Азаматович ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОҒАМ ҚҰРУДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	58
Erzhanov Kazbek Azamatovich KEY ISSUES IN MECHANOSCOPIC EXAMINATION.....	63

Шонаев Өтеген Аманжолұлы ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС.....	68
Шотова Салтанат Сабырғалиқызы ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ СУБЪЕКТІСІ.....	71
Төлеуғазы Шынар Құрманғазықызы АДАМ ӨЛТІРУ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ.....	75
Назарова Мазлума Исроиловна КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ.....	78
Nagmanov Nurlan COMPARATIVE ANALYSIS OF ENERGY REFORMS IN KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENERGY TRANSITION.....	80
Сабыр Сәния, Дүйсенкүл Дания СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ.....	84
Төлегенова Назым Нұрболатқызы ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА РЕАБИЛИТАЦИЮ И ВОЗМЕЩЕНИЕ ВРЕДА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	88
Мамлиева Мелекханум Арзумовна СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: ПРАВОВЫЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.....	94
Изтелеуова Назерке Нурбековна, Аралбаева Мадина Ертаевна ЗАЩИТА АВТОРСКИХ ПРАВ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	100
Боранбай Диляра Кендібайқызы ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ТЕТІКТЕРІ.....	103
Сейсентаев Ернар КИБЕРГИГИЕНА ҚЫЛМЫСТЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДЕН ҚОРҒАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ.....	113
Шалқыма Айғаным ЖАСЫРЫН ҚЫЛМЫСТЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ, ОНЫҢ АЙМАҚТАҒЫ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДИНАМИКАСЫ.....	118
Әбдібек Меруерт ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД: СЕБЕПТЕРІ МЕН АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ.....	123
Төлеген Данияр Бауыржанұлы ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АДВОКАТУРА: ОНЛАЙН ЗАҢ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫ.....	128
Темірбекқызы Аружан КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ КИБЕРҚАУІПСІЗДІГІ.....	136
Қалиева Айғаным Болатбекқызы СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САНА ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	142

Темірхан Димаш

МАСАҢ КҮЙДЕ КӨЛІК БАСҚАРУ: ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ.....148

Орынбасар Нурсая Серикқызы

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КОНТРАБАНДА МЕН КҮРЕСУДЕГІ РӨЛІ.....153

Жамит Гульбар Сабитқызы

ХАТ АЛМАСУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ҚҰПИЯЛЫҒЫН БҰЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....156

Есентүгелова Әлмира

КИБЕРҚЫЛМЫСТАР ЖӘНЕ ОЛАРДАН ҚОРҒАНУ ЖОЛДАРЫ.....159

Ахметкали Анель

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....165

Асылбек Мұстафа Асылбекұлы

ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ДЕЙІН ЖЕТКІЗУ ҚЫЛМЫСЫ БОЙЫНША, САРАЛАУ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ.....170

Анапия Жібек Маратқызы

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУ: ЗАМАНАУИ ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ҚОРҒАНЫС ЖОЛДАРЫ.....175

Сансызбаев Нұрасыл Еркінұлы

БАЛЫҚ РЕСУРСТАРЫН, БАСҚА СУ ЖАНУАРЛАРЫН НЕМЕСЕ ӨСІМДІТЕРІН ЗАҢСЫЗ АЛУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....180

Айназар Омар

МЕДИЦИНА НЕМЕСЕ ФАРМАЦЕВТИКА ҚЫЗМЕТКЕРІНІҢ КӘСІПТІК МІНДЕТТЕРІН ТИІСІНШЕ ОРЫНДАМАУЫ.....188

Оспанов Марғұлан Айдосұлы

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ: ҚҰҚЫҚТЫҚ БАҒА.....192

Серік Мадина

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ.....197

Серикбай Амантай

ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ ТЕРРОРИЗМ ҚЫЛМЫСТАРЫ.....203

2 – СЕКЦИЯ. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ БОСТАНДЫҚТАР/ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНСКИЕ ПРАВА/ HUMAN RIGHTS AND CIVIL LIBERTIES

Гусейнов Тофик Азерович

ОБ ОТДЕЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ ЭТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ ПРИМЕНЕНИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....207

Отакова Махбуба Алишеровна

СУТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА В ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА.....211

Абишева Меруерт

САҚТАНДЫРУ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДЕ ЖАСАНДЫ
ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....218

Ниязбек Диана, Бейсембай Аружан

АЛИМЕНТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕР.....222

Өмірзақ Аяжан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҰРАҒЕРЛІК ҚАТЫНАСТЫ
ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕР РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....226

Мукашева Дильназ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЮВЕНАЛДЫ ҚҰҚЫҚ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ
ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....229

С.М.Ильясова

МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУЛАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫ ТЕРІС
ПАЙДАЛАНУ: ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ
ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІ.....234

Аралбаева Мадина Ертаевна, Изтелеуова Назерке Нурбековна

ОСОБЕННОСТИ ДОКАЗЫВАНИЯ В УГОЛОВНЫХ ДЕЛАХ О
ПРЕСТУПЛЕНИЯХ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННО-
КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....240

Мырзатаев Исатай Нұрланұлы

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР МЕН ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІП: ҰСАҚ
БҰЗАҚЫЛЫҚТЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІК ШАРАЛАРЫ.....244

Қалиева Айғаным Болатбекқызы

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ
МӘРТЕБЕСІ.....253

Анапия Жібек Маратқызы

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛАР: ОЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ТҮЗЕУ ЖОЛДАРЫ.....258

Әділхан Ақжан Бахытжанқызы

ИНТЕРНЕТ-ДҮКЕНДЕРДЕГІ ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ:
САТУШЫ МЕН САТЫП АЛУШЫНЫҢ МІНДЕТТЕРІ.....263

Серік Мадина

ЕҢБЕК ШАРТТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ.....271

Алпамысқызы Диана

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК, САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ
КӨЗҚАРАСТАРЫ.....274

Алтынбекқызы Мадина

БӨЛШЕКТЕП САТЫП АЛУ- САТУ ШАРТЫНЫҢ КЕЙБІР
МӘСЕЛЕЛЕРІ.....280

Қабылбек Дінмұхамед Әлімбекұлы

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫН САПАЛЫ КАДРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ
ЕТУ.....285

Әмірбекұлы Қайсарбек

ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК: ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕР
МЕН ЗАҢНАМАЛЫҚ ШЕШІМДЕР.....293

Исатай Диана Бекжанқызы	
КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ.....	300
Джакипова Гүлмира	
ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІҢ РӨЛІ.....	305
Елеубаева Аида	
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ЕҢБЕГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ.....	310
Мінәж Айжан	
ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІПТІ БҰЗУ: ҰСАҚ БҰЗАҚЫЛЫҚ.....	316
Сансызбаев Нұрасыл Еркінұлы	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛЬДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	318
Сансызбаев Нұрасыл Еркінұлы	
ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ КӘСІПТІК ДАЯРЛАУ: ЖАҢА ТАЛАПТАР МЕН МҮМКІНДІКТЕР.....	322
Байтақова Айнагүл	
ЕҢБЕК ТӘРТІБІН САҚТАУ ЖҰМЫСКЕРДІҢ МІНДЕТІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ.....	326
Райымбек Наргиз	
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК ҚҰҚЫҚ.....	334
Абилдаев Ислам Адлетұлы	
ЕҢБЕК ҚЫЗМЕТІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДЫ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ЕСЕПКЕ АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	339
Ысқақ Алина	
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ.....	346
Пайзова Гүлдана	
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІК.....	349
Ысқақова Назерке	
ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР.....	354
Бақыт Маханбет	
ЖӘЛЕЛ ҚИЗАТОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК, ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ.....	357
Суреттер топтамасы.....	363

Құрметті конференция қатысушылары, қадірлі қонақтар, қадірлі әріптестер мен студенттер!

Бүгінгі «Құқық және әділет: Жаңа қоғамдағы құқықтық теңдік мәселелері» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуында сіздермен бірге болу мен үшін үлкен қуаныш әрі мәртебе. Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаевтың құрметіне ұйымдастырылып отырған бұл маңызды шара, оның құқық саласына қосқан үлесін ұлықтау мен құқықтық білім мен тәжірибенің дамуына жаңа қадам жасау мақсатында өткізілуде. Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев – өз ісіне адал, Қазақстанның құқық саласында елеулі із қалдырған тұлға. Оның ғылыми-зерттеу жұмыстары, оқытудағы терең тәжірибесі, сондай-ақ қоғамдағы әділеттілік пен құқықтық теңдікті қамтамасыз ету жолындағы еңбегі бүгінгі күні жастарға үлгі боларлықтай. Қазіргі қоғамда құқықтық теңдік пен әділеттілік мәселелері үлкен маңызға ие.

Әлем ұстазы әль-Фарабидың атын иеленген Қазақ Ұлттық университетінің профессоры болып қызмет атқарған, қылмыстық құқық пен криминология саласының ірі маманы, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев 1941 жылдың 15 маусымында Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Талап селолық кеңесі, Қастек ауылында дүниеге келді. Арғы атасы Нарбота бидің әділ шешімдерінің санаға сәуле түсіруі жас дарынды әділдікпен күрестің кемеңгерлікті қажет ететін қиын жолына салып жіберді. 1967 жылы қара шаңырағымыздың заң факультетін Лениндік стипендияның иесі бола жүріп,

үздік тәмәмдаған Арықбай Нүсіпәліұлы ғылыми кеңестің шешімімен Қазақ ССР Ғылым Академиясына жолдамамен жіберіледі. Бұл жол кейіннен болашақ ірі ғалымды КСРО Ғылым Академиясының мемлекет және құқық институтының аспирантурасына алып келді. 1970 жылдың қарашасынан 1973 жылдың наурызына дейінгі аралықта ғұлама ғалым П.С. Ромашкиннің жетекшілігімен осы Академияның диссертациялық кеңесінде «Билікке және қызмет бабына қиянат жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық» (Қазақ ССР материалдары негізінде) деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. Қылмыспен күрес сұрақтарының жан-жақты талдануы қылмыстық жауаптылықтың да көп қырлы сипатын аша түседі, яғни, бұл жауаптылық түрі қылмыстық құқықтық қатынастың элементінің мағынасы соған сәйкес, қылмыстық жауаптылық мазмұны жағынан құқықтық қатынастың бір бөлігі деген пікір қалыптастырады және қылмыстық жауаптылықты анықтау бір жақты болмауы керек, ол мемлекеттің қылмыс жасаушыға қолданатын құқығы мен оның оған түсірер ауыртпалығын біріктіріп қарастыратын құқықтық құбылыс. Ал бұл құбылысты қоғам назарына алып шыққан да Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев.

Профессор Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев – құқықтық үдерістердің қозғаушы күші бола отырып, оның құқықтық дамуына себепші болды; қылмыс жасағандарға мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы, айыптау мен адам ниетіне қарай келген зардаптың санаты ауысып отыруы мүмкін екендігін бағамдаған ұстазымыздың аты мен хаты мәңгілік өлмейді.

«Құқық және әділет: Жаңа қоғамдағы құқықтық тендік мәселелері» тақырыптардың күн тәртібінде тұрғаны әрқайсымыздың жауапкершілігімізді арттыра түседі. Осы конференцияда талқыланатын мәселелер мен ұсыныстар болашақ құқықтанушылардың кәсіби біліктілігін арттыруға, қоғамдағы құқықтық тендік мәселелерін тиімді шешуге ықпал ететініне сенімдімін. Конференция жұмысы баршаңызға қызықты да нәтижелі боларына үміт артамын. Қатысушылардың жаңа идеялар мен ұсыныстары, ғылыми зерттеулер мен тәжірибелерінің алмасуы өзара ынтымақтастықты нығайтып, заңгерлік білімнің сапасын арттыруға септігін тигізеді деп есептеймін. Құрметті әріптестер мен студенттер, сіздерге шығармашылық табыс тілеймін. Бүгінгі конференцияның жұмыс жемісті болсын!

Кәрімова Бейбіткүл Сәрсемханқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Басқарма төрағасы - Ректор, филология ғылымдарының кандидаты

ҚҰҚЫҚҚА ҚУАТ БЕРГЕН ЕДІ...

Сізсіз өткен бір жыл осы ойларға түрткі болды Ұстаз!. Азаматтардың түйсігі мен танымына құқықтық әсер ететін шаралар жүйесі мен адамның іс-әрекеттерінің құқықтық жауаптылығын анықтау қылмыстық құқық қызметін жүзеге асыру әдістері мен тәсілдерін жете зерттеуден тұрса, бұл міндетті орындауда қоғамға қарызы жоқ Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаевтың орны ерекше. Қылмыстық құқықтық норманы орындау мен бұзбауды қамтамасыз етудегі мемлекеттің мәжбіреулердің рөлі, яғни мемлекеттік мәжбүрлеудің адам әрекетіне арақатынасы қылмыстық құқықтың қылмыстың алдын алу жүйесін жүзеге асыру әдісімен және тәсілдеріне қатысты алуан сұрақтарды қоғам туындатса, оған жауап беру заңгерлердің еншісінде.

Әлем ұстазы әль-Фарабидың атын иеленген Қазақ Ұлттық университетінің профессоры болып қызмет атқарған, қылмыстық құқық пен криминология саласының ірі маманы, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев 1941 жылдың 15 маусымында Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Талап селолық кеңесі, Қастек ауылында дүниеге келді. Арғы атасы Нарбота бидің әділ шешімдерінің санаға сәуле түсіруі жас дарынды әділдікпен күрестің кемеңгерлікті қажет ететін қиын жолына салып жіберді. 1967 жылы қара шаңырағымыздың заң факультетін Лениндік стипендияның иесі бола жүріп, үздік тәмәмдаған Арықбай Нүсіпәліұлы ғылыми кеңестің шешімімен Қазақ ССР Ғылым Академиясына жолдамамен жіберіледі. Бұл жол кейіннен болашақ ірі ғалымды КСРО Ғылым Академиясының мемлекет және құқық институтының аспирантурасына алып келді. 1970 жылдың қарашасынан 1973 жылдың наурызына дейінгі аралықта ғұлама ғалым П.С. Ромашкиннің жетекшілігімен осы Академияның диссертациялық кеңесінде «Билікке және қызмет бабына қиянат жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық» (Қазақ ССР материалдары негізінде) деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. Қылмыспен күрес сұрақтарының жан-жақты талдануы қылмыстық жауаптылықтың да көп қырлы сипатын аша түседі, яғни, бұл жауаптылық түрі қылмыстық құқықтық қатынастың элементінің мағынасы соған сәйкес, қылмыстық жауаптылық мазмұны жағынан құқықтық қатынастың бір бөлігі деген пікір қалыптастырады және қылмыстық жауаптылықты анықтау бір жақты болмауы керек, ол мемлекеттің қылмыс жасаушыға қолданатын құқығы мен оның оған түсірер ауыртпалығын біріктіріп қарастыратын құқықтық құбылыс. Ал бұл құбылысты қоғам назарына алып шыққан да А.Н.Ағыбаев.

Қоғам мүшесін қылмыстан сақтандыратын күш ол адамның қылмыстық жауаптылықты сезіне білуі. Лауазымды адамдардың қылмыстық жауаптылығы туралы ғалым ғибраттарын зерттей келе түсінгеніміз:

- біріншіден, ғалым, қылмыстан жауаптылықтың және оның дәстүрлі түсінігі, жасаған қылмыс үшін заңды жауаптылығының туындауы тұлғаларға қылмыстық заңның берген тиісті еншісі болып табылады бұл дегеніңіз, қылмыстық заң арқылы мемлекеттік мәжбүрлеуге түсуді білдіретіндігін айта

келе, қылмыстық жауаптылықты мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы, яғни заңда белгіленген тиымдардың жүзеге асуы деп негіздеген;

- екіншіден, қылмыстық жауаптылық заңсыз құбылыстың тойтарушысы, бұл адамның қылмыстық заң талаптарына, ұйғарымдарына бағыну міндеті ретінде кеңінен көрініс табуы ғалымның пайымдарынан басталған;

А.Н. Ағыбаев – қылмыстық құқық және криминология ғылымы саласындағы ірі мамандардың бірегейі. Ол Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық Кодексінің жобасын жасауға белсенді қатысты. Жалпы көлемі 670 баспа табақтан асатын 560-тан астам ғылыми еңбектердің авторы А.Н. Ағыбаев 26 ізденушінің кандидаттық диссертациясына жетекші, 4 ғылым докторына ғылыми кеңесші болды. Құқықтық тыйым салудың мүмкіндігі және шынайы мәжбүрлеу қатынастары тек қана құқық нормаларын өз еркімен орындауды қаламайтын тұлғаларға ғана емес құқық бұзушылыққа қарсылық білдірмеген тұлғаларға да қолданылуы мүмкін екендігін ескерсек, ғалымның бұл салада біраз тер төккендігі белгілі.

Қылмыспен күрестің қоғамдық тәртіптің беріктігінің маңызды факторы ретіндегі құндылығы, құқықтық жауаптылықтың құқық субъектілерінің мінез-құлқын реттеуші ретіндегі маңызды аспектілері, құқықтық жауаптылық пен міндеттің өзара байланысы – қылмыстық құқықтық қатынастарды реттеудегі қылмыстық құқықтың реттеу қызметінің мәні мен мазмұнын ашатындығына жете тоқталу арқылы А.Н. Ағыбаев жас ғалымдарға ой салады. Бұл жерде азаматтардың қоғамдық қалыпты дамудың өзегіне айналған ережелерді сақтау және оларға бағыну міндеттерінің аясында көрініс табатын белсенді жауаптылық түрі мен белгіленген мінез-құлық ережелерін бұзғаны үшін белгілі бір жазаны қолдануға сәйкес пайда болатын ретроспективті жауаптылықты ажырата білу де маңыздылығы да ғалым назарында.

Халықты құқықтық сауаттандыру мақсатында 1981-1990 жылдары Қазақ теледидарында «Адам, қоғам және заң» телехабарының қоғамдық негіздегі жүргізушісі болды. Бұны айтқан себебіміз, ең алдымен қылмыстық жауаптылық адамды құқық бұзушылығы үшін жауап беруге міндеттейді. Ретроспективті жауаптылық адамның бойындағы тұрақты құқықтық ұстанымдарының болмауынан пайда болатындығына, бұл жауаптылықты күшейтетін жауаптылыққа жататындығына, жауаптылықты дәл осы бағандар бойынша түрін ажырату, оның сипатты жақтарының айқындалуы заңдық жауаптылықтың құқықтық табиғатын анықтауға да қатысты және заңдық жауаптылықтың белсенді қызметінің жүзеге асуына да оның адам санасына қылмыстың жалпы алдын алу мен сақтану әсерін қамтамасыз ету қызметімен тікелей байланысты болатындығына да ғалым өз зерттеулерімен көзімізді жеткізеді. 1998-2001 жылдар аралығындағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторлық диссертация қорғау жөніндегі Диссертациялық кеңесінің Ғалым хатшысы, мүшесі ретінде қазақ ғылымының қатарын жас ғалымдармен толықтыруға септігін тигізді. Қоғамдық оң көрсеткіштердің басты негізі: адам мәселесі дұрыс шешілмегенде, оның адамгершілік қасиеттері мен моральдік тұрақтылығы әлсірегенде туындайтын қылмыстық жауаптылықтың орны ғалым еңбектерінің өзегі. Қылмыстық заңның мазмұнын қылмыс жасаған тұлғаның

құқық мәртебесін шектеудегі мемлекеттік мәжбүрлеу қызметі мен қылмыстық жауаптылыққа тартылған тұлғаның құқықтық жағдайы да құрайтындығын, қылмыстық заңның адамға қоғам және мемлекет алдындағы өз жасаған қылмысының ауырлығы мен сол қылмыс үшін жаза өтеу қарызын сезіну мен адами өмір сүрудің құндылығын түйсіну үшін қажет екендігін ескерту де профессор А.Н. Ағыбаевтың еншісінде.

Тарих пен құқықты бөле қарамайтын ғалым заң саласындағы ғылыми еңбектерімен бірге әдебиет, тарих тақырыптарына да көптеген еңбектер жазды. Қарасай батыр, Сүйінбай, Жамбыл, Сұраншы, Сүттібай мен Нарбота би жөнінде жазған бірнеше тарихи очерктері санаға салмақ қосқандығы үшін оған халықаралық Жамбыл Жабаев атындағы сыйлық, Жамбыл ауданының «Құрметті азаматы» атағы берілді. Ғалым еңбегі елбасы тарапынан да ескеріліп, профессор А.Н. Ағыбаевқа 2003 жылдың 8 желтоқсанындағы ҚР Президентінің жарлығымен берілген «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен бірге бірнеше медальдардың иесі ардақты ұстаз жетпістен де өз жетістіктерімен қуантуда. Жалпы ғылым адамы қартаймайды.

Сондай-ақ, қылмыс жасаған және қылмыстық жауаптылыққа тартылған әрбір тұлға да белгілі бір құқыққа ие дей отырып, қылмыскер – билік органының мәжбүрлеу шараларының объектісі ғана емес, сонымен қатар қылмыстық жауаптылықты қолданғалы отырған құқық иесіне деген қатынасты қалыптастырушы субъекті де болып табылатындығын айта кеткен ғалым адам мәселесінің бір бөлшегі ретінде оның әрекетінің қайнар көзі, өмір сүру дағдысы, қоғамға деген қатынасының мәні мен қылмысқа төзбеушіліктегі белсенділігін қоғам назарына ұсынатын кезді жіберіп алмауды да көздейді. Жаһандану жағдайындағы қылмыстылықпен күрес дегеніміз бұл өркениеттер қақтығысы, бұл құбылыстың әлемдік қауымдастық алдына жаңа міндеттер қойғандығын ұстаздың әр шәкірті біледі.

А.Н. Ағыбаев – заң негізінде туындаған, мемлекеттің органдарының мемлекет атынан мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қылмыс жасаған адамға қарсы қолдануының құқықтық негізін, осыған орай қылмыс жасаған адамның жауаптылыққа тартылу міндеті және жасаған қылмыстары үшін әділ соттың тағайындаған үкімі негізінде жазалануын қамтамасыз етуді жете зерттеген ғалым. Бұл жерде ғалым алдыңғы қатарға мемлекеттің қылмыс жасаған адамға қарсы мәжбүрлеу шараларын қолдануын шығарып, сонымен қатар бір мезгілде кінәліні қылмыстық жауаптылыққа тарту мен мемлекеттің қылмыстық жауаптылыққа заңдық күш беретін белгілі бір актіні қолдану туралы сұрағына да жауап бере кетеді.

Қылмыс субъектісі мен мемлекеттік уәкілетті органдардың арасындағы мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдану мен оны қабылдаудың құқықтық байланысын туындата отырып, қылмыстық жауаптылық пен қоғамдық қатынастың жиынтығын күзетеді, өйткені, қоғамдық қатынас біріншіден мүдделердің қатынасын, мүдделерді қорғаушы қылмыстық заңның негізгі өзегін қалыптастырады. Қылмыстан сақтандыруға күш беретін жалпы құқықтың маңызын ашудың жеткіліктілігіне күмәнінің болмауы ғалым үшін дәтке қуат.

Профессор А.Н. Ағыбаев – адам сеніміне қуат беруші ғана емес, оның барлық мақсаттарын нақты әрекетке ұштастыру кезіндегі негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз етуші ұстаз.

Біздің ойымызша ғалымның әр еңбегі - қылмыстық жауаптылықтың туындау мүмкіндігінен көрініс тапқан қоғамдық өмірдегі қылмыссыз қатынастарға негізделген мүдделер мен бостандықтар негізінде пайда болатын, заңмен қамтамасыз етілген, адам еркінің, рухани қажеттілігінің көрінісі, оның қозғалысы.

Біздің ұстаз өткенге және болашаққа деген көзқарасы мен құқықтық пайымдарын ешкімнен жасырған емес және қоғам ішінде жаңа қоғамдық немесе құқықтық қатынастың пайда болуына, құқық субъектісінің позитивті қылмыстық жауаптылықты сақтауға деген белсенділігі және кепілдік берілген бостандығына жаңа серпін беруде тұлғалық қасиетін жоғалтқан емес

Жауапкершілік сезімі жоғары адамның қоғам және мемлекет алдында өзінің парызын сезіну дәрежесінің жоғарылығы қылмыстың пайда болуына тежеуші күш қана емес, психологиялық сапа ретіндегі «парыз» ұғымының да пәрменділігін арттырса А.Н. Ағыбаев парызына – қарыз емес ғалым.

Профессор А.Н. Ағыбаев – құқықтық үдерістердің қозғаушы күші бола отырып, оның құқықтық дамуына себепші болды; қылмыс жасағандарға мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы, айыптау мен адам ниетіне қарай келген зардаптың санаты ауысып отыруы мүмкін екендігін бағамдаған ұстазымыздың аты мен хаты мәңгілік өлмейді.

**Орынбасар Нусипалиулы Тлепбергенов
эль- Фараби атындағы ҚазҰУ**

Қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

ҰСТАЗ - ҰЛЫ ТҰЛҒА

Ұстаз – ұлағатты есім. Шәкірттерін білім нәрімен сусындатып, тәлім-тәрбие беру, жақсы қасиеттерді бойына дарытып, адамгершілік рухта бағыт-бағдар беруде ұстаздың еңбегі зор. Сондықтан да ол әрдайым қасиетті ұлы тұлға ретінде ерекшеленеді. Ұстаздық – қасиет, яғни, ұстаз болу – адам бойындағы ұлы қасиеттердің бірі. Ендеше, осынау үлкен ұғымдағы ұстаздық қасиетке барынша адалдық танытып, бар саналы ғұмырын осы салаға арнаған, ұстазға қандай мақтау, мадақ айтсақ та артықтық етпейді. Ұстаз - әр адамның санасында мәңгілік сақталатын, өмірінің соңына дейін бас иіп өтетін ардақты да, қасиетті ұлы тұлға Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаевтың орны ерекше.

Әлем ұстазы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, қылмыстық құқық және криминология саласының ірі тұлғасы, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаевтың есімі шәкірттері үшін жарқыраған ұлы тұлға!

Нүсіпәліұлы Ағыбаев Арықбай ағамыз 1941 жылдың 15 маусымында Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Талап селолық кеңесі, Қастек ауылында Шапырашты тайпасының Есқожа руынан тараған ұрпақ дүниеге келді. Арғы атасы Нарбота бидің әділ шешімдері жас дарынды баланы әділдік жолын іздеуде үлкен септігін тигізді. 1967 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік Университетінің заң факультетін үздік тәмәмдаған Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев ғылыми кеңестің шешімімен КСРО Ғылымдар Академиясының Мемлекет және құқық институтының аспирантурасын сәтті аяқтаған.

1970 жылдың қарашасынан 1973 жылдың наурызына дейінгі аралықта әйгілі ғалым, ұлағатты ұстаз П.С.Ромашкиннің жетекшілігімен осы аталған Академияның диссертациялық кеңесінде «Билікке және қызмет бабына қиянат жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық» (Қазақ ССР материалдары негізінде) деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын ойдағыдай қорғады. Лауазымды тұлғалардың қатысуымен жасалатын қылмыспен күрес жолдарын жан-жақты талдай отырып, қылмыстық жауаптылықтың да қырларын анық аша түсті. Міне, лауазымды тұлғаның қылмыстық жауаптылығындағы ерекше құқықтық құбылысты қоғам назарына алып шығып паш еткен де Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев болатын. Әрбір жасаған іс әрекеттері үшін адамның жауаптылықты сезіне білуі, оның ішінде лауазымды адамдардың қылмыстық жауаптылығы - қоғамға тигізетін әсері ерекше екендігін атап өтуге болады.

1973-1978 жылдар аралығында Алматы облысы сотында қызмет атқарды, ал 1978 жылдан бастап 1981 жылдарға дейін Қарағанды Мемлекеттік Университетінде аға оқытушылық қызметін бастады. Халықтың құқықтық сауатын ашу мақсатында 1981-1990 жылдары Қазақ теледидарында «Адам, қоғам және заң» телехабарының қоғамдық негіздегі жүргізушісі болды. Адамның қоғамға қарсы, құқыққа қайшы іс әрекеттері үшін жауап беруге міндеттейді. Туып өскен киелі жері Алматы қаласына қайта оралып, қазіргі Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде қызметін жалғастырды.

Ұстаз – ол шәкіртін өмірге баулушы, оған өмірлік азық боларлық пайдалы білім мен жанына ізгіліктің нәрін егуші, жақсы мен жаманды, обал мен сауапты үйретіп, адамгершілік қасиеттерді сіңіруші, өзінің тәжірибесімен бөлісетін жанашыры әрі ақылшысы. Бір сөзбен айтқанда, бүгінгі қоғамды ертең алға сүйрейтін озық ойлы адам тәрбиелеуші, өз уақытын аямай, өзгенің бақытын аялаушы Арықпай ағамыз деп білем.

Арықпай Нүсіпәліұлы Ағыбаев – қылмыстық құқық және криминология кафедрасында доцент, профессор, кафедра меңгеруші қызметтерін үлкен аброймен атқарды. Ол қылмыстық құқық ғылымы саласындағы ірі тұлғалардың бірегейі. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық Кодексінің жобасын жасауға белсенді қатысты және заң саласындағы көптеген ғылыми еңбектердің авторы.

1998-2010 жылдар аралығындағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторлық диссертация қорғау жөніндегі Диссертациялық кеңесінің Ғалым хатшысы, мүшесі ретінде қазақ ғылымының қатарын жас дарынды ғалымдармен толықтыруға себепші болды. Қылмыстық заңның адамға қоғам және мемлекет алдындағы жасаған қылмысының ауырлығы мен салмағын, сол жасаған қылмыстық құқықбұзушылығы үшін жаза өтеу қарызын сезіну және өмір сүрудің құндылығын бағалауда қажет екендігін ескертті. Тарих пен құқық, әдебиет тақырыптарына да көптеген еңбектер жазды. Қарасай батыр, Сүйінбай, Жамбыл, Сұраншы, Сүттібай мен Нарбота би жөнінде жазған бірнеше тарихи очерктері үшін оған халықаралық Жамбыл Жабаев атындағы сыйлық, Жамбыл ауданының «Құрметті азаматы» атағы берілді.

Ғалым еңбегі тұңғыш елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтің қолдауымен, профессор Арықпай Нүсіпәліұлы Ағыбаевқа 2003 жылдың 8 желтоқсанындағы Қазақстан Республикасының Президентінің жарлығымен берілген «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен бірге бірнеше медальдардың иесі ардақты ұстаз өз жетістіктерімен шәкірттерін қуантуда.

Ұстаз бейнесі – шәкірт үшін адамгершіліктің ең жоғары үлгісі. Ұстаздың лаулаған жалыны — әр жүрекке жылу сеуіп, нұр құятын қуаттың, өмірдің қайнар көзі. Тіршіліктегі шырақтың сөнбес ошағы біздің ұстазымыз Арықпай ағамыз, ол адам сеніміне қуат беруші және алға қойған барлық мақсаттарын көздей алатын негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз етуші ұстаз.

Біздің ойымызша Арықпай ағамыздың әрбір еңбегі адамның қоғам және мемлекет алдында өзінің парызын сезіну, жауапкершілігін мойындау екендігін бағамдаған ғалым.

Ұстаз - әр адамның жүрегінде мәңгілік сақталатын, өмірінің соңына дейін бас иіп өтетін ардақты да, қасиетті ұлы тұлға!!!

Жұмабаева Құралай Жұмабаевна
Алматы Технологиялық Университетінің
Әлеуметтік гуманитарлық пәндер кафедрасының
Ассистент профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

ҰСТАЗЫҢДЫ АТАҢНАН ДА ӨЗІЗ ТҮТ

«Шәкіртсіз ұстаз тұл» деп бекер айтылмаған. Саналы ғұмырын ұстаздыққа арнаған жанға қандай құрмет, мадақ айтсақта артықтық етпейді. Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев – ұстаздық ұлы қасиетті бойына сіңірген, шын мәніндегі ардақты тұлға. Ұстаз ретінде ол әр шәкіртінің жүрегінде өшпес із қалдырып, өмірінің соңына дейін құрметпен еске алатын, мәңгілік тағзым ететін биік бейнеге айналды. Ұстазымыздың ісін жалғастырып келе жатқан шәкірттері бүгінде Қазақстанның түкпір-түкпірінде еңбек етіп, ел алғысына бөленіп жүр. Өзінің еңбекқорлығы, бай өмірлік және кәсіби тәжірибесі, қолынан келген көмегін аямайтын мейірімділігінің арқасында біздің жақсы көретін ұстазымыз Арықбай Ағыбаев қайда жүрсе де әрдайым көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленді.

Әлемдік деңгейдегі ұлағатты ұстаз, қылмыстық құқық пен криминология саласының танымал маманы, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры Арықбай Ағыбаев 1941 жылдың 15 маусымында Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Талап ауылдық кеңесіне қарасты Қастек ауылында дүниеге келген. Тегінен дарыған әділдікке құштарлық оның болашақ тағдырын айқындады. Арғы атасы Нарбота бидің әділ шешімдері жас Арықбайдың бойына әділдік пен кемеңгерлік жолын сіңірді. 1967 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің заң факультетін Лениндік стипендия иегері ретінде үздік бітіріп, ғылым жолына бағыт алған ол, ғылыми кеңестің шешімімен Қазақ ССР Ғылым академиясына жолдама алады.

Университетте ерекше орын алатын – заң факультеті. Бұл факультет еліміздің құқықтық жүйесінің негізгі қағидаттарын қалыптастырып, іргетасының нығаюына үлес қосқан заңгерлерді дайындады. Қазақстан Республикасындағы сот жүйесінің, құқық қорғау органдарының, заң шығару саласындағы парламент мүшелерінің, саяси қызметтің негізгі кадрлық құрамын ҚазҰУдың заң факультетінің түлектері құрайды. Академиялық ортада Қылмыстық кодекске алғаш қазақ тілінде түсіндірме жазған ғалым ретінде танымал Арықбай Нүсіпәліұлы – ҚазҰУ заң факультетінің беделді түлегі. Қазақстанның заң ғылымы саласында танымал ғалым, профессор, құқық саласының дамуына зор үлес қосқан тұлға.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде қызмет атқару барысында ол жоғары білім беру мен ғылыми зерттеу салаларында маңызды жетістіктерге жетті. Арықбай Нүсіпәліұлы университет қабырғасында қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминология салаларында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп, осы бағыттарда бірнеше ғылыми еңбек жариялады. Ол университетте заңгер мамандарды даярлау ісіне белсенді қатысып, оқу бағдарламаларын жетілдіруге атсалысты. Оның жетекшілігімен студенттер ғылыми жобалар мен зерттеулер жүргізіп, республикалық деңгейдегі байқауларда жүлделі орындарға ие болды. Арықбай Нүсіпәліұлы студенттерге құқықтық тәрбие беруде де белсенділік танытып, олардың азаматтық ұстанымын қалыптастыруға ықпал етті.

Ол жаңа Қылмыстық кодекстің жобасын жасауға белсенді қатысты, 560тан астам ғылы ми еңбектің авторы болды. А.Ағыбаев тәуелсіздік алған алғашқы жылдары тұңғыш рет мемлекеттік тілде «Сот құжаттарының үлгілері» деген еңбек жазды. Бұл еңбек Қазақстан Республикасындағы сот жүйесінде, сот құжаттарын заң талабына сәйкес әзірлеудің жүзеге асырылуына қосылған құнды қазына болды. Ғылыми педагогикалық қызметті атқарумен бірге ол 26 ізденушінің кандидаттық диссертациясына жетекші, 4 ғылым докторына ғылыми кеңесші болды. 1998 жылдан бері 7 халықаралық ғылымтеориялық, 21 республикалық ғылымипрактикалық, ғылыми теориялық конференцияларға қатысып, құқықтық реформаның өзекті тұстарын талқылады. Сот әділдігін қалыптастыру үшін 1995 жылдан бері А.Ағыбаев Жоғарғы Сот жанындағы Ғылыми консультативтік кеңестің мүшесі ретінде талай игі бастамалардың басында тұрды. «Заңгерлер әділетті сайлау үшін» қоғамдық ұйымының басқарма мүшесі, көптеген құқықтық журналдардың редакциялық алқа мүшесі болды. Халықты құқықтық сауаттандыру мақсатында 1981–1990 жылдары Қа зақ теледидарында «Адам, қоғам және заң» телехабарын қоғамдық негізде жүргізді. 1998–2001 жылдар аралығындағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторлық диссертация қорғау жөніндегі Диссертациялық кеңесінің ғалым хатшысы, мүшесі ретінде қазақ ғылымының алаясында жас ғалымдармен толықтыруға септігін тигізді.

Профессор Арықбай Нүсіпәліұлы қылмыстық заңның мәні – адамға оның қоғам мен мемлекет алдындағы жасаған қылмысының ауырлығы мен салдарын ұғындырып, сол құқықбұзушылығы үшін жазаны өтеудің қажеттілігін сезіндіру, сондай-ақ өмірдің құндылығын бағалауға үйрету екендігін баса айтты. Ғалымның елеулі еңбегі жоғары бағаланып, 2003 жылдың 8 желтоқсанында Президент жарлығымен профессор Арықбай Ағыбаевқа «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» құрметті атағы берілді. Сонымен қатар, ол бірнеше мемлекеттік медаль иегері. Ардақты ұстаз өз жетістіктерімен шәкірттерін шабыттандырып, ғылым мен білім жолында талмай еңбек етуде. Арықбай Нүсіпәліұлы тек құқық саласымен шектеліп қоймай, тарих пен әдебиет тақырыптарына да қалам тербеген. 120дан астам еңбектің, оның ішінде 2 монография, 10 ғылыми әдістемелік оқу құралының авторы. Ол Қарасай батыр, Сүйінбай, Жамбыл, Сұраншы, Сүттібай мен Нарбота би сынды тарихи тұлғалар туралы жазған танымды очерктері арқылы ел жадында қалды. Осы еңбектері үшін Арықбай Нүсіпәліұлына халықаралық Жамбыл Жабаев атындағы сыйлық пен Жамбыл ауданының «Құрметті азаматы» атағы табысталды.

Арықбай Ағыбаевтың ұстаздық жолы – бұл шынайы тәрбие мен білімнің, адамгершілік пен адалдықтың жарқын үлгісі. А.Ағыбаевтың есімі шәкірттерінің жүрегінде ерекше орын алып, ұмытылмас мұраға айналады.

Жумагулова Шолпан Рустемқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ, ҚАЙРАТКЕР ҒАЛЫМ (З.Ғ.Д., ПРОФЕССОР, А.Н.АҒЫБАЕВ ТУРАЛЫ ОЙ)

Мамандықты дұрыс тандап, өмірде де, ғылымда да өз орнын табу — үлкен бақыт. Заңгер-мамандар даярлауда іргелі іс атқарған ғалым әрі ұстаз Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң факультеті, з.ғ.д., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері - Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев.

Мағжан Жұмабаев: «Алты алаштың игі жақсысы бас қосса, төрдегі орын — ұстаздікі», — демекші, әр адам ұстаздарға деген ерекше құрмет көрсетуі қажет. Бұрынғы өткен атақты ғалымдардың өмірін оқитын болсақ, олардың әрқайсысы өзінің ұстаздарына ерекше ілтипат пен құрмет танытқандығын байқауымызға болады.

Сол сияқты атақты **Қазақстанның заңтану патриархтарының бірі Арықбай Нүсіпәліұлының көзі тірі болғанда 84 жасқа толар еді. Қазақстанның заң ғылымында және әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарихында өзінің жарқын ізін қалдырған көрнекті ғалымның өмірбаяны мен жетістіктерін еске аламыз.**

Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев 1941 жылы 15 маусымда Алматы облысы Жамбыл ауданы Қастек ауылында дүниеге келген. Заң ғылымдарының докторы (1997). 1967 жылы ҚазМУ-ды (қазіргі ҚазҰУ) және 1973 жылы КСРО Ғылымдар Академиясының Мемлекеттік және құқық институтының аспирантурасын тәмамдаған.

1967–1970 жылдары Қазақстан Ғылымдар Академиясының Философия және құқық институтында, 1973–1978 жылдары Алматы облысы сотында қызмет істеген. 1978-1981 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінде аға оқытушы болған. Қазақ мемлекеттік қыздар педогогика институты (қазір университет) мен ҚазМУ-да доцент, профессор, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарады. Ағыбаевтың ғылыми жұмыстары қылмыстық құқық, криминал мәселелерін зерттеуге арналған. Ағыбаев 120-дан астам еңбектің, оның ішінде 2 монография, 10 ғылыми-әдістемелік оқу құралдарының авторы. Қарасай батыр, Сұраншы батыр, Сүйінбай, Жамбыл туралы бірнеше тарихи очерктері үшін халықаралық Жамбыл Жабаев атындағы сыйлықтың лауреаты болды.

Арықбай Нүсіпәліұлы заң ғылымын әлемдік маңызы бар жұмыстармен байытқан көрнекті Қазақстандық ғалымдардың қатарына жатады. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор А.Н.Ағыбаевтың ғылыми еңбектері біздің елімізде де, ТМД республикаларында да, алыс шетелдерде де кеңінен танымал.

Педагогикалық қызмет жылдарында ол әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті заң факультетінің жүздеген түлектерінің өміріне жолдама берді. Оның шәкірттері түрлі салаларда табысты еңбек етуде. Олардың көпшілігі-Қазақстан мен ТМД елдерінің мемлекеттік органдарының жүйесінде. Бірақ оның шығармашылық батасымен өзін ғылыми жұмысқа, ғылыми-оқытушылық және қоғамдық-саяси қызметке арнаған адамдар аз емес.

Арықбай Нүсіпәліұлы қажырлы еңбегінің, көрнекті жеке қасиеттерінің арқасында халықтың шынайы құрметіне ие болды, ал оның өмір жолы көптеген ұрпақтар үшін үлгі болатыны сөзсіз.

Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
«Құқықтану» Білім беру бағдарламасының аға оқытушысы
PhD докторы

СЛУЖЕНИЕ ЗАКОНУ И НАРОДУ: ПУТЬ АКАДЕМИКА А.Н.АГЫБАЕВА

Ученым с большой буквы можно с полной ответственностью назвать Арыкбая Агыбаева, доктора юридических наук, профессора, академика Академии национальной высшей школы Казахстана и Академии юридических наук РК, лауреата международной премии имени Джамбула Джабаева. 15 июня Арыкбаю Нусупалиевичу исполнилось бы 84 года.

Арыкбай Агыбаев, заслуженный деятель РК родился в 1941 году за неделю до войны. Из воспоминаний самого ученого с пятого класса он писал статьи, а чуть повзрослев, работал корреспондентом различных областных газет и журналов. К моменту поступления в университет у Агыбаева было около 200 публикаций.

Ученый планировал быть журналистом и в становлении его как правоведа ключевую роль сыграла его мать.

В 1962 году Агыбаев поступил на юрфак все годы учебы был ленинским стипендиатом и закончил университет с отличием. После окончания университета молодого специалиста направили по распределению в Академию наук республики. Три года он работал младшим научным сотрудником. А в 1970 году появилась возможность поступить в аспирантуру. Предложили на выбор несколько вариантов – Алматы, Ленинград, Москва и Саратов. Арыкбай Нусупалиевич выбрал Москву.

В первый год учебы А. Агыбаев опубликовал пять статей в сборниках МГУ, Академии наук. Его "коньком", а впоследствии и темой диссертации стала "Уголовная ответственность за злоупотребления властью и служебным положением".

После окончания аспирантуры ему предлагали остаться в Москве в военной прокуратуре, но Арыкбай Нусупалиевич отказался: дома его ждали жена и трое детей. И он вернулся на родину, в Казахстан.

Свой трудовой путь он начинает с практической деятельности. В 1975 году он стал членом судебной коллегии по уголовным делам областного Алматинского суда и проработал на этой должности до 1978 года. Получив огромный опыт практической работы, Арыкбай Нусупалиевич решил продолжить заниматься наукой. Работал он и в Караганде, и в Алма-Атинском женском пединституте. А в 1990 году его пригласили в КазГУ – на кафедру уголовного права и криминологии, которую он возглавил впоследствии с 1998 по 2008 год. Несмотря на большой разрыв между диссертациями, Арыкбай Нусупалиевич решил защищать докторскую на тему: "Теоретические проблемы ответственности должностных лиц за служебные преступления". Доктором юридических наук Агыбаев стал в 1997 году.

Арыкбай Нусупалиевич – один из крупных специалистов в области уголовного права и криминологии. Он автор свыше 600 научных трудов, семи монографий, 10 учебников, пять учебных, 16 методических пособий, в том числе монографии "Уголовная ответственность за должностные преступления в РК", учебников на казахском языке "Уголовное право, часть Общая", "Уголовное

право, часть Особенная". Именно им впервые на казахском языке изданы "Образцы судебных документов", которые стали настольной книгой для молодых судей республики.

За годы педагогического стажа академик выпустил 53 выпусков. Среди знаменитых учеников – министр юстиции РК Р.Тусупбеков, вице-министр юстиции РК А.Аманбаев, зам.генерального прокурора РК А.Секишев, руководитель аппарата Конституционного совета РК А.Темирбеков, прокурор г. Астаны Н.Джургенбаев, прокурор Кызылординской области Б.Есенбеков и другие.

Наряду с научно-педагогической практикой А.Агыбаев активно участвовал в подготовке научных кадров. Под его руководством 37 соискателей защитили кандидатскую, 7 – докторскую диссертации.

Кубенова Алия Русланқызы
Кызылординский университет имени Коркыт Ата
преподаватель кафедры «Правоведение»
Магистр права

1 – секция

Адам және Қылмыс/ Человек и преступность/ Human and Crime

**ЮРИДИЧЕСКАЯ ЗАЩИТА ДЕТЕЙ ОТ БУЛЛИНГА:
ПРАВОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И ИХ ЭФФЕКТИВНОСТЬ**

Кытайбекова Малика Салауаткызы

магистрант КГУ имени Бердаха

Научный руководитель: Аманлык Гулимов

д.ю.н., профессор кафедры «Права человека, государственное право и управление» КГУ имени Бердаха

Аннотация. Статья посвящена к изучению и анализу проблемы буллинга среди несовершеннолетних. Обосновывается важность защиты детей от буллинга в современных условиях, рассматриваются основные формы буллинга среди несовершеннолетних, а также подходы к научному исследованию данной проблемы. В статье также даётся сравнительно-правовой анализ законодательств различных государств, касающегося защиты детей от буллинга и анализируются эффективность юридических мер для защиты детей от буллинга в разных странах, в том числе и в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: буллинг, насилие, подросток, травля, запугивание, преследование, агрессор, жертва, закон, профилактика, дети.

Annotation. The article is devoted to the study and analysis of the problem of bullying among minors. The importance of protecting children from bullying in modern conditions is substantiated, the main forms of bullying among minors are considered, as well as approaches to the scientific study of this problem. The article also provides a comparative legal analysis of the legislation of different countries on the protection of children from bullying and analyses the effectiveness of legal measures to protect children from bullying in different countries, including the Republic of Uzbekistan.

Keywords: bullying, violence, teenager, harassment, intimidation, persecution, aggressor, victim, law, prevention, children.

Аннотация. Мақала кәмелетке толмағандар арасындағы буллинг мәселесін зерттеуге және талдауға арналған. Қазіргі жағдайда балаларды буллингтен қорғаудың маңыздылығы негізделеді, кәмелетке толмағандар арасындағы буллинктің негізгі нысандары, сондай-ақ осы мәселені ғылыми зерттеу тәсілдері қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада балаларды буллингтен қорғауға қатысты әртүрлі мемлекеттердің заңнамаларына салыстырмалы-құқықтық талдау жасалып әртүрлі елдерде соның ішінде Өзбекстан Республикасында балаларды буллингтен қорғау бойынша құқықтық шаралардың тиімділігі талданған.

Кілт сөздер: буллинг, зорлық-зомбылық, жасөспірім, қудалау, қорқыту, ізге түсу, агрессор, жәбірленуші, заң, алдын алу, балалар.

Понятие «буллинг» (от англ. bullying – запугивание, травля) появилось еще в XX веке. Современное определение оно получило совсем недавно, благодаря автору книги «Буллинг в школе» Норвежскому профессору психологии Дану Ольвеусу.

Буллинг – это один из видов насилия, предусматривающий агрессивное преследование одного из членов коллектива со стороны других или группой лиц [1: с.5]. Часто травля наблюдается среди несовершеннолетних, то есть среди школьников, студентов обучающихся в среднеобразовательных учреждениях. На наш взгляд термин буллинг может казаться близким к понятию конфликт, так как оба могут представлять с собой агрессию и напряжение, однако между данными определениями имеются существенные различия. Буллинг отличается систематическим и длительным запугиванием, унижением или травлей одного человека со стороны другого или группы людей. С точки зрения психологии он характеризуется повторяющимися действиями, направленными на то, чтобы причинить вред или страдания. В данном деянии основная цель заключается в доминировании, унижении или причинении страха и боли жертве.

В буллинге одна сторона обычно находится в уязвимом положении и не может защитить себя из-за постоянного давления со стороны более сильной стороны. Травля часто продолжается долгое время, и его последствия могут быть серьезными для жертвы. В то время как конфликт - это временное противостояние, которое может возникнуть по разным причинам (разные мнения, интересы или цели). В конфликте участвуют две стороны, и они могут в какой-то момент прийти к мирному соглашению или разрешить разногласия, и, здесь цель обычно состоит в том, чтобы решить разногласия и достичь полного взаимопонимания или компромисса. Обычно в конфликте обе стороны имеют равные возможности для выражения своего мнения и для участия в разрешении ситуации и оно может быть краткосрочным и разрешиться быстро.

Антонян Е.А. и Баумштейн А.А. выделяют разные виды травли: оскорбления, угрозы, физическая агрессия, постоянная негативная оценка жертвы и её деятельности [2: с.45-48]. Буллинг может выступать, как в физической, так и в психологической форме. Он приводит к тому, что жертва теряет уверенность в себе, а также провоцирует разной тяжести психические отклонения, психосоматические заболевания и даже может явиться причиной ряда страшных последствий (самоубийство и прочие).

По последним данным Организации Объединенных Наций (ООН), во всем мире 32% учащихся в возрасте 11-15 лет подвергаются издевательствам со стороны их сверстников в школе, киберзапугиванию подвергается каждый десятый школьник в мире, и этот показатель ежегодно растет [3: с. 12].

В странах Содружества Национальных Государств (СНГ) ежегодно в среднем до 30 % молодых людей в возрасте от 14 до 24 лет подвергаются насилию в той или иной форме. Примерно пятая часть всех случаев насилия в отношении подростков и молодых людей совершается в системе образования [4].

Известные учёные в этой области Бочавер А. А. и Хломов К. Д. выделяют следующие подходы к исследованию проблемы буллинга [5: с.149-159]:

1. **Диспозиционный подход** – данный подход в большей степени обращает внимание на индивидуально-личностные особенности участников буллинга, в силу которых человек может стать как агрессором, так и жертвой.

2. **Темпоральный подход** исследования проблемы буллинга – в рамках данного подхода рассматриваются вопросы зависимости эмоционального состояния человека от различных обстоятельств на протяжении жизненного пути и возрастания риска принятия им роли агрессора или жертвы при негативных переживаниях жизненных событий.

3. **Контекстуальный подход** исследования проблемы буллинга – при исследовании буллинга с точки зрения данного подхода учитывается роль социальной среды, микроклимата группы и других социально-психологических факторов в возрастании риска буллинга.

С учётом вышесказанных можно прийти к нижеследующему выводу, что буллинг существует не только в нынешнее время среди современной молодёжи (подростков), но и раньше это деяние выражалось в определённых формах, и тут естественно может возникнуть вопрос, чем же отличается буллинг в современном мире от предыдущего?

В XXI веке и данное деяние уже отличается от того, что был несколько лет назад. Причиной является в первую очередь, кардинальные изменения и развития в технологиях и социальных сетях. С развитием технологий буллинг в наше время приобрёл новые формы и стал более разнообразным, сложным и скрытым. Всем известно, что сейчас востребованы различные социальные сети, мессенджеры, например, такие как, телеграм, инстаграм, вайбер, тик-ток, вконтакте, ватсап и т.п., где любой может написать или отправить человеку всё, что угодно. Исходя из этого можно выделить, что интернет-буллинг является одним из новых форм этого действия, то есть развитая технология и социальные сети уже дали новый простор для буллинга. Сейчас обиды и оскорбления могут происходить не только в учебных заведениях или же на улице, но и в онлайн, в чатах, на форумах, в социальных сетях, анонимных приложениях и это уже называется кибербуллингом.

Современный буллинг оказывает серьёзное воздействие на психику детей и несовершеннолетних. В условиях постоянной онлайн-активности дети и подростки подвергаются постоянному стрессу и тревоге, что может привести к депрессиям и даже суицидальным мыслям. Если ранее травля была ограничена рамками школы или какого-то местного сообщества, то сейчас же онлайн-платформы позволяют буллингу выходить за эти границы, и человек может быть объектом насмешек, оскорблений и унижений, охватывающих гораздо более широкую аудиторию. Помимо этого, интернет и социальные сети позволяют агрессорам оставаться анонимными, что может усугубить проблему. Это создаёт более сложные условия для борьбы с буллингом, так как жертвы не всегда могут точно определить, кто является источником агрессии.

Как мы видим, защита детей от буллинга в современных условиях является крайне важной по ряду причин.

Следует отметить, что это не только вопрос физической безопасности, но и ментального здоровья, социального развития и формирования здоровых

отношений в обществе. Защита детей от буллинга не только важна для их физического и психологического благополучия, но и для формирования более гармоничного и справедливого общества в целом. Это не просто вопрос личной безопасности – необходимость, направленная на обеспечение нормальных условий для развития каждого ребёнка.

Все вышеприведённые аспекты даёт нам право, что буллинг среди детей является социальной формой данной проблемы. Однако стоит отметить, что проблема буллинга является не только важной в социальной сфере, но и в правовой сфере, поскольку она затрагивает не только личное благополучие индивида, но и более широкие вопросы социальной интеграции, прав и обязанностей граждан.

Бесспорно с правовой точки зрения буллинг является нарушением прав человека и к сожалению, правовая защита детей от буллинга не предусматривается в Конституциях стран СНГ не смотря на то, что **он ущемляет основные права человека на уважение, безопасность и защиту от насилия.** Но всё же в большинстве стран, включая Республику Узбекистан, на данный момент существуют юридические пробелы в защите от буллинга. Законодательство часто не предусматривает конкретно-определённых механизмов защиты от буллинга, особенно в контексте кибербуллинга, и наказание за такие действия зачастую ограничено.

В некоторых странах уже принят ряд законов, направленных на защиту детей от буллинга, которые обязывают школы разрабатывать стратегии предотвращения буллинга и бороться с этим явлением. Однако в большинстве случаев таких законов недостаточно, и правовая ответственность за буллинг всё ещё находится в стадии разработки. Также важным аспектом является отсутствие должного контроля за соблюдением законодательства.

Необходимо отметить, что в настоящее время в школах и других среднеобразовательных учреждениях часто отсутствует достаточного механизма для предотвращения буллинга, а воспитательные и профилактические меры не всегда эффективны.

Всем известно, что в решении данной проблемы юридические инструменты играют ключевую роль в обеспечении безопасности детей, поскольку они помогают защитить их права, обеспечить ответственность за нарушение этих прав и создают механизмы для быстрого реагирования на угрозы. В условиях современного общества, когда появляются новые формы угроз, такие как кибербуллинг, эти инструменты становятся ещё более важными.

Юридические инструменты для обеспечения безопасности детей - это не просто свод правил и законов. Это целая система, включающая законы, образовательные меры и институты, работающие для обеспечения того, чтобы каждый ребёнок был защищён от насилия, буллинга и любых других угроз. Эффективность этих инструментов зависит от их правильной реализации, общественного контроля и участия государства в борьбе за безопасность и права детей.

В законодательстве ряда стран буллинг (школьная травля) является отдельным правонарушением и, исходя из этого приведём сравнительный анализ в виде таблицы:

Страна	Сильные стороны (Strengths)	Слабые стороны (Weaknesses)	Возможности (Opportunities)	Угрозы (Threats)
США	- Федеральные и штатовские законы; - Закон о борьбе с буллингом (2010); - Закон о равенстве в образовании (1964); - Законы о защите от кибербуллинга	- Различия в законодательстве между штатами; - Сложности в унификации стандартов; - Недостаточная эффективность некоторых законов.	- Дальнейшее развитие федерального законодательства; - Усиление борьбы с кибербуллингом; - Внедрение единых стандартов.	- Недостаточное финансирование программ; - Сложности в межведомственном взаимодействии; - Рост кибербуллинга.
Великобритания	- Чёткая правовая база; - Закон о равенстве (2010); - Закон о защите прав детей (1989); - Антибуллинговые политики в школах.	- Недостаточная эффективность некоторых политик; - Сложности в расследовании случаев; - Недостаточный контроль за исполнением политик.	- Усиление профилактических мер; - Развитие программ психологической помощи; - Совершенствование системы мониторинга.	- Рост кибербуллинга; - Недостаточное финансирование программ; - Сложности в обеспечении равенства.

Австралия	- Федеральные и государственные меры.; - Закон о защите детей (2010); - Национальная стратегия (2017); - Законы о защите от кибербуллинга.	- Недостаточная эффективность некоторых программ; - Сложности в межведомственном взаимодействии; - Необходимость дальнейшего развития законодательства.	- Усиление борьбы с кибербуллингом; - Развитие программ психологической помощи; - Совершенствование национальной стратегии.	- Рост кибербуллинга; - Недостаточное финансирование программ; - Сложности в обеспечении защиты детей.
Швеция	- Эффективные меры; - Закон о школах (2010); - Закон о защите от насилия (1984); - Программы антибуллинга	- Необходимость дальнейшего совершенствования программ; - Сложности в расследовании некоторых случаев; - Недостаточный контроль за исполнением политик.	- Дальнейшее развитие профилактических мер; - Усиление борьбы с кибербуллингом; - Расширение программ психологической помощи.	- Рост кибербуллинга; - Недостаточное финансирование программ; - Сложности в обеспечении защиты детей.
Россия	- Федеральный закон "О защите детей от информации ..." (2010); - Законопроект о борьбе с	- Недостаточное развитая правовая база; - Законопроекты в стадии обсуждения; - Недостаточн	- Принятие законопроекта о борьбе с буллингом; - Развитие программ профилактики и психологической помощи;	- Рост кибербуллинга; - Недостаточное финансирование программ; - Сложности в межведомст

	буллинг (2020); - Разработка антибуллинго вых программ.	ая систематиза ция борьбы с буллингом.	- Усиление контроля за исполнением рекомендаций .	венном взаимодейст вии; - Низкая правовая культура.
Узбеки стан	- Конституция (2023); - Закон о гарантиях прав ребёнка (2008). - Закон о защите детей от всех форм насилия (2024); - Внедрение антибуллинго вых программ.	- Законодатель ство в стадии развития; - Недостаточн ое регулирован ие кибербуллин га; - Недостаточн о чёткие процедуры.	- Совершенство вание законодательс тва; - Развитие программ профилактики и психологичес кой помощи; - Усиление борьбы с кибербуллинг ом.	- Рост кибербуллин га; - Недостаточн ое финансирова ние программ; - Сложности в межведомст венном взаимодейст вии; - Низкая правовая культура.
Казахст ан	- Государствен ная программа по профилактик е насилия; - Обязательнос ть психологичес кой помощи; - Обучение учителей и родителей; - Поправки в закон о борьбе с	- Отсутствие отдельного закона о буллинге. - Недостаточна я эффективност ь существующи х мер; - Сложности в межведомстве нном взаимодейств ии; - Недостаточны	- Принятие отдельного закона о буллинге; - Развитие программ профилактики и психологическо й помощи; - Усиление борьбы с кибербуллинго м; - Совершенство вание системы мониторинга.	- Рост кибербуллин га; - Недостаточно е финансирова ние программ; - Сложности в обеспечении защиты детей; - Низкая правовая культура.

	кибербуллинг гом.	й контроль за исполнением политик.		

Изучение сравнительного анализа законодательства различных стран в области защиты детей от буллинга показывает, что подходы к этой проблеме могут существенно различаться. Это прежде всего связано с различиями в правовых системах, социальных традициях и степени осведомлённости о проблеме. Однако во всех странах признаётся важность создания безопасной среды для детей, и в последние годы активно разрабатываются и внедряются меры по борьбе с буллингом.

Более того, можно видеть, что в странах с высокоразвитыми правовыми системами, таких как Великобритания, США и Швеция, уже существуют чёткие и эффективные механизмы борьбы с буллингом, включая законы о защите от кибербуллинга и обязательные антибуллинговые политики в школах.

На наш взгляд, в настоящее время Узбекистане и в других странах СНГ законодательство по борьбе с буллингом только развивается, и существуют правовые пробелы в обеспечении защиты детей, особенно в сфере кибербуллинга. В то же время, законодательные инициативы и программы, направленные на защиту детей, начинают развиваться, что свидетельствует о прогрессе в этой области.

Подытоживая вышеотмеченные, можно прийти к выводу, что для эффективной борьбы с буллингом необходимо комплексное правовое решение проблемы на уровне общества и образовательных учреждений, но при этом важно не только усовершенствовать законодательство, но и проводить среднеобразовательные программы, направленные на развитие эмпатии и уважения среди детей и подростков. Ключевым элементом является создание безопасной среды в учебных заведениях, где дети могут чувствовать себя защищёнными от любого вида агрессии. Также буллинг как социальная и правовая проблема требует комплексного подхода, который охватывает не только усиление ответственности за подобные действия, но и воспитание в обществе культуры уважения и понимания.

Список литературы

1. Буллинг в школе: практика оказания психологической помощи пострадавшим детям: учебно-методическое пособие / авт-сост: Чурсинова О.В., Ярошук А.А. Ставрополь: СКИРО ПК и ПРО, 2021. С. 86
2. Антонян Е.А., Баумштейн А.Б. Буллинг в школе как криминологическая проблема и угроза безопасности детей// Социально-политические науки. 2019. Т.9. С. 45-48
3. Global status report on preventing violence against children. 2020. URL: <https://www.unicef.org/sites/default/files/2020-06/Global-status-report-on-preventing-violence-against-children-2020.pdf> (дата обращения: 15.02.2025).

4. Global status report on preventing violence against children. 2020 [Electronic resource] URL: <https://www.unicef.org/sites/default/files/2020-06/Global-status-report-on-preventing-violence-against-children-2020.pdf> (дата обращения: 15.02.2025).

5. Бочавер, А. А. Буллинг как объект исследований и культурный феномен / А. А. Бочавер, К. Д. Хломов // Психология. – 2013. – № 3. – С. 149–159.

6. Конституция Республики Узбекистан от 30.04.2023 г. <https://lex.uz/docs/6445147>

Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution#

PROTECTION OF PERSONAL DATA IN THE DIGITAL ECONOMY IN UZBEKISTAN: LEGAL PROBLEMS AND SOLUTIONS

Jumayev Sanjar Ilyos

oglu is a 2nd year student at Karakalpak State University named after Berdak.

Scientific Advisor: A. Gulimov Doctor of Law

Abstract: This article analyzes the legal problems of personal data protection in the digital economy in Uzbekistan and offers practical solutions. The study examined the effectiveness of the Law “**On Personal Data Protection**”¹, its compliance with international standards (GDPR), and the practical application of the legislation based on statistical data for 2022–2025. The results showed the lack of clear mechanisms in the law, weak law enforcement, and shortcomings in adapting to global requirements. The discussion made proposals such as establishing a special supervisory body, regulating cross-border data exchange, and strengthening fines. The study serves as a roadmap for ensuring citizens' rights in the digital environment and improving legislation.

Keywords: personal data, digital economy, legal analysis, GDPR, cybersecurity, Uzbek legislation, data protection, cross-border exchange, supervisory body, digitalization.

Аннотация: В данной статье анализируются правовые проблемы защиты персональных данных в условиях цифровой экономики в

¹ Law of The Republic of Uzbekistan “**On personal data**” lex.uz <http://lex.uz/docs/4831939>

Узбекистане и предлагаются практические решения. В исследовании рассматривались эффективность Закона «О защите персональных данных», его соответствие международным стандартам (GDPR), а также практическое применение законодательства на основе статистических данных за 2022–2025 годы. Результаты показали отсутствие четких механизмов в законодательстве, слабое правоприменение, недостатки в адаптации к глобальным требованиям. В ходе обсуждения были высказаны такие предложения, как создание специального надзорного органа, регулирование трансграничного обмена данными, усиление штрафов. Исследование служит дорожной картой по обеспечению прав граждан в цифровой среде и совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: персональные данные, цифровая экономика, правовой анализ, GDPR, кибербезопасность, законодательство Узбекистана, защита данных, трансграничный обмен, надзорный орган, цифровизация.

Аннотация: Бұл мақалада Өзбекстанның цифрлық экономикасындағы дербес деректерді қорғаудың құқықтық проблемалары талданып, практикалық шешімдер ұсынылады. Зерттеу барысында «Дербес деректерді қорғау туралы» Заңның тиімділігі, оның халықаралық стандарттарға (ЖІӨ) сәйкестігі, сондай-ақ 2022-2025 жылдарға арналған статистикалық деректер негізінде заңнаманы іс жүзінде қолдану мәселелері қаралды. Алынған нәтижелер заңның нақты тетіктерінің жоқтығын, құқық қорғау органдарының әлсіздігін, сондай-ақ жаһандық талаптарға бейімделудегі кемшіліктерді көрсетті. Талқылау барысында арнайы бақылаушы орган құру, трансшекаралық деректер алмасуды реттеу, айыппұлдарды күшейту сияқты ұсыныстар айтылды. Зерттеу цифрлық ортада азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етудің және заңнаманы жетілдірудің жол картасы болып табылады.

Кілт сөздер: дербес деректер, цифрлық экономика, құқықтық талдау, ЖІӨ, киберқауіпсіздік, өзбек заңнамасы, деректерді қорғау, трансшекаралық алмасу, бақылаушы орган, цифрландыру.

Introduction

The rapid development of the digital economy has dramatically increased the value of personal data and the risks to it in modern society². The number of Internet users in Uzbekistan is expected to exceed 30 million by the beginning of 2025, and the transition of e-commerce and public services to digital platforms has made the issue of personal data protection an urgent problem³. This process not only expands economic opportunities, but also creates new legal and technological problems that threaten the privacy of citizens. In particular, the

---

² Abdullaev, M. (2023). *Legal framework of the digital economy in Uzbekistan*. Tashkent: National University of Uzbekistan Publishing House.

³ Kadyrov, Sh. (2021). *Digital Transformation and Legal Regulation*. Tashkent: Tashkent State University of Law Publishing House.

illegal distribution of personal data, the increase in cybercrime, and gaps in the legislation require in-depth analysis and reforms in this area.

The issue of personal data protection in Uzbekistan is regulated by the Law “On Personal Data Protection”, adopted in 2019. However, the practical application of this law and its compliance with the requirements of the modern digital environment raise many questions. For example, insufficiently developed mechanisms for preventing data disclosure and enforcing the law, as well as limited opportunities for citizens to exercise control over their data, are highlighted as significant shortcomings. At the same time, international experience, in particular standards such as the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR) ⁴, serve as an important yardstick in assessing the effectiveness of Uzbek legislation.

The purpose of this study is to analyze the legal framework for the protection of personal data in the digital economy of Uzbekistan, identify existing problems and propose practical solutions to them. In the process of research, an answer to the following main question is sought: To what extent does the current legislation of Uzbekistan meet the modern requirements for the protection of personal data in the digital environment and what measures should be taken to improve it? This question reflects not only legal theory, but also the urgent needs for ensuring the rights of citizens in the practical sphere.

The scientific significance of the study is that it conducts an in-depth analysis of an area that is little studied in the context of Uzbekistan, but is becoming increasingly important within the framework of the digitalization strategy. At the same time, the topic provides an opportunity for comparative analysis with international standards, which allows not only academic discussions, but also the development of practical proposals for improving legislation. The results of this work can serve as a roadmap for state bodies, business entities and citizens in ensuring security in the digital environment.

Methodology

This study is based on a comprehensive approach to assessing and identifying ways to improve the legal framework for personal data protection in Uzbekistan in the digital economy. The main question presented in the introduction — the compliance of legislation with modern requirements and the need for its development — determines the main direction of the methods used in this section. In the research process, such methods as analysis of regulatory legal acts, comparative comparison with international standards, and study of practical data are used together.

At the first stage, a legal analysis of the Law of Uzbekistan “On Personal Data Protection” and related secondary regulatory documents is carried out. In this process, the structure of the law, possible mechanisms of application, and clearly defined liability measures are carefully considered. The analysis is based

---

⁴ Regulation (EU) 2016/679. (2016). General Data Protection Regulation (GDPR). Official Journal of the European Union, L 119/1, 4-may 2016-yil.

on an inductive method: first, individual articles are studied, and then a conclusion is drawn about their overall effectiveness. This approach ensures accuracy in identifying gaps in the legislation.

In the second stage, the General Data Protection Regulation (GDPR) of the European Union is chosen as the main benchmark for comparing Uzbek legislation with international experience. The comparative analysis process examines the similarities and differences between the two systems, in particular, citizens' rights, data security measures, and enforcement mechanisms⁵. This method allows assessing the compliance of the legislation with global requirements and serves to identify solutions that can be adapted for Uzbekistan.

In the third stage, for the analysis of practical data, cases related to the disclosure of personal data in Uzbekistan over the past three years (2022–2025) are studied⁶. For this, open sources from state bodies such as the Ministry of Justice, the Ministry of Information Technologies and Communications Development, as well as statistics on relevant cases in judicial practice are taken as a basis. Given the limited data, attention is paid to drawing exemplary conclusions from existing cases.

The use of a combination of qualitative and quantitative methods in the study increases the depth and objectivity of the analysis. The results obtained at each stage are coordinated with each other and serve as the basis for further discussion. This methodological approach allows not only to identify legal problems, but also to develop practical measures to eliminate them.

Results

During the research, the legal framework of Uzbekistan on personal data protection, its compliance with international standards and the practical situation were studied in depth. In this section, the results obtained are summarized in three main areas and presented in accordance with the general context: the structure and effectiveness of the legislation, the degree of compliance with global requirements, and the state of data security in real life.

1. Legal analysis of the legislation

The Law of the Republic of Uzbekistan “On the Protection of Personal Data” (April 21, 2021, No. O‘RQ-683) was studied as a result of inductive analysis. The law contains the main norms regulating the collection, storage and use of personal data. However, one of the significant shortcomings identified is the lack of clarity of liability mechanisms. For example, the law provides for sanctions for data security violations in general terms, but does not set clear quantitative or qualitative limits. This can lead to uncertainties in the application of the law and reduce the practical effectiveness of the law. At the same time, the law is aimed at ensuring the right of citizens to privacy, which is considered a positive step in this area.

---

⁵ Regulation (EU) 2016/679. (2016). *General Data Protection Regulation (GDPR)*. Official Journal of the European Union, L 119/1, 4-may 2016-yil.

⁶ Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan. (2024). “Statistics of personal data breaches in 2022–2023”.

2. Comparative analysis with international standards

A comparative analysis with the General Data Protection Regulation (GDPR) of the European Union showed that Uzbek legislation has similarities with the GDPR in terms of general principles for ensuring the confidentiality of personal data. For example, both documents stipulate the consent of the data subject as a basic condition. However, unlike the GDPR, the rules for cross-border data transfers in Uzbek law are not sufficiently detailed. While the GDPR contains strict conditions for such transfers (for example, an Adequacy Decision), Uzbek legislation limits this process to a general authorization only. As of March 2025, according to the Ministry of Information Technologies and Communications of Uzbekistan, about 15% of international data exchange in the country was carried out through foreign platforms, but weak legal control over this process was identified⁷. This indicates the need for additional reforms to adapt to the demands of the global digital economy.

3. Practical data and statistical analysis

Cases related to the disclosure of personal data during 2022–2025 were analyzed based on data from the Ministry of Justice and judicial practice. According to open sources of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan, 127 cases of personal data breaches were officially registered in 2023, which is 18% more than in 2022. At the same time, only 12% of cases in judicial practice (15 cases) ended with legal punishment, and the rest were left without administrative measures. These statistics confirm the existence of serious problems in the practical application of the law and the effectiveness of law enforcement agencies⁸. For example, in 2024, in the case of the disclosure of data of 50 thousand users on a large online platform in Tashkent, only fines were applied, but no systematic solution was developed. These cases, along with gaps in the law, also demonstrate the weakness of the technological infrastructure⁹.

Conclusion and overall assessment

The results of the analysis show that, although the legal framework of Uzbekistan in the field of personal data protection is able to meet the general requirements of the modern digital environment, there are significant shortcomings in practical implementation and full compliance with international standards. The lack of clear mechanisms in the legislation, the weakness of liability measures, and technical limitations in ensuring data security emphasize the need for reforms in this area. At the same time, the existing law provides certain opportunities for protecting citizens' privacy, which can serve as a basis for developing the system in the future.

Discussion

---

⁷ Ministry of Information Technologies and Communications of the Republic of Uzbekistan. (2025)

⁸ Kholmurodov, A. (2023). "Data Security in Uzbekistan: Legislation and Practice". *Bulletin of Legal Sciences*, Issue 2, pp. 78–92.

⁹ Rustambekov, I. (2022). "Cybersecurity in Uzbekistan: Legal and Technological Issues". *Journal of Law and Society*, Issue 3, pp. 45–59.

The results of the study clearly demonstrated the legal and practical problems in the field of personal data protection in Uzbekistan: the lack of clear mechanisms in the legislation, ineffective law enforcement, and insufficient adaptation to the requirements of the global digital economy. This situation not only threatens the privacy rights of citizens, but can also negatively affect the success of the digitalization strategy. In this context, this section discusses the implications of the identified problems and proposes new approaches to overcome them.

First, legislative uncertainties undermine the balance of trust in the digital environment¹⁰. For example, due to the lack of clear accountability measures, sanctions for organizations that violate data security often remain symbolic. This not only undermines the reputation of the legal system, but is also ineffective in encouraging business entities to comply with security standards. Taking into account international experience, the GDPR's penalty mechanisms (up to 4% of annual revenue) could be adapted for Uzbekistan¹¹. Such measures would not only strengthen law enforcement, but also force companies to invest in data security.

Secondly, legal loopholes in cross-border data exchange are an obstacle to Uzbekistan's global economic integration. As the results show, about 15% of data exchange via foreign platforms remains uncontrolled. This situation not only poses a threat to cybersecurity, but also creates distrust in international cooperation. In this regard, it is necessary to include a special section "on international data transfers" in the legislation. This section may include rules such as the formation of a list of safe countries and mandatory audits before data transfers¹². Such an approach will position Uzbekistan as a reliable partner in the international digital economy.

Thirdly, practical statistics have shown that violations of personal data do not reach the courts (only 12% of cases are punished). To eliminate this situation, it is proposed to establish a special supervisory body for the protection of personal data¹³. This body can perform the functions of not only monitoring violations, but also advising citizens on their rights and promptly considering complaints. For example, the model of the Information Commissioner's Office (ICO) in the UK could be adapted for Uzbekistan, as according to the annual reports of this organization, 85% of complaints are resolved within a month.

---

¹⁰ Abdullaev, M. (2023). *Legal framework of the digital economy in Uzbekistan*. Tashkent: National University of Uzbekistan Publishing House.

¹¹ Regulation (EU) 2016/679. (2016). *General Data Protection Regulation (GDPR)*. Official Journal of the European Union, L 119/1, 4-may 2016

¹² United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2022). *Data Protection and Privacy Legislation Worldwide*. Geneva: UNCTAD Publications

¹³ Bennett, C. J., & Raab, C. D. (2020). *The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective*. Routledge.

Such a structure would increase the efficiency of law enforcement and strengthen citizens' trust in the law¹⁴.

As a new direction for future research, the issue of ensuring the security of personal data through digital platforms (for example, [MyGov.uz](https://mygov.uz) or [Telegram](https://t.me)) could be studied¹⁵. Currently, these platforms are widely used in Uzbekistan, but their data protection standards have not been sufficiently analyzed. At the same time, the possibilities of introducing cybersecurity solutions based on artificial intelligence could also become an important topic of research in the future¹⁶. These approaches open up new opportunities not only technologically, but also legally.

The proposed solutions will serve to strengthen Uzbekistan's participation in the digital economy. The security of personal data will be ensured by improving legislation, developing international cooperation, and strengthening practical control¹⁷. These measures will not only modernize the legal system, but also help increase citizens' trust in the digital environment.

References

1. Law of the Republic of Uzbekistan. (2019). Law “**On the Protection of Personal Data**”. No. O‘RQ-547, July 2, 2019. Tashkent: Ministry of Justice Publishing House. <http://lex.uz/docs/-4396419>
2. Regulation (EU) 2016/679. (2016). General Data Protection Regulation (GDPR). Official Journal of the European Union, L 119/1, May 4, 2016.
3. Abdullaev, M. (2023). Legal framework of the digital economy in Uzbekistan. Tashkent: National University of Uzbekistan Publishing House.
4. Solove, D. J. (2021). Understanding Privacy. Harvard University Press.
5. Schneier, B. (2015). Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World. W. W. Norton & Company.
6. Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan. (2024). “Statistics of personal data breaches in 2022–2023”. Open data portal: data.gov.uz/
7. Information Commissioner’s Office (ICO). (2023). Annual Report 2022–2023: Protecting Data in a Digital Age. London: ICO Publications.
8. Rustambekov, I. (2022). “Cybersecurity in Uzbekistan: Legal and Technological Issues”. Journal of Law and Society, Issue 3, pp. 45–59.
9. Kadyrov, Sh. (2021). Digital Transformation and Legal Regulation. Tashkent: Tashkent State University of Law Publishing House.

---

¹⁴ Information Commissioner’s Office (ICO). (2023). Annual Report 2022–2023: Protecting Data in a Digital Age

¹⁵ Greenleaf, G. (2019). “Global Data Privacy Laws: 145 Countries and Counting”. Privacy Laws & Business International Report, 157, 14–18.

¹⁶ Schneier, B. (2015). Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World. W. W. Norton & Company

¹⁷ World Economic Forum. (2023). The Future of Data Governance in a Digital World. Geneva: WEF Reports.

10. Ministry of Information Technologies and Communications of the Republic of Uzbekistan. (2025). “Digital Economy Statistics: Results of 2024”. Tashkent: data.gov.uz/data.gov.uz/
11. Bennett, C. J., & Raab, C. D. (2020). The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective. Routledge.
12. Kholmurodov, A. (2023). “Data Security in Uzbekistan: Legislation and Practice”. Bulletin of Legal Sciences, Issue 2, pp. 78–92.
13. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2022). Data Protection and Privacy Legislation Worldwide. Geneva: UNCTAD Publications.
14. Greenleaf, G. (2019). "Global Data Privacy Laws: 145 Countries and Counting". Privacy Laws & Business International Report, 157, 14–18.
15. World Economic Forum. (2023). The Future of Data Governance in a Digital World. Geneva: WEF Reports. <https://www.weforum.org/publications/?s=09>

НАКАЗАНИЕ В ВИДЕ ИСПРАВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ ДЛЯ ОСУЖДЕННЫХ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, МЕХАНИЗМЫ ИСПОЛНЕНИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Калбаева Эльдора Узакбаевна

Студентка факультета юриспруденции Каракалпакского
государственного-университета имени Бердаха

Научный руководитель: А. Гулимов.

д.ю.н., профессор кафедры «Права человека, государственное право и
управление» КГУ имени Бердаха

Аннотация: В статье приводится всесторонний анализ наказания в виде исправительных работ, применяемого к осужденным лицам. Рассматриваются его сущность, характерные особенности, порядок исполнения, а также вопросы, связанные с международным опытом в данной сфере. Особое внимание уделяется значению исправительных работ для ресоциализации осужденных и профилактики новых преступлений. Также исследуется применение подобных наказаний в международной практике и их место в уголовном законодательстве.

Ключевые слова: демократическое правовое государство, стратегия «Узбекистан-2030», институт probation, условный приговор, психиатрическое или физиологическое лечение.

Annotation: This article provides a comprehensive analysis of the concept of corrective labor punishment applied to convicted individuals. It examines its essence,

distinctive features, implementation procedures, and issues related to international experience in this field. Special attention is given to the significance of corrective labor in the reintegration of offenders into society and the prevention of new crimes. Additionally, the study explores the application of such punishments in international practice and their role in criminal legislation.

Keywords: democratic legal state, Uzbekistan-2030 strategy, probation institution, suspended sentence, psychiatric or physiological treatment.

Аннотация: Бұл мақалада сотталған адамдарға қолданылатын еңбек пен түзетіу жазасы жан-жақты талданады. Оның мәні, өзіндік ерекшеліктері, орындалу тәртібі және осы саладағы халықаралық тәжірибеге байланысты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру мен жаңа қылмыстардың алдын алу мақсатында түзеу еңбегінің маңыздылығына ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеде мұндай жазалардың қолданылуы және қылмыстық заңнама жүйесіндегі орны талқыланады.

Түйін сөздер: демократиялық құқықтық мемлекет, «Өзбекстан-2030» стратегиясы, пробация институты, шартты үкім, психиатриялық немесе физиологиялық емдеу.

После обретения независимости Республика Узбекистан выбрала путь построения демократического и правового государства, развитого гражданского общества, и для достижения этой благородной цели проводит ряд реформ. В Указе Президента Шавката Мирзиёева от 11 сентября 2023 года No УП-159 "О Стратегии "Узбекистан-2030" обеспечение верховенства Конституции и законов, а также превращение обеспечения надежной защиты прав и свобод человека в главный критерий судебно-правовых реформ определены в качестве одного из приоритетных направлений развития общества.

Действующий Уголовный кодекс Республики Узбекистан, принятый 22 сентября 1994 года, четко определяет один из видов наказания, применяемого к лицу, признанному виновным в совершении преступления, - исправительные работы и их исполнение.

Исправительные работы - это вид наказания, заключающийся в обязательном привлечении лица к труду с удержанием от десяти до тридцати процентов его заработной платы в доход государства. Исправительные работы назначаются на срок от шести месяцев до трех лет [2].

Это наказание является основным видом наказания. Оно применяется только в случаях, предусмотренных санкцией соответствующей статьи особенной части Уголовного кодекса. Кроме того, исправительные работы могут применяться в следующих случаях:

- В случае отказа виновного от исполнения наказания в виде штрафа, неисполненная часть наказания может быть заменена исправительными работами в соответствии со статьей 44 Уголовного кодекса.
- В соответствии со статьей 57 Уголовного кодекса, может быть применено более мягкое наказание.

- Согласно статье 74 Уголовного кодекса, лишение свободы применяется при замене неотбытой части наказания более мягким видом наказания.

Наказание в виде исправительных работ отражает принцип гуманизма. Применение данного наказания к подсудимому не лишает его свободы, и он продолжает работать в своей семье, в учреждении (предприятии, организации), где он ранее работал, не покидая своего дома [3]. Применение этого наказания оказывает материальное воздействие на подсудимого, то есть виновный переводит определенную часть заработной платы в пользу государства. Таким образом, исправительные работы представляют собой принудительный труд подсудимого в организации, где он ранее работал, или в другой организации (труд подсудимого считается обязательным во время отбывания наказания), или, как указано выше, удержание определенной части его заработной платы в пользу государства.

Хотя в уголовном законодательстве стран Содружества Независимых Государств название и значение наказания в виде исправительных работ определены одинаково, они отличаются друг от друга кругом назначаемых лиц, ограничениями, установленными для осужденных лиц, и другими аспектами. Например, если наказание в виде исправительных работ в Уголовном кодексе Республики Узбекистан установлено на срок от шести месяцев до трех лет, то в Уголовном кодексе Республики Казахстан срок наказания варьируется в зависимости от тяжести совершенного преступления. Срок наказания за определенную категорию преступлений установлен в один год. Кроме того, доход, удерживаемый из заработной платы осужденных лиц, в нашем национальном законодательстве составляет от 10% до 30%, а в Казахстане - от 5% до 20%[4].

Кроме того, в таких странах, как Российская Федерация [5], Азербайджан [6], Кыргызстан [7], уголовное законодательство предусматривает удержание от 5 до 20 процентов дохода осужденного в результате применения наказания в виде исправительных работ в пользу государства, в то время как в уголовном законодательстве Украины [8] этот показатель составляет от 10 до 20 процентов, а в уголовном законодательстве Беларуси [9] - от 10 до 25 процентов.

Исправительные работы не означают, что осужденный будет отбывать наказание по месту работы или останется на прежней должности. В некоторых случаях совершенные преступления связаны с должностными полномочиями. В таком случае лицо должно быть переведено на другую должность по месту работы. Однако важно, чтобы подсудимый отбывал наказание по месту работы.

Уголовным законодательством Республики Узбекистан предусмотрены два вида исправительных работ:

- 1) Подсудимый отбывает наказание по месту работы;
- 2) отбывает наказание в месте, установленном органом, контролирующим исполнение наказания [10].

В соседней Республике Казахстан осужденный, как правило, отбывает наказание по месту работы, и только в случаях, когда это невозможно, он отбывает наказание по месту, назначенному учреждением probation.

Суд определяет, какой вид наказания подлежит отбыванию.

Под местом работы подсудимого понимается не только деятельность, которую он осуществляет на основании трудового договора, но и деятельность, которую он осуществляет самостоятельно (например, предпринимательская деятельность). Как правило, лицу, постоянно находящемуся на службе, назначается отбывание исправительных работ по месту работы. С точки зрения воспитания подсудимого, целесообразно назначить наказание по месту работы. Это объясняется тем, что осужденный отбывает наказание под наблюдением общества, которое его хорошо знает. Местами исполнения наказания могут быть предприятия, учреждения и организации различных форм собственности, применяемые Трудовым кодексом Республики Узбекистан, а также предприятия, учреждения и организации, регулируемые другими нормативными документами.

Порядок отбывания исправительных работ на общих основаниях устанавливается лицам, которые на момент вынесения приговора нигде не работают или не имеют постоянного места работы, или лицам, работающим на сезонных работах, а также лицам, имеющим постоянное место работы, но плохо себя проявившим в процессе работы. С лиц, приговоренных к исправительным работам, ежемесячно удерживается часть заработной плата по основному месту работы в размере, установленном судом, в течение срока отбывания наказания. Под заработной платой понимается не только заработная плата, полученная в результате труда, но и доход, полученный в результате предпринимательской деятельности, стипендии, гранты и другие. Выплаты в виде пенсий, социальной помощи, социального страхования и другие платежи, не входящие в заработную плату, не удерживаются в пользу государства.

Если лицо отказывается отбывать более одной десятой части срока исправительных работ, назначенного судом, суд заменяет неотбытую часть исправительных работ ограничением свободы или лишением свободы на тот же срок.

Согласно Уголовному кодексу Республики Узбекистан, исправительные работы не применяются к лицам, достигшим пенсионного возраста, нетрудоспособным, беременным женщинам, женщинам, имеющим детей в возрасте до трех лет, и военнослужащим [11]. Если суд по отдельным существенным причинам не считает целесообразным отбывать наказание по месту работы осужденного, он может указать в приговоре основания для этого и указать, что наказание будет отбываться на общих основаниях, определяемых органом, осуществляющим надзор за исполнением наказания.

Если лицо отказывается отбыть более одной десятой части назначенного судом срока исправительных работ, суд заменяет неотбытый срок исправительных работ наказанием в виде ограничения свободы или лишения свободы на тот же срок. Время отказа от отбывания наказания не засчитывается в отбытый срок наказания.

Если лицо, осужденное к исправительным работам, становится нетрудоспособным или достигло пенсионного возраста, а также находится в

отпуске по беременности и родам, оно полностью освобождается от отбывания наказания судом на основании статьи 75 Уголовного кодекса по рекомендации Службы пробации [12: 144].

Подводя итог вышесказанному, следует отметить, что применение исправительных и иных мер наказания, не связанных с лишением свободы, является одним из наиболее эффективных способов трудового исправления осужденных, при котором осужденный не только сохраняет связи с трудовым коллективом на прежнем месте работы и постоянном месте жительства путем привлечения к принудительному труду без изоляции от общества, но и восстанавливается с их помощью. Это, в свою очередь, заключается в либерализации уголовных наказаний в нашей стране и ряде других развитых государств для воспитания осужденных лиц без изоляции от общества. Ведь права и свободы личности, законные интересы и их обеспечение всегда являются высшей ценностью!

Список литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан "О Стратегии "Узбекистан-2030"" от 11 сентября 2023 года, No УП-159 <http://https://lex.uz/ru/docs/-6600413>
2. Уголовный кодекс Республики Узбекистан // <URL:https://lex.uz/docs/111453>
3. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан (Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть (с изменениями и дополнениями до 1 ноября 2021 г.) // М. Рустамбоев. - Ташкент: "Юридическая литература," 2021, с. 438.
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан // <URL:https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1400000226>
5. Уголовный кодекс Российской Федерации// [URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/fd830e7cf3c0e1074ca35a580314701483ff611a/](URL:http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/fd830e7cf3c0e1074ca35a580314701483ff611a/)
6. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики // URL:http://continentonline.com/Document/?doc_id=32718499#pos=0;0
7. Уголовный кодекс Кыргызской Республики // [URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527](URL:http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527)
8. Уголовный кодекс Украины // <URL:https://meget.kiev.ua/kodeks/ugolovniy-kodeks>
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь // [URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30414984](URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30414984)
10. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 18 октября 2012 года No 297 "Об утверждении Положения о порядке работы по совместительству и совмещения профессий и должностей" // <URL:https://lex.uz/docs/2070161>
11. Постановление Пленума Верховного суда Республики Узбекистан от 3 февраля 2006 года No 1 "О практике назначения судами уголовного наказания." <http://URL:https://lex.uz/docs/1455976>

12. Халилов Д., Амиров Б. Права и обязанности службы пробации при исполнении наказаний, не связанных с лишением свободы // Наука и технология в современном мире. - 2022. Т. 1. - No. 7. - С.144.

УДК 343.23

COMMITTING SEVERAL CRIMES IN CRIMINAL LAW CONCEPT AND ITS TYPES

Dauletbaeva Aynur Bakhramovna

2nd year student of the Faculty of Law of Karakalpak State
University named after Berdakh

Utebayev Salamat Maksetbay ugli,

Teacher assistant of Karakalpak State University named after Berdakh

Abstract: This article discusses several criminal concepts, their types, and simple, dangerous, and especially dangerous recidivist crimes and their specific characteristics.

Keywords: committing multiple crimes, repeated commission of crimes, aggregate of crimes, recidivist crime, simple recidivist crime, dangerous recidivist crime, especially dangerous recidivist crime.

Аннотация: В данной статье рассматриваются несколько уголовных понятий, их виды, а также простые, опасные и особо опасные рецидивистские преступления и их особенности.

Ключевые слова: совершение нескольких преступлений, повторное совершение преступлений, совокупность преступлений, рецидивистская преступность, простая рецидивистская преступность, опасная рецидивистская преступность, особо опасная рецидивистская преступность.

Аннотация: Бұл мақалада бірнеше қылмыстық ұғымдар, олардың түрлері, сондай-ақ қарапайым, қауіпті және аса қауіпті рецидивтік қылмыстар және олардың ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: бірнеше қылмыс жасау, қайталап қылмыс жасау, қылмыстардың жиынтығы, рецидивті қылмыс, қарапайым рецидивті қылмыс, қауіпті рецидивті қылмыс, аса қауіпті рецидивті қылмыс.

In criminal law, concepts such as complicity in a crime, the commission of several crimes, circumstances that preclude the criminality of an act, and the system of

punishment are used. In this article, we will elaborate on the concept of committing several crimes.

The law provides for the commission by a person of two or more acts, each of which constitutes a separate *corpus delicti*. The peculiarity of committing a number of crimes is that each act constitutes a separate *corpus delicti* and is qualified. When asserting that a crime constitutes a crime, every socially dangerous act must have an object, objective side, subject, and subjective side. If the actions of a person who has committed a socially dangerous act do not constitute a separate criminal offense, we cannot assess it as a multiple crime.

The main signs of committing a number of crimes include:

- commission by a person of two or more crimes provided for by one or more articles (parts of articles) of the criminal law;
- the recognition of each committed act as an independent single crime and its qualification under a separate article and part of the article;
- the emergence of criminal-legal consequences arising from the fact of its commission for each of the crimes that give rise to several crimes[1].

Sometimes a single crime committed by a person can lead to several criminal consequences. Therefore, it is necessary to distinguish between a single crime and multiple crimes.

Alternative crimes, crimes of various compositions, protracted crimes, and continuous crimes are not considered multiple crimes. We classify these crimes as single crimes.

The Criminal Code lists three types of several crimes. They are as follows:

- ✓ repeated commission of a crime;
- ✓ totality of crimes;
- ✓ recidivist crimes.

Recidivism is recognized as the commission of two or more crimes, provided for in the same article, part, and in cases separately specified in the Code, in different articles of the Special Part of this Code, if the person committed them at different times, but was not convicted for any of them. A repeated crime is recognized as a completed crime, as well as a punishable preparation for a crime or an attempt to commit a crime, as well as a crime committed in complicity. A crime is not considered repeated if the person was released from liability or punishment for a previously committed act[2].

The peculiarities of repeated commission of crimes are:

- ❖ commission by a person of two or more crimes, each of which constitutes a separate *corpus delicti*;
- ❖ a certain period of time elapsed between the committed crimes;
- ❖ similarity of committed crimes;
- ❖ absence of a person's conviction for committed crimes;
- ❖ the presence of a criminal-legal consequence for each crime.

If the act of a person who has committed a socially dangerous act contains the above-mentioned signs, the crime is considered a repeated crime.

A combination of crimes is recognized as the commission of two or more criminal acts, provided for by different articles or different parts of one article of

the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, for which a person is liable, if no conviction has been filed for any of them.

If the act committed by a person contains signs of crimes provided for in different parts of the same article of the Special Part of this Code, he is liable under the part of the article that provides for a more severe punishment.

❖ The distinctive features of the totality of crimes from other forms of committing a number of crimes are:

- ❖ commission by a person of two or more separate elements of a crime;
- ❖ dissimilarity of crimes;
- ❖ absence of conviction for committed crimes;

the presence of criminal-legal consequences of the committed crime.

A distinctive feature of the totality of crimes is that two or more crimes are committed that are not identical to each other and constitute a crime, and are qualified as two or more crimes.

A totality of crimes can arise as a result of several, if not one, acts of a person.

In the theory of criminal law, we divide the totality of crimes into two groups: real and ideal.

A real aggregate of crimes arises when two or more criminal acts are committed, each of which constitutes the elements of crimes provided for in different articles (different parts of the article) of the Special Part of the Criminal Code.

In the ideal aggregate, at least two elements of the corpus delicti provided for in different articles (different parts of the article) of the Special Part of the Criminal Code are present in one act of the guilty party[3].

Recidivism is recognized as the commission of a new intentional crime by a person after being convicted of a previously committed intentional crime. A dangerous recidivism crime is recognized as the commission of a new intentional crime by a person who has committed a crime similar to a previously convicted crime, and in cases specifically indicated by this Code, also convicted under other articles of the Special Part.

Commission of a new intentional crime, for which a sentence of imprisonment for a term of not less than five years may be imposed, namely:

a) commission of a particularly grave crime by a person previously convicted of a particularly grave crime or twice convicted of a grave crime, for each of which a sentence of imprisonment for a term of not less than five years was imposed;

b) a particularly dangerous recidivist crime is recognized as the commission of a serious crime by a person who has previously been convicted twice for a serious crime or, regardless of whether previously or subsequently, has been sentenced to imprisonment for a term of not less than five years for each of the serious or especially serious crimes.

By a court verdict, a person may be recognized as an especially dangerous recidivist.

When deciding on the recognition of a person as an especially dangerous recidivist, the conviction of the person under the verdicts of courts of other states may also be taken into account. Recognition of a person as a particularly dangerous recidivism of the Criminal Code, the conviction for a crime committed before reaching the age of eighteen, as well as the expiration or removal of the conviction in the manner prescribed by law, are not taken into account. The articles of the Special Part of this Code, establishing liability for crimes committed by a particularly dangerous recidivist, apply only if the person was recognized as a particularly dangerous recidivist before committing this crime in the manner prescribed by law.

Recurrent crimes can be divided into the following types:

- simple recidivism;
- dangerous recidivism;
- especially dangerous recidivism.

A simple recidivism is the commission of a new crime by a person who, after being convicted of a previously committed intentional crime, does not resemble the previously committed intentional crime.

A dangerous recidivism crime is the commission by a person of a crime similar to a previously convicted crime or the commission of a new intentional crime after conviction for committing a crime provided for in other articles of the Special Part of the Criminal Code.

Especially dangerous recidivism is the most dangerous form of crime, and a person can only be recognized as an especially dangerous recidivist by a court.

In conclusion, it can be said that in the commission of several crimes, each act constitutes a separate corpus delicti and is qualified. As we have already noted, several types of crimes can be classified as simple, dangerous, and especially dangerous recidivist crimes.

Iqtiboslar:

1. D.Yu. Payziyev. Committing a number of crimes in criminal law. Educational and practical manual. T. 2016
2. <https://lex.uz/docs/-111453?ONDATE2=14.03.2022&action=compare>
Criminal Code Republic of Uzbekistan
3. S.Sh.Utemuratova. Criminal Law. General Part. T. Methodist Publishing House. 2023.

УДК 343.2/.7

ПОНЯТИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВОЗВРАТА АКТИВОВ, ПОЛУЧЕННЫХ В РЕЗУЛЬТАТЕ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Абубакирова Гулнур Муратбековна

аспирант кафедры “уголовное право, криминология и уголовно-исполнительное право” Киргизского Национального университета им. Ж.Баласагына

Научный руководитель: Абдраимова Назира

д.ю.н., Киргизского Национального университета им. Ж.Баласагына

Аңдатпа. Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және өзге де мүлікті жария еткені үшін жауапкершілік көптеген елдердің заңнамаларындағы сияқты Қазақстанның заңнамасында бұрыннан қарастырылған. Оның үстіне, тарихи тұрғыдан капиталдар жиі қоныстанатын көптеген елдерде капиталдың шығу тегін даулау/растау практикасы бар. Енді мұндай тәжірибе Қазақстанда да бар. Қазақстан Республикасында 2023 жылғы 12 шілдедегі «Заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару туралы» ҚР Заңы қабылданды.

Кілт сөздер: Активтерді қайтару, құқықтық негіздер, халықаралық құқықтық актілер, заң, активтерді қайтару жөніндегі уәкілетті орган, комиссия.

Аннотация. Ответственность за легализацию денег и иного имущества, полученных преступным путем, давно предусмотрена в законодательстве Казахстана, как и в законодательстве многих стран. Более того, во многих странах, где исторически часто оседают капиталы, есть практика оспаривания/подтверждения происхождения капитала. Теперь такая практика есть и в Казахстане. В Республике Казахстан принят Закон РК «О возврате государству незаконно приобретенных активов» от 12 июля 2023 г.

Ключевые слова. Возврат активов, правовые основы, международные правовые акты, закон, уполномоченный орган по возврату активов, комиссия.

Annotation. Responsibility for the legalization of money and other property obtained by criminal means has long been provided for in the legislation of Kazakhstan, as well as in the legislation of many countries. Moreover, in many countries where capital has historically often settled, there is a practice of disputing/confirming the origin of capital. Now there is such a practice in Kazakhstan.

The Republic of Kazakhstan has adopted the Law of the Republic of Kazakhstan "On the return of illegally acquired assets to the State" dated July 12, 2023.

Keywords. Asset recovery, legal framework, international legal acts, law, authorized body for asset recovery, commission.

В современном мире в качестве одной из актуальных проблем мирового сообщества можно выделить перемещение полученных преступным путем денежных средств и иного имущества из одной юрисдикции в другую. Появляются новые способы вывода средств за границу, их отмывания и сокрытия. Проблема легализации преступных средств набирает обороты, представляя большую угрозу экономикам государств, так как в настоящий момент приняла транснациональный характер, затрагивая все больше государств.

Страны заключают договоры, целью которых является формирование единого понятийного аппарата, а также формирование единообразной правовой базы, позволяющей осуществлять эффективное сотрудничество в сфере борьбы с отмыванием денежных средств, а также их выводом за границу. В государствах на национальном уровне закреплены процедуры по розыску, аресту, конфискации преступных активов. Необходимо также отметить, что на данном этапе регулирование указанных вопросов не имеет значительных отличий ввиду воздействия на внутреннее законодательство государств стандартов, закрепленных в международных источниках.

Возврат активов признан основополагающим принципом Конвенции ООН против коррупции 2003 года. 187 стран являются участниками данного универсального международного договора. Выполнение юридически обязывающих положений Конвенции странами способствует повышению эффективности международного сотрудничества государств по оказанию правовой помощи в сфере возврата активов, а также объединению усилий по борьбе с коррупцией. Из текста обозначенного документа мы можем определить термин «возврат активов» не просто как процесс возврата средств после их перемещения за границу, но и как комплекс механизмов в виде первоначального противодействия их переводу за рубеж.

В целом, можно сделать вывод, что возврат из-за рубежа активов, полученных преступным путём, - это совокупность действий компетентных органов государств, целью которых является проведение проверок финансовых операций, обнаружение фактов незаконного получения активов и попыток сокрытия такого имущества в иностранных юрисдикциях, а также арест и возврат такого имущества и средств в юрисдикцию происхождения. Помимо денежных средств, активами, полученными в результате совершения преступления, может быть любое имущество, которое является исходным из

преступной деятельности, том числе предметы искусства и артефакты, а также драгоценные металлы.

Развитие правовых основ регулирования возврата активов, полученных в результате совершения преступлений, пришлось на начало XX века, когда на международной арене активизировалось создание нормативной базы, регулирующей розыск, экстрадицию лиц, совершивших преступления на территории другой страны, а также передачу орудий совершения преступлений, как и иных предметов, которые могли служить в качестве доказательств при расследовании дел [1, 542 с.].

О том, что в страну нужно возвращать незаконно приобретенные активы, президент Казахстана заговорил в феврале 2022 года. По его словам, возвращение активов позволит снизить концентрацию ресурсов в руках немногочисленной элиты, тем самым улучшив конкуренцию и общую экономическую ситуацию в стране.

Ответственность за легализацию денег и иного имущества, полученных преступным путем, давно предусмотрена в законодательстве Казахстана, как и в законодательстве многих стран. Более того, во многих странах, где исторически часто оседают капиталы, есть практика оспаривания/подтверждения происхождения капитала. Теперь такая практика есть и в Казахстане. В Республике Казахстан принят Закон РК «О возврате государству незаконно приобретенных активов» от 12 июля 2023 г. № 21-УШ ЗРК.

В Законе РК определено содержание основных терминов, таких, как: «добросовестный приобретатель», «добросовестный кредитор», «активы», «уполномоченный орган по возврату активов», «преобразование активов», «контроль над активом», «номинальный владелец актива», «административно-властные ресурсы (связи, влияние)», «социальные проекты», «незаконно приобретенные активы», «активы необъяснимого происхождения», «лица, имеющие родственные отношения», «сверхдоходы».

Так, под активами понимаются имущественные блага и права (имущество), находящиеся в РК и за ее пределами, включая любые имущественные блага и права (имущество), извлеченные (извлекаемые) из такого имущества.

Контроль над активом подразумевает возможность любым образом прямо или косвенно управлять активом и (или) возможность любым способом определять юридическую судьбу актива, в том числе опосредованно и на любом основании через одного или нескольких лиц и организаций в течение периода, когда активы находились либо предположительно находились в собственности, пользовании, владении и (или) под контролем лица (группы лиц).

Возврат активов осуществляется на основании принципов: законности; приоритета стимулирования добровольного возврата активов; гласности,

прозрачности и подотчетности; приоритета защиты прав, свобод и интересов участников процесса; взаимодействия государства и гражданского общества; защиты гражданского оборота, прав добросовестных приобретателей и добросовестных кредиторов; пропорционально -сти (соразмерности) мер и механизмов по возврату активов. Закреплено, что лицо, сообщившее о фактах незаконного приобретения и вывода активов или иным образом оказывающее содействие возврату активов, находится под защитой государства в соответствии с УПК РК, а также Законом РК «О государственной защите лиц, участвующих в уголовном процессе».

Закон распространяется на физические и юридические лица (в том числе иностранные структуры без образования юридического лица или группы), зарегистрированные на территории любого государства, а также на территории Международного финансового центра «Астана». В случае наличия в их собственности, пользовании либо под их контролем активов, приобретенных на доходы, незаконно полученные в Казахстане, такие лица могут попасть в сферу действия закона. Закон также действует в отношении аффилированных либо связанных лиц и в отношении тех, кто приобрел такие активы [2].

Законодательный орган попытался максимально расширить круг лиц, в отношении которых возможно применение закона, таким образом, чтобы ранее используемые механизмы перевода активов были неэффективны. Например, ранее лица, в отношении которых проводилось уголовное преследование по подозрению в легализации денежных средств, переоформляли активы на близких либо аффилированных лиц, что нивелировало риск в отношении их имущества. Однако теперь действие закона по вопросам возврата имущества распространяется в том числе и на родственников, супругов, правопреемников и других лиц.

При возникновении разумного сомнения в отношении активов лица, совокупный размер которых превышает 13-миллионнократный размер месячного расчетного показателя (13 млн МРП), сведения о таком лице включаются в реестр по возврату активов. После включения в реестр лицу необходимо доказать в суде законность происхождения активов. Если лицо не смогло доказать в суде законность происхождения его активов, то они признаются как активы необъяснимого происхождения и подлежат возврату государству.

В документе отражен широкий перечень случаев, подпадающих под действие закона. Например, когда:

- лицо приобрело активы, занимая ответственную государственную должность;
- лицо владеет, пользуется или распоряжается такими активами на основании соглашения;
- лицо получает активы с использованием влияния либо связей;

- активы имеются в наличии у бывших супругов, родственников, лиц, находящихся на иждивении, либо у других аффилированных лиц [3, 86 с.].

Стоит обратить внимание на то, что в законе указано, что комиссия может признать аффилированными лицами иные юридические и физические лица, не перечисленные в документе. Важным моментом является то, что нормы закона могут быть применимы в отношении наследников и правопреемников.

Новым институтом, подтверждающим уникальность закона, является реестр. В него включаются сведения о лицах, в отношении которых имеются разумные сомнения о законности происхождения их активов.

Сведения о лице в реестре сохраняются в течение одного года, если этот срок не будет прерван по различным основаниям. Срок нахождения сведений в реестре может быть прерван, например, для проверки активов, в случае подачи в иностранные суды или арбитражи в связи с мерами по возврату активов, а также для проведения других юридических процедур.

Обратим внимание, что для включения в реестр уполномоченный орган проводит мониторинг и анализ информации, результаты которых могут являться основанием для проведения проверок государственными органами.

В реестр включаются сведения о лице при наличии разумных сомнений в законности приобретенных денежных средств и активов. Основанием для возникновения разумного сомнения может являться ситуация, когда, например, стоимость активов в собственности у лица не соответствует законным доходам на занимаемой государственной должности, либо когда приобретенное таким лицом имущество превышает 13 млн МРП. Важно уточнить, что лицо подпадает под данный закон и после ухода с такого поста.

Существенным риском для лица, включенного в реестр, является то, что суд может принять обеспечительные меры в отношении его имущества в виде наложения ареста на активы, запрета на совершение сделок, приостановления реализации активов, запрета голосовать по акциям, на выплату и получение дивидендов, на участие в распределении имущества в случае ликвидации и другие. Такие меры могут быть запрошены также в отношении зарубежных активов.

Для включения в реестр не требуется решение суда или санкция. Ранее наше законодательство развивалось по пути того, что основанием для любого ограничения прав являлась санкция суда или прокурора. Хотя включение в реестр прямо не ограничивает права собственников, но очевидны последствия такого ограничения, а именно у лица возникают обязанности в рамках проверки, а также обязанность доказать в суде законность источников происхождения его активов, то есть лицо обязано доказать, что оно не виновно.

Лица, включенные в реестр, уведомляются уполномоченным органом по возврату активов об их включении в реестр, а также о необходимости предварительного (за два месяца) уведомления уполномоченного органа по

возврату активов о намерении лица, включенного в реестр, о возмездном или безвозмездном отчуждении в любой форме, обременении в любой форме, передаче в доверительное управление принадлежащих ему активов (или их части). В уведомлении должно быть указано основание включения лица в реестр.

Закон вводит новый орган - комиссию по вопросам возврата активов, приобретенных незаконным путем. Комиссию возглавляет премьер-министр, а ее состав формируется из депутатов парламента, общественных деятелей, членов правительства, первых руководителей государственных органов. Таким образом, в деятельность по борьбе с правонарушениями вовлекаются не только представители правоохранительных органов, но и общества, избранники народа, которые раньше были далеки от принятия решений в отношении правонарушений.

Этим закон дает импульс для развития общества в целом. Например, депутаты и общественные деятели, как избранники народа, на основании полученного практического опыта могут со своей стороны усилить работу по формированию правильных социальных ценностей общества, а именно нулевую терпимость к незаконным деньгам и активам [4].

Основными функциями комиссии являются:

1) выработка рекомендаций по системным мерам, направленным на устранение причин и условий незаконного приобретения активов, а также их вывода за пределы Республики Казахстан;

2) выработка рекомендаций по способам и механизмам возврата активов государству и (или) вовлечение их в законный экономический оборот в Республике Казахстан;

3) рассмотрение информации об активах и иных сведений, подтверждающих законность источников приобретения (происхождения) задекларированных активов;

4) формирование реестра с учетом социально-экономических рисков и иных факторов.

По состоянию, 29 апреля 2024 года, состоялось очередное заседание Комиссии по вопросам возврата государству незаконно приобретенных активов.

"Комиссией одобрены соглашения о добровольном возврате государству незаконно приобретенных активов на общую сумму свыше 40 млрд тенге, из которых более 38 млрд составляют денежные средства, а также бизнес-центр в Астане стоимостью 2 млрд тенге. Возвращенные средства будут направлены на социальные цели [5].

Для того, чтобы закон заработал максимально эффективно, нужен соответствующий уровень зрелости правоохранительной системы. Одним из

оснований при принятии решения о включении в реестр является, как отмечено выше, возникновение у сотрудника уполномоченного органа разумного сомнения, также многие условия, перечисленные в законе, не являются исчерпывающими, то есть случаи его применения могут быть существенно расширены. На этом фоне приобретают особую важность этичность и профессионализм работников, применяющих закон.

Поскольку основанием для принудительного обращения активов в доход государства является решение суда о признании их активами необъяснимого происхождения, эффективность судебной системы также является ключевым элементом корректного применения закона. Для исключения из реестра собственники обязаны доказать законность происхождения их активов, что налагает на судебную систему большую ответственность по всестороннему изучению материалов и обстоятельств дела.

Учитывая, что работа по возврату активов носит сложный, многоуровневый, комплексный характер, с вовлечением множества субъектов и активов, зачастую находящихся в различных странах мира, положения, предусмотренные Законом, дополняют и укрепляют вышеперечисленные и прочие нормы Конституции, Гражданского кодекса, других законов и международных соглашений Республики Казахстан [6].

Принятый Закон, опираясь на международные стандарты и опыт развитых западных стран с верховенством права, нацелен на восстановление социальной справедливости и устойчивое развитие Казахстана, как правового и социального государства, создание фундаментальной основы для искоренения условий, способствующих дальнейшему выводу активов из страны, при строгом соблюдении гарантированных Конституцией Казахстана, его международными обязательствами и законодательством прав национальных и иностранных инвесторов, субъектов предпринимательства и частных лиц.

Список использованной литературы:

1. Возврат из за рубежа преступных активов: теория и практика: Учебное пособие /Кунев Д.А.; ред. А.Г. Волеводза. М., 2021. 542с.
2. Закон Республики Казахстан “О возврате государству незаконно приобретенных активов” от 12 июля 2023 года.
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000021>
3. Возврат похищенных активов: учебное пособие / Коллектив авторов. Под общ. ред. У.С. Байжанова – Косшы: Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, 2023. – 86 с.
4. <https://kapital.kz/economic/120035/zakon-o-vozvrate-nezakonno-priobretennykh-aktivov-chto-vazhno-znat.html>

5. <https://www.zakon.kz/sobytiia/6432541-vozvrat-nezakonnykh-aktivov-v-dokhod-kazakhstana-dopolnitelno-obrashcheny-40-mlrd-tenge.html>
6. <https://primeminister.kz/ru/news/novy-zakon-rk-o-vozvrate-gosudarstvu-nezakonno-priobretennykh-aktivov-ne-zatronet-dobrosovestnykh-investorov-pravitelstvo-rk-25608>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ-САРАПТАМАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Ержанов Қазбек Азаматович

әл-Фараби ат. ҚазҰУ, заң факультеті, 7М04220-Криминалистикалық
сараптамалар мамандығы, 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: Тлепберген О.Н.,

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақстан Республикасының әділ сот жүйесінде соттық-сараптамалық қызмет маңызды рөл атқарады. Тек Қазақстан Республикасында ғана емес, өзінің белгілі бір даму тарихы бар, қалыптасқан барлық елдерде сот-сараптамалық қызмет ғылыми әдістерге негізделі отырып, нақты дәлелдерді қамтамасыз етеді.

Сот-сараптамалық қызмет сот ісін жүргізуде арнайы дағдылар мен іскерліктерді қолданудағы маңызды іс жүргізу нысаны болып табылады. Сот сараптамасы бойынша игерілген белгілі бір дағдылардың нәтижесінде тергеу мен соттың иелігінде нақты дәлелдеудің мәні болады, және де басқа іс жүргізу құралдары арқылы алуға болмайтын жаңа ақпараттар ұсынылады (1).

Елімізде сот-сараптамалық қызметі келесі нормативтік-құқықтық актілерге негізделеді және реттеледі:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы;
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
- Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі
- Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI

«Сот-сараптама қызметі туралы» Заңы

- Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2017 жылғы 27 сәуірдегі № 484 бұйрығымен бекітілген Сот сараптамалары органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидалары.

Нормативтік-құқықтық база сараптамалық қорытындылардың заңдылығын, объективтілігін және дұрыстығын қамтамасыз ете отырып,

Қазақстан Республикасында сот-сараптама қызметін реттеуде негізгі рөл атқарады. Осы саланы реттейтін негізгі заңнамалық актілер Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қылмыстық іс жүргізу кодексі, Азаматтық іс жүргізу кодексі, «Сот-сараптама қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, сондай-ақ басқа да заңға тәуелді актілер мен ведомстволық нормативтік құжаттар болып табылады.

Берілген құжаттарға қысқаша талдау жасайтын болсақ, Қазақстан Республикасының Конституциясында сот-сараптама қызметіне қатысты негізгі қағидаттар негізделген. Олар азаматтардың құқықтарын қорғай отырып, сот жүйесінің заңдылығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз етеді (2). Қазақстан Республикасының Азаматтық және Процестік кодексі (ҚІЖК, АІЖК, АІЖК) қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істерде сот сараптамасын тағайындау және жүргізу тәртібін реттейді атап айтқанда сараптаманы тағайындау үрдісін реттейді. Сонымен қатар аталмыш кодекстер толығымен сарапшының сот процесі барысындағы құқықтары мен міндеттерін белгілей отырып, қорытынды береді, және егер де бастапқы сараптама қорытындылары жеткіліксіз болса немесе қандай да бір күмән туғызған жағдайда қайтадан сараптамалар тағайындай алады. Жалпы айтқанда, іс жүргізу заңнамасы сот ісін жүргізуде сот сараптамасының заңдылығы мен ашықтығын қамтамасыз етеді (3,4).

Қазақстан Республикасының соттық процесстеріндегі сараптамалық қызметті реттеуде маңызды орын алатын заңнамалық құжаттың ең бастысы «Сот-сараптама қызметі туралы» заң. Аталған заң қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және төрелік істерде сот сараптамаларын жүргізу процесін реттейді. Ол сарапшылардың құқықтары мен міндеттерін, сараптаманың тәуелсіздігі принциптерін және оны жүргізу тәртібін айқындайды.

Заңның басты атқаратын қызметтері:

- Сараптаманың түріне қарай сарапшыны анықтайды және сол сарапшыға қойылатын талаптарды белгілейді;
- Сараптаманың ашық және әділ жүргізілуіне кепілдік бере отырып, нақты деректер негізінде әрекет етуін қамтамасыз етеді;
- Сараптама жүргізу тәртібін, атап айтсақ, сараптамаға қатысушылардың мерзімі мен әдістерін, құралдарын реттейді.
- Жүргізілетін сараптамалардың заманауи технологияларға негізделуін және ғылыми әдістерді пайдалануды қадағалауды қамтамасыз етеді;
- Соңғы өте маңызды қызметі, бұл сарапшының басты жауапкершілігін белгілей отырып, сараптамада әділ жүргізбегені немесе жалған қорытынды бергені үшін көзделетін санкцияларды белгілейді (5).

ҚР Әділет министрінің 2017 жылдағы 27 сәуіріндегі № 484 бұйрығымен бекітілген осы заңның 12-бабының 4-ші тармақшасына сәйкес жасалған «Сот сараптамасы органдарында соттық сараптамалар мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу бойынша ережелер» сот сараптамаларының белгіленген заңға сәйкестігін, сараптаманың ашық және адал жүргізілуін, ғылыми негізділігін

қамтамасыз ете отырып, сараптама жүргізудің бастап аяғына дейінгі тәртібін реттейді.

Ереже «Сот-сараптама қызметі туралы» заңның аясында және оған қосымша мына төмендегілерді қарастырады:

1. Сараптама тағайындауды, дайындауды, оны жүргізуді толығымен жүзеге асыруды белгілейді;

2. Сарапшылардың міндеттері мен құқықтарын белгілей отырып, берілетін қорытындыны рәсімдеуді, оның кезеңдерін айқындайды және сарапшының жауапкершілігін реттейді;

3. Сараптамалардың қазіргі заманғы ғылыми жетістіктерге негізделген әдістемелерді қолдануды қамтамасыз етеді;

4. Заттай дәлелдемелердің сақталуы мен берілу тәртібін анықтай отырып, олардың тұтастығы мен дұрыстығын қорғайды.

Берілген заңдар мен заңнамалық ережелер сот төрелігінің әділдігіне ықпал ете отырып, сот сараптамаларының әділдігіне кепілдік береді және соттың жоғары сапасын қамтамасыз етеді. Сараптамалардың нақты түрлерін жүргізу тәртібін, зерттеулер әдістемесін, сондай-ақ сараптамалық қорытындыларды ресімдеу стандарттарын реттейтін заңға тәуелді актілердің маңызы зор (6).

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық базасы сот сараптамаларын объективті және тәуелсіз жүргізу үшін жағдай жасайды, бұл сот төрелігін әділ іске асыруға және тәуелді тұлғалардың құқықтарын қорғауға ықпал етеді.

Қазіргі таңда заманауи технологиялардың қарқынды дамуына байланысты Қазақстандағы сот сараптама жүйесі жасанды интеллект, сәйкестендірудің биометриялық жүйелерін, үлкен деректерді талдауға арналған компьютерлік алгоритмдер сияқты инновациялық әдістерді белсенді түрде қолдануда. Елімізде жоғары дәлдікті қамтамасыз ететін құралдардан тұратын зертханалар дамуда, бұл сараптамалық зерттеулердің әділдігін, жылдамдығын арттыруға ықпал етеді.

Алайда, Қазақстандағы сот-сараптама практикасында ғылыми негізделген әдістердің кең спектріне және сараптамалық қорытындылардың объективтілігі мен дәлдігін қамтамасыз ететін жүйенің болуына қарамастан, сот төрелігі жүйесіндегі нормативтік-құқықтық құжаттарды қолдану кезіндегі бірқатар проблемалардың кездесетіндігін айта кету қажет.

Мысалға, сандық криминалистика, ДНК-сараптама сияқты тар салаларда мамандар жетіспейді. Нәтижесінде сараптама жүргізу мерзімдерінің созылып кетуіне әкеліп соқтырады. Сонымен қатар заманауи технологияларды қолдана алатын мамандардың аз болуы және қаржы мәселелері де сараптама жүргізуде біршама қиындықтар туындатады.

Іс жүргізу нормалары мен нормативтік актілер арасында да бірқатар қайшылықтарды атап өтуге болады. Мысалы, іс жүргізу нормалары әдетте кодекстерде (Азаматтық іс жүргізу кодексі немесе Қылмыстық іс жүргізу кодексі) қамтылған және заңға тәуелді актілермен салыстырғанда неғұрлым жоғары заңдық күші болады. Ал нормативтік акт (мысалы, министрліктің бұйрығы) кодексте белгіленген іс жүргізу нормасына қайшы келсе, онда жоғары заң күші бар акт ретінде іс жүргізу нормасы қолданылады. Технологиялардың

мүмкіндіктері мен қолжетімділігіне қарамастан, әрбір сарапшыға қолжетімді гаджеттерді пайдалану мүмкіндіктері шектеулі. Мысалы, гаджеттер арқылы алынған деректердің дәйектілігі анық болса да, егер сол сот санкциясынсыз алынса, жарамсыз болып табылады. Тағы бір мысал, вацап желісіндегі чаттағы екі жақтағы құпиялы әңгіме де тек соттың санкциясымен немесе екі тараптың келісімі болған жағдайда ғана жарамды болып танылады. Сонымен қатар, гаджеттердің көмегімен алынған ақпараттар сот шешімінің әділдігін қамтамасыз ете тұра, егер сарапшы оны қандай әдіске сүйеніп алғандығын сипаттап, өз қорытындысын тіркеу хаттамасында көрсетуі тиіс.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының сот-сараптама қызметінде әдістерді қолдануды құқықтық регламенттеу сараптамалардың шынайылығы мен объективтілігін қамтамасыз ететін аса маңызды фактор болып табылады. Нормативтік талаптарды нақты сақтау, ғылыми негізделген әдістерді енгізу және іс жүргізу нормаларын сақтау сараптамалық қорытындыларды құқық қолдану практикасында тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. – М., 1996. – С.5.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
3. 2015 жылғы 31 қазандағы № 377 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі.
4. 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі.
5. Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI «Сот-сараптама қызметі туралы» Заңы.
6. ҚР Әділет министрінің 2017 жылдағы 27 сәуіріндегі № 484 бұйрығымен бекітілген «Сот сараптамасы органдарында соттық сараптамалар мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу бойынша ережелері».

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОҒАМ ҚҰРУДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ержанов Қазбек Азаматович

Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, заң факультеті, 7М04220-Криминалистикалық
сараптамалар мамандығы, 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші: Тлепберген О.Н.,

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Аңдатпа: Бұл мақалада қылмыстық жауаптылықты жетілдіру мен оны қолданудың заманауи тәсілдерін қолдану жаһандану үрдісі мен құқықтық мемлекет құрудағы ауыртпалығы көп жұмыстарға жататындығы мен құқықтық қоғам құрудағы кей мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: құқық, құқық бұзушылық, қылмыстық жауаптылық, жазалау, қылмыстық-құқықтық норма.

Қылмыстық жауаптылықты жетілдіру мен оны қолданудың заманауи тәсілдерін қолдану жаһандану үрдісі мен құқықтық мемлекет құрудағы ауыртпалығы көп жұмыстардың біріне айналып отыр. Әлемдік өркениеттің «таңсық» дүниелеріне ұмтылу елдегі жастар қауымының санасы мен танымына кетуі қиын « қара өрнектер» салуда. Жаһандану жағдайындағы мемлекеттік саясатты дұрыс құру бұл барлығын да дұрыс құру дегенді білдіреді. Қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясатта жетістікке жету мен оның дұрыс жүргізілуі қылмыстық-құқықтық норманы сауатты қабылдаудан басталады. «Қылмыстық-құқықтық норма барлық құқық нормалары секілді жеке тұлғалардың өмірдің нақты бір саласында жасаған қылмыстарынан пайда болған әлеуметтік мәселелерді толық шешу арқылы қоғамдық қатынастарды реттеуге жұмылдырылған» [1, 8 б.].

Ендеше, қылмыстық саясаттың құрамдас бөлігі ретіндегі қылмыстан сақтандырудың дұрыс жолы дегеніміз - арнайы, мемлекеттің атынан қылмыскердің жеке басына айып тағу, жазалаудағы жаза мақсаттарынан ауытқымау, яғни жәбірленушінің жеке басына, мүлкіне зиян келтірудің зардабын жоюға қылмыскерді ұмтылдыру мен адам құқығын шектейтін және қылмыстық жауаптылық арқылы субъектіге қосымша міндет жүктейтін ерекше жағдай – бас бостандығынан айыруды соңғы амал ретінде тану мен қылмыстық құқықтық норманы орынды қолдану.

Қылмыстың жауаптылықты тар мағынада түсіну біздің ойымызша, қылмыстық жауаптылықтың мазмұнын тек заң бұзушыға қолданылатын жаза ретінде біржақты қарауға итермелейді, ал қылмыс жасаған адамның жеке басы сол жазаны қалай қабылдауы және ішкі толғанысы мен өкінішіне жете мән беріле бермейді, әйтсе де қылмыстық жауаптылыққа деген жаза алушының ішкі көзқарасының қай пиғылда екендігі де үлкен маңызға ие.

Адамның сотталуын ерекше құқықтық жағдай ретінде қарастырамыз ба? Біздің ойымызша жоқ..! Сондықтан да сотталудың қылмыстық жауаптылықтың мазмұнына аса үлкен қатысы жоқ. Негізі, жазалау – ол қылмыстық жауаптылықты іске асырудың басты құралы болса, ал жазалауды жүзеге асыру фактісі жауаптылықтың жүзеге асқанының белгісі. Жаза қолдану аяқталған кезде қылмыстық жауаптылық та толық сарқылды деп есептелуге тиіс. Соттылық - бұл адамды анығын айтқанда қоғамға еркін араласуға кедергі

жасайтын қолайсыз фактор ретінде қылмыстық жауаптылықтың емес, тек жазаның ғана салдары болып табылады.

Қылмыстық жазалауды қолдану және оны іске асыру құқықтық қатынастар шеңберінде болады және қылмыстық жауаптылыққа байланысты пайда болатын құқықтық қатынастардың жиынтығының өзін қылмыстық жауаптылық ретінде қабылдасақ көп қателесе қоймаймыз. Әр құбылыс соның ішінде құқықтық қатынас та – құқықтық құбылыстарға құқықтық нысан жасаудың негізгі көзі. Қылмыстық жауаптылық – ол құқықтық құбылыс болғандықтан, бұл жерде жауаптылық түріне байланысты туындаған құқықтық қатынас қылмыстық жауапкершіліктің мазмұнының құқықтық нысаны болып табылады.

Қылмыстық жауаптылық пен оның мазмұнын, құқықтық нысанын және құқықтық қатынастарды бұлай сипаттау төмендегі анықтама жасауға негіз болады:

Қылмыстық жауаптылық – ол қылмыстық құқықтық қатынастар мен заң шеңберінде мемлекеттің қылмыскерді жауапқа тартуы мен жаза ауыртпалығы мен құқықтық салдарын жарнамалай отырып оны құқықбұзушының әрекетінің сипатына байланысты таңуы.

Қылмыстық жауаптылық мәселесін зерттеу жұмыстарында оның пайда болу уақытын анықтап алудың зор мәні бар. Бұл жерде қылмыстық-құқықтық қарым-қатынастар үлкен мәнге ие, себебі бұл қатынас түрі қылмыстық жауаптылықтың негізін қалап қана қоймайды, қылмыстық-құқықтық қатынастың пайда болуы мен дамуының басталуы қылмыстық жауаптылық үдерісінің басталуымен мезеттес. Біздің ойымызша, қылмыстық жауаптылық қылмыскердің қоғам игілігіне қол сұғуының шекарасын белгілеп қана қоймай, барлық заңмен қорғалатын құндылықтарға құқықтық тосқауыл қояды. Адамның қылмыстық жауаптылықты сезінбеуі қылмыстардың жасалуына себеп болады ал, «жасалған қылмыстардың нәтижесінде қаншама адамдар одан материалдық, физиологиялық (дене) және моральдік зардаптар шегеді» [2, 9 б.]. Қылмыскердің келтірген зардабы – қылмысқа қарсы күрестегі мемлекеттің жеңілісі, ол бұл жеңілістің орнын қылмыскерді іздеумен, оған жаза тағайындаумен толтыруға тырысады, бірақ барлық кезде емес.

Сонымен қатар, қылмыстық жауаптылықтың туындау сәті мен қылмыс жасаған тұлғаға кінә тағу сәтінің сәйкестігі өте жақын. Тек осы заңдық дәлел қылмыстың – құқықтық қатынас субъектінде нақты, шын құқықтар мен міндеттердің туындауына негіз болады. Дәл осы сәттен бастап қана мемлекеттік уәкілетті органдардың белгілі бір адамға мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын тағайындау құқығы, ал мәжбүрлеу шарасы тағайындалған адамның осы құқыққа сәйкес мемлекеттік мәжбүрлеу шарасына мойынсұну міндеті пайда болады.

Негізгі тұжырымымыз мынадай: қылмыстық-құқықтық қатынастар аясындағы қылмыстық жауаптылық сотталған тұлғаның оған тағайындалған жазаны өтеуі және соттылығының жойылуы нәтижесінде, немесе жауаптылықтан босатудың түрлі нысандарына байланысты тоқтайды. Қылмыстық жауаптылық жоғарыдағы негіздер бойынша тоқтағанға дейін маңызды екі сатыдан өтеді:

- біріншісі: қылмыстық жауаптылыққа тарту сатысы (қылмыс жасаған адамның әрекетін құқықтық саралау, жаза тағайындау, қылмыскер мен тергеу органдары арасындағы қылмыстық құқықтық қатынастар, мемлекеттің қоғамға қауіпті әрекетті айыптауы);

- екіншісі: қылмыстық жауаптылықты іске асыру сатысы (жаза өтеуді атқару үдерісі, сотталушының қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық атқару құқығымен байланысты туындаған құқықтық қатынастары, сотталушының жаза табиғатымен танысуы арқылы өз әрекетіне есеп беріп, қорытынды шығару кезеңі).

Осы жерден келесі бір маңызды сұрақ: қылмыстық жауаптылықтың негізі және мақсаттарын зерттеу жүргізсек:

Қылмыстық жауаптылық негізінен екі мән тұрғысынан сипатталады.

- қылмыстық жауаптылықтың бірінші мәнінің мазмұны, тұлға қандай заң негізінде жауапқа тартылады сауалға жауап беруден ашылады;

- екіншіден тұлға қандай әрекет үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін деген сауал және бұл екінші мән қылмыстық жауаптылықтың нақты негізі ретінде қарастырылады.

Күшіндегі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабында: «Қылмыс жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекет қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылады. Бір қылмыс үшін ешкімді де қайталап қылмыстық жауапқа таруға болмайды» анық көрсетілген.

Қылмыс құрамының барлығына қарамастан, ол қылмыстық жауаптылық мәселесін шешуде жеткіліксіз болып табылады, бұларға қоса қылмыскердің тұлғасын зерттеу де қажет. Адамның жауаптылықты сезінуі - қоғамдық дамудың индикаторы. Құқықтық мінез-құлық механизмінде, оның ішінде қылмыстық жазаның әсер ету механизмінде «жауаптылықты сезіну» шешуші маңызға ие бола отырып, қылмыстылықты «қоғамның қоқысы» ретінде қабылдау бүкіл қоғамдық құбылысқа айналмай отыр. Бұл жерде біз, «қылмыстылықты әлеуметтік құбылыс ретінде тани отырып, оның адамзат қауымы және оның заңдарымен тығыз байланыстылығын таныған» профессор Е.І. Қайыржановқа қосыламыз [3, 27 б.].

Қарастырылып жатқан мәселе бойынша ой қорытсақ, құрам белгілері толық қылмыс қылмыстық жауаптылықтың негізі болып табылады. Қылмыстық жауаптылықтың негізін осылай түсіну, біздің ойымызша, қылмыстық жауаптылықтың генезисін анықтауда жеңілдік туғызады. Айтылып отырған қылмыс құрамы дегеніміз жеке тұлғаның құқыққа қарсы әрекетінің қауіптілігін сипаттайтын, заңда көрсетілген белгілердің жиынтығы. Қылмыс құрамы заңдық ұғым, ал қылмыс адам әрекетінің қауіпті нысаны. Сонымен қатар, Қылмыстық кодекстің 3 бабын саралау, біздің ойымызша, қылмыстық жауаптылық негізі ретінде жай ғана қылмысты емес, қылмыс құрамының барлық белгілеріне ие қылмысты қарастыруды міндет етіп қояды. Дәл осы іс-әрекет, яғни субъект мінез-құлқының белгілі бір сипаты мен бағыттылығынан бастау алған әрекет қана қылмыстық жауаптылықтың негізі ретінде қарастырылуы керек. Субъектінің қоғамға қауіпті іс-әрекетінде қылмыс құрамының белгілері толық

болғанда ғана мемлекеттің органдары оны қылмыстық жауаптылыққа тартуға құқық алып қана қоймай, зақымдалған мүдделердің зардабын жоюға мүмкіндік алады.

Қылмыстық жауаптылықтың негізі – қоғамға қауіпті іс-әрекет жасауда ғана емес, оған қылмыстық жауаптылық танудың заңдылығын қамтамасыз ететін құрам белгілерінің толықтығында жатыр.

Қылмыстық жауаптылықтың негізін анықтау оның мақсатын анықтауда өте маңызды, өйткені олар жауаптылықтың базасы болып табылатын негізге тікелей тәуелді. Қылмыс құрамын қылмыстық жауаптылықтың негізі ретінде түсіну кезінде қылмыстық жауаптылықтың бағытталуы мен қылмыс құрамы арасында қандай да бір тәуелділікті анықтау қиынға соғады. Іс-әрекетті қылмыс деп сипаттайтын белгілердің жиынтығы ешқашан қылмыстық жауаптылықтың мақсаттарын көрсетпейді. Сондықтан да қылмыс жасауды қылмыстық жауаптылық негізі ретінде деп тануды қылмыстық жауаптылықтың мақсаттарын анықтау мен негіздеудегі алғашқы қадам деп санауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық жауаптылықтың мақсаттары мен мақсатқа жету құралдары мен әдістері диалектикалық біртұтастылықта болады. Бұл жерде диалектикалық біртұтастылық материяның заңдылығы деуге де ерте. Құралдар мен әдістер – бұл іс-әрекеттің мазмұны мен мәнін, бағытталу объектісін саналы түрде өзгертетін материалды және рухани алғышарттардың топтамасы. Қылмыс құрамы толық әрекетті жауаптылық негізі ретінде тану қылмыстық жауаптылық негізі мен оның мақсаттарын орындау құралдары мен әдістері арасында өзара байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Құқық бұзушылықты жою мен одан сақтандыруда әлеуметтік – экономикалық сұрақтарды шешудің қажеттілігі, әлеуметтік сұрақтарды шешу, қоғамдық өмірді экономикалық қолдау қоғам мен оның мүшесін жаңа белеске шығарады. Ғылыми зерттеулерде «қоғам мен тұлғаның деңгейін - әлеуметті жаман қасиеттен арылтудың немесе тойтарудың негізгі екі деңгейі ретінде» қарастырған көзқарастар да кездеседі [4, 44.б].

Әр кезде де адамзат қызметінің мақсаты субъективті қажеттіліктен басталып, объективті сипатта болады және адамға тән мақсаттар қоғам дамуының әлеуметтік – экономикалық шарттары мен қажеттіліктері арқылы анықталады. Саналы адам оң сипаттағы әлеуметтік – экономикалық өзгерістермен біріге отырып, қылмыстың жойылуына әкеліп соғатын қылмыстық жауаптылықтың мақсаттарын күнделікті өз әрекеттерінің мазмұнынан байқатып отырады.

Құқықтық заң әдебиеттерінде қылмыстық жауаптылық мақсаттары туралы мәселе арнайы зерттелген жоқ. Әдетте, қылмыстық жауаптылық мақсаттарының мәселелерін зерттеу қылмыстық – құқықтық реттеу мақсаттары немесе жаза мақсаттарын зерттеу аясында жүргізіледі.

Әрине, қылмыстық жауаптылықтың мақсаттары қылмыстық – құқықтық реттеудің негізгі құралы жазаның мақсаттарымен тығыз байланысты, олардың көптеген ортақ сипаттары да бар. Егер қоғамға қарсы мінез-құлық пен жамандыққа деген ынтаның түбірі біздің нақты өмірімізде берік орын алса, онда

ол жеткіліксіз немесе теріс тәрбиенің «қалдығы» болғандықтан, осы «қалдықтармен» қылмыстық жауаптылық арқылы күресуге болады. Бұл тұжырымды негіздеу үшін мына көзқарасты ұсынамыз: - қылмыстық жауаптылық құқықтық тәртіпті, қоғамдық қатынастарды, қылмыстық заңның қорғауындағы азаматтарға тәрбиелік әсер ету мен тәрбие берудің кедергісіз жолын қорғауға бағытталған және бұл жағдайлар қылмыстық жауаптылықтың мақсаттарын сипаттамайды.

Құқықтық тәртіпке негізделген қоғамдық қатынастарды қорғау қылмыстық жауаптылықтың мақсаты емес, керісінше оның қызметі, әрі әлеуметтік рөлі.

Біз, құқықтық-қоғамдық қатынастарды қылмыстық жауаптылық құралдары арқылы қорғау, осы құралдармен қоғамның барлық азаматтарын тәрбиелеу туралы айтқанда, қылмыстық жазаны тағайындау мен іске асыру үдерісінде тікелей жүзеге асырылатын нақты бір құбылысты байқаймыз. Бұл құбылыс қоғамға қауіпті әрекеттерге, жаман қылықтар мен моральға жат құбылыстарды қоғамның ішкі және сыртқы қарсылығымен реттеу нәтижесіне қол жеткізуден көрініс табады.

Мәжбүрлеу шарасы мен құқық бұзушылыққа бейім қоғам мүшесін тәрбиелеу – қылмыстық жауаптылықтың мақсатына жетудегі басты құралдар. Жазалау мен тәрбиелеуді бөлек қарастыру немесе екі мағынада түсіну көп жағдайда құқықтық жетістікке әкеле бермейді. Қылмыс жасау құқық бұзушының қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық игіліктерге құрмет көрсетпеуін, сыйлау сезімінің жоқтығын, тұлғаның қоғамға қарсы әрекет ететінін көрсетеді. Қылмыстық жазаның мақсаттарын анықтау барысында қылмыстан сақтандырудың да мақсатының қылмыстық жаза мақсатымен біртұтастығына күмән келтірмеу керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нуртаев Р.Т. Борьба с неосторожными видами преступлений: проблемы эффективности. - Алма -Ата: Наука КазССР, 1990 - 208 с.
2. Төлеген М. Қылмыстылықтың алдын алудағы бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің виктимологиялық аспектілері // Предупреждение преступности. – 2008. - № 3 (23). – 9-10 бб.
3. Каиржанов Е.И. Преступность - явление социальное // Предупреждение преступности. 2002. - № 1 (3). – С.27-31.
4. Криминологические и уголовно - правовые проблемы наказания.
/Джекебаев У.С., Судакова Р.Н., Шапинова С.А. и др. - Алма -Ата : Наука, 1983. – 208 с.

KEY ISSUES IN MECHANOSCOPIC EXAMINATION

Erzhanov Kazbek Azamatovich

Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Law, 2nd-year master's student in the 7M04220 - Forensic Examination program

Scientific advisor: Tlepbergenov O.

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

Abstract. Modern mechanoscopic examination is an important field of scientific research applied in various disciplines such as materials science, biology, medicine, and engineering. However, it faces a number of contemporary challenges.

The first challenge is the complexity of processing the large volumes of data generated by modern microscopes. To utilize this information effectively, new algorithms for data processing and analysis need to be developed. The second issue is the demand for high precision in various fields, including medicine and electronics. Even the smallest measurement errors can lead to serious consequences, making it essential to ensure the utmost accuracy in mechanoscopic examination methods.

The integration of mechanoscopic examination with other technologies, such as spectroscopy, is challenging, requiring the coordination of different techniques. Ultimately, with the development of mechanoscopy comes ethical issues related to data confidentiality and ethical compliance. Exploring and addressing these issues are pressing challenges for modern science and industry.

Keywords: mechanoscopy, data processing, measurement accuracy, technology integration, ethical issues.

Mechanoscopic examination is a field of scientific research widely used in disciplines such as materials science, biology, medicine, electronics and engineering. It is based on the study and analysis of microstructures of surfaces and internal layers of objects using various microscopy techniques [1, 73 P.].

Over the past decades, mechanoscopic examination has become an integral part of scientific research and industrial applications. However, despite its successes, it should be noted that it faces a number of contemporary challenges.

Mechanoscopic traceology represents a special case of integration of scientific knowledge in the field of traceology. It is characterized by a unique methodological approach to solving the problems of identification and diagnosis, and has a specific range of objects under study.

Within the framework of the methodology of mechanoscopic traceology the concept of “trace” is expanded to cover the material map of properties of objects and

phenomena used for their identification. Thus, the methodology of mechanoscopic investigation is based on the complex use of information space, taking into account not only morphological features, but also functional and substantive characteristics of objects.

As V. Khrustalev points out, it is important not just to analyze the entire volume of information, but to single out its most significant part, sufficient for successful solution of a particular expert task. In this context, expert research can be comprehensive, but at the same time remain within the framework of traceology [2, 14 P.].

Relatively recently in the forensic literature devoted to theoretical aspects of traceology and trace examination, proposals have been put forward on the expediency of introducing a new discipline - trace mechanoscopy. This idea arose due to the lack of theoretical and methodological developments specifically aimed at improving mechanoscopic examination within the framework of the general theory of traceology.

Mechanoscopic investigations have always stood out as one of the most complex among traceological investigations, but they continue to be a key element in crime detection and investigation. As N. Mailis notes, at the present stage of development of traceology «this process of differentiation is necessary and demanded in practice» [3, 13 P.].

The objects of mechanoscopic investigations include various tools, implements, mechanisms, their traces, locks, seals, mass-produced items and other similar objects.

With the development of microscopy, the ability to acquire large amounts of data has increased dramatically. Modern microscopes provide high resolution and speed of imaging, which leads to the accumulation of a huge amount of information. Processing and analyzing such data becomes a serious task for many researchers. The need to develop new processing algorithms and analysis tools is becoming more and more urgent [4, 79 P.].

In many fields, such as medicine and electronics, mechanoscopic examination requires high precision. Even minor errors in measurements can lead to serious consequences. Therefore, modern mechanoscopic examination methods must ensure high accuracy and reliability of the results obtained [5, 60 P.].

Modern scientific research and engineering often requires the integration of mechanoscopic examination with other technologies such as spectroscopy or chemical analysis. Coordinating these different techniques can be challenging and requires the development of harmonized systems and protocols.

The examination of tool and implement traces is one of the most common types of trace evidence. Various tools and implements made for domestic or criminal purposes are often used in the commission of such crimes as murder, grievous bodily harm, theft, robbery, robbery, hooliganism and destruction of other people's property [6, 23 P.]. The analysis of traces left at the crime scene plays an important role in solving criminal cases, as it helps to establish the key circumstances of the incident.

The study of traces left by tools and implements allows to determine the mechanism of their formation, direction of impact, location, type, specific tool or implements, as well as other important facts.

At present, the most relevant is the study of new types of locks and locking and sealing devices. This requires revision of methodology and information support, as many design features of these objects are not sufficiently studied in the practice of traceological expertise [7, 62 P.].

Thus, it is necessary to study in detail the modern manufacturing technologies of locks and locking and sealing devices, methods of their protection against unlawful tampering, as well as the traces arising from the violation of their integrity.

The trace study considers various characteristics, including production-technological, operational, and forensic (e.g., tamper marks on locks). The study of such objects and related traces allows solving the problems of identification and diagnostics.

Currently, an urgent task is the development of organizational and methodological approaches to the study of various objects in mechanoscopy. These approaches should take into account the unique properties of objects in order to properly select specialists in the expert commission to conduct complex expert examinations.

In addition to examining the objects themselves, experts can identify technological features indicating that they were manufactured at the same plant or within the same batch. If an expert traceologist has specialized knowledge in the field of production technologies of certain objects, he or she can independently conduct a comprehensive study.

Examples of complex expertise of mass-produced products can be studies conducted within the framework of trace and commodity expertise.

Based on this, we can conclude that the conduct of complex expertise in the investigation of criminal cases is an objective result of combining knowledge from different fields. This expands the possibilities of experts, investigators and judges, allowing them to find answers to questions that previously remained unattended or solved only partially within the narrow competence of experts.

As mechanoscopic examination capabilities expand, ethical issues also arise. For example, the use of mechanoscopy in biology may raise issues of confidentiality and the prevention of unlawful access to personal data. Ethical norms and standards in this area require further attention and discussion.

Modern mechanoscopic examination provides unique opportunities to investigate the microstructures of various objects. However, as these capabilities expand, new challenges arise, such as the complexity of data processing, the need for high accuracy, integration with other technologies, and ethical issues.

The mechanism of trace formation is determined by the structural features of the mechanism's components. During the trace formation process, the trace-forming parts of mechanisms maintain a specific fixed position. As a result, the traces left by manufacturing mechanisms exhibit high precision in reflecting the external structural features of the working parts of mechanisms in products manufactured within a relatively short period on the same machine. Additionally, the expert must consider factors such as the wear of mechanism components, processing speed, changes in the angle at which the working parts of the mechanism interact with the object, as well as the occurrence of chips and cracks in the mechanism's components.

The development of modern technologies also influences the design of locking devices. Electronic locking systems that open with special magnetic or chip-based key cards are becoming more common. In such cases, a comprehensive forensic traceology and computer-technical (hardware-computer) examination may be required. Comprehensive studies in mechanoscopy have received little attention in practice, highlighting the need to further develop this important field.

Thus, the above highlights the importance of expert examination of objects in mechanoscopy, the wide range of tasks it addresses, and the possibility of using its results not only in criminal cases but also in civil proceedings. Additionally, it underscores the need to develop methodological recommendations that align with modern conditions and to integrate them into forensic practice and the educational process.

At the end of the scientific article, we examined some contemporary issues related to mechanoscopic research. This type of forensic examination plays a significant role in solving and investigating various crimes, as it enables the identification of crucial evidence and indicators relevant to judicial proceedings.

One of the main issues discussed in the article is the need for the continuous improvement of mechanoscopic research methods and techniques. The development of technology, the emergence of new materials and devices present new challenges for specialists and require constant updating of knowledge and methodologies.

Another important issue is the integration of mechanoscopic research with other fields of knowledge, such as engineering sciences and technology. Such integration can significantly expand the capabilities of experts and improve the quality and accuracy of their investigations.

To improve mechanoscopic examination it is necessary to actively develop educational programs and conduct specialized courses to train new specialists in this field. This makes it possible to ensure constant access to highly qualified specialists and high-quality expert examinations.

Thus, the improvement of mechanoscopic examination requires continuous efforts in research, education and cooperation between different disciplines. This is the only way to effectively address complex challenges and ensure justice in criminal cases.

References

1. Yakovleva, L. A. (2017). Features of the appointment and organization of mechanoscopic examination of sealing and locking devices. Bulletin of the East Siberian Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, (1)80, 71-75.
2. Khrustalev, V. N., & Soklakova, N. A. (2020). Forensic examination of substances, materials, and products: A textbook. Moscow: Justice.
3. Mailis, N. P. (1992). Forensic trasology as a theory and a system of methods for solving problems in various types of examinations (Doctoral dissertation abstract in legal sciences). Moscow, 26.

4. Aripov, A. L. (2011). The investigator's activities in collecting and verifying evidence during the preliminary investigation (PhD dissertation in legal sciences). Moscow, 228.
5. Katonin, V. A. (2016). Trasological examinations. Expert Technology, (1), 58-62.
6. Yablokov, N. P. (2016). Forensics: A textbook for bachelors. Moscow: Yurait.
7. Kolkutin, E. B. (2014). Trasological morphology and trasological mechanoscopy. Almanac of Forensic Medicine, (7), 61-66.
8. Filippov, A. G. (2016). Forensics: A textbook. Moscow: Yurait.

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС

Шонаев Өтеген Аманжолұлы.

Құқықтану, ҚТ-23-04-ҚБ.

Жетекшісі: оқытушы Абишева М.Н.

Бүгінгі таңда қоғам алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі – тұрмыстық зорлық-зомбылық. Бұл – көзге көрінбейтін, бірақ салдары өте ауыр әлеуметтік дерт. Өкінішке қарай, мұндай зорлық көбіне төрт қабырғаның ішінде, отбасы ішінде орын алып, сырт көзге көрінбей қалады. Жәбірленуші – көп жағдайда әйелдер мен балалар – үндемей, әділдік іздеуге қорқып немесе ұялып, үнсіз қалады.

Алайда тұрмыстық зорлық-зомбылық – тек бір отбасының мәселесі емес. Бұл – бүкіл қоғамның әлсіз тұсы, адамгершілік пен құқықтың аяққа тапталуы. Сондықтан бұл мәселеге тек құқық қорғау органдары емес, бүкіл қоғам болып қарсы тұруымыз қажет.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық – бұл отбасының бір мүшесінің екіншісіне қатысты күш көрсету, қорқыту, кемсіту, психологиялық қысым немесе материалдық шектеу секілді әрекеттерінің жиынтығы. Бұл әрекеттер жәбірленушінің еркінен тыс, оған зиян келтіру мақсатында жүзеге асады. Оның басқа зорлық түрлерінен айырмашылығы – бұл әрекеттер жақын адамдардың арасында болады: ерлі-зайыптылар, ата-ана мен бала, туыстар арасында.

Зорлық-зомбылықтың негізгі түрлеріне тоқталсақ:

Физикалық зорлық-зомбылық – соққы беру, итеру, дене жарақатын салу арқылы жүзеге асады. Көп жағдайда бұл түрі көзге көрініп тұрады, бірақ оның астарында терең психологиялық жарақат жатады.

Психологиялық зорлық-зомбылық – қорлау, намысына тию, қорқыту, үрей тудыру, адамның өзін-өзі бағалауына кері әсер ету сияқты әрекеттер арқылы іске асады. Бұл – өте жасырын түрде көрінетін, бірақ ең қауіпті түрлерінің бірі.

Сексуалдық зорлық-зомбылық – жыныстық қатынасқа мәжбүрлеу, тиіспеушілікке қол сұғу. Бұл адам құқығын ғана емес, оның адамгершілігі мен қадір-қасиетін аяққа таптау.

Экономикалық зорлық-зомбылық – жәбірленушіні қаржылық тәуелді етудің түрлі әдістері: ақшасын тартып алу, жұмыс істеуге тыйым салу, мүлкін тартып алу немесе бермеу

Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабында: «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды» деп тайға таңба басқандай көрсетілген.

Сонымен қатар, бұл салада арнайы қабылданған 2009 жылғы «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заң, ҚР Қылмыстық кодексі, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс, ҚР Неке және отбасы туралы кодекс секілді нормативтік-құқықтық актілер бар.

2023 жылдың 1 шілдесінен бастап жаңа өзгерістер енгізіліп, енді тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі бойынша жәбірленушінің арызы болмаса да, куәгерлердің сөзі, бейнебақылау жазбалары, көршілердің айғақтары арқылы іс қозғалып, шаралар қолданылады. Бұл – зорлық жасағандарды жазасыз қалдырмауға бағытталған маңызды қадам.

ҚР Ішкі істер министрлігінің деректеріне сүйенсек, 2022 жылы полицияға 115 мыңнан астам тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі бойынша арыз түскен. 2020 жылғы пандемия кезінде бұл көрсеткіш 180 мыңға жуықтаған. Бұл – тек тіркелген жағдайлар. Ал қаншама адам үнсіз қалып, көмектен тыс қалып жатыр?

Бұл – тек сандар ғана емес, олардың артында тағдырлар, жаралы жүректер, балалық шағынан психологиялық жарақат алған балалар жатыр. Бұл – үнсіздікке көмілген қасірет.

Ең үлкен қиындық – жәбірленушілердің көпшілігі үнсіз қалады. Олар «ел-жұрт не дейді?», «бала-шағамның қамы», «өзім кінәлімін бе?» деген ойлармен, тіпті ұят сезімімен күресіп, әділдікке жүгінбейді. Бұл – біздің қоғамның әлі де болса түсіністік пен қолдау көрсету мәдениетінің әлсіздігін көрсетеді.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресу – тек заңның ғана емес, бүкіл қоғамның, әр азаматтың азаматтық борышы. Сондықтан келесідей шаралар аса маңызды:

Әлеуметтік және психологиялық оңалту орталықтарын әрбір қала мен ауданда ашу;

Құқықтық, психологиялық, медициналық көмек көрсету қызметтерін кеңейтіп, қолжетімді ету;

Жәбірленушілерге уақытша баспана, қауіпсіздік, анонимділік қамтамасыз ету;

Мектептер мен ЖОО-ларда отбасылық қатынастар мен адам құқығы туралы арнайы сабақтар енгізу;

Қоғамдық пікір мен медианың бұл мәселеге деген назарын арттыру;

Жастарды толеранттылыққа, өзара сыйластыққа, дұрыс қарымқатынас орнатуға тәрбиелеу.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық – тек бір елдің ғана емес, бүкіл әлемнің бас ауыртар мәселесі. Қанша дамыған ел болса да, бұл проблема түрлі деңгейде көрініс табады. Бұл – адам құқықтарының бұзылуы, адам қадірқасиетіне, еркіндігіне тікелей шабуыл.

Бүгінде халықаралық қауымдастық бұл мәселеге немқұрайлы қарамайды. Әлем елдері тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күресте заңнамалық, әлеуметтік, мәдени шаралар кешенін қабылдап келеді. Қазақстан да бұл салада бірқатар маңызды қадамдар жасап отыр.

БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресті адам құқықтарын қорғау аясында қарастырады. 1993 жылы қабылданған «Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою туралы декларация» – осы саладағы алғашқы ірі қадамдардың бірі.

Бұл декларацияда зорлық-зомбылық тек физикалық ғана емес, психологиялық, экономикалық, жыныстық қысым түрінде де көрінуі мүмкін екені анық айтылған. Сонымен қатар, бұл проблемаға қарсы кешенді, заңдық, әлеуметтік, мәдени шаралар қажет екендігі көрсетілді.

Еуропа Кеңесінің 2011 жылы қабылдаған Стамбұл конвенциясы – гендерлік зорлық-зомбылыққа қарсы күрестің ең маңызды халықаралық құжаты. Конвенцияда әйелдер мен қыздарды зорлықтан қорғау үшін мемлекеттердің мынадай міндеттері көрсетілген:

Зорлық фактілерін тиімді тергеу;

Жәбірленушілерге қауіпсіз баспана, құқықтық және психологиялық көмек көрсету;

Қоғамды хабардар ету мен білім беру арқылы алдын алу;

Құқық қорғау органдарын арнайы даярлықтан өткізу.

Швеция, Норвегия, Канада сияқты елдерде тұрмыстық зорлыққа нөлдік төзімділік қағидаты енгізілген. Мысалы:

Испанияда тұрмыстық зорлықтан зардап шеккен әйелдерге тегін адвокат, психотерапевт және қауіпсіз баспана ұсынылады.

Канадада зорлық-зомбылыққа тап болған әйелге дереу әлеуметтік жәрдемақы рәсімделіп, балаларымен бірге уақытша пәтер беріледі.

Австралияда зорлық жасалғаны дәлелденсе, зорлықшыны отбасылық үйден шығарып жібереді және оның жәбірленушімен байланыс орнатуына заңмен тыйым салынады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық – бүкіл әлемді алаңдатқан, адам құқығын таптайтын күрделі әлеуметтік мәселе. Халықаралық ұйымдар мен дамыған мемлекеттердің бұл бағыттағы тәжірибесі көрсеткендей, зорлық-зомбылыққа қарсы күрес кешенді, жүйелі және адам құқықтарына негізделген тәсілді талап етеді.

Қазақстан да бұл мәселені шешуде белгілі бір қадамдар жасап келеді. Алайда заңнаманы жетілдірумен қатар, қоғамдық сана мен мәдени стереотиптерді өзгерту де – негізгі міндеттердің бірі. Жәбірленушіге қолдау

көрсетіп, зорлық-зомбылықты жасыру емес, әшкерелеу – қауіпсіз қоғам құрудың кепілі.

Халықаралық тәжірибені ескере отырып, Қазақстанның бұл бағыттағы саясатын күшейтуі, адам құқығын қорғауға бағытталған нақты іс-шараларды қолға алуы – әділетті әрі қауіпсіз болашаққа бастар жол болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының Конституциясы.
- 2.Қазақстан Республикасының “Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы” Заңы. 2009 жылғы 4 желтоқсан, № 214-IV.
- 3.Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 2014 жылғы 5 шілде, № 235-V.
- 4.Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілде, № 226-V.
- 5.Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі. 2011 жылғы 26 желтоқсан, № 518-IV.
- 6.ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам», 1 қыркүйек 2022 жыл.
- 7.Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. БҰҰ Бас Ассамблеясы, 1948 ж.
- 8.Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенция (CEDAW), БҰҰ, 1979 ж.
- 9.БҰҰ жанындағы Әйелдердің жағдайын жақсарту жөніндегі комиссияның материалдары (UN Women reports).
- 10.Ғалымжанова М.А. «Отбасындағы зорлық-зомбылық: әлеуметтік-психологиялық аспектілері»

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ СУБЪЕКТІСІ

Шотова Салтанат Сабырғалиқызы
Д.А. Қонаев атындағы Университетінің
құқықтану факультетінің 2курс студенті.
Ғылыми жетекшісі: Куналиева Г.А.

Кез-келген қылмыстық құқық бұзушылық бір адам немесе бірнеше адамның бірлесуі арқылы жасалуы мүмкін. Дегенмен, қандай да қылмыстық құқық бұзушылық жасалмасын, оны жасаған адамды немесе адамдар тобын қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін, қылмыстық құқықтың жеке бір институты - қылмыстық құқық бұзушылық субъектісін зерттеу маңызды рөлге ие. Себебі қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің түсінігін терең және жан-жақты толық зерттеп алмайынша, қылмыстық құқықтағы есі дұрыстық, заңмен белгіленген жасқа толу, шектеулі есі дұрыстық, қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісі, жазаның мақсаты мен міндеттері, жазаны жекешелендіру немесе жазадан толық босату, медициналық мәжбүрлеу шарасын қолдану, жеке қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы мәселелерді дұрыс талдап анықтау мүмкін емес.

Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылықпен күресу барысында, қылмыстық жауапқа тартудан бастап, жазаны орындағанға дейін - қылмыстық әрекет немесе әрекетсіздік жасаған айыпталушы адамның жеке басын анықтау міндетті және қажеттігі шарт болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің әлеуметтік-саяси және құқықтық белгілерін дұрыс анықтаудың, судьяларға қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралап, жазаны дұрыс тағайындау үшін, сондай-ақ қылмыстық іс-әрекет (әрекетсіздік) пен оны жасаған субъектісінің қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтау үшін маңызы зор.

Бір тұлғаны қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін, заңда белгіленген сол тұлғаға байланысты қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің барлық белгілері болуы қажет. Мұндай белгілерге адамның жасы және есінің дұрыстығы жатады. Есі дұрыстық пен есі дұрыс еместік түсінігі өзара тығыз байланысты және оған қылмыстық құқықпен соттық психиатрияда өте үлкен назар аударады.

Өз кезегінде қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектісі де қылмыстық құқықта толық зерттелмеген мәселелердің бірі болып табылады. Бұл туралы ғылымда біртұтас анықтама жоқ. Кейбір жағдайларда адамды белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыпты ретінде тану үшін, қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгілері (жасы, есі дұрыстық) жеткіліксіз болып келеді. Осыған орай, заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің қосымша белгілерін белгілеген. Оларға, сол қылмыстық құқық бұзушылықты жасағаны үшін белгілі бір шеңбердегі адамдар ғана жауапқа тартылады.

Сонымен, қылмыстық заңнаманы талдау және оны қолдану тәжірибесі, арнайы әдебиеттерді талдау, қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі институтының құқық қолдану тәжірибиесінде де, қылмыстық құқық теориясында да әлі де зерттеуді қажет ететін институттардың бірі болып қала беретінін көрсетеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі болып қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған және заңға сәйкес сол үшін қылмыстық жауаптылықты көтеруге қабілетті адам танылады. Қылмыстық кодекстің 5, 7, 8-баптарының талаптарына сай Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің күші Қазақстан Республикасының азаматтарына, Қазақстан Республикасының аумағындағы

азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ шетелдіктерге қолданылады. Бұдан туатын қорытынды, қоғамға қауіпті іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылыққа тек қана жеке тұлға - азамат тартылады. Заттар, жануарлар дүниесі, табиғат күштері келтірген зиян үшін олар қылмыстық жауапқа тартылмайды, яғни бұл аталғандар қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі болып танылмайды. Егер адам жануарларды немесе табиғи күштерді пайдалану арқылы қасақана немесе абайсыздықпен басқаға зиян келтірсе, онда қылмыстық жауаптылыққа сол адамның өзі тартылады.

Қылмыстық құқық теориясында жалпыға белгілі қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі болып - қасақана немесе абайсыздықта қоғамға қауіпті іс-әрекет немесе әрекетсіздік жасаған және заңда көрсетілгендей, қылмыстық жауаптылыққа тартуға болатын жасқа толған, есі дұрыс адам танылады. Кейбір жағдайда осы нормаларға сәйкес арнайы белгілер де қамтылуы мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытында жасы 16-ға толған, Қазақстан Республикасы мен шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ адам болып табылады. Жоғарыда айтылғанға қарап, қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі заңды тұлға болады деп ұйғарым жасауға болмайды.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектілерін біз жалпы және арнайы қылып бөлеміз. Жалпы субъектінің белгілеріне жеке тұлға, есі дұрыстық және қылмыстық заңда көрсетілген белгілі бір жасқа толу жатқызылса, арнаулы субъектінің белгілеріне – Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің ерекше бөлімінің баптарында көрсетілген қосымша белгілер: азаматтығы, жынысы, кәсібі, лауазымдық жағдайы т.б. жатады. Азаматтық қандай жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгісі болуы мүмкін. Мысалы Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодекстің 175-бабында: мемлекетке опасыздық жасау, яғни Қазақстан Республикасы азаматының қарулы қактығыс уақытында жау жағына өтіп кетуінен, сол сияқты тыңшылық жасауынан, мемлекеттік құпияларды шет мемлекетке, халықаралық немесе шетелдік ұйымға не олардың өкілдеріне беруінен, сол сияқты Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қарсы бағытталған әрекетті жүргізуге оның өзге де көмек көрсетуінен көрінген қасақана іс-әрекеттері-деп көрсетілген. Яғни мемлекеттік сатқындықтың субъектісі болып 16 жасқа толған тек Қазақстан Республикасының азаматы табылады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодекстің 176-бабына назар аударсақ, онда мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді шет мемлекетке, халықаралық немесе шетелдік ұйымға не олардың өкілдеріне беру, сол сияқты оларға беру мақсатында жинау, жымқыру немесе сақтау, сондай-ақ шетелдік барлаудың тапсырмасы бойынша өзге де мәліметтерді Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қарсы пайдалану үшін беру немесе жинау, егер бұл іс-әрекеттерді шетелдік азамат немесе азаматтығы жоқ адам жасаса – деп көрсетілген. Яғни шпионаждың субъектісі болып 16 жасқа толған шетелдік азамат немесе азаматтығы жоқ тұлға болады.

Адамның жынысы төмендегідей қылмыстық құқық бұзушылық түрлерінде қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісінің белгісі болады. Мысалы, 120-бапта "Зорлау", яғни жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе қолданбақшы болып қорқытып, не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып жыныстық қатынас жасау. Зорлаудың субъектісі болып 14 жасқа толған ер адам табылады. Алайда әйел адам бірігіп орындаушы болуы мүмкін (үйге алдап алып келу, күш қолдану, психикалық әсер ету). Жеке тұлғаның кәсібі, лауазымдық жағдайы бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодекстің 320-бабын мысал ретінде келтіруге болады. Онда: Қазақстан Республикасының заңына сәйкес немесе арнайы қағида бойынша науқасқа көмек көрсетуге міндетті адамның дәлелсіз себептермен оны көрсетпеуі, егер бұл абайсызда науқастың денсаулығына ауырлығы орташа зиян келтіруге әкеп соқса-деп көрсетілген. Яғни қылмыс субъектісі 16 жасқа толған заңға сәйкес немесе арнайы ереже бойынша медициналық жәрдем көрсетуге міндетті адамдар табылады, оларға дәрігерлер, хирургтар, медсестралар т.б. жатады.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің жалпы белгілерімен қатар берілген қылмыстық құқық бұзушылық құрамы үшін міндетті болып табылатын қосымша белгілерге ие жеке тұлға қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектісі болып табылады. Бұндай жағдайда әдетте лауазымды тұлға, әскери қызметкер, белгілі бір кәсіппен немесе белгілі бір қызмет түрімен айналысатын тұлғалар жөнінде айтылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектісі туралы мәселені зерттеу тарихында, оны анықтау мен оның белгілерін бекіту тұрғысында әртүрлі пікірлер айтылған. Алайда бұл мәселе түпкілдік шешімін таппаған.

Әрекет етуші құқықтың барлық салалары немесе тек қылмыстық құқық үшін лауазымды тұлғаның ұғымы туралы пікірталас Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексіне күшіне енгізгенге дейін жалғасты.

Сонымен, айтылғандардың негізінде қылмыстың арнайы субъектісі - бұл есі дұрыстығымен және қылмыстық жауаптылық жасымен қатар қылмыстық заңмен қарастырылған немесе одан тікелей туындайтын, осы заң бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін адамдар шеңберін шектейтін және сонысымен оның дұрыс қолданылуын анықтайтын өзге де қосымша заңи белгілерге ие болған жеке адам. Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің мәселесін терең зерттеу — қылмыстық заңнаманың тиімділігін арттырып, құқық бұзушылықтардың алдын алу мен оларға қарсы күресті жетілдірудің құқықтық негізін қалайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды //adilet.zan.kz, 2025 (интернет-ресурс)
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ //adilet.zan.kz, 2025 (интернет-ресурс)

3. Уголовное право России. Общая часть: Учебник /Отв.ред. д.ю.н. Б.В. Здравомыслов. - М.: Юрист, 1996.- 512 с.

4. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. - Алматы : Жеті жарғы, 2015 - 768 бет.

АДАМ ӨЛТІРУ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ

Төлеуғазы Шынар Құрманғазықызы

Қонаев университетінің 2 курс студенті

Ғылыми жетекші: з.ғ.д.профессор Куаналиева Г.А

Адам өлтіру Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің (ҚРҚК) Ерекше бөліктің 1-тарауы 99-бапта, яғни басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату деп белгіленген. Адам өміріне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ішінде адам өлтіру ерекше ауыр қылмыс деп есептеледі. Адам өлтірудің ауырлық дәрежесі мән-жайларға тәуелді болады. Адам өлтірудің санкциясы қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай 8 жылға бас бостандығынан айырудан бас бостандығынан өмір бойына айыруға жазаланады деп белгіленген. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1 бабында "ең қымбат қазына – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары" делінген. Бәріміз білетіндей, Қазақстан Республикасындағы барлық заңдар Конституцияға сәйкес қабылданып, оған қайшы келмеуі қажет. Сондықтан да, Қазақстан Республикасының қолданыстағы барлық нормативтік-құқықтық актілері жеке адамның, оның құқықтары мен бостандықтарын қорғауда ерекше назарға алынады. Адам өлтіру — құқық бұзушылықтың ең ауыр түрі, өйткені ол адамның өмірін заңсыз қиюды білдіреді. Бұл қылмыс тек қана жеке адамның трагедиясына емес, бүкіл қоғамға теріс әсер ететін ауыр қылмыстардың қатарына жатады. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы адам өлтіру үшін қатаң жауапкершілік белгілейді, бұл заңды қоғамның қауіпсіздігін қорғау, азаматтардың өмірін сақтау мақсатында жасалған. Адам өлтірудің заңды жауапкершілігі әр түрлі жағдайларды ескере отырып сараланады және оған түрлі деңгейде жазалар қарастырылады.

Адам өлтірудің объектісі, басқа адамның өмірі болып табылады. Адам өлтірудің объективтік жағы басқа адамды өмірінен заңсыз айырумен көрінеді. Адам өлтіру негізінен әрекет арқылы жүзеге асырылады. Адам өлтірудің көпшілігі осылайша жасалады. Кінәлінің оқпен атылатын және суық қарудың,

өзге де заттарды пайдалануымен, уландыру, жарылыс жасау, басқа да әдістерді қолдануы арқылы адам өмірінен айырылады. Адам өлтірудің объективті жағының екінші белгісі қылмыстың зардабы жәбірленушінің өлімі болып табылады. Өмірден айыруға тікелей қасақаналық болғанымен қылмыстық зардаптың – өлімнің болмай қалуы кінәлінің әрекетіне оқталғандығы, адам өлтіруге оқталғандық ретінде саралауға негіз болады. Адам өлтіру кезінде, өлім әрекет жасалғаннан кейін бірден немесе белгілі бір уақыт өткеннен кейін жүзеге асуы мүмкін. Адам өлтірудің субъективті жағы – Қылмыстық кодекстің 99-бабына сәйкес, тек қана қасақаналықпен жүзеге асырылады. Адам өлтіру кезінде қасақаналық тікелей және сол сияқты жанама болуы да мүмкін. Тікелей қасақаналық кезінде кінәлі өзінің басқа адамның өміріне қол сұғып отырғандығын сезеді, оның әрекеті іс жүзінде өлімге соқтыруы мүмкін екендігіне немесе қалай да өлімге әкелетіндігін біледі және өлімнің болуын тілеп іс-әрекет жасайды. Жанама қасақаналықпен адам өлтіру кезінде кінәлі өзінің әрекеті арқылы адам өміріне қатер төндіретіндігін мойындайды, осы әрекеттің нәтижесінде оның өлуі мүмкін екендігін біледі, өлімнің болуын тілемейді, бірақ оған саналы түрде жол береді не өлімнің болу-болмауына немқұрайдылық танытады. Тікелей және жанама қасақаналықтар арасындағы айырмашылықты айқындаудың іс жүзінде үлкен маңызы бар. Адам өлтіруге оқталу, яғни кінәлінің әрекеті ол өлімнің болатынын сезетінін, оның болуын тілегендігін, бірақ оның еркінен тыс себептер бойынша ол болмай қалғандығы бойынша анықталады. Мұндай кезде оқталу тек қана тікелей қасақаналықпен жүзеге асырылады. Кінәлінің ниетінің түрі туралы мәселені шешкенде соттар жасалған қылмыстың барлық жағдайларына сүйенуі және атап айтқанда: қылмыстың тәсілі мен қаруын, денеге салынған жарақаттың санын, сипаты мен оқшаулауын, кінәлінің қылмыстық әрекетті тоқтату себебін, сондай-ақ кінәлінің қылмыс істеу алдындағы және одан кейінгі мінез-құлқын (тәртібін), оның жәбірленушімен арақатынасын ескеруі тиіс. Адамды өлтірумен алдын ала қорқыту басқа мән-жайлармен қатар адам өлтіру ниетінің бар екендігіне маңызды дәлелдеме болып табылады. Дегенмен, осындай қатер тудыруды айтқан адамның ой-ниетінің қаншалықты шын екендігін іс бойынша айқындау қажет. Тіпті, егер ол сөздер кейде және төндірілген қатерді жүзеге асыру мүмкіндігіне сырттай ұқсас кейбір әрекеттермен қоса айтылғанның өзінде, адам өлтіру ниетін жүзеге асыру туралы сөздер кінәлінің шын мәніндегі анық тілегін білдірмейді. Адам өлтіру мен қорқыту көбінесе оқпен атылатын немесе суық қаруды немесе өзге қаруды, сондай-ақ қару ретінде пайдаланатын заттарды қолданумен немесе қолдануға әрекет етумен жасалатын бұзақылық әрекеттермен байланысты болатындығын тәжірибе көрсетіп отыр. Адам өлтіруге жасалған оқталуды аталған әрекеттерден бөлу керек. Адам өлтіруге жанама қасақаналық кезінде кінәлі өз әрекетінің нәтижесінде өлімнің нақты болу мүмкіндігін шамалайды. Кінәлі зардаптың қалай да болмай қоймайтынын шамалаған жағдайда сөз тек қана тікелей қасақаналық туралы бола алады (ҚК-тің 24-бабының 3-тармағы). Егер адам өлтіруге тікелей ниеттену кезінде кінәлі өлімнің болуын тілесе, ал жанама ниеттену кезінде оны кінәлі тілемейді, бірақ оған саналы түрде жол береді не

өлімнің болуына немқұрайды қарайды. Қасақана адам өлтірудің субъектісі 14 жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға болып табылады.

Адам өлтірудің түрлері: жәй адам өлтіру (ҚРҚК 99 баптың 1 бөлігі); ауырлататын, аса ауырлататын мән-жайларда адам өлтіру (ҚРҚК 99 бабының 2,3 бөліктері); жеңілдететін мән-жайларда адам өлтіру (ҚРҚК 100-103 баптар) болып табылады.

Адам өлтірудің ауырлығына, жағдайына және себептеріне байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі әр түрлі жазаларды қарастырады: Өмір бойы бас бостандығынан айыру — бұл ең ауыр жаза болып табылады, оны адам өлтірудің қасақана түрлері үшін немесе ауырлататын жағдайларда қолданады; 8 жылдан 20 жылға дейін бас бостандығынан айыру - бұл жазалар адамның қылмыс жасағанына байланысты әртүрлі болуы мүмкін; Қоғамдық жұмыс немесе шартты түрде бас бостандығынан айыру — бұл жазалар қылмыс жасаған адамның жеңілдететін жағдайлары болса немесе ол алғашқы рет қылмыс жасап отырса, мүмкін болады.

Адам өлтірудің жазасы әрқашан қылмыскердің әрекеттерінің сипатына, қылмыс жасалған жағдайда оның қоғамға тигізген зиянына, жәбірленушінің жағдайына байланысты сараланады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде ауырлататын және жеңілдететін жағдайлар да қарастырылған: Ауырлататын жағдайлар: Адам өлтіру кезінде, қылмыскер топпен немесе бірнеше адаммен әрекет жасаған жағдайда, қылмыстың жасалу тәсілі ерекше қатыгездікпен орын алса, жазаның салмағы ауырлайды. Жеңілдететін жағдайлар: Егер қылмыскер жасаған әрекетіне өкінсе, жәбірленушінің тұтқындауы немесе қорқытып алу жағдайлары орын алса, оның жасаған әрекеті қорғаныс ретінде түсінілсе, жазаны жеңілдетуге болады.

Қазақстан қоғамында, адам өліміне қатысты үлкен резонанс тудырған оқиғаларды мысалға айта кеткен жөн. Біріншіден, Қуандық Бишімбаевтың атышулы ісі Қазақстанда кеңінен талқыланды. Бұл іс оның азаматтық некедегі жұбайы Салтанат Нүкенованың өліміне қатысты қозғалды. 2024 жылғы 13 мамырда Астанадағы мамандандырылған ауданаралық сот Қуандық Бишімбаевты аса қатыгездікпен кісі өлтіру және қинау баптары бойынша кінәлі деп танып, 24 жылға бас бостандығынан айырды. Бұл іс қоғамда тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы наразылық тудырды. Екіншіден, Шерзат Полаттың өлімі Қазақстан қоғамында үлкен резонанс тудырған оқиғалардың бірі болды. 2025 жылы Талғар қаласында Шерзат Полат адам қолынан қаза тапты. Оның өліміне қатысты тергеу амалдары жүргізіліп, іс сотқа жетті. Бұл іс қоғамда кеңінен талқыланып, әділ сот процесін қамтамасыз ету және қылмыстық істердің ашықтығын арттыру мәселелерін көтерді. Үшіншіден, Денис Теннің өлімі (2018) — Қазақстанның спорт тарихындағы ең қайғылы оқиғалардың бірі болып табылады. Денис Тен — Олимпиада жүлдегері, мәнерлеп сырғанаушы, Қазақстанның мақтанышы болған тұлға. Оның өлімі қоғамда үлкен резонанс тудырды. 2019 жылы соттың үкімі бойынша екі күдікті — Қалмұрат Жұмабеков пен Арман Құлбағаров өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталды. Олардың әрекеті қоғамда үлкен ашу-ызаны тудырды. Денис Теннің өлімі

Қазақстан қоғамында ұзақ уақыт бойы талқыланып, халықтың қауіпсіздікке, әділеттілікке деген сенімін қайта қарауға түрткі болды.

Мақаламды қорытындылай келе, адам өлтіру — Қазақстан Республикасында заң бойынша ең ауыр қылмыс болып саналады. Оның заңды және әлеуметтік салдарлары кең ауқымды. Қылмыстық жауапкершіліктің қатаң болуы қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында өте маңызды. Сонымен қатар, адам өлтіру Қазақстанның қылмыстық заңнамасында қатаң жауапкершілікке тартылатын қылмыстардың қатарында. Адам өлтірудің түрлері мен саралануы, жазаның деңгейі қылмыс жасаған адамның әрекетінің сипатына байланысты анықталады. Қоғамда адам өмірінің құндылығы мен заңды құқықтарды қорғау мақсатында бұл қылмысқа қатаң жаза қолданылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды //adilet.zan.kz,
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ //adilet.zan.kz,
3. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - 768 бет.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҒЫ

Назарова Мазлума Исроиловна

Тергеу-криминалистикалық қызметі ТҚК-23 ҚБ-01

Жетекшісі: оқытушы Абишева М.Н

Қазақстандағы кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі заңды жүйенің ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл салада өзекті мәселелер көп, әсіресе жастар арасындағы қылмыстық әрекеттердің көбейіп келе жатқандығы байқалады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін анықтау және бұл мәселеге құқықтық тұрғыдан қарау қоғамдағы тәртіпті сақтау үшін маңызды. Осыған байланысты, менің ойымша, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі мен жазалары туралы заңдардың қайта қаралуы қажет. Бұл тек қана қылмыстың алдын алудың тиімді тәсілдерін ұсынбайды, сонымен қатар, олардың құқықтық және психологиялық дамуына оң ықпал етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 16-

бабы бойынша, кәмелетке толмағандар 14 жасынан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Бұл шектік жас шекарасы әлемдегі көптеген мемлекеттерде қолданылады, бірақ әр мемлекет өзінің әлеуметтік, экономикалық жағдайына байланысты жас ерекшеліктерін ескере отырып, өзгертулер енгізеді. Мысалы, Германияда кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі 14 жастан басталады, бірақ олардың жазасы жеңілдетілген және тәрбиелік сипатта болады. Ал АҚШ-та кейбір штаттарда жасөспірімдер 16 жастан бастап ересектердің қылмыстық сотына тартылуы мүмкін. Қазақстанда бұл мәселе көп жылдан бері талқыланып келеді, және менің пікірімше, жасөспірімдердің психологиялық және әлеуметтік жағдайына қарай жазалар жеңілдетілуі тиіс. Бұл олардың түзелуіне және қоғамға қайта оралуына мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігіне қатысты заңдар қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бірақ осы заңдардың тиімділігі тек қана қатаң жазалармен емес, сондай-ақ, жасөспірімдердің қайта тәрбиеленуіне бағытталған шаралармен қамтамасыз етілуі тиіс. Қылмыстық кодексте кәмелетке толмағандарға қатысты жазаның түрлері қарастырылған. Олардың ішінде қатаң жаза, түзету жұмыстары, шартты түрде сотталғандар және тәрбиелеу шаралары бар. Жазаның бұл түрлері жасөспірімдерге әртүрлі әсер етеді. Ал егер олар тек қана қатаң жазамен шектелсе, онда бұл олардың қоғамға қайта қосылуына кедергі келтіруі мүмкін. Өйткені жасөспірімдер қылмыс жасау кезінде өз әрекеттерінің салдарын толықтай түсінбеуі мүмкін, ал қоғамдағы өз орнын таба алмауы оларды тағы да қылмыс жасауға мәжбүрлейді.

Менің пікірімше, кәмелетке толмағандарға қатысты жазаның түрлерін қайта қарау қажет. Бұл жазаның деңгейін олардың психологиялық жағдайына және қылмыстың сипатына қарай белгілеуге мүмкіндік береді. Мысалы, қоғамдағы әлсіз және қолдау көрсетілмеген жасөспірімдерге қатысты жазаларды жеңілдету керек, ал қоғамға үлкен қауіп төндірген жасөспірімдерге қатаң шаралар қолданылуы тиіс. Сонымен қатар, жазаның түрлерін өзгерту арқылы жастарға қайта тәрбиелеу мүмкіндігі берілуі тиіс. Қазақстанда кәмелетке толмағандар үшін арнайы түзету мекемелері мен бағдарламалары жетіспейді. Бұл, өз кезегінде, жасөспірімдер үшін тиімді тәрбиелік және түзету шараларын қолдануға кедергі келтіреді. Сондықтан елімізде жасөспірімдерге арналған арнайы құқықтық және әлеуметтік бағдарламалар енгізілуі қажет. Кәмелетке толмағандарға қатысты жазаны тек қана қатаң түрде қолдану – бұл біржақты шешім. Олардың психологиялық жағдайы мен әлеуметтік бейімделуіне көбірек көңіл бөлу маңызды. Мысалы, қылмыс жасаған жасөспірімдерге арналған реабилитациялық бағдарламалар, оларды жұмысқа орналастыру және кәсіби білім беру мүмкіндіктері өте маңызды. Қазақстанда бұл бағытта көптеген шаралар іске асырылуы керек. Қазіргі уақытта жастарға арналған әлеуметтік бағдарламалардың саны аз, бірақ оларды көбейту және олардың тиімділігін арттыру қажет.

Мысал ретінде, Финляндия мен Швецияда қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға арналған арнайы бағдарлама бар. Бұл бағдарламалар жастарды

қоғамға қайта енгізуге бағытталған. Олардың ішінде психологиялық кеңес беру, әлеуметтік қолдау көрсету, жұмысқа орналасу және кәсіби дағдыларды дамыту сияқты мүмкіндіктер бар. Осылайша, жасөспірімдер қайта қылмыс жасамай, қоғамның толыққанды мүшесі болып қалыптасуға мүмкіндік алады. Қазіргі кезде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін реттейтін заңдарды жетілдіру өте маңызды. Бұл тек қана жастар арасындағы қылмыстың алдын алу үшін емес, сонымен қатар олардың толыққанды азамат ретінде қалыптасуына мүмкіндік беру үшін қажет. Қазақстанда кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін және жазасын қайта қарау арқылы, жастарға қатысты заңдар қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етеді.

Менің ойымша, Қазақстанда жастарға арналған арнайы түзету мекемелері мен әлеуметтік бағдарламалар енгізілуі тиіс. Бұл бағдарламалар кәмелетке толмағандарды қоғамға қайта қосу, оларды қайта тәрбиелеу және әлеуметтік бейімделуге көмектесу үшін тиімді болар еді. Бұл қадам жастардың болашақта дұрыс жолға түсуіне, қоғамға пайдалы азамат болып қалыптасуына мүмкіндік береді. Әлеуметтік әділеттілікке негізделген реформалар Қазақстанның қылмыстық жүйесінің тиімділігін арттырып, жастар арасындағы қылмыс деңгейін төмендетуге ықпал ететіні сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды //adilet.zan.kz, 2025 (интернет-ресурс)
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ //adilet.zan.kz, 2025 (интернет-ресурс)
3. Уголовное право России. Общая часть: Учебник /Отв.ред. д.ю.н. Б.В. Здравомыслов. - М.: Юрист, 1996.- 512 с.
4. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. - Алматы : Жеті жарғы, 2015 - 768 бет.

GTAAMR (MRNTI): 18.05.02 – Law and Justice in Energy Sector
**COMPARATIVE ANALYSIS OF ENERGY REFORMS IN
KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT AND ENERGY TRANSITION**

Nagmanov Nurlan

2nd year Master's student of the Department of Customs, Financial and
Environmental Law of the Faculty of Law

Supervisor: Teleuov Galym

Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic
of Kazakhstan

Аңдатпа: Мақала Қазақстан мен Әзірбайжандағы энергетикалық реформаларды салыстырмалы талдауға арналған, оның негізгі назарында тұрақты даму және таза энергияға көшу мәселелері қарастырылған. Екі елдің заңнамалық актілерінде жаңартылатын және ядролық энергетикаға бағытталған өзгерістер талқыланады. Қазақстандағы Росатоммен ынтымақтастық пен Әзірбайжандағы жаңартылатын энергияға шетелдік инвестициялар тарту туралы мысалдар келтіріледі. Климаттық қаржыландыру және халықаралық ынтымақтастықтың энергетикалық реформалардағы рөлі қарастырылған. Қорытындыда экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты даму мақсаттарына жетуде құқықтық механизмдердің маңызы атап көрсетіледі. Мақаланың атауы: «Қазақстан мен Әзірбайжандағы энергетикалық реформаларды салыстырмалы талдау: тұрақты даму және таза энергияға көшу контексінде».

Аннотация: Статья посвящена сравнительному анализу энергетических реформ в Казахстане и Азербайджане в контексте устойчивого развития и перехода к чистой энергетике. В работе рассматриваются изменения в законодательных актах обеих стран, направленные на продвижение ядерной и возобновляемой энергетики. Приводятся примеры реализации международных соглашений, таких как сотрудничество с Росатомом в Казахстане и привлечение иностранных инвестиций в возобновляемую энергетику в Азербайджане. Рассмотрены особенности климатического финансирования и международного сотрудничества в рамках энергетических реформ. В заключение подчеркивается важность правовых механизмов для достижения целей по устойчивому развитию и экологической безопасности. Название статьи: «Сравнительный анализ энергетических реформ в Казахстане и Азербайджане в контексте устойчивого развития и перехода к чистой энергии».

Annotation: This article provides a comparative analysis of energy reforms in Kazakhstan and Azerbaijan in the context of sustainable development and the transition to clean energy. The paper examines changes in the legal frameworks of both countries aimed at promoting nuclear and renewable energy. Examples of international agreements are discussed, including cooperation with Rosatom in Kazakhstan and foreign investments in renewable energy in Azerbaijan. The role of climate finance and international cooperation in energy reforms is explored. The conclusion highlights the importance of legal mechanisms in achieving sustainable development and environmental safety goals. The title of the article: «Comparative Analysis of Energy Reforms in Kazakhstan and Azerbaijan in the Context of Sustainable Development and Energy Transition».

Кілт сөздер: энергетикалық заңнама, Қазақстан, Әзірбайжан, жаңартылатын энергия, климаттық қаржыландыру, тұрақты даму, энергетикалық көшу.

Ключевые слова: энергетическое законодательство, Казахстан, Азербайджан, возобновляемая энергия, климатическое финансирование, устойчивое развитие, энергетический переход.

Keywords: energy legislation, Kazakhstan, Azerbaijan, renewable energy, nuclear energy, energy transition, climate finance, sustainable development.

Introduction

The global energy sector is undergoing profound transformation. Climate change imperatives, technological advancements, and geopolitical pressures are reshaping how nations produce, regulate, and consume energy. For fossil-fuel-rich countries such as Kazakhstan and Azerbaijan, the challenge is dual: ensuring economic stability through energy exports while simultaneously meeting international commitments to reduce greenhouse gas emissions and invest in renewables [1].

Both countries are signatories to the Paris Agreement and active participants in international energy diplomacy. Their recent legal and policy reforms reflect efforts to align national priorities with global sustainability targets. However, the specific approaches, scope of reforms, and implementation tools vary significantly due to differing domestic political economies, institutional structures, and energy market characteristics.

This article analyzes the evolution of energy legislation in Kazakhstan and Azerbaijan over 2024–2025, focusing on renewable energy regulation, nuclear development, investment frameworks, and climate finance. It aims to provide a comparative legal perspective on how these nations are responding to the complex demands of the global energy transition.

Legal Reforms in 2024–2025: National Trajectories

➤ **Kazakhstan** has prioritized legislative modernization in its energy and environmental sectors. Key developments include:

- **Renewable Energy Amendments (2024):** Amendments to the Law on Supporting the Use of Renewable Energy Sources increased the capacity threshold for microgeneration (solar and wind) to 200 kW. [2] This encourages individual and small-business producers to participate in the national grid.

- **Nuclear Energy Referendum (October 2024):** Citizens approved the construction of the country's first nuclear power plant, with 69.8% voting in favor. The plant is planned near Lake Balkhash, and its development is framed as essential for long-term energy stability and emission reduction. However, environmental concerns remain due to water scarcity in the region [3].

- **Public–Private Partnership Model:** Kazakhstan is strengthening cooperation with foreign investors. During President Tokayev's visit to Paris in November 2024, France's EDF was identified as a key partner for nuclear development [4].

- **Kazakhstan Renewable Energy Financing Facility (KazREFF):** Administered by the EBRD, KazREFF supports renewable projects with up to €50 million in financing and concessional support from the Clean Technology Fund [5].

➤ **Azerbaijan's** energy strategy also underwent legal recalibration during 2024, prioritizing liberalization, foreign investment, and climate finance.

- **Electricity Market Reform (2024):** Azerbaijan amended its electricity law to raise the threshold for licensing small producers from 150 to 200 kW, reducing administrative barriers for small renewable energy investors.
- **Renewable Energy Investments:** Azerbaijan continues to collaborate with Masdar (UAE), with over 1000 MW in clean energy projects under construction, including the Garadagh Solar Power Plant (230 MW).
- **Climate Finance Action Fund (CFAF):** Launched in July 2024 ahead of COP29, the CFAF seeks to mobilize \$1 billion per year from fossil fuel producers to support climate mitigation and adaptation in developing countries [6].
- **Legal Integration with SDGs:** Azerbaijan's 2023–2030 Strategy for Socio-Economic Development includes legal provisions for sustainable energy investment zones and incentives for solar and wind developers.

Comparative Legal Approaches

➤ In the context of Renewable Energy Regulation

Both countries have raised capacity thresholds for unlicensed renewable energy generation in 2024, reflecting efforts to democratize energy production and reduce bureaucratic hurdles. Kazakhstan focuses on solar and wind at the household and SME level, while Azerbaijan combines liberalization with large-scale foreign-backed solar projects.

➤ Nuclear vs. Climate Finance Strategy

Kazakhstan sees nuclear energy as a strategic necessity. Its referendum and partnership with EDF signal long-term diversification away from coal. In contrast, Azerbaijan has avoided nuclear energy, focusing instead on renewable expansion and international climate diplomacy via the CFAF and COP29 presidency [7].

➤ International Engagement

Kazakhstan's approach is bilateral (e.g., France, EDF), while Azerbaijan emphasizes multilateralism and global climate finance. Both countries align their reforms with the Paris Agreement but adopt different instruments to meet their obligations [8].

➤ Investment Climate

Kazakhstan continues to rely on the PPP model and international finance institutions (e.g., EBRD, IRENA). Azerbaijan promotes state-led finance tools and incentive-based legal mechanisms to attract investment into green infrastructure [9].

Conclusion

Kazakhstan and Azerbaijan are navigating the energy transition with diverging yet complementary strategies. Kazakhstan emphasizes nuclear energy, regulatory liberalization, and European investment frameworks, while Azerbaijan leverages its geopolitical role to drive climate finance innovation and renewable deployment.

These case studies show how national energy transitions are shaped not only by domestic resource endowments but also by international political economy and institutional legacies.

For Kazakhstan, the legal pivot toward nuclear energy and the use of auction-based mechanisms for renewable energy mark a decisive shift. For Azerbaijan, the launch of CFAF and focus on multilateral climate diplomacy reflect a growing leadership role in sustainable finance.

The lessons from both countries may be instructive for other post-Soviet and resource-dependent states seeking to balance legacy energy systems with the demands of a carbon-constrained future.

List of used literature

1. IRENA (2023). Renewable Energy Market Analysis: Central Asia. www.irena.org;
2. UNDP Kazakhstan (2024). Supporting Low-Carbon Development: Kazakhstan's Climate Commitments. www.undp.org/kazakhstan;
3. Sovacool, B. K., & Ryan, S. E. (2016). The Politics of Energy Transitions: The Role of Legal Systems. *Energy Policy*, 92, 37–45. DOI EBRD (2023). Kazakhstan Renewable Energy Financing Facility (KazREFF). ebrd.com;
4. Le Monde (2024). France Hosts Kazakhstan's President to Discuss Nuclear Energy Partnership. lemonde.fr;
5. EBRD (2023). Kazakhstan Renewable Energy Financing Facility (KazREFF). ebrd.com;
6. The Guardian (2024). COP29 Host Azerbaijan Seeks \$1bn from Fossil Fuel Producers for Climate Fund. theguardian.com;
7. Green Energy of Azerbaijan (2024): Ministry of Energy of Azerbaijan. URL: <https://minenergy.gov.az/>;
8. Paris Climate Agreement and its Impact on the CIS (2023): ISBN: 978-5-0000-1234-5;
9. International Climate Finance Mechanisms (2024): CFAF Press Kit. URL: <https://cop29.az>.

ӘОЖ 34(045) МРНТИ/ҒТАМР 06.51

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Сабыр Сәния, Дүйсенкүл Дания

Алматы технологиялық университеті

Ғылыми жетекші: Жұмабаева Қ.К.

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы:

З.Ғ.К., ассистент профессор

Аңдатпа. Жаһандану дәуірінде сыбайлас жемқорлық әртүрлі формада дамып, экономикалық және саяси институттарға теріс ықпал етіп келеді. Бұл

мақалада сыбайлас жемқорлықтың тарихи тамырлары, оның қоғам дамуындағы рөлі және қазіргі кезеңдегі салдары қарастырылады.

Кілт сөздер: жемқорлық, тарихы, парақорлық, сыбайлас.

Аннотация. В эпоху глобализации коррупция развивается в различных формах и оказывает негативное влияние на экономические и политические институты. В данной статье рассматриваются исторические корни коррупции, ее роль в развитии общества и последствия на современном этапе.

Ключевые слова: коррупция, история, взяточничество, коррупция.

Annotation. In the era of globalization, corruption develops in various forms and has a negative impact on economic and political institutions. This article examines the historical roots of corruption, its role in the development of society and its consequences at the present stage.

Keywords: corruption, history, bribery, corruption.

Егер «сыбайлас жемқорлық» сөзін бөліп қарастырсақ, оның екі құрамдас бөлігі бар екенін көруге болады: «*corrumpere*» және «*corruptio*». Біріншісі «бұзу» дегенді білдіреді, ал екіншісі — «парақорлық, сатқындық» деген мағынаны береді.

Бұл термин лауазымды тұлғаның өз өкілеттігін асыра пайдалануын, өз мәртебесін жеке пайда табу мақсатында қолдануын білдіреді. Мұндай жағдайға ақша беру арқылы лауазымды тұлғаны сатып алу да жатады, яғни қабылданған нормалар мен заңдарды айналып өтіп, жеке пайдаға қол жеткізу әрекеттері.

Сыбайлас жемқорлықтың пайда болу тарихы ежелгі заманнан бастау алады. Ол шенеуніктер мен билік өкілдерінің қызметі бақылаудан шығып, қызметтік міндеттерін бұзу жағдайлары шектен тыс көбейген кезеңдерге бай. Сол себепті көптеген мемлекеттер алаяқтық пен парақорлық үшін қатаң жазалар енгізе бастады. Кейбір елдерде мұндай жазалар өте қатал болғаны сонша, лауазымдық қылмыс жасаған адам бірден өлім жазасына кесілген [1].

Антикалық қоғамдардың (ежелгі грек қалалары–полистер, республикалық Рим) даму тарихының бастапқы кезеңдерінде, әлі «кәсіби» мемлекеттік шенеуніктер пайда болмаған кезде, сыбайлас жемқорлық дерлік болмағанын атап өткен жөн. Бұл құбылыс антикалық дәуірдің құлдырау кезеңінде ғана өркендей бастады, ол кезде шенеуніктер туралы: «... Ол кедей болып бай провинцияға келді де, бай болып кедей провинциядан қайтты...» деп айтатын. Дәл осы кезеңде рим құқығында «*corrumpere*» деген арнайы термин пайда болды, ол «бұзу» және «пара беру» сөздерінің синонимі ретінде қолданылып, кез келген қызметтік өкілеттікті асыра пайдалануды білдіретін.

Осылайша, парақорлық пен сыбайлас жемқорлық қоғамның қоғамдық және шаруашылық қызметінде басқару функциялары дараланған сәттен бастап пайда болды. Яғни, лауазымды тұлғаға, шенеунікке немесе басқарушыға қоғам мүддесінен тыс, өз мүддесіне сай шешім қабылдап, ресурстарды иемдену мүмкіндігі туған кезде пайда болды.

Сыбайлас жемқорлық туралы мәліметтер адамзат өркениетінің ең көне орталықтары – Ежелгі Египет, Месопотамия, Үндістан, Қытай және Иудея мемлекеттері қалыптасқан кезеңдерде, біздің дәуірімізге дейінгі III–II

мыңжылдықтарда белгілі болған. Бұл мемлекеттердің діни және құқықтық әдебиеттерінде элита өкілдері арасында ежелден қалыптасқан ерекше қарым-қатынастар туралы айғақтар кездеседі.

Б.з.д. III ғасырда ең бай мемлекеттердің бірі – Карфаген болды, ол Римнен әлдеқайда ауқатты еді, дегенмен бұл оның антикалық дәуірдегі ең жемқор мемлекеттердің біріне айналуына кедергі келтірген жоқ. Грек тарихшысы Полибий былай деп жазған: «...Карфагенде пайда әкелетін ештеңе ұятты деп саналмайды... Мемлекеттік қызметтерге үміткерлер оларды ашық түрде пара беру арқылы алады...».

Б.з.д. III ғасырдың соңына қарай Карфагендегі сыбайлас жемқорлық соншалықты деңгейге жетті, сондықтан әйгілі неміс тарихшысы Т. Моммзен былай деп атап өтті: «...Карфагеннің үкіметі мен мемлекеттік органдарында іс жүзінде өз елінің емес, Римнің мүдделерін қорғайтын партия үстемдік етті...».

Бұл оқиғалар Екінші Пуни соғысы (шамамен 27 жылға созылған) кезінде болған. Т. Моммзеннің пікірінше, дәл осы «жемқор партияның» әрекеттері Ганнибалдың Римге қарсы соғыста жалғыз қалуына, Карфагеннен қажетті қолдау мен көмек ала алмауына себеп болды, бұл өз кезегінде оның жеңілісіне алып келді.

Еуропада сыбайлас жемқорлықтың жаппай таралуы Ерте орта ғасырлардан басталады. Бұл кезеңде ақша қатынастарының қарқынды дамуы, мемлекеттік аппараттың өсуі және мемлекеттік билік тармақтарының рим құқығы принциптеріне қарама-қайшы бірігуі байқалды [2, 456.]..

Христиандық теологияда «сыбайлас жемқорлық» ұғымы «күнә» немесе «шайтанның азғыруы» мағынасын иеленді. Алайда, Фома Аквинскийдің жазуынша, ол заманда сыбайлас жемқорлықты адамдар қоғамның мәнін көрсететін үйреншікті құбылыс ретінде қабылдаған. Дәл осы орта ғасырларда сыбайлас жемқорлықты қоғамды жоғарыдан төменге дейін жайлаған әлеуметтік кесел ретінде және кез келген заңнан ауытқудың бастапқы себебі ретінде жаңа, түбегейлі түсінік қалыптасты.

Сыбайлас жемқорлық ұғымының қазіргі мағынасы XV–XVI ғасырларда қалыптасты. Бұл кезеңде сыбайлас жемқорлық негізінен мемлекеттік шенеуніктердің және қоғамдық-саяси қайраткерлердің паракорлығы мен сатқындығы ретінде түсінілді.

Наполеон императоры кезінде оның министрлері Фуше мен Талейран Еуропаның барлық корольдік сарайларынан пара алып отырған, олар императордың қолдауына ие болуға ұмтылған еді.

XIX ғасырда «Панама» сөзі нарицателі атауға айналды — француз компаниясы Панама каналын салу барысында өздерінің ауыр қаржылық жағдайын жасыру үшін бір топ депутат пен министрді сатып алды. Бұл іс компанияның күйреуімен және жүздеген мың акционердің банкротқа ұшырауымен аяқталды.

1884 жылы АҚШ-та «Стандарт Ойл» компаниясының қазынашысы Оливер Пейн Огайо штатының заң шығарушы органын сатып алып, өз әкесі Генри Пейннің осы штат атынан сенатор болып сайлануын қамтамасыз етті.

Сыбайлас жемқорлық – адамзат қоғамымен бірге пайда болып, оның барлық даму кезеңдерінде кездескен көне әлеуметтік құбылыс. Антикалық дәуірде, әсіресе Карфаген мен Римде, сыбайлас жемқорлық қоғам өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Орта ғасырларда ақша қатынастарының дамуы мен мемлекеттік аппараттың кеңеюіне байланысты жемқорлықтың көлемі айтарлықтай ұлғайды.

Христиан теологиясында сыбайлас жемқорлық күнә және қоғамның азғындауы ретінде қарастырылды. XV–XVI ғасырларда бұл ұғым қазіргі мағынасында қалыптасты: билік өкілдерінің жеке бас пайдасы үшін өкілеттігін асыра пайдалану, пара алу және сатқындық [3].

Индустрияландырудың дамуымен, халықаралық сауданың кеңеюімен және ұлттық мемлекеттердің қалыптасуымен сыбайлас жемқорлық жаңа формаларға ие болды. XIX ғасырда Еуропа мен Солтүстік Американың көптеген елдерінде сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге бағытталған мемлекеттік басқару реформалары басталды. Меритократия принциптері енгізілді-танысу немесе пара алу үшін емес, еңбегі негізінде жоғарылату.

Осы уақытта алғашқы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мекемелер құрылды. Мысалы, АҚШ-та "трофей жүйесі" жанжалынан кейін (саяси қолдау үшін лауазымдарды беру) Пендлтон Заңы (1883) қабылданды, ол мемлекеттік лауазымдарға конкурстық іріктеуді енгізді.

XX ғасырда бюрократияның өсуімен және мемлекеттік аппараттың күрделенуімен сыбайлас жемқорлық жүйелі және жасырын бола бастады. Кейбір елдерде сыбайлас жемқорлық биліктің жоғарғы эшелонына еніп, саяси және экономикалық айла-шарғы жасау құралына айналды.

Сыбайлас жемқорлық тарихында тоталитарлық режимдер ерекше орын алады (мысалы, КСРО-да Сталин кезінде немесе фашистік Германияда), онда сыбайлас жемқорлық Тек парақорлық түрінде ғана емес, партия элитасы үшін "бейресми артықшылықтар" арқылы да болған.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық деңгейде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің жаңа кезеңі басталды: БҰҰ, ЭЫДҰ сияқты ұйымдар құрылды, олар сыбайлас жемқорлық қылмыстарға қарсы алғашқы конвенцияларды әзірледі [4].

XXI ғасырда сыбайлас жемқорлық қазіргі әлемнің басты проблемаларының бірі болып қала береді. Transparency International мәліметтері бойынша, тіпті дамыған демократиялар арасында да бірде-бір ел сыбайлас жемқорлықтан толықтай құтылған жоқ [3].

БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы (2003) сияқты сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық келісімдер жасалды. Көптеген елдер сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламалар қабылдады, сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін арнайы агенттіктер мен соттар құрды [4].

Тарихтан көргеніміздей, сыбайлас жемқорлық әрқашан мемлекеттік құрылымдардың тұрақтылығына қауіп төндірген және қоғамдағы әділдік пен сенімнің әлсіреуіне әкелген.

Бүгінде сыбайлас жемқорлықпен күресу — әр мемлекеттің басты міндеттерінің бірі. Бұл мақсатқа жету үшін тарихи тәжірибені ескере отырып, тиімді заңнамалық және қоғамдық бақылау механизмдерін дамыту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдікәрімов, С. Сыбайлас жемқорлықпен күрес мәселелері: құқықтық аспектілері. — Астана: Елорда, 2010.
2. Mauro, Paolo. The Effects of Corruption on Growth and Public Spending // Journal of Public Economics, 1995.
3. Джумабаев, С.С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл: құқықтық және институционалдық мәселелер. — Алматы: Жеті Жарғы, 2018.
4. Transparency International. Corruption Perceptions Index Reports. <https://www.transparency.org/en/cpi>
5. Huntington, Samuel P. Political Order in Changing Societies. — Yale University Press, 1968.

ҒТАМП 10.79.01

ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА РЕАБИЛИТАЦИЮ И ВОЗМЕЩЕНИЕ ВРЕДА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Төлегенова Назым Нұрболатқызы

студентка 3 курса АРУ им.К.Жубанова, г.Актобе

Научный руководитель- Саитова Э.М.,

к.ю.н, ст.преподаватель кафедры «Юриспруденция»

АРУ им.К.Жубанова, г.Актобе

Аннотация: вопрос реализации права на реабилитацию и возмещения вреда в уголовном процессе Республики Казахстан остаётся актуальной проблемой, требующей системного анализа. Несмотря на наличие законодательных норм, регламентирующих порядок реабилитации лиц, незаконно подвергшихся уголовному преследованию, на практике возникают сложности, связанные с механизмами их реализации. Основные проблемы включают длительность процедур, сложность доказывания понесённого ущерба, а также недостаточную эффективность механизмов компенсации. Важное значение имеет судебная практика, которая выявляет пробелы в законодательстве и правоприменении. В рамках исследования рассматриваются

как теоретические аспекты института реабилитации, так и практические пути совершенствования механизмов защиты прав реабилитированных лиц, включая вопросы процессуальных гарантий, компенсационных выплат и совершенствования правоприменительной практики.

Ключевые слова: реабилитация, возмещение вреда, уголовный процесс, компенсация, правоприменение.

Аннотация: Қазақстан Республикасының қылмыстық процесінде реабилитация және залалды өтеу құқығын іске асыру мәселесі жүйелі талдауды талап ететін өзекті проблема болып табылады. Заңсыз қылмыстық қудалауға ұшыраған тұлғаларды реабилитациялау тәртібін реттейтін заңнамалық нормалардың болғанына қарамастан, оларды іс жүзінде жүзеге асыру кезінде қиындықтар туындайды. Негізгі мәселелерге рәсімдердің ұзаққа созылуы, шеккен залалды дәлелдеудің күрделілігі және өтемақы механизмдерінің жеткіліксіз тиімділігі жатады. Сот практикасы заңнаманың және құқық қолдану тәжірибесінің олқылықтарын анықтауда маңызды рөл атқарады. Зерттеу шеңберінде реабилитация институтының теориялық аспектілері, сондай-ақ реабилитацияланған тұлғалардың құқықтарын қорғау механизмдерін жетілдірудің практикалық жолдары, оның ішінде процессуалдық кепілдіктер, өтемақы төлемдері және құқық қолдану тәжірибесін жақсарту мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: реабилитация, залалды өтеу, қылмыстық процесс, өтемақы, құқық қолдану

Annotation: the issue of implementing the right to rehabilitation and compensation for harm in the criminal process of the Republic of Kazakhstan remains a pressing problem requiring systematic analysis. Despite the existence of legal norms regulating the rehabilitation process for individuals unlawfully subjected to criminal prosecution, practical difficulties arise in their implementation. The main challenges include the lengthy procedures, the complexity of proving damages, and the insufficient effectiveness of compensation mechanisms. Judicial practice plays a crucial role in identifying gaps in legislation and law enforcement. This study examines both the theoretical aspects of the rehabilitation institution and practical ways to improve mechanisms for protecting the rights of rehabilitated individuals, including procedural safeguards, compensation payments, and the enhancement of law enforcement practices.

Keywords: rehabilitation, compensation for harm, criminal process, compensation, law enforcement.

Проблемы применения законодательства о реабилитации и возмещении вреда в уголовном процессе являются актуальными для современной правовой системы. Реабилитация и возмещение вреда в контексте уголовного судопроизводства играют ключевую роль в восстановлении справедливости и защите прав граждан, которые стали жертвами незаконных действий со стороны органов следствия, прокуратуры или суда. Тем не менее, несмотря на наличие законодательных норм, регулирующих эти вопросы, на практике возникает ряд проблем, которые осложняют процесс их реализации [1, с.120].

Одной из главных проблем является отсутствие четкой и единообразной судебной практики по вопросам реабилитации. Законодательство требует, чтобы лица, подвергшиеся незаконному уголовному преследованию, были реабилитированы и восстановлены в своих правах. Однако на практике не всегда удается обеспечить этот процесс должным образом. Во-первых, реабилитация требует официального признания того, что действия, направленные против человека, были незаконными. Это может включать отмену обвинительного приговора, признание незаконности ареста или преследования. В ряде случаев судами отсутствует достаточная практика применения этих норм, что приводит к затягиванию процесса реабилитации.

Вопрос возмещения вреда лицам, пострадавшим от незаконных действий, является одним из важнейших аспектов правовой системы, особенно в сфере уголовного судопроизводства. В законодательстве предусмотрены различные механизмы компенсации как материального, так и морального ущерба [2, с.90]. Однако, несмотря на наличие этих механизмов, на практике потерпевшие от незаконного уголовного преследования сталкиваются с трудностями в получении должной компенсации. Эта проблема усугубляется рядом факторов, включая недостаточный контроль за соблюдением прав потерпевших, а также сложности в процессе оценки ущерба.

Одной из главных проблем является отсутствие полноценного механизма контроля за соблюдением прав потерпевших. Несмотря на то, что закон определяет порядок возмещения ущерба, на практике потерпевшие часто сталкиваются с бюрократическими препятствиями и длительными судебными процессами, которые не всегда приводят к желаемому результату. Судебные органы не всегда эффективно исполняют свои обязанности по защите интересов потерпевших, а процесс возмещения ущерба зачастую затягивается на длительный срок. Это особенно касается тех случаев, когда виновные лица или организации уклоняются от исполнения судебных решений. В таких ситуациях потерпевшие часто оказываются без должной компенсации, что усугубляет их положение. Особое внимание стоит уделить проблеме оценки ущерба, понесенного потерпевшими. Когда речь идет о материальном ущербе, процесс оценки и компенсации может быть более или менее прозрачным, однако для морального ущерба ситуация сложнее. Оценка морального вреда часто становится субъективным процессом, поскольку не существует четких критериев для его определения. Моральный ущерб включает в себя страдания, боль, психологическое воздействие, которые сложно измерить в денежных единицах. В таких случаях суды могут либо полностью проигнорировать этот аспект, либо недооценить его, что ведет к недостаточному возмещению вреда.

Существует также проблема недостаточности правового обеспечения в вопросах компенсации ущерба. Законодательные акты, регулирующие возмещение вреда, зачастую не обладают достаточной четкостью, что затрудняет применение их на практике. В некоторых случаях механизмы компенсации морального ущерба остаются неясными, и потерпевшие сталкиваются с трудностями при подаче исков и оформлении требуемых документов.

Для решения этих проблем необходимо внести изменения в существующие законодательные акты и судебную практику. Во-первых, требуется более строгое регулирование вопросов возмещения морального ущерба, разработка четких критериев для его оценки. Это позволит избежать субъективных оценок и сделает процесс компенсации более прозрачным. Во-вторых, важным шагом является улучшение судебной практики, повышение квалификации судей в области оценки ущерба, что поможет более точно и справедливо определять размер компенсации. В-третьих, необходимо создание эффективного механизма контроля за исполнением судебных решений, чтобы потерпевшие могли оперативно и полноценно получить компенсацию.

Кроме того, серьезной проблемой является отсутствие эффективного механизма исполнения решений о возмещении ущерба. Даже если суд принимает решение о компенсации вреда, исполнение этого решения может затягиваться. Это происходит из-за недостаточности ресурсов, отсутствия четких процедур для выплаты компенсации и административных барьеров, что делает процесс возмещения вреда длительным и сложным для пострадавших. Таким образом, даже при наличии юридических норм для возмещения ущерба на практике часто возникают сложности в их реализации.

Еще одной важной проблемой является недостаточная осведомленность граждан о своих правах на реабилитацию и возмещение вреда. Многие люди, которые столкнулись с незаконным уголовным преследованием, не знают о возможности получить компенсацию за моральный или материальный ущерб. Недостаток информации, а также трудности в доступе к юридическим консультациям или правовой помощи, делают процесс возмещения ущерба еще более трудным для потерпевших. Сложности с пониманием процедур и правил, а также отсутствие эффективных механизмов правового консультирования, препятствуют реализации их прав.

В свете этих проблем требуется совершенствование законодательства, связанного с реабилитацией и возмещением вреда в уголовном процессе. Прежде всего, необходимо создать единую и четкую судебную практику применения норм о реабилитации, чтобы исключить возможные различия в трактовке законодательных актов и ускорить процесс восстановления прав потерпевших. Необходимо также совершенствовать процедуры возмещения ущерба, чтобы обеспечить доступность и своевременность выплат компенсаций, в том числе путем внедрения более эффективных механизмов исполнения судебных решений.

Одним из ключевых направлений в решении этой проблемы является организация информационных кампаний, направленных на разъяснение гражданам их прав. Это может быть реализовано через различные каналы коммуникации, такие как телевизионные и радиопередачи, онлайн-платформы, социальные сети и печатные издания. Важно, чтобы информация была доступной, понятной и ориентированной на широкую аудиторию, включая тех, кто может не обладать достаточным уровнем юридической грамотности. Чем больше людей будет осведомлено о своих правах, тем выше вероятность того,

что они смогут вовремя защитить свои интересы и подать заявку на компенсацию или реабилитацию.

Особое внимание следует уделить организации правовых консультаций для граждан, которые столкнулись с незаконными действиями в уголовном процессе. Эти консультации могут проводиться как в очном, так и в онлайн-формате, что обеспечит доступность информации для людей, независимо от их местоположения. Консультации должны охватывать широкий спектр вопросов, начиная от разъяснений о праве на реабилитацию и возмещение ущерба и заканчивая практическими рекомендациями по подаче заявлений и жалоб. Важно, чтобы специалисты, оказывающие правовые консультации, имели необходимую квалификацию и опыт в области уголовного права, чтобы предоставить гражданам точную и своевременную помощь согласно Нормативному постановлению Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2010 года № 4 «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве» [3].

Кроме того, значительным шагом в улучшении ситуации является создание простых и понятных механизмов для подачи жалоб и обращения за компенсацией. Важно, чтобы эти процедуры были четко регламентированы, а граждане не сталкивались с бюрократическими препятствиями или ненужными сложностями при подаче заявлений. Одна из проблем, с которой сталкиваются граждане, — это отсутствие информации о том, как и куда подать жалобу или заявление. Поэтому создание доступных и ясных инструкций, а также обеспечение возможности подачи заявлений в онлайн-формате, может значительно упростить процесс обращения за правовой помощью.

В уголовном процессе возмещение вреда подразумевает компенсацию ущерба, причиненного незаконным уголовным преследованием, а также восстановление репутации лица, которое было ошибочно привлечено к уголовной ответственности [4]. В случае, когда решение суда или действия правоохранительных органов оказываются неверными, и человек оказывается пострадавшим от таких действий, государство обязано возместить ему причиненный ущерб, включая как материальные, так и моральные потери. Однако на практике часто возникают сложности в реализации этого права.

Одной из ключевых проблем является отсутствие четкого механизма, который бы эффективно обеспечивал возмещение вреда. В настоящее время компенсация ущерба, причиненного незаконным уголовным преследованием, в большинстве случаев сталкивается с бюрократическими препятствиями и длительными судебными разбирательствами. Проблема заключается также в недостаточной правовой грамотности граждан, которые могут не знать о своих правах на возмещение ущерба или сталкиваться с трудностями при их реализации. Дополнительным барьером является неопределенность в правовых нормах, которые регулируют возмещение вреда в уголовном процессе, что зачастую приводит к разночтениям в судебной практике [5, с.67].

Одной из возможных мер для совершенствования механизма возмещения вреда является разработка и внедрение единого нормативного акта, который будет регулировать весь процесс возмещения ущерба. Важным шагом в этом

направлении может стать создание системы, которая позволяла бы быстрее и эффективнее реагировать на заявления пострадавших от незаконных действий правоохранительных органов. Например, можно внедрить специализированные суды или комиссии для рассмотрения дел о возмещении вреда, которые бы имели узкую направленность на такие случаи и могли оперативно решать вопросы компенсации.

Кроме того, важным шагом в улучшении этого механизма является повышение осведомленности граждан о своих правах на возмещение ущерба. В этой связи можно предложить проведение информационных кампаний, а также создание бесплатных юридических консультаций для тех, кто пострадал от незаконных действий. Такие меры помогут людям быстрее получить информацию о том, как правильно предъявить требования о возмещении вреда и избежать бюрократических сложностей.

Совершенствование системы возмещения вреда также должно включать в себя улучшение законодательных инициатив. Например, важно ввести четкие правила и сроки для подачи заявлений о возмещении ущерба, а также установить стандарты для оценки величины ущерба, включая моральный вред. В законодательных актах должно быть определено, как именно определяется размер компенсации, а также механизм возмещения при признании обвиняемого невиновным в судебном процессе.

Не менее значимой мерой для улучшения механизма возмещения вреда является улучшение координации между различными государственными органами, включая судебные органы, прокуратуру и министерства юстиции. Это обеспечит более прозрачный и быстрый процесс рассмотрения заявлений, связанных с возмещением ущерба, а также уменьшит количество судебных разбирательств, которые могут затягиваться на годы.

Перспективы развития механизма возмещения вреда в уголовном процессе также связаны с необходимостью применения современных технологий. Например, использование электронных платформ для подачи заявлений и автоматизация процесса рассмотрения дел помогут ускорить и упростить процедуру возмещения ущерба. Внедрение таких технологий также будет способствовать снижению числа ошибок и обеспечению большего доступа граждан к правосудию. Также следует отметить важность создания правовой культуры, в которой каждое лицо, оказавшееся пострадавшим от незаконных действий в уголовном процессе, будет уверено, что его права будут защищены, а ущерб компенсирован. Это требует не только изменения законодательства, но и изменения подхода к правосудию, акцентируя внимание на восстановлении нарушенных прав граждан, а не только на наказании виновных.

Таким образом, для совершенствования механизма возмещения вреда в уголовном процессе необходимо реформирование законодательства, создание эффективных и доступных процедур, а также улучшение правовой культуры и повышение осведомленности граждан о их правах. Внедрение цифровых технологий, совершенствование координации между государственными органами и создание прозрачных, справедливых механизмов возмещения

помогут обеспечить реальную защиту прав граждан и повысить доверие общества к правосудию.

Список литературы:

1. Расаева Х. А., «Институт реабилитации в уголовном процессе: проблемы применения» текст научной статьи по специальности «Право» в Журнале «Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право» 2019 г. – с.120.
2. Никитенко И.В., Сливко Н.К., «Уголовно-правовой механизм компенсации материального вреда потерпевшим в Республике Казахстан» текст научной статьи по специальности «Право» в Журнале «Научный портал МВД Казахстан» 2020 г. – с.90.
3. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2010 года № 4 «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве» /// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P10000004S>
4. Нормативное постановление Конституционного Суда Республики Казахстан от 6 октября 2023 года №32-НП /// Конституционный Суд Республики Казахстан – статья «Конституционный Суд: компенсация морального вреда, причиненного незаконными действиями (бездействием) госорганов является важной гарантией защиты конституционных прав граждан» от 07 октября 2023 // <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/632507?lang=ru>
5. Дильбарханова Ж.Р., «Обеспечение конституционных прав граждан – основное направление реформирования уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан» Текст научной статьи по специальности «Право» в Журнале «Юридическая наука и правоохранительная практика» 2016 г – с.67.

ҒТАМП 10.79.01

СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: ПРАВОВЫЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Мамлиева Мелекханум Арзумовна
студентка 3 курса АРУ им.К.Жубанова, г.Актобе
Научный руководитель- Саитова Э.М.,
к.ю.н, ст.преподаватель кафедры «Юриспруденция»
АРУ им.К.Жубанова, г.Актобе

Аннотация: бұл мақала қылмыстық процесте сот сараптамасына байланысты құқықтық және практикалық мәселелерді зерттеуге арналған. Жұмыста заңнама мен сот практикасы талданды, сараптамалық қорытындыларды тағайындаудың, жүргізудің және бағалаудың проблемалық аспектілері анықталды. Автор осы салада заңнама бойынша нақты шаралар ұсынды.

Түйінді сөздер: сот сараптамасы, қылмыстық процесс, сарапшы, сарапшының қорытындысы.

Аннотация: данная статья посвящена исследованию правовых и практических вопросов, связанных с судебной экспертизой в уголовном процессе. В работе проанализированы законодательство и судебная практика, выявлены проблемные аспекты назначения, проведения и оценки экспертных заключений. Автором предложены конкретные меры по совершенствованию законодательства в данной области.

Ключевые слова: Судебная экспертиза, уголовный процесс, эксперт, заключение эксперта.

Annotation: This article is devoted to the study of legal and practical issues related to forensic examination in criminal proceedings. The paper analyzes legislation and judicial practice, identifies problematic aspects of the appointment, conduct and evaluation of expert opinions. The author suggests specific measures to improve legislation in this area.

Keywords: Forensic examination, criminal process, expert, expert opinion.

Судебная экспертиза в уголовном процессе играет ключевую роль в обеспечении правосудия, так как она служит важным инструментом для установления истины в уголовном деле. Это процесс, в рамках которого специалисты (эксперты) проводят исследования и дают заключения по вопросам, требующим специальных знаний в области науки, техники, искусства, ремесел или иной специфической деятельности. Судебная экспертиза помогает суду, следователю и прокурору в принятии решений, основанных на объективных и достоверных данных, которые нельзя получить путем обычного расследования [1].

Теоретические основы судебной экспертизы связаны с ее правовой природой, задачами, принципами и функциями, а также с правами и обязанностями сторон, участвующих в процессе. Прежде всего, судебная экспертиза основывается на принципе независимости эксперта. Эксперт должен действовать независимо от любых внешних влияний, и его заключение не должно быть обусловлено чьими-либо интересами. Он обязан выполнять свою работу только на основе объективных данных и своих знаний, а не на основании личных взглядов.

Основной задачей судебной экспертизы является предоставление суду информации, которая имеет особое значение для выяснения обстоятельств дела. Это может включать вопросы, связанные с установлением времени, места и обстоятельств совершения преступления, оценкой ущерба или даже психологическими и физическими аспектами поведения обвиняемого или

потерпевшего [2]. Экспертные заключения могут касаться различных областей: от медицины и психологии до физики и криминалистики. В некоторых случаях экспертиза служит основой для дальнейших расследований, например, когда необходимо подтвердить наличие или отсутствие улик, или в случае необходимости дополнительной квалификации преступления.

Судебная экспертиза выполняет несколько важных функций. Во-первых, она позволяет суду получать специализированные знания, которые являются необходимыми для правильного решения дела. Во-вторых, экспертиза выполняет доказательственную функцию: заключение эксперта может быть использовано как доказательство в процессе установления фактов. В-третьих, она обеспечивает справедливость в судебном разбирательстве, так как дает сторонам возможность подтвердить или опровергнуть свои доводы с использованием объективной научной информации [3: 122].

Кроме того, судебная экспертиза имеет важное значение для прав граждан. Она служит механизмом защиты прав участников уголовного процесса, таких как обвиняемые, потерпевшие или свидетели. Экспертиза помогает суду установить объективную картину происходящего, независимо от показаний сторон. Например, если обвиняемый заявляет, что не был на месте преступления, экспертиза может подтвердить или опровергнуть его алиби. В случае с потерпевшими экспертиза может дать выводы относительно тяжести повреждений, которые он получил, и, соответственно, квалифицировать действия преступника.

Однако в теоретических аспектах судебной экспертизы существует несколько проблем и вопросов, требующих дальнейшего изучения. Одним из таких вопросов является обеспечение качества экспертиз, так как от квалификации и профессионализма эксперта зависит достоверность его заключений [4]. Важно, чтобы эксперты имели достаточный опыт и обучение, а также возможность проводить исследования с использованием новейших технологий. Также существует проблема противоречий в экспертных заключениях. В некоторых случаях судебные экспертизы могут дать разные результаты, что затрудняет процесс принятия решения. В связи с этим важным аспектом является необходимость установления единых стандартов для проведения экспертиз и использования результатов экспертизы в суде.

Роль судебной экспертизы в установлении истины по уголовным делам невозможно переоценить. Судебная экспертиза представляет собой один из важнейших инструментов в процессе расследования и судебного разбирательства, направленных на объективное выяснение фактических обстоятельств дела. Это не просто средство получения доказательств, но и гарант обеспечения правосудия, поскольку результаты экспертизы способны существенно повлиять на решение суда [5: 252].

Судебная экспертиза представляет собой процесс исследования, проводимого специалистами в разных областях знания, и заключается в выявлении специфических фактов и обстоятельств, которые имеют значение для расследования уголовного дела. Эксперт, имеющий специальные знания в соответствующей области, может прояснить детали, которые не могут быть

доступны обычному следователю или судье. В уголовном процессе экспертизы могут быть проведены по самым разнообразным вопросам, будь то оценка причин смерти, химический состав веществ, анализ отпечатков пальцев, исследование психологического состояния обвиняемого или потерпевшего и так далее.

Судебная экспертиза представляет собой неотъемлемую часть уголовного процесса, и ее ключевая функция заключается в установлении истины по делу. Истина в уголовном процессе — это не только факт того, что произошло, но и полное раскрытие всех обстоятельств преступления. Процесс установления истины требует точности, тщательности и объективности, и в этом контексте судебная экспертиза выполняет уникальную роль, предоставляя суду возможность получения важной информации, недоступной обычными средствами расследования [6].

Возьмем, например, случай с обвинением в изнасиловании. На основании свидетельских показаний или без них, судебно-медицинская экспертиза может подтвердить наличие физических доказательств, таких как следы травм или биологические материалы, которые могут подтвердить или опровергнуть слова потерпевшего и обвиняемого. Без этих фактов дело могло бы быть недостаточно убедительным, но благодаря экспертному заключению, суд может получить точную информацию о том, что происходило на самом деле [7].

Судебные эксперты также играют важную роль в уточнении фактических обстоятельств преступления. Например, если речь идет о дорожно-транспортном происшествии, эксперт может восстановить картину событий на основе анализа следов на месте происшествия, повреждений транспортных средств, а также баллистических или биологических материалов. Такой подход позволяет не только подтвердить выводы следствия, но и выявить дополнительные факты, которые могут кардинально повлиять на решение суда.

Роль судебной экспертизы в уголовном процессе не ограничивается только подтверждением или опровержением версии следствия, но и помогает уточнить реальные обстоятельства, что ведет к принятию более взвешенного и обоснованного судебного решения. Эксперт, действуя в своей области знаний, проводит объективное и независимое расследование, которое может стать решающим для раскрытия преступления или оправдания невиновного человека.

Например, судебно-медицинская экспертиза при расследовании убийства, показала бы, насколько важен опыт эксперта для точного установления всех обстоятельств дела. Без таких выводов невозможно было бы сделать окончательное заключение о том, что произошло на самом деле, и определить правильную правовую квалификацию действий обвиняемого. Важнейшей особенностью судебной экспертизы является её независимость и объективность. Эксперт в обязательном порядке работает в рамках своей компетенции и должен опираться на научные методы и фактические данные. Это даёт суду возможность получить надежные и доказательные выводы, не зависящие от субъективных факторов. Судебная экспертиза зачастую становится ключевым звеном в делах, где другие доказательства не могут предоставить достаточно информации, чтобы установить истинную картину событий. К примеру, в случаях, когда нет

очевидных свидетелей или явных улик, экспертное заключение может стать основным доказательством в деле [8: 128].

Особое внимание уделяется процессуальной роли сторон в проведении экспертизы. Участники процесса, такие как обвиняемый, его защитник, потерпевшие, их представители, а также прокурор, имеют право заявить свои замечания к эксперту, уточнить вопросы или потребовать дополнительного анализа. При необходимости стороны могут предложить свои кандидаты на роль эксперта или же обжаловать назначенного эксперта, если есть основания полагать, что его квалификация или независимость сомнительны. Это является важной гарантией прав сторон на получение справедливого и объективного заключения.

Результаты судебной экспертизы оформляются в виде заключения эксперта, которое представляет собой письменный документ, содержащий ответы на поставленные вопросы и обоснования. Заключение эксперта должно быть четким, логичным и понятным, не допуская двусмысленности. Важно, чтобы эксперт объяснил, как он пришел к своим выводам, описал использованные методы и средства исследования. Суд и следователь должны тщательно проверять заключение эксперта, при необходимости запросив дополнительные разъяснения или заключения от других специалистов. Суд может при необходимости назначить повторную экспертизу, если заключение эксперта вызывает сомнения или противоречит другим материалам дела.

Одной из важнейших процессуальных особенностей назначения и проведения судебной экспертизы является возможность оспаривания результатов экспертизы. Судебная экспертиза является важным инструментом для установления фактов, требующих специальных знаний в различных областях, таких как медицина, техника, химия, экономика и другие. Однако в процессе судебного разбирательства могут возникнуть ситуации, когда одна из сторон не согласна с выводами эксперта. Это может быть связано с сомнениями в объективности экспертизы, недостаточности или некорректности выводов, а также с возможными нарушениями процедурных норм при проведении экспертизы. В таких случаях предусмотрена процедура оспаривания результатов экспертизы, что является важным элементом обеспечения справедливости и объективности судебного разбирательства.

Правовые аспекты судебной экспертизы в уголовном процессе включают в себя несколько ключевых положений, которые регулируют её проведение. В первую очередь, судебная экспертиза является обязательной при отсутствии у суда необходимых специальных знаний для оценки доказательств. На основании закона экспертизу назначает суд, следователь или прокурор в зависимости от ситуации. Эксперт должен быть независимым, объективным и беспристрастным, а также обязан соблюдать все требования закона в своей деятельности. Кроме того, важно подчеркнуть, что процесс назначения и проведения экспертизы строго регламентирован, что обеспечивает её законность и достоверность.

Однако, несмотря на чёткие нормативные требования, в практике уголовного процесса возникает немало проблем, связанных с проведением судебных экспертиз. Одна из таких проблем — это квалификация экспертов. В

некоторых случаях назначение экспертизы может быть неэффективным из-за недостаточной компетенции эксперта по конкретному вопросу. Это, в свою очередь, может привести к неправильным выводам, которые повлияют на итоговое решение суда. Также существует проблема с независимостью экспертов. Несмотря на то, что закон требует объективности от экспертов, в реальной практике случаются случаи, когда их заключения могут быть подвержены внешнему влиянию, что снижает доверие к результатам экспертизы.

Другим важным аспектом является использование новых технологий в судебной экспертизе. В последние десятилетия в связи с развитием науки и технологий стали доступны новые методы исследований, такие как генетическая экспертиза, судебная компьютерная экспертиза, а также экспертиза с использованием искусственного интеллекта. Эти методы значительно увеличивают точность и достоверность выводов экспертов, однако их использование требует высокой квалификации специалистов, а также надлежащего технологического обеспечения.

Кроме того, в уголовном процессе возникают вопросы, связанные с объемом и сроками проведения экспертиз. Судебная экспертиза требует значительных временных и финансовых затрат, особенно если дело касается сложных и многокомпонентных исследований. Задержки в проведении экспертиз, особенно в крупных и сложных делах, могут существенно замедлить весь процесс и привести к неоправданным задержкам в правосудии.

Практические аспекты судебной экспертизы также связаны с качеством экспертиз и их восприятием в суде. В некоторых случаях суд может игнорировать заключение эксперта или принимать его на основе собственных убеждений, что приводит к необоснованным решениям. Также возможна ситуация, когда суд, не обладая достаточной квалификацией, делает ошибочные выводы на основе недостаточно объяснённого или неполного заключения эксперта.

Выводы из вышеизложенного показывают, что судебная экспертиза является важнейшим элементом уголовного процесса, однако сталкивается с рядом проблем, которые влияют на её эффективность. Одной из ключевых проблем является недостаточная квалификация экспертов, а также отсутствие должного контроля за их деятельностью, что может привести к необъективным результатам. Чтобы улучшить ситуацию, необходимо повысить требования к квалификации экспертов, расширить использование новых технологий в судебных экспертизах и обеспечить лучшую координацию между судебными органами и экспертными учреждениями.

Решением проблем может стать разработка более чётких стандартов для назначения экспертов, улучшение подготовки специалистов и регулярное обновление их знаний в соответствии с новыми технологическими достижениями. Также важным шагом будет внедрение механизма общественного контроля за экспертной деятельностью, чтобы минимизировать риски ошибок или предвзятости в заключениях. Вдобавок, необходимо создать систему оценки и аудита судебных экспертиз, которая поможет предотвратить случаи низкого качества выполнения экспертных исследований.

Таким образом, судебная экспертиза в уголовном процессе является необходимым инструментом для установления истины и вынесения справедливого приговора. Однако для повышения её эффективности необходимо продолжать работу по улучшению качества экспертиз, увеличению роли технологий в экспертизе и обеспечению независимости экспертов.

Список литературы:

1. О судебной экспертизе по уголовным делам - нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 26 ноября 2004 года N 16 /// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P04000016S>
2. Об утверждении Правил организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы - Приказ Министерства юстиции Республики Казахстан от 27 апреля 2017 года № 484. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 26 мая 2017 года № 15180 /// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015180>
3. Похабов С.Н., Толеев Н.Т. «Анализ практики применения законодательства Республики Казахстан в области судебно-экспертной деятельности» в журнале «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» 2007 г. – с.122.
4. Жанадилов А.Е. «Актуальные проблемы производства судебной экспертизы в гражданском судопроизводстве Республики Казахстан» в журнале «Наука и современность» 2014 г. /// <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-proizvodstva-sudebnoy-ekspertizy-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve-respubliki-kazahstan>
5. Бакурадзе, Н. С. Судебная экспертиза в уголовном судопроизводстве / Н. С. Бакурадзе. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 24 (314). — с. 252. — URL: <https://moluch.ru/archive/314/71737/>
6. Судебная экспертиза: обеспечивая установление истины (И.Борчашвили, директор Центра судебной экспертизы Министерства юстиции РК, д.ю.н.) /// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33936805
7. О некоторых вопросах квалификации преступлений, связанных с изнасилованием и иными насильственными действиями сексуального характера- Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года N 4 /// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P07000004S>
8. Лаптев, В. С. Использование судебно-медицинской экспертизы при расследовании преступлений / В. С. Лаптев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2024. — № 14 (513). — с. 128.

ЗАЩИТА АВТОРСКИХ ПРАВ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Изтелеуова Назерке Нурбековна, Аралбаева Мадина Ертаевна

Научный руководитель: Саитова Эльмира Мергалиевна,

К.ю.н ст.преподаватель

Аннотация: В статье рассматривается актуальность темы авторских прав в цифровом пространстве, цели и задачи исследования, история возникновения и развития института авторских прав, основные принципы и элементы авторских прав, международные договоры и национальные законодательства, особенности цифрового пространства и их влияние на авторские права, преимущества и недостатки цифрового формата для создателей контента, новые формы творчества и их правовые аспекты.

Abstract: The article examines the relevance of the topic of copyright in the digital space, the goals and objectives of research, the history of the emergence and development of the copyright institute, the basic principles and elements of copyright, international treaties and national legislation, the features of the digital space and their impact on copyright, the advantages and disadvantages of the digital format for content creators, new forms creativity and its legal aspects

Аннотация: Мақалада цифрлық кеңістіктегі авторлық құқық тақырыбының өзектілігі, зерттеудің мақсаттары мен міндеттері, авторлық құқық институтының пайда болуы мен даму тарихы, авторлық құқықтың негізгі принциптері мен элементтері, халықаралық шарттар мен ұлттық заңнамалар, цифрлық кеңістіктің ерекшеліктері және олардың авторлық құқыққа әсері, контент жасаушылар үшін цифрлық форматтың артықшылықтары мен кемшіліктері, шығармашылықтың жаңа түрлері және олардың құқықтық аспектілері

Ключевые слова: Авторские права, цифровое пространство, интеллектуальная собственность, всемирная конвенция об авторском праве, исключительное право

Keywords: Copyright, digital space, intellectual property, world copyright Convention, exclusive right

Кілт сөздер: Авторлық құқық, сандық кеңістік, зияткерлік меншік, авторлық құқық туралы Дүниежүзілік Конвенция, айрықша құқық

В современном мире цифровые технологии развиваются быстрыми темпами, что приводит к появлению новых форм творчества и распространению контента через интернет. Однако лёгкость копирования и распространения цифрового контента ставит под угрозу традиционную концепцию защиты интеллектуальной собственности. В этой статье мы рассмотрим особенности защиты авторских прав в цифровом пространстве, основные проблемы и возможные пути их решения.

История возникновения и развития института авторских прав

Институт авторских прав возник в Европе в XV веке с появлением книгопечатания. Первые законы, защищающие права авторов, были направлены на предотвращение неконтролируемого тиражирования печатных изданий. В XIX веке институт авторских прав получил международное признание с подписанием Бернской конвенции об охране литературных и художественных произведений.

Основные принципы и элементы авторских прав:

Авторские права защищают оригинальные произведения литературы, науки и искусства, выраженные в любой форме.

Основными элементами авторских прав являются: исключительное право на воспроизведение, право на распространение, право на публичный показ или исполнение и право на адаптацию.

Международные договоры и национальные законодательства

На международном уровне основными документами, регулирующими авторские права, являются Бернская конвенция и Всемирная конвенция об авторском праве. На национальном уровне каждое государство имеет своё законодательство в области авторских прав.

Особенности цифрового пространства и их влияние на авторские права

Цифровое пространство характеризуется высокой скоростью передачи данных, лёгкостью копирования и распространения информации, а также отсутствием географических барьеров. Эти особенности оказывают значительное влияние на механизм защиты авторских прав:

- **Лёгкость копирования:** цифровой формат позволяет создавать неограниченное количество точных копий произведения без потери качества, что увеличивает риск несанкционированного использования.
- **Глобализация:** интернет обеспечивает мгновенный доступ к контенту независимо от местоположения пользователя, усложняя контроль за соблюдением авторских прав на международной арене.
- **Анонимность:** использование псевдонимов и прокси-серверов затрудняет идентификацию нарушителей.

Преимущества и недостатки цифрового формата для создателей контента

Цифровой формат предоставляет авторам ряд преимуществ, таких как возможность быстрого распространения произведений и прямой контакт с аудиторией. Однако есть и значительные недостатки, такие как высокий уровень пиратства и трудности в контроле за использованием произведений.

Новые формы творчества и их правовые аспекты

Развитие цифровых технологий привело к появлению новых форм творчества, требующих особого подхода к защите авторских прав. Вопросы, возникающие в связи с новыми формами творчества, включают определение авторства, защиту интеллектуальной собственности и установление ответственности за нарушение авторских прав.

Заключение

Защита авторских прав в цифровом пространстве является актуальной проблемой, требующей пересмотра существующих механизмов защиты и адаптации к новым условиям. Важными аспектами являются изучение истории возникновения и развития института авторских прав, анализ международных договоров и национальных законодательств, исследование особенностей цифрового пространства и новых форм творчества. Только комплексный подход позволит обеспечить эффективную защиту авторских прав в условиях современного цифрового мира.

Список литературы

1. Бенедиктов, А. В. (2019). *Авторское право в эпоху цифровых технологий*. Москва: Юрайт.
2. Греков, А. Н. (2020). *Цифровое авторское право: вызовы и решения*. Санкт-Петербург: Питер.
3. Кузнецова, Е. И. (2021). *Правовые аспекты защиты авторских прав в интернете*. Екатеринбург: Уральский университет.
4. Лебедев, И. С. (2018). *Интеллектуальная собственность в цифровом мире*. Москва: Статут.
5. Михайлов, Д. А. (2022). *Авторское право и новые технологии: от теории к практике*. Казань: Казанский университет.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ТЕТІКТЕРІ

Боранбай Диляра Кендібайқызы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Ғылыми жетекшісі: Тажгарина Бәлла Қанатқалиқызы

Сеньор лектор, з.ғ.м, аға оқытушы

Андатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық негіздері мен оны жүзеге асыру тетіктері қарастырылады. Қолданыстағы заңнама мен мемлекеттік бағдарламалар талданып, олардың тиімділігі мен кемшіліктері бағаланады. Уәкілетті органдардың, қоғамдық бақылаудың және цифрлық технологиялардың атқаратын рөліне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, мақалада сыбайлас жемқорлықты азайтуға бағытталған жаңашыл ұсыныстар да келтіріледі. Зерттеу нәтижелері жемқорлықпен күреске жүйелі көзқарас қажет екенін көрсетеді.

Аннотация: В статье рассматриваются правовые основы антикоррупционной политики Республики Казахстан и механизмы её реализации. Проанализированы действующее законодательство и государственные программы, даны оценки их эффективности и выявлены слабые стороны. Особое внимание уделено роли уполномоченных органов, общественного контроля и цифровых технологий. Также предложены инновационные меры по снижению уровня коррупции. Результаты исследования подчеркивают необходимость системного подхода в борьбе с коррупцией.

Abstract: This article examines the legal foundations and implementation mechanisms of the anti-corruption policy in the Republic of Kazakhstan. It analyzes current legislation and state programs, assessing their effectiveness and identifying weaknesses. Special attention is given to the roles of authorized bodies, public oversight, and digital technologies. The paper also proposes innovative solutions aimed at reducing corruption. The study concludes that a systematic and integrated approach is essential in combating corruption.

Кілт сөздер: Сыбайлас жемқорлық, құқықтық тетіктер, мемлекеттік саясат, қоғамдық бақылау, цифрландыру

Ключевые слова: Коррупция, правовые механизмы, государственная политика, общественный контроль, цифровизация

Keywords: Corruption, legal mechanisms, state policy, public control, digitalization

Сыбайлас жемқорлық – кез келген мемлекеттің тұрақты дамуына, құқықтық тәртіптің қалыптасуына, халықтың билікке деген сеніміне тікелей қауіп төндіретін аса қауіпті әлеуметтік құбылыс. Ол мемлекеттік аппараттағы ашықтық пен әділдікті бұзып қана қоймай, ел экономикасының әлсіреуіне, инвестициялық тартымдылықтың төмендеуіне және халықтың әлеуметтік

әділеттілікке деген сенімінің жойылуына алып келеді. Сыбайлас жемқорлықтың тамыры тереңге кеткен елдерде демократиялық процестер тежеліп, заң үстемдігі қағаз жүзінде қалып, қоғамда жаппай құқықтық нигилизм орнайды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңнен бастап сыбайлас жемқорлықпен күресті мемлекеттік деңгейдегі басты басымдықтардың бірі ретінде белгіледі. Елбасы мен Мемлекет басшыларының жолдауларында, стратегиялық құжаттарда бұл бағыттағы іс-шаралар нақты жоспарлармен бекітіліп, заңнамалық негіздер кезең-кезеңімен қалыптастырылды. Атап айтқанда, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң, Қылмыстық кодекспен Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексте қарастырылған нормалар, сондай-ақ 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия осы күрестің құқықтық тұғырнамасы болып табылады.

Қазіргі таңда Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған құқықтық, институционалдық және цифрлық тетіктер енгізілуде. Алайда, заңнамалық негіздердің болуына қарамастан, құқық қолдану тәжірибесінде шешімін таппаған түйткілдер мен кемшіліктер әлі де орын алуда. Бұл жағдай сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты әрі қарай жетілдірудің, тиімді құқықтық және бақылау тетіктерін дамыту қажеттігін көрсетеді.

Осыған байланысты, бұл мақалада Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатына құқықтық тұрғыдан талдау жасап, оны қамтамасыз ететін заңнамалық негіздер мен бақылау тетіктерін жан-жақты қарастыру мақсат етіледі. Зерттеу нысаны ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық нормалар мен оларды жүзеге асыратын мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың қызметі алынды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – Қазақстандағы қолданыстағы заңнаманың қазіргі жай-күйін бағалап, оны жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар беру.

Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың құқықтық негізі болып табылатын басты құжаттардың бірі – 2015 жылғы 18 қарашада қабылданған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Бұл заң еліміздегі жемқорлықпен күрестің құқықтық, ұйымдастырушылық және институционалдық негіздерін белгілейді. Заңның басты мақсаты – қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыру, жемқорлықтың алдын алу және оған жол бермеу.[1]

Аталған заң 3 негізгі бағытты қамтиды:

1. Жемқорлықтың алдын алу шаралары. Заңда бірінші кезекте алдын алу іс-шараларына мән беріледі. Бұл бағытқа:

- мемлекеттік органдар мен ұйымдардың ішкі бақылау жүйелерін жетілдіру;
- сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдау және оларды жою жөніндегі ұсыныстар енгізу;
- қоғамда жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру секілді міндеттер жатады.

Сонымен қатар, заңмен «сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг» және «қоғамдық бақылау» ұғымдары заң жүзінде бекітілген.

2.Сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу және жауаптылық.Заңда мемлекеттік қызметшілер мен лауазымды тұлғаларға қатысты шектеулер мен міндеттер нақты белгіленген. Мәселен, мүліктік және мүліктік емес сыйақылар қабылдауға, мемлекеттік ресурстарды жеке мүддесі үшін пайдалануға тыйым салынады. Сонымен қатар, заң бұзушылыққа барған тұлғаларға қатысты әкімшілік және қылмыстық жауаптылық қарастырылған. Бұл шаралар жемқорлық әрекеттерінің салдарын ғана емес, себептерін де жоюға бағытталған.

3.Жемқорлыққа қарсы іс-қимылды жүзеге асырушы субъектілер мен олардың құзыреттері. Заңға сәйкес, негізгі уәкілетті орган – Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Antikor). Сонымен қатар, прокуратура, ішкі істер органдары, экономикалық тергеу қызметі, мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттары да жемқорлықпен күреске қатысады. Бұл заң барлық салалардағы мемлекеттік органдарға сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бойынша міндеттер жүктейді.

Айта кетерлік тағы бір маңызды тұс — заңда «комплаенс-қызмет» ұғымы енгізілген. Бұл бизнес пен мемлекеттік ұйымдарда ішкі бақылау жүйелерін құру арқылы сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған жаңа құқықтық құрал болып табылады.Жалпы алғанда, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң халықаралық стандарттарға сай келеді және БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясында бекітілген қағидаттарды қамтиды.Алайда, тәжірибеде заңда көзделген нормалардың толық әрі тиімді орындалуы — жемқорлықпен күрестегі басты мәселе болып отыр. Сондықтан бұл заң тек қағаз жүзінде емес, нақты іс-қимылдың тірегі болуға тиіс.

Сыбайлас жемқорлықпен күресте Қазақстан Республикасының қылмыстық және әкімшілік заңнамалары маңызды рөл атқарады. Бұл заңнамалық базада жемқорлыққа қатысты құқықбұзушылықтардың түрлері, олар үшін қолданылатын жазалау шаралары, сондай-ақ алдын алу тетіктері нақты көрсетілген.

Қылмыстық заңнама бойынша сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтар лауазымды тұлғалардың қызмет бабын жеке мүддеге пайдалануымен, пара беру немесе алуымен, сондай-ақ заңсыз материалдық сыйақылар арқылы мемлекеттік қызметке нұқсан келтіруімен сипатталады. Мұндай әрекеттер ауыр және аса ауыр қылмыстар санатына жатады және қатаң жазаланады. Жазалау шараларына айыппұл салу, мүлкін тәркілеу, белгілі бір лауазымдарды атқару құқығынан айыру, бас бостандығынан айыру сияқты санкциялар жатады.[2]

Әкімшілік заңнамада сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шаралары қарастырылған. Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексте мемлекеттік қызметшілердің этикалық нормаларды бұзуы, мүдделер қақтығысын жасыруы немесе заңсыз сыйақы алуы секілді әрекеттерге қатысты әкімшілік жауапкершілік қарастырылған. Мұндай бұзушылықтар үшін ескерту, айыппұл салу немесе мемлекеттік қызметтен шеттету секілді шаралар қолданылады.[3]

Жалпы алғанда, қылмыстық және әкімшілік заңнама сыбайлас жемқорлықпен күресте бірін-бірі толықтыратын маңызды тетіктер болып табылады. Алайда тәжірибе көрсеткендей, бұл нормалардың тиімділігі көбіне

олардың нақты әрі әділ қолданылуына, құқық қорғау органдары мен соттардың адалдығына байланысты.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес тек заңмен шектелмейді, ол кешенді мемлекеттік саясат ретінде арнайы стратегиялық құжаттар мен бағдарламалар арқылы жүзеге асады. Бұл құжаттар қоғамда жемқорлыққа мүлдем төзбеушілік мәдениетін қалыптастыруды, мемлекеттік басқарудағы ашықтықты арттыруды және азаматтардың сенімін нығайтуды мақсат етеді. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасындағы кейбір жаңашылдықтарға тоқтала келсек:

1. Татуластырушы судья” лауазымы

Сот жүйесінде татуластырушы судья лауазымы енгізілгеннен бері соттарға түсетін жүктеме оңтайлы түрде азайды. Істердің жартысына жуығы татуласумен аяқталуы, тараптардың құқықтық дауды сотқа жеткізбей, өзара келісімге келу үрдісін қалыптастыруға ықпал етіп отыр. Бұл шара сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайтады, себебі тараптар соттағы ресми рәсімдер мен рәсімдік шешімдерге байланысты ықтимал манипуляцияларға жол бермей, өздері келісім арқылы мәселелерді шешеді. Сонымен қатар, бұл әдіс сот жүйесінің жұмысын жеңілдетіп, сот үдерістерін жылдамдатады және халықтың сот жүйесіне деген сенімін арттырады.

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс-қызметтерді құру

Жаңа комплаенс-қызметтерді құру заңнамалық тұрғыдан бекітілді. Бұл қызметтер мемлекеттік мекемелер мен квазимемлекеттік секторда ішкі бақылау мен тәуелсіз аудит жүргізу бойынша стандарттарды қатаңдатып, қызметкерлердің жұмысына қатысты моральдық-этикалық нормаларды қамтамасыз етеді. Комплаенс-қызметтер жемқорлыққа қарсы күрестің корпоративтік мәдениетін қалыптастырып, ұйымның ішкі бақылау жүйесін нығайтуға, сонымен бірге заң бұзушылықтарды алдын алу және анықтау бойынша тұрақты механизм ретінде қызмет етеді. Нәтижесінде, мемлекеттік және жеке сектордағы сыбайлас жемқорлықтың алдын алу тиімдірек жүзеге асырылып, қызметкерлердің кәсіби және этикалық жауапкершілігі артады.

3. Жемқорлық қылмыс жасаған тұлғаларға өмір бойына тыйым салу

Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған тұлғалар үшін мемлекеттік қызметке және квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналасуға өмір бойына тыйым салу шарасы енгізілді. Бұл шара жемқорлық әрекеттерінің ауырлығын және олардың салдарын көрсетеді. Тыйым салу арқылы мемлекет жемқорлыққа қатысқан тұлғаларды болашақта маңызды шешімдер қабылдайтын лауазымдарға тағайындаудан шектеп, мемлекеттік қызметтің сапасы мен әділдігін қамтамасыз етеді. Бұл жүйе сондай-ақ басқа азаматтарға үлгі болып, сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуге және қоғамдық сенімділікті арттыруға ықпал етеді.

4. Цифрлық Қазақстан» және электрондық үкімет

Цифрландыру – жемқорлық тәуекелдерін төмендетудің маңызды құралы ретінде қарастырылады. Электрондық қызметтер азаматтар мен шенеуніктер

арасындағы тікелей байланысты азайтып, ашықтықты қамтамасыз етеді. Мемлекеттік қызметтердің 90%-дан астамы онлайн түрде қолжетімді.[4]

Сонымен қатар **«Қазақстан – 2050» стратегиясы және жемқорлыққа қарсы бағыт** сияқты бағдарламалар қазір сәтті жүзеге асып жатыр. Бұл ұзақмерзімді стратегиялық бағдарламада сыбайлас жемқорлықпен күрес мемлекеттің басты басымдықтарының бірі ретінде қарастырылған. Онда атап өтілгендей, дамыған 30 елдің қатарына қосылу үшін еліміз ең алдымен әділетті, ашық және жауапты басқару жүйесін орнатуы тиіс.[5]

Жоғарыда көрсетілген стратегиялар мен бағдарламалар Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің жүйелі және кешенді түрде жүргізіліп жатқанын көрсетеді. Алайда, бұл құжаттар қағаз жүзінде ғана қалып қоймай, нақты нәтижеге қол жеткізу үшін тұрақты бақылау мен қоғамдық қолдау қажет.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – заңмен ғана емес, оны іске асыратын органдардың ниеті мен беделіне де тәуелді құбылыс. Қазақстанда бір емес, бірнеше уәкілетті орган жемқорлықпен күресуге жұмылдырылған: Antikor, Прокуратура, ІІМ, Экономикалық тергеу қызметі және басқалары. Бірақ нақты сұрақ туындайды: осы органдар шынайы түрде жемқорлықпен күресіп жатыр ма, әлде бұл тек есеп үшін жүргізілетін формалдылық па?

Antikor – PR мен парасаттылықтың шекарасында

Соңғы жылдары Antikor «Open Space» форматындағы кеңселер, Instagram-дағы тікелей эфирлер, парасаттылық сағаттары сияқты заманауи құралдарды пайдалана бастады. Бұл – қоғаммен байланыс орнатудағы прогрессивті қадам. Дегенмен, қоғам тарапынан кей кездері «өзін-өзі жарнамалау» деген сын да жоқ емес.

Мәселе – нәтиже туралы есептерде емес, халықтың сенім деңгейінде. Егер азаматтар пара бермей, заң бойынша мәселе шеше алса – міне, нақты индикатор. Сондықтан Antikor-дың рөлі – тек қылмыстық қудалау емес, парасаттылық идеологиясын қалыптастыру болуы тиіс.

Прокуратура – қағаздағы қадағалаушы ма, әлде нағыз төреші ме?

Прокуратура барлық құқық қорғау жүйесінің заңдылығын бақылайды. Бірақ көп жағдайда прокуратура қылмыстық істердің бақылаушысы ретінде ғана көрінеді, ал нақты жемқорларды әшкерелеуде үнсіз қалады деген пікірлер бар. Қазіргі кезде қоғам Прокуратурадан белсендірек ұстаным күтеді: заңдарды жай қадағалап қана қоймай, өз бастамасымен резонансты істерге араласып, халықтың мүддесін қорғауы қажет. Бұл органның тәуелсіздігі мен принципшілдігі – сыбайлас жемқорлықпен күрестің моральдық тірегі болуы тиіс.

ІІМ – өз қатарындағы жемқорлықпен күрестің алдыңғы шебінде ме?

Полиция – ең көп сынға ұшырайтын құрылымдардың бірі. Жемқорлық фактілері көбіне дәл осы салада кездесетіні жасырын емес. Бірақ ІІМ соңғы жылдары ішкі тазарту, полиция имиджін көтеру және бейнебақылау арқылы бақылау жүйесін енгізу сияқты маңызды өзгерістерге қадам жасады. Негізгі сұрақ: полиция өз ішінде әділ бола ала ма? Егер иә – қоғам сенеді. Егер жоқ – сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы сөз тек қағаз жүзінде қалады. Сыбайлас жемқорлықпен күрес тек қылмыстық істердің санына емес, халықтың әділдікке

сенім деңгейіне байланысты. Antikor, Прокуратура, ПМ – бәрі де күрестің бір-бір тетігі. Бірақ олардың шынайы тиімділігі – ашықтық, есеп беру, қоғаммен байланыс және ішкі тазалық арқылы ғана көрінеді.

Сыбайлас жемқорлықпен күрес – тек мемлекеттік аппараттың емес, барша қоғамның жауапкершілігі. Мемлекеттік органдар қанша мықты болса да, қоғамдық бақылаусыз олардың қызметі формалдылыққа айналуы мүмкін. Сол себепті азаматтық қоғам институттарының, журналистердің, белсенділердің және қарапайым азаматтардың қатысуы — жемқорлыққа қарсы жүйенің маңызды тірегі болып табылады.

Қоғамдық азаматтар мен қоғамдық бірлестіктер жүзеге асыратын бақылау мемлекеттік органдардың қызметін бақылауды білдіреді. Қоғамдық қатысу идеясы қоғамдық істерді басқару процесіне басқарушыларды тартуды немесе қосуды болжайды. Қоғамдық бақылау «мемлекеттік билік пен жергілікті басқаруды қоса алғанда, олардың жұмысын оңтайландыру мақсатында қоғамның қоғамдық институттар қызметін бағалау мен есепке алуды жүзеге асыруының» маңызды құралы болып табылады.[6:71]

1. Қоғамдық бақылау – қағаз жүзіндегі ұғым ба, әлде нақты күш пе?

Заңнамалық тұрғыда Қазақстанда қоғамдық бақылау тетіктері қарастырылған. 2015 жылы қабылданған «Қоғамдық кеңестер туралы» заң, сондай-ақ «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң – азаматтардың мемлекет қызметіне араласуына құқықтық негіз береді. Алайда бұл тетіктердің іс жүзінде қалай жұмыс істейтіні – үлкен сұрақ.

Қоғамдық кеңестер кейде жай «кеңес беруші орган» ғана болып қалады. Қабылданған шешімдер мен ұсыныстар нақты ықпал ете алмайды, ал кейбір өңірлерде кеңес мүшелері тек формалды түрде қатысады.

2. Азаматтық қоғам: сыни көзқарастан нақты іске көшу

Соңғы жылдары Қазақстанда азаматтық белсенділік күшейіп келеді. Журналистер, құқық қорғаушылар, блогерлер, студенттік ұйымдар жемқорлық фактілерін әшкерелеп, қоғамдық резонанс тудырып жүр. Жекелеген мысалдар:

- Мемлекеттік сатып алу порталындағы ашық деректерді пайдаланып, бюджетті бақылаушы еріктілер;
- «Adaldyq Alany», «Transparency Kazakhstan» сияқты ҰЕҰ-дар жемқорлық тәуекелдерін сараптап, есеп жариялайды;
- Журналистік зерттеулер – қоғамда үлкен сенім тудырады, кейде тергеуге түрткі болады.

Олар мемлекетке қарсы емес, онымен бірге жұмыс істейтін серіктеске айналуы тиіс. Өкінішке қарай, кейбір жағдайда азаматтық қоғамға билік тарапынан сенімсіздікпен қарау, сыни көзқарасты «жала жабу» ретінде қабылдау кездеседі. Бұл – қоғам мен мемлекеттің арасына түсетін кедергі.

3. Сандық бақылау құралдары – халықтың қолындағы билік

Бүгінде әр азамат смартфон арқылы-ақ қоғамдық бақылауға қатыса алады:

- eGov платформасында кері байланыс беру;
- Ашық бюджет сайттарынан ақпаратты қарап, сұрақ жолдау;
- «Қазына», «Open Budget», «Саналы ұрпақ» секілді бастамаларға қатысу;

- Әлеуметтік желілерде резонансты оқиғаларды жария ету.

Яғни, қазіргі бақылау – жиналыс бөлмелерінде емес, интернетте, Instagram стористе немесе YouTube-видеода жүреді.

4. Қоғамдық сенім – ең күшті бақылаушы

Егер халық пара беруді қалыпты құбылыс ретінде қабылдай берсе – ешбір орган бұл дертті тоқтата алмайды. Сыбайлас жемқорлықпен күрестің шынайы күші – қоғамның өзі жемқорлықты қабылдамағанда ғана іске қосылады. Бұл жерде білім, тәрбие, мораль және мәдениет рөлі ерекше.

Қоғамдық бақылау – тек мемлекетті сынау емес, оған көмектесу, мүдделерін үйлестіру. Жемқорлықпен күрес әркімнен басталады: ата-анадан, студенттен, кәсіпкерден, дәрігерден. Азаматтық қоғам – бұл үкіметке қарсы күш емес, оның одақтасы, бірақ өз ережесі мен принциптері бар серіктес. Ал ол серіктестікті мемлекет те мойындауы тиіс.

2.3. Мемлекеттік қызметтегі ашықтық пен есептілік жүйелері (E-Qurylys, Open Space, т.б.)

Соңғы жылдары Қазақстанда мемлекеттік қызметті ашық етуге бағытталған көптеген бастамалар іске қосылды: E-Qurylys, Open Space, Ashyq budget, Digital Antikor, т.б. Алайда бір маңызды сұрақ туындайды:

Бұл бастамалар шын мәнінде жемқорлыққа тосқауыл бола алды ма, әлде жай ғана сыртқы әсер үшін жасалған цифрлық витрина ма?

Сандар мен шындық – қабыса ма?

2023 жылғы есеп бойынша, Open Space форматында 500-ден аса мемлекеттік орган жұмыс істейді. Бірақ азаматтардың нақты кері байланысы мен қанағаттану деңгейі туралы мәліметтер жоқтың қасы. Жүйе бар – бірақ ол адам факторынан әлі де тәуелсіз емес. Мысалы:

- Адам өтінішін E-Otinish арқылы жібергенімен, нақты шешімге баяу реакция;
- E-Qurylys-та дерек бар, бірақ сапасыз құрылыстар әлі де бар (мысалы, мектеп қабырғасының құлауы);
- Open Space-та отырып қызмет көрсетсе де, қызметкердің көзқарасы өзгермесе, пара алу фактілері тоқтамайды.

Яғни, ашықтық формасы бар, бірақ мазмұны әлсіз.

Цифрлық жүйе – адамды алмастыра ала ма?

Сыбайлас жемқорлықты жүйелік деңгейде жою үшін тек цифрландыру жетпейді. Ең үлкен мәселе – қызметкерлердің ішкі мәдениеті мен принциптері. Егер цифрлық жүйені пара алу схемасына ыңғайлап қолданатын адам отырса – ешқандай E-Qurylys көмектеспейді.

Сол үшін:

- Ашықтық тек жүйеде емес, басшының шешімінде де болуы керек.
- Қоғамға дерек берумен қатар, сол дерекпен жұмыс істеуді үйрету қажет.
- Есептілік «отчет» үшін емес, іс нәтижесін көрсету үшін құрылуы тиіс.

Қоғам не істеу керек?

Көбіміз осы жүйелер туралы естідік, бірақ өзіміз оларды:

- Қаншалықты қолданып жүрміз?
- Ашық бюджеттен өз мектебіңіздің жөндеуге бөлінген қаржысын қарап көрдің бе?
- Е-Otinish арқылы өтініш жазып, оның жауабын қоғамға жария етпін бе?

Құқық қолдану практикасының кемшіліктері Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігіне теріс әсер етеді. Біріншіден, заңнаманың толық емес және бірізді болмауы мемлекеттік органдар арасында қайшылықтар туындатып, құқықтық тексерулер мен жауапкершілікке тарту үдерістерін қиындатады. Заңдардың жеткіліксіз түсіндірмелері кейбір жағдайларда жемқорларды жауапкершіліктен босатып жібереді. Екіншіден, құқық қорғаушы органдардың кейбірі заңдарды көзбояушылық үшін ғана қолданады, немесе оларды орындауға қатысты салақтық танытады, нәтижесінде қасақана әрекеттер немесе жемқорлық іс-әрекеттер әдетте жазасыз қалады. Үшіншіден, мемлекеттік қызметкерлердің жауапкершілігінің әлсіздігі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің нәтижелілігін төмендетеді, себебі олар жазадан қорықпай өз әрекеттерін жасырып қала алады. Төртіншіден, әкімшілік кедергілер мен бюрократия құқық қорғау органдарының жұмысын тежейді, көптеген тергеу іс-шаралары баяу орындалады. Сонымен қатар, құқық қорғау органдарының кәсіби деңгейі мен тәуелсіздігіне күмән тудыратын жағдайлар бар, бұл тергеу барысындағы адалдыққа әсер етеді. Соңында, қоғамдық бақылаудың әлсіздігі мен ақпараттың дұрыс жиналмауы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тағы бір маңызды кедергісі болып табылады. Бұл кемшіліктерді жою үшін құқық қолдану практикасын жетілдіру қажет, бұл сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға маңызды әсер етеді.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті тиімді жүргізу үшін заңнаманы жетілдіру өте маңызды. Қазіргі заңдар кейбір мәселелерді толық қамтымайды, кейде өзара қайшылықтарға жол береді. Біріншіден, заңдардағы олқылықтарды жою керек, себебі кейбір жемқорлық түрлері жеткілікті түрде айқындалмаған. Екіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қатысты іс-қимылдарды қадағалау және жауапкершілікті арттыру үшін құқық қорғау органдарының рөлін күшейту қажет. Үшіншіден, қоғамдық бақылауды нығайту үшін заңнамалық тұрғыда азаматтық қоғамға көбірек құқықтар беру керек. Ақпараттың қолжетімділігі мен ашықтығы да маңызды аспект болып табылады. Заңнаманы халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру сыбайлас жемқорлықпен күресте тиімділікті арттыруға көмектеседі.

Цифрлық технологиялар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте маңызды құрал ретінде саналады. Олар мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыруға, ақпаратты тиімді басқаруға және заң бұзушылықтардың алдын алуға көмектеседі. Цифрлық технологиялардың әлеуеті оларды түрлі салаларда қолдануда байқалады.

Біріншіден, электронды үкімет жүйелерін дамыту азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы қарым-қатынасты жеңілдетеді. Мысалы, Е-Otinish немесе Е-Qurylys платформалары арқылы азаматтар мемлекеттік қызметтерге өтініш бере алады, бұл процесс ашық әрі тиімді болады. Сонымен

қатар, бұл жүйелер арқылы мемлекеттік қызметкерлердің әрекеттері бақылауға алынатын болады, бұл сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, бюджеттік ақпаратты цифрландыру мемлекеттік қаржыларды басқаруды тиімді етеді. Open Budget сияқты платформалар арқылы мемлекет қаражаттарының жұмсалуды ашық көрсету, олардың тиімсіз жұмсалуды болдырмауға мүмкіндік береді. Бұл қоғамның бюджетті бақылауына мүмкіндік беріп, жемқорлық әрекеттерін анықтауды жеңілдетеді.

Үшіншіден, бақылау және есеп беру жүйелерін автоматтандыру сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін арттырады. Мысалы, автоматтандырылған жүйелер арқылы заң бұзушылықтарды дер кезінде анықтап, оларды тез арада шешуге болады. Сонымен қатар, цифрлық құралдар арқылы тергеу мен тексеру процесін жеделдету мүмкіндігі пайда болады.

Жалпы айтқанда, цифрлық технологиялар сыбайлас жемқорлықпен күресті жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Оларды тиімді пайдалану мемлекеттік қызметтің сапасын арттырып, бюджеттік ресурстардың ашықтығын қамтамасыз ете алады.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бағытында қабылданған заңдар мен шаралар жүйелі түрде жетілдіріліп келеді, бірақ бұл үдеріс әлі де бірқатар мәселелерді шешуді қажет етеді. Құқық қолдану практикасының кемшіліктері, заңнаманың толықтығы мен бірізділігінің болмауы, мемлекеттік органдардың жауапкершілігінің әлсіздігі және қоғамдық бақылаудың төмен деңгейі сыбайлас жемқорлықтың таралуына ықпал етеді. Бұл мәселелерді шешу үшін заңнаманы жетілдіру және цифрлық технологиялардың әлеуетін тиімді пайдалану маңызды.

Цифрлық технологиялар мемлекеттік қызметтердің ашықтығын арттырып, ақпаратты басқару жүйелерін оңтайландыруға көмектеседі. Электронды үкіметтің кеңінен қолданылуы, бюджеттік ақпараттың ашықтығы мен бақылау жүйелерінің автоматтандырылуы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін арттырады.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлықпен күрес шараларын күшейту мақсатында бірнеше ұсыныс енгізуді жөн көреміз:

1. Заңнаманы жетілдіру: Сыбайлас жемқорлыққа қатысты заңдарды қайта қарап, оларды толық әрі нақты етіп жасау қажет. Заңдардың өзара қайшылықтарын жою және сыбайлас жемқорлықтың барлық түрлерін айқындап, жазаны қатаңдату маңызды.

2. Мемлекеттік органдардағы «Дауыс беру арқылы бақылау» жүйесін енгізу: Бұл жүйе мемлекеттік қызметкерлер мен мекемелердің жұмысын бақылауға бағытталған. Әр азамат белгілі бір мерзімде немесе жобаның соңында мемлекеттік қызметкерлердің жұмысына қатысты өз пікірін білдіре алады. Пікірлерді талдау нәтижесінде, егер қызметкерлердің жұмысында сыбайлас жемқорлыққа қатысты күдік туындаса, қосымша тергеу жүргізіледі. Азаматтар өз пікірлері мен шағымдарын арнайы мобильді қосымша немесе веб-сайт арқылы жібере алады. Бұл жүйе қызметкерлердің ашықтығын арттырып, қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

3. Сыбайлас жемқорлық туралы шағымдар мен ақпараттарды жинау жүйесін енгізу: Жасанды интеллект жүйесі азаматтардың сыбайлас жемқорлық туралы шағымдары мен ақпараттарын жинап, оларды талдай отырып, сыбайлас жемқорлықты тудыратын мәселелерді анықтауға көмектеседі. Бұл жүйе арнайы мобильді қосымшалар мен веб-сайттар арқылы жұмыс істейді. Азаматтар өз шағымдарын немесе куәліктерін анонимді түрде жібере алады, ал АІ жүйесі бұл ақпараттарды талдап, күмәнді әрекеттер мен заң бұзушылықтарды анықтайды. Қосымша ретінде, АІ жүйесі түсініксіз немесе шатасқан ақпаратты дұрыс өңдеп, жалған ақпараттың таралуын болдырмайды. Бұл азаматтардың мемлекеттік органдар мен қызметкерлерге деген сенімін арттырады және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте ашықтық пен тиімділікті қамтамасыз етеді.

Бұл ұсыныстар мемлекеттік органдардың жұмысын тиімді бақылауға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейтуге бағытталған. Жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін пайдалану арқылы біз сыбайлас жемқорлықты жоюда жаңа деңгейге көтеріле аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы 2015 жылғы 18 қарашадағы ҚР Заңы
2. ҚР 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық Кодексі
3. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы 2014 жылғы 5 шілдедегі ҚР Кодексі
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы.
5. ҚАЗАҚСТАН ЖОЛЫ - 2050: БІР МАҚСАТ, БІР МҮДДЕ, БІР БОЛАШАҚ . Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар. URL : <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>
6. Атаманчук Г. В. Обеспечение рациональности государственного управления. - М., 1990.

КИБЕРГИГИЕНА ҚЫЛМЫСТЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДЕН ҚОРҒАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ

Сейсентаев Ернар

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Саниязова Еркемай
Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа. Қазіргі таңда интернеттің кеңінен таралуы және цифрлық технологиялардың дамуы жеке тұлғалар мен ұйымдарға жаңа мүмкіндіктер ұсынғанымен, киберқылмыстардың көбеюіне де әкеліп соғуда. Фишинг, әлеуметтік инженерия, зиянды бағдарламалар және деректерді заңсыз алу сияқты қауіптер пайдаланушылардың жеке ақпаратын, қаржылық ресурстарын және құпия мәліметтерін қатерге тігеді. Сонымен қатар, кибершабуылдардың күрделене түсуі мен жасанды интеллектті пайдаланатын алаяқтық схемалардың көбеюі бұл мәселені одан әрі өзекті етуде.

Бұл мақалада кибергигиенаның заманауи тәсілдері қарастырылып, қылмыстық әрекеттерден қорғанудың тиімді жолдары ұсынылады. Жеке мәліметтерді қорғау әдістері, кибершабуылдардың алдын алу стратегиялары, заңнамалық және техникалық қауіпсіздік шаралары талқыланады.

Кілт сөздер: кибергигиена, цифрлық қауіпсіздік, киберқылмыс, фишинг, әлеуметтік инженерия, зиянды бағдарламалар, деректерді қорғау, ақпараттық қауіпсіздік, кибершабуыл, жасанды интеллект, сандық сауаттылық, мәліметтерді шифрлау, көпфакторлы аутентификация.

Аннотация. В настоящее время широкое распространение интернета и развитие цифровых технологий предоставляют новые возможности как частным лицам, так и организациям, но в то же время приводят к росту киберпреступности. Такие угрозы, как фишинг, социальная инженерия, вредоносные программы и незаконное получение данных, ставят под угрозу личную информацию пользователей, их финансовые ресурсы и конфиденциальные данные. Кроме того, усложнение кибератак и рост мошеннических схем с использованием искусственного интеллекта делают эту проблему еще более актуальной.

В данной статье рассматриваются современные методы кибергигиены и предлагаются эффективные способы защиты от преступных действий. Анализируются методы защиты персональных данных, стратегии предотвращения кибератак, законодательные и технические меры безопасности.

Ключевые слова: кибергигиена, цифровая безопасность, киберпреступность, фишинг, социальная инженерия, вредоносные программы, защита данных, информационная безопасность, кибератака, искусственный интеллект, цифровая грамотность, шифрование данных, многофакторная аутентификация.

Abstract. Today, the widespread use of the internet and the development of digital technologies provide new opportunities for individuals and organizations. However, they also lead to an increase in cybercrime. Threats such as phishing, social engineering, malware, and illegal data acquisition put users' personal information, financial resources, and confidential data at risk. Furthermore, the increasing complexity of cyberattacks and the rise of fraudulent schemes using artificial intelligence make this issue even more pressing.

This article explores modern cyber hygiene methods and presents effective ways to protect against criminal activities. It discusses personal data protection techniques, strategies for preventing cyberattacks, and legislative and technical security measures.

Keywords: cyber hygiene, digital security, cybercrime, phishing, social engineering, malware, data protection, information security, cyberattack, artificial intelligence, digital literacy, data encryption, multi-factor authentication.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы киберқауіпсіздік мәселелерін өзекті етуде. Киберқылмыскерлердің әрекеттерінен қорғану үшін жеке тұлғалар мен ұйымдар кибергигиена қағидаларын ұстануы қажет.

Кибергигиена – бұл пайдаланушылардың интернетте өздерінің деректерін, құрылғыларын және жүйелерін қорғау үшін қолданатын іс-шаралар жиынтығы. Бұл алаяқтардың құрбаны болмас үшін, сондай-ақ құпия мәліметтерді қылмыскерлерден сақтап қалу үшін интернетте қауіпсіз жұмыс жасауға ықпал ететін пайдалы дағдыларды қалыптастыру. Сондай ақ желі қауіпсіздігін жақсарту және жүйенің мінсіз жұмыс істеуін қамтасыз ету үшін компьютер гаджеттердің жұмысымен қоса жеке мәліметтер қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы.

Қазақстанда кибершабуылдар санының өсуі байқалады, бұл кибергигиенаны сақтаудың маңыздылығын көрсетеді. 2023 жылы шетелдік хакерлер тарапынан 223 миллионнан астам кибершабуыл әрекеті тіркелген, олардың негізгі көзі Украина, АҚШ, Польша, Ресей және Қытай елдері болды. Сонымен қатар, Қазақстан кибершабуылдар саны бойынша әлемде жетінші орынға ие, бұл шабуылдар ірі ұйымдарға да, қарапайым қолданушыларға да бағытталған. Зерттеулерге сәйкес, қазақстандықтардың шамамен 37%-ы құпиясөздерін тек аккаунттары бұзылғаннан кейін ғана өзгертеді, ал үштен бір бөлігі тіркелген сәттен бастап ешқашан өзгерткен емес. Сонымен бірге, респонденттердің 81%-ы жеке деректерін қорғау бойынша білімдерін арттыруға ниетті екенін білдірген.

Елде кибергигиена деңгейін арттыру мақсатында түрлі іс-шаралар өткізіледі. «Мемлекеттік техникалық қызмет» АҚ командасы интернетті қауіпсіз пайдалану, фишингтен қорғану және ақпараттық қауіпсіздіктің заманауи қатерлерін шолу бойынша тұрақты түрде дәрістер ұйымдастырады. Сарапшылар кибергигиена дағдыларын бала кезден бастап үйрету қажеттігін атап өтеді, бұл тіс тазалау әдеті сияқты цифрлық ортада қауіпсіз мінез-құлық мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі.

Кибергигиенаның маңыздылығы өте жоғары, өйткені ол пайдаланушылардың жеке мәліметтерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және түрлі кибершабуылдардан қорғайды. Қазіргі таңда интернеттің барлық салаларға енуі жеке тұлғалардан бастап ірі ұйымдарға дейін ақпараттық қауіпсіздікті сақтау қажеттілігін туындатып отыр. Кибергигиена қарапайым ережелерді сақтаудан басталады, бірақ оның әсері өте кең ауқымды қамтиды.

- **Біріншіден**, кибергигиена жеке тұлғалардың қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Бүгінгі күні көптеген адамдар онлайн-банкінг жүйелерін пайдаланады, интернет-дүкендерден сауда жасайды және электронды төлемдер

жүргізеді. Егер қолданушы кибергигиена ережелерін сақтамаса, оның банктік деректері киберқылмыскерлердің қолына түсуі мүмкін. Бұл қаржылық шығынға, тіпті жеке басының деректерін ұрлауға әкелуі мүмкін.

- **Екіншіден,** кибергигиена кәсіпорындар мен ұйымдар үшін маңызды. Көптеген компаниялар құпия деректерді сақтайды, соның ішінде клиенттер туралы ақпарат, қаржылық есептер және зияткерлік меншік құжаттары бар. Егер кибергигиена қағидалары орындалмаса, бұл ақпарат кибершабуылшылардың қолына өтіп, бизнеске үлкен зиян келтіруі мүмкін. Ақпараттық жүйелерге шабуыл жасау арқылы хакерлер компаниялардың жұмысына кедергі келтіреді, бұл өз кезегінде беделіне нұқсан келтіріп, қаржылық шығындарға алып келеді.

- **Үшіншіден,** кибергигиена кибербуллинг және әлеуметтік желілердегі алаяқтықтан қорғануға көмектеседі. Қазіргі кезде көптеген адамдар әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланады, алайда олардың қауіпсіздік шараларын ескермейтіні байқалады. Кибергигиенаны дұрыс сақтамай, күмәнді сілтемелерді басып, жеке ақпараттарын ашық түрде жариялау нәтижесінде қолданушылар алаяқтардың құрбанына айналуы мүмкін. Сол себепті әлеуметтік желілерде құпиялылық баптауларын дұрыс орнату және бейтаныс адамдармен сақтықпен байланыс жасау өте маңызды.

- **Төртіншіден,** мемлекеттік деңгейде кибергигиена ұлттық қауіпсіздікке әсер етеді. Мемлекеттік мекемелердегі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету елдің қорғаныс қабілетін күшейтеді. Егер мемлекеттік жүйелер әлсіз қорғалған болса, онда кибершабуылдар ел экономикасына, саяси тұрақтылыққа және қорғаныс жүйелеріне үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан кибергигиенаны сақтау барлық деңгейдегі ұйымдар үшін міндетті талап болуы тиіс.

- **Бесіншіден,** кибергигиенаның маңыздылығы білім беру саласында да байқалады. Оқушылар мен студенттер интернет арқылы білім алып, ақпарат іздейді, онлайн платформаларда жұмыс істейді. Егер олар кибергигиена ережелерін білмесе, зиянды бағдарламаларға ұшырауы немесе жеке деректерін жоғалту қаупі туындайды. Сондықтан білім беру мекемелері кибергигиена дағдыларын оқыту бағдарламасына енгізуі қажет.

Дұрыс құралдарды пайдалану

- Антивирус бағдарламалары – құрылғыны жүйелі, жоспарлы автоматты сканерлеуді жүзеге асырады, зиянды бағдарламаларды анықтайды және жояды. Антивирустық бағдарламаларды жаңартып отыру – олардың тиімділігін арттырады.
- Цифрлық қағба (Firewall) – бұл бағдарлама веб-сайттарыңызға, поштаңызға, серверлеріңізге бөгде біреулердің сіздің рұқсатыңызсыз кіруіне жол бермейді. Ол хакерлік шабуылдардан қорғану үшін маңызды қорғаныс қабаты ретінде қызмет етеді.
- Деректер жоюшы (Data Shredder) – қажетсіз немесе клондалған деректерді жояды және қажет болған кезде бір батырмамен бүкіл деректерді тазалайды. Бұл ескі және қажетсіз ақпараттың қаскөйлердің қолына түсуіне жол бермейді.

- Күпиясөз реттеуші (Password Manager) – күпиясөздерді сақтайды, реттейді және басқаруға көмектеседі. Бұл құрал сенімді әрі күрделі күпиясөздерді таңдауға ықпал етеді, сондай-ақ әртүрлі платформалар үшін бірегей күпиясөздерді қолдануға мүмкіндік береді.

Қорғану тәсілдері

1. **Сенімді күпиясөздер пайдалану** – Күшті күпиясөздер ұзақ болуы керек және әртүрлі әріптер, сандар мен арнайы таңбалардан тұруы қажет. Бірдей күпиясөздерді әртүрлі платформаларда қолданбау маңызды.

2. **Көпфакторлы аутентификацияны пайдалану** – Бұл қосымша қорғаныс қабатын қамтамасыз етеді. Қолданушы жүйеге кірген кезде күпиясөзден бөлек, екінші фактор (SMS код, арнайы қосымшадағы код немесе биометриялық растау) талап етіледі.

3. **Деректерді тұрақты көшірмелеу** – Маңызды ақпараттарды сақтау үшін резервтік көшірме жасау қажет. Бұл деректердің жоғалуына немесе зиянды шабуылдарға қарсы тиімді қорғаныс әдісі.

4. **Жеке бас құпиялығын қамтамасыз ету** – Әлеуметтік желілердегі жеке ақпараттарды шектеу, құпиялылық баптауларын дұрыс орнату қажет. Бөгде адамдарға жеке мәліметтерді бермеу керек.

5. **Бағдарламалық жасақтама мен қолданбаларды жаңарту** – Бағдарламалық жасақтамаларды үнемі жаңартып отыру қажет, өйткені жаңа жаңартулар киберқауіптерге қарсы қорғаныс деңгейін күшейтеді.

6. **Wi-Fi роутерді қорғау** – Wi-Fi желісін қорғау үшін сенімді күпиясөз қолдану және шифрлаудың заманауи түрлерін (WPA3, WPA2) пайдалану қажет. Сондай-ақ, үй желісіне бөтен құрылғылардың қосылуына жол бермеу керек.

Жеке бас құпиялығы

- Әлеуметтік желілерде және интернетте жеке деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін төмендегі ережелерді сақтау қажет:

- Ешқашан әлеуметтік желіге өзіңіздің үй мекенжайыңызды, жеке фотосуреттеріңізді, телефон нөміріңізді немесе банк картасы сияқты жеке ақпараттарды жарияламаңыз.

- Әлеуметтік желілер мен сайттардың құпиялылық параметрлеріне әрдайым көңіл бөліңіз және олардың сізге ыңғайлы екеніне көз жеткізіңіз.

- Әртүрлі сайттардағы сіз туралы ақпарат сұрайтын викториналар, ойындар және сауалнамалардан сақ болыңыз.

- Қолданбалардың сұрайтын рұқсаттарына мұқият болыңыз, қажетсіз рұқсаттарды бермеуге тырысыңыз.

- Компьютер, смартфон және гаджеттерді PIN-кодпен немесе күпиясөзбен құлыптауды ұмытпаңыз.

- Барлық сайттар мен онлайн транзакциялардың веб-мекенжайларына назар аударып, тек HTTPS қорғалған байланысы бар ресурстарды пайдаланыңыз.

Сенімді күпия сөзді жасау және пайдалану

- Қауіпсіз күпия сөздерді қолдану киберқауіпсіздіктің негізгі қағидаларының бірі болып табылады. Оларды жасау және пайдалану кезінде келесі ережелерді ұстану қажет:

- Бір құпия сөзді бірнеше рет пайдаланбаңыз – әр түрлі сервистер үшін әр түрлі құпия сөздер қолданыңыз.
- Құпия сөздерді үнемі өзгертіп отырыңыз – әр 3-6 ай сайын жаңартып тұру ұсынылады.
- Құпия сөзде кемінде 12 символ болуы тиіс және ол бас әріптерді, сандарды және арнайы таңбаларды қамтуы керек.
- Өзіңіздің аты-жөніңізді, туған күніңізді немесе тұрғылықты жеріңізді құпия сөз ретінде қолданбаңыз.
- «123456», «password», «qwerty» сияқты қарапайым құпия сөздерді пайдаланбаңыз.
- Құпия сөздерді ешкімге айтпаңыз және оларды жазып қоймаңыз.
- Құпия сөз реттеуші бағдарламаларды пайдаланыңыз – олар құпия сөздерді сақтау мен басқаруға көмектеседі.

Кибергигиена – цифрлық дәуірдегі қауіпсіздіктің негізгі элементі. Интернетті пайдалану барысында жеке деректерді, қаржы ресурстарын және ақпараттық жүйелерді қорғау үшін жоғарыда аталған негізгі ережелерді сақтау қажет. Антивирус бағдарламалары, брандмауэрлер, құпия сөздерді басқару құралдары және деректерді тұрақты резервтік көшірмелеу – әрбір пайдаланушы үшін міндетті шаралар. Киберқауіптерден қорғау үшін кибергигиенаны өмір салтына айналдыру керек. Әрбір адам өз ақпараттық қауіпсіздігіне жауапты екенін түсінуі тиіс, өйткені қазіргі заманғы технологиялар тек мүмкіндіктер ұсынып қана қоймай, жаңа қауіп-қатерлерді де әкеледі. Кибергигиена ережелерін сақтау арқылы біз өзімізді және қоғамды түрлі киберқауіптерден қорғауға мүмкіндік аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. <https://solva.kz/kz/delo/kibergigienany-alaj-sa-tau-kerek/>
2. Азы кибергигиены. Методологические и правовые аспекты: Евгений Сафронов
3. «Цифровая гигиена» Игорь Ашманов

ЖАСЫРЫН ҚЫЛМЫСТЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ, ОНЫҢ АЙМАҚТАҒЫ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДИНАМИКАСЫ

Шалқыма Айғаным

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Қаржаубаева Ляззат Майлибаевна

Заң ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа: Бұл мақалада жасырын қылмыс түсінігі және таралу динамикасы, сондай-ақ Қызылорда облысы бойынша жасалған қылмыстың таралуы мен анықтау мәні кесте арқылы қарастырылады.

Кілт сөздер: Жасырын қылмыс, құқық қорғау органдары, статистикалық дерек, жасырын қылмыс динамикасы.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие и динамика скрытой преступности, а также распределение и раскрываемость преступлений, совершенных в Кызылординской области посредством таблицы.

Ключевые слова: Латентная преступность, правоохранительные органы, статистические данные, динамика латентной преступности.

Abstract: This article considers the concept and dynamics of hidden crime, as well as the distribution and significance of hidden crime in the Kyzylorda region.

Keywords: Hidden crime, law enforcement agencies, statistical data, dynamics of hidden crime.

Жасырын қылмыс (латентті қылмыс) – бұл жасалған, бірақ құқық қорғау органдарына белгілі болмағандықтан ресми тіркелмеген қылмыстардың жиынтығы. Мұндай қылмыстар құқық қорғау органдарына хабарланбағандықтан немесе олардың қызметкерлері тарапынан әртүрлі себептермен жасырылғандықтан статистикалық есепке алынбайды.

Латентті қылмыстар екі негізгі түрге бөлінеді:

1. Табиғи латентті қылмыстар: Бұл қылмыстар туралы ақпарат белгілі бір тұлғаларға немесе ұйымдарға мәлім болғанымен, олар бойынша заңда көзделген шаралар жүзеге асырылмайды және құқық қорғау органдарының есебіне алынбайды.

2. Жасанды латентті қылмыстар: Бұл қылмыстар құқық қорғау органдарына хабарланғанымен, әртүрлі себептермен (мысалы, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің әрекетімен) әдейі жасырылған немесе тіркелмеген қылмыстар.[1]

Латентті қылмыстардың деңгейі қылмыстың түріне байланысты өзгеріп отырады. Мысалы, кісі өлтіру, қарақшылық сияқты ауыр қылмыстардың латенттілік деңгейі төмен, өйткені олар жиі тіркеледі. Ал ұрлық, зорлау сияқты қылмыстардың латенттілік деңгейі орташа, ал парақорлық, браконьерлік сияқты қылмыстардың латенттілік деңгейі жоғары болуы мүмкін.

Кейбір авторлар үшінші бір латенттік қылмыстылықтың түрін ұсынады - ол дәлелденбей қалуына байланысты қысқартылған істер. Бірақ мұнымен келісе қою қиын. Себебі бұл бәрібір зерттеледі, қылмыстылықтың жалпы картинасын анықтауға сеп болады. Латенттік қылмыстықтың мәнін аша кету керек. Оның мәні құқық қорғау органдарына хабарланбай қалғанында емес. Әңгіме хабарланған күнде де зерттеуден тыс қалғанында. Оның назардан тыс қалуы қылмыстылықтың жалпы картинасын бұрмалайды. Өмірде шын мәнінде 100% қылмысқа біз есеп жасап, сақтануымыз, алдын алуымыз, жоспар құруымыз қажет болса, латенттік қылмыстылықтың кесірінен оның бір бөлшегін ғана

(мысалға 40%) зерттеп қорытынды жасаймыз. Ал бөлшек бүтіннің заңдылығын қашанда бере бермейді. Осы жерде латенттік қылмыстылықтың жағымсыз салдарын айта кетейік, ол:

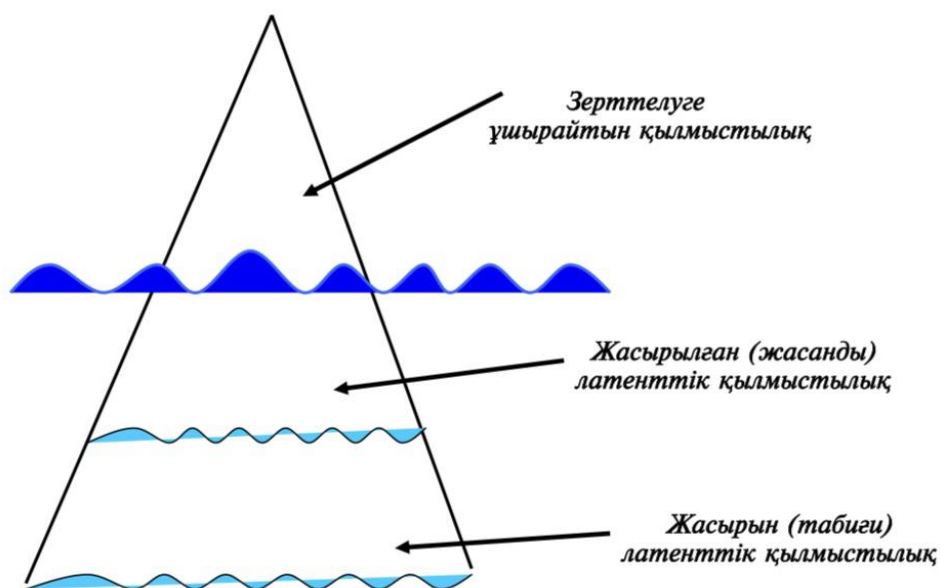
- қылмыстылықтың шын мәніндегі мөлшері, деңгейі, құрылымы, динамикасы, әкелген зияны туралы пікірді бұрмалайды;
- қылмыстылықты болжаудың дұрыстық деңгейін төмендетеді, қылмыстылықпен күресудің бағытын анықтауда қиындық туғызады;
- жасалған қылмыс үшін жауаптылықтың болмай қоймайтындығы туралы принципті жүзеге асыруға кедергі келтіреді;
- құқық қорғау органдарының беделін түсіреді;
- қылмыстылықтың, әсіресе, рецидивтік қылмыстылықтың өсуіне сеп болады;
- азаматтардың қылмыстылықпен күресудегі белсенділігін бәсеңдетеді.

Жасалып жатқан қылмыстардың бәрі бірдей мөлшерде жасырылуға қабілетті. Латенттілік деңгейіне қарай қылмыстар үшке бөлінеді:

1. Минималдық (төменгі) латентті қылмыстар (кісі өлтіру, қарақшылық, тонау, ауыр дене жарақатын салу т.б.);
2. Орташа латентті қылмыстар (ұрлық, зорлау т.б.);
3. Максималдық (жоғары) латентті қылмыстар (парақорлық, броконерлік, заңсыз аборт жасау, соз ауруларын жұқтыру).

Қылмыстардың жасырынушылық қабілетке ие болуы оларды жасаушы мен жәбірленушінің мүдделі болуы мен қылмыстардың ауырлық деңгейіне байланысты. Жалпы алғанда, қылмыстардың латенттілік деңгейі мен олардың ауырлық деңгейі кері пропорционалды, яғни неғұрлым қылмыс ауыр болған сайын соғұрлым оның латенттілік деңгейі төмендейді. Қылмыс жеңіл болса, қолды бір-ақ сілтеуге де оңай және жасыруға да болады (мысалға, жеңіл жарақатқа - құлап қалдым, есікке соғып алдым деуге). Ал ауыр қылмысты жасыру да қиын, қол сілтеуге де ауыр (мысалға, кісі өлтірілсе, мүрдесі бәрібір табылады немесе ауыр дене жарақатын төсек тартып жатып, құлап қалдым деп айта алмайды). Бірақ, бұл үнемі қылмыстың ауырлығына қарап латенттілік деңгейін өлшеуге болады дегенді білдірмейлі, себебі, кейде қылмыс қанша ауыр болса да, тым жеке сипатта болуы мүмкін (мысалға, әйел зорлау), сондықтан көп хабарланбай да қалуы әбден ықтимал. Сол себепті де барлық жағдайда деп емес, жалпы алғанда деп беріліп отыр. Ресейде 60 құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен сұраунама жүргізгенде олар латенттілік деңгей жалпы қылмыстылықтың 73,4%-не нұсқаған, соның ішінде, ұрлық - 68,4%, тұтынушыларды алдау - 67,8%, броконьерлік - 72%, бұзақылық - 38,6%, парақорлық - 95,2% деген қорытындыға келген.[1]

Қылмыстылық пен латенттік қылмыстылық туралы иллюстрация

[1]

Қызылорда облысы бойынша соңғы 4 жылда тіркелген қылмыстар саны статистикалық мәліметтерге сүйене отырып жасалды. [4]

(Басы)

Жылдар Аймақтар	Тіркелгендер				Теріс қылықтар				Онша ауыр емес			
	2021	2022	2023	2024	2021	2022	2023	2024	2021	2022	2023	2024
Қызылорда	2528	2245	2053	2173	322	191	173	282	382	410	392	406
Байқоңыр	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Арал ауданы	195	155	105	98	13	15	21	20	20	20	18	15
Жалағаш ауданы	116	103	114	114	30	24	35	29	16	15	16	21
Жаңақорған ауданы	151	120	120	145	13	13	9	50	24	25	19	10
Қазалы ауданы	158	149	134	132	21	19	15	33	22	24	21	24
Қармақшы ауданы	135	102	76	83	19	23	13	31	14	24	13	13
Сырдария ауданы	109	106	108	103	23	30	18	41	12	9	14	18
Шиелі ауданы	220	184	161	155	17	22	14	30	39	36	23	36
Жалпы саны	3613	3164	2871	3003	459	337	298	516	529	563	516	543

(Жалғасы)

Жылд ар Аймақ тар	Тіркелгендер				Ауырлығы орташа				Ауыр				Аса ауыр			
	20 21	20 22	20 23	20 24	20 21	20 22	20 23	20 24	20 21	20 22	20 23	20 24	20 21	20 22	20 23	20 24
Қызыл орда	25 28	22 45	20 53	21 73	10 84	96 8	72 8	65 4	71 0	62 7	73 4	79 6	30	49	26	35
Байқоң ыр	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Арал ауданы	19 5	15 5	10 5	98	98	62	31	19	63	55	32	41	1	3	3	3
Жалаға ш ауданы	11 6	10 3	11 4	11 4	42	32	37	26	28	32	26	37	-	-	-	1
Жаңақ орған ауданы	15 1	12 0	12 0	14 5	54	41	38	31	57	39	54	53	3	2	-	1
Қазалы ауданы	15 8	14 9	13 4	13 2	88	64	38	29	24	41	50	45	3	1	10	1
Қармақ шы ауданы	13 5	10 2	76	83	67	40	25	18	33	15	23	18	2	-	2	3
Сырда рия ауданы	10 9	10 6	10 8	10 3	35	28	30	17	37	36	46	26	2	3	-	1
Шиелі ауданы	22 0	18 4	16 1	15 5	83	66	58	36	76	56	65	47	5	4	1	6
Жалпы саны	36 13	31 64	28 71	30 03	15 51	13 01	98 5	83 0	10 28	90 1	10 30	10 63	46	62	42	51

[4]

Статистика нақты қылмыстылық туралы толық мәліметтер келтіреді, өйткені оның көлеңкесінде осы әлеуметтік құбылыстың жасырын жағына қатысы бар кейбір қылмыстар тіркелуге ілікпей қалып, жасырын қылмыстарды құрайды.[2]

Жасырын қылмыстылық- бұл нақты бір жерде және уақытша әшкереленбей немесе қылмыстық статистикаға тіркелмей қалған қылмыстар мен оларды жасаушы адамдардың жиынтығы.

Жасырын қылмыс мәселесі шетелдік ғалымдар мен практиктерді баяғыдан-ақ толғандырған. Ресми тіркелген қылмыстар мен іс жүзінде (нақты) болған қылмыстар арасындағы арақатынастарды қарастыру мәселесін XIX ғасырдағы криминологтар А.Кетле, Э.Ферри, Р.Мето-Смит, Е.Реснер және басқалардың еңбектерінен кездестіруге болады.

Сол кездің өзінде-ақ, жасалған қылмыстардың барлығы бірдей полицияға хабарлана бермейтіні, қылмыскерлердің бәрі бірдей сотқа немесе жазаға тартыла бермейтіні, ал қылмыстық статистика болса көзге іліккен, қолға түскен қылмыстылықты ғана қанағат тұтатындығы белгілі болған. 50-60-жылдарда математикалық статистиканы пайдалану, халыққа: қылмыскерге, қылмыс құрбандарына, полиция мен өзге де құқық қорғау органдарына қызметкерлері сұрау салу әдісімен жасырын қылмыстылықтың көлемі мен құрылымын анықтау жөнінде көлемді криминологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілген.

Жекелеген қылмыстардың жасырындылығының жоғары болуы себептерінің бірі- қылмыскерлердің қол сұғатын объектілерін лайықтап таңдап алуы мен дәлме-дәл жоспарлап алуы.

Халықтың белгілі бір бөлігінің құқық қорғау органдарына деген сенімдерін жоғалтып алғандарын да айтпаса болмайды. Мұндай кереғар көріністер милиция, сот және прокуратура қызметкерлерінің кемшіліктері мен қызмет бабын пайдалануы жөніндегі баспасөздердегі алып-қашпа жарияланымдарға да себеп болып жатады. Дегенмен басты себеп-құқық қорғау органдарының сапасыз жұмыстары мен адамгершілікке жатпайтын қылмыстық-құқықтық тыйым салушылық, шын мәнісінде азаматтар мұндай тыйым салушылықты түсіне бермейді. [3]

Жасырын қылмыстылық деңгейін төмендету жолдары:

- халық арасында құқықтық насихат жүргізу;
- қылмыстық іс жүргізу заңнамаларында анықтау жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың және соттың жәбірленушіден табыс көздерінің қандай жолмен келгендігін түсіндіруін талап етуге тыйым салатындай норма енгізу;
- қылмыс туралы мәлімдегені үшін қылмыстық-құқықтық санкция қолданудан бас тарту;

-қылмыстық кодекске жасалған жайында өз еркімен мәлімдегені және өзі жасаған іс-әрекетінің зиянды зардаптарын орнына келтіргені үшін қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға кепілдік беретіндей арнайы норма енгізу.[3]

Қорытындылай келе, қылмыстылық - нақты-тарихи құбылыс. Ол адамзат қоғамы дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болған, оның тууы жеке меншіктің, қоғамды тапқа бөлудің тууымен және мемлекеттік биліктің пайда болуымен және қоғамдық қатынастардың жетілдірілуімен байланысты. Ал жасырын қылмыстылық-бұл нақты бір жерде және уақытта әшкереленбей немесе қылмыстық статистикаға тіркелмей қалған қылмыстар мен оны жасаушы адамдардың жиынтығы.[3]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Криминология. Жалпы бөлім. Жұмағали А. Алматы. 2004
2. Криминология. Алауханов Е.О. Алматы. 2005-192б
3. Қылмыснама. Олжабаев Б.Х., Қабдуллин Б.Т., Павлодар.2006-45б
4. <https://qamqor.gov.kz>

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД: СЕБЕПТЕРІ МЕН АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Әбдібек Меруерт

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Әбубәкірова Г.М

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Бұл мақалада жасөспірімдер арасындағы суицидтің негізгі себептері мен оны алдын алу жолдары қарастырылады. Жасөспірімдік кезеңдегі психологиялық тұрақсыздық, отбасылық мәселелер, мектептегі қиындықтар және әлеуметтік желілердің әсері – суицидтің басты факторларының бірі ретінде талданады. Сонымен қатар, ата-аналардың, мұғалімдердің, қоғам мен мемлекеттің бұл мәселені шешудегі рөлі мен жауапкершілігі қарастырылады. Жасөспірімдердің психикалық денсаулығын сақтау үшін тиімді алдын алу шаралары мен ұсыныстар ұсынылады. Суицидтің алдын алу – кешенді әрі жүйелі жұмысты талап ететін маңызды әлеуметтік мәселе.

Кілт сөздер: Жасөспірімдер суициді, суицидтің алдын алу, психологиялық денсаулық, мектептегі буллинг, әлеуметтік желілердің ықпалы.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные причины суицида среди подростков и способы его предотвращения. Психологическая нестабильность подросткового периода, семейные проблемы, трудности в школе и влияние социальных сетей анализируются как один из главных факторов суицида. Также будет рассмотрена роль и ответственность родителей, учителей, общества и государства в решении данного вопроса. Для сохранения психического здоровья подростков предлагаются эффективные профилактические меры и рекомендации. Профилактика суицида - важный социальный вопрос, требующий комплексной и системной работы.

Ключевые слова: Суицид подростков, профилактика суицида, психологическое здоровье, школьный буллинг, влияние социальных сетей.

Annotation: This article examines the main causes of suicide among adolescents and how to prevent it. The psychological instability of adolescence, family problems, difficulties at school and the influence of social networks are analyzed as one of the main factors in suicide. The role and responsibility of parents, teachers, society and the state in resolving this issue will also be considered. To preserve the mental health of adolescents, effective preventive measures and recommendations are proposed. Suicide prevention is an important social issue that requires comprehensive and systematic work.

Keywords: Adolescent suicide, suicide prevention, psychological health, school bullying, influence of social networks.

Жасөспірімдік кезең – балалық шақ пен ересек өмір арасындағы өтпелі, әрі ең күрделі кезеңдердің бірі. Бұл уақытта тұлға өзін-өзі танып, өмірге деген көзқарасын қалыптастырады. Дегенмен психологиялық тұрақсыздық, эмоциялық күйзелістер, отбасылық және әлеуметтік қысымдар жасөспірімдерді ауыр шешімдерге итермелеуі мүмкін. Осындай күрделі мәселелердің бірі – суицид. Яғни – бұл адамның түрлі себептермен өмірден өз еркімен бас тартуы. Яғни, өмірде кездескен қиындықтардан, психологиялық ауыртпалықтардан немесе ішкі жан күйзелісінен шаршаған адам өз өмірін қиюды шешеді. Бұл – жан дүниедегі ауыр дағдарыстың сыртқы көрінісі, әрі көмекке шақырған үнсіз айқай іспетті. Суицид – адам өміріндегі ең ауыр әрі қайғылы қадамдардың бірі. Бұл жағдайды көбіне жасөспірімдер мен психологиялық тұрғыдан әлсіз жандар бастан кешіреді. Жаһандық деңгейдегі әлеуметтік-мәдени мәселе ғана емес, сонымен қатар Қазақстан үшін де өзектілігі жоғары тақырып.

“Суицидке итермелеу – қазіргі қоғамда жиі айтылатын қылмыс түрі. Бұл қылмыс бір не бірнеше тұлғаның басқа бір адамға күшті психологиялық әсер етуі арқылы жүзеге асады. Соның салдарынан адам өзін-өзі өлтіруге әрекет жасайды не өмірімен қоштасады. Мұндай әрекеттер Қазақстан Республикасының заңнамасында қылмыс ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, бұл – ҚР Қылмыстық кодексіндегі арнайы баппен реттелетін әрекет. Осы мақалада аталған бап, оның жазалау шаралары мен басқа да құқықтық тұстары кеңірек талқыланады. Әлеуметтік мәселе ме, әлде тұрмыстық кездейсоқтық па? Өкінішке қарай, өмірімізде көп нәрсе «кездейсоқтық» немесе «қателік» ретінде қабылданады. Бірақ мәселені мойындау – оның шешіміне бастар алғашқы қадам. Демек, бұл мәселе бар және ол өзекті. Әсіресе, бұл проблема жасөспірімдер арасында жиі кездеседі. Көптеген жағдайларда мектеп оқушылары өз қатарластарына психологиялық қысым көрсетіп, қорлау әрекеттерін жүйелі түрде жасайды. Олар қарсыласының ар-намысына тиіп, кейде физикалық күш қолданып, оны видеоға түсіріп, әлеуметтік желілерге жүктейді. Бұл әрекеттерінің заңсыз екенін, және ол үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша жауапкершілік қарастырылғанын олар біле ме? Өкінішке қарай, бұл сұрақ көп жағдайда риторикалық болып қалады.”- деп пайымдайды Әділет полковнигі Әбішек Нұрлан Сұлтанұлы. [1].

Жасөспірімдердің өмірімен қоштасуына әкелетін себептер алуан түрлі және өзара тығыз байланысты. Олардың ішіндегі ең жиі кездесетіндерін атап өтсек:

1. Психологиялық күйзеліс пен депрессия. Жасөспірімдердің ішкі жан дүниесінде болып жатқан өзгерістер оларды күйзеліске әкеліп соқтыруы мүмкін. Өзін қоғамда қажетсіз сезіну, жалғыздық, ұғынылмау сезімі – суицидке итермелейтін басты факторлардың бірі.

2. Отбасындағы түсініспеушілік. Ата-анамен қарым-қатынастың нашарлығы, эмоциялық салқындық, зорлық-зомбылық және тым жоғары

талаптар баланың өзін төмен бағалауына себеп болады. Мұндай ортада өскен жасөспірімдер қолдау мен мейірімге зәру күй кешеді.

3. Мектептегі қысым және буллинг. Сыныптастар тарапынан келемеждеу, мазақ ету, қорқыту (буллинг) жағдайлары жасөспірімдердің психикасына теріс әсер етеді. Мұғалімдер мен мектеп әкімшілігінің бейқамдығы бұл жағдайды ушықтыра түседі.

4. Әлеуметтік желілердің теріс әсері: Интернет пен әлеуметтік желілер – қазіргі жасөспірімнің өмірінің бір бөлігі. Бірақ виртуалды өмір шындығынан алыстатып, өзін-өзі басқалармен салыстыруға мәжбүрлейді. Бұл өз кезегінде психологиялық қысым мен күйзелісті күшейтеді.

5. Қарым-қатынастағы қиындықтар. Достарымен, сыныптастарымен немесе сүйіктісімен болған түсініспеушіліктер, сатқындық, жалғыздық – бұл да суицидтік ойлардың пайда болуына түрткі болуы мүмкін.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) мәліметі бойынша, суицид – 15-19 жас аралығындағы жастар арасындағы өлімнің үшінші басты себебі болып отыр.

Қазақстан Республикасында 2022 жылы 200-ден астам жасөспірім өз-өзіне қол жұмсаған немесе әрекеттенген. Бұл – Орталық Азия елдері арасында жоғары көрсеткіштердің бірі.[2]

Зерттеуде бұрын өзіне-өзі зиян келтірген және суицидке бейімділігі болған балалардың 93,4%-ы мектептегі зорлық-зомбылық пен басқа оқушылар тарапынан болған кемсітудің куәсі, ал 83,1%-ы тікелей құрбаны болғаны көрсетілген. Бұл топтағы балалар кейін «қауіп тобына» айналады, себебі олар басқа оқушыларға қарағанда үш есе жиі зорлық-зомбылыққа ұшырайды және бес есе жиі мектеп директорлары мен педагогтар тарапынан кемсітушілік көреді

Суицид жасау әрекеттерінің 40-50%-ы алдын ала белгілермен көрінгенімен, тиісті көмек дер кезінде көрсетілмеген [3]

.Алдын алу жолдары

Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу – бұл тек бір саланың емес, бүкіл қоғамның міндеті. Бұл бағытта бірнеше кешенді шараларды іске асыру қажет:

- Отбасылық қолдау. Ата-аналар балаларының психологиялық күйіне бейжай қарамауы тиіс. Ашық қарым-қатынас, тыңдай білу, түсіну және қолдау көрсету – басты құралдар.

- Психологиялық көмек. Мектептерде кәсіби психологтар тұрақты жұмыс істеп, оқушылармен жеке және топтық кездесулер өткізуі қажет. Қиындықтың алғашқы белгілерін дер кезінде анықтау – өмірді сақтап қалудың басты жолы. Психологтар мен мамандардың пікірлері: Психолог А. Жанабаева: «Жасөспірім суициді – тек көңіл-күйдің салдары емес, ол – ұзақ уақыт бойы жиналған ішкі ауыртпалықтың сыртқа шығу жолы. Сондықтан алдын алу – тек бір сәттік әңгіме емес, жүйелі қолдау мен бақылауды қажет етеді».

Психиатр Н. Тілегенов: «Суицидке бейім жасөспірімдердің басым бөлігі – отбасында эмоциялық суықтықты бастан кешкен балалар. Олар өздерін керексіз сезінеді» [4]

Арнайы білім беру бағдарламалары. Суицидтің алдын алуға арналған тренингтер, эмоцияны басқару, өзін-өзі бағалау, буллингпен күресу секілді тақырыптарда оқушыларға жүйелі түрде сабақтар өту қажет.

Медиа және ақпараттық сауаттылық. Жасөспірімдерді әлеуметтік желілердегі шындық пен жалғандықты ажыратуға үйрету, жағымсыз контенттен қорғану жолдарын түсіндіру – маңызды міндеттердің бірі;

Қоғамдық қолдау жүйесі. Сенім телефондары, онлайн кеңес беру платформалары, психологиялық көмек көрсететін үкіметтік емес ұйымдардың жұмысын күшейту қажет. Анонимді көмек алу мүмкіндігін кеңейту жасөспірімдердің сенімін арттырады.

Құқықтық және мемлекеттік шаралар. ҚР «Білім туралы» Заңының 49-бабы бойынша білім беру ұйымдары оқушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті. 2023 жылдан бастап елімізде мектеп психологтарының саны көбейіп, олардың жұмыс сапасын арттыру мақсатында қайта даярлау курстары ұйымдастырылуда. Әр аймақта жасөспірімдерге арналған сенім желілері жұмыс істейді (мысалы, «111» ұлттық сенім телефоны).[6]

Тақырыпқа байланысты шетелдік тәжірибені зерттей келе, төмендегідей шаралардың енгізілгенін білуге болады:

- Финляндияда 5-сыныптан бастап оқушыларға арналған эмоционалдық тұрақтылық бағдарламасы енгізілген.

- Жапонияда әр ата-анаға баласының психикалық денсаулығына қатысты семинарлар ұсынылады.

- АҚШ-та “Suicide Prevention Lifeline” сынды ұлттық көмек желілері арқылы 24/7 психологиялық қолдау көрсетіледі.[5]

Жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу – тек ата-ана немесе мектептің ғана емес, бүкіл қоғам мен мемлекеттің ортақ жауапкершілігі. Осы орайда төмендегі ұсыныстарды назарға алған жөн:

Ата-аналар балаларына қолдау мен мейірім танытып, ашық әрі сенімді қарым-қатынас орнатуы тиіс. Жасөспірімнің мінез-құлқындағы өзгерістерге дер кезінде назар аударып, оны тыңдап, түсіне білу – басты міндеттердің бірі. Мектептерде кәсіби психологтардың жұмысы күшейтіліп, оқушылармен тұрақты түрде жеке және топтық психологиялық жұмыс жүргізілуі қажет. Сонымен қатар, суицидтің алдын алу, буллингпен күрес, эмоцияны басқару секілді тақырыптарда семинарлар мен тренингтер өткізу маңызды. Мемлекет деңгейінде жасөспірімдердің психикалық денсаулығын қорғауға бағытталған ұлттық бағдарламалар әзірленіп, сенім телефондары мен психологиялық көмек орталықтарының жұмысын кеңейту қажет. Әлеуметтік желілердегі зиянды контентке бақылауды күшейту және медиа сауаттылықты арттыру – заманауи жастар үшін маңызды шаралар қатарында. Сондай-ақ қоғам мен бұқаралық ақпарат құралдары да бұл мәселеге бей-жай қарамай, суицидті дұрыс және жауапты түрде жариялауы керек. Үкіметтік емес ұйымдар мен қоғамдық қорлар жасөспірімдерге қолдау көрсету жобаларын дамытуға атсалысып, оларға үлгі бола алатын тұлғалармен кездесу ұйымдастыруы қажет. Тек осындай кешенді, үйлесімді шаралар арқылы ғана біз жасөспірімдердің өмірін сақтап қала аламыз және олардың болашаққа деген сенімін нығайтамыз.[7]

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, жасөспірімдер арасындағы суицид – бұл тек жеке трагедия емес, бүкіл қоғам үшін ескерту.

Жасөспірімдер арасындағы суицид – қазіргі қоғам үшін аса өзекті әрі күрделі мәселе. Бұл – бір сәттік шешім емес, ұзақ уақыт бойы жиналған психологиялық, әлеуметтік және эмоциялық күйзелістердің нәтижесі.

Әрбір суицид – қоғам назарынан тыс қалған жанның үнсіз жанайқайы. Осыған байланысты, ата-аналар, ұстаздар, құрбы-құрдастар мен қоғам өкілдері жасөспірімдердің ішкі жан дүниесіне көңіл бөліп, уақытында қолдау көрсетуі қажет. Баланың әр сөзіне, мінезіндегі өзгерістерге назар аударып, оны тыңдай білу – ең үлкен көмек. Ал мемлекет пен білім беру мекемелері тарапынан жүйелі түрде психологиялық қолдау көрсетіліп, алдын алу шаралары жүзеге асырылуы тиіс. Әрбір жасөспірім өз өмірінің мәнін түсініп, үмітін жоғалтпауы үшін біз – үлкендер, жанынан табылып, оның өмірге деген сенімін арттыра білуіміз керек. Себебі бір адамның өмірі – тұтас бір әлем.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Суицидке итермелеу: Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексіндегі бап және қылмыстың ескіру мерзімі»
2. World Health Organization. (2022). Adolescent mental health. <https://www.who.int>
3. Жүсіпова А.Қ. (2020). Жасөспірімдердің психикалық денсаулығы және оны нығайту жолдары. – Алматы: Қазақ университеті.
4. Тұрғынбаева Б.Ә. (2021). Мектеп жасындағы балалар арасындағы буллинг және оның психологиялық әсері. – Психология және білім журналы, №3.
5. Suicide Prevention Resource Center. (2023). Youth Suicide Prevention Programs: A Resource Guide.
6. ҚР Білім және ғылым министрлігі. (2022). Білім беру ұйымдарында психологиялық қызмет көрсетудің әдістемелік нұсқаулары.
7. Айкенова, Д. М. Государственная политика по защите прав детей в Казахстане

ҒТАМП 347.965

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ АДВОКАТУРА: ОНЛАЙН ЗАҢ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫ

Төлеген Данияр Бауыржанұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті;
Абдуллаева Бекзат Сапарбекқызы
Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа. Бұл мақалада цифрлық технологиялардың адвокаттық қызметке әсері мен онлайн-заң қызметтерінің дамуы қарастырылады. Бүгінгі таңда құқықтық кеңес беру, құжаттарды дайындау, сот процестеріне қатысу сияқты қызметтер онлайн форматқа көшіп, азаматтар мен бизнес үшін қолжетімді бола түсті. Қазақстанда цифрландыру үрдісі заң саласына да ықпал етіп, қашықтан құқықтық көмек көрсету кең таралуда. Сонымен қатар, мақалада онлайн-заң қызметтерінің артықшылықтары мен кемшіліктері, құқықтық реттеу мәселелері және олардың болашақтағы даму бағыттары талқыланады.

Кілт сөздер: адвокатура, цифрлық технологиялар, онлайн-заң қызметтері, қашықтан құқықтық көмек, құқықтық кеңес беру, заңгерлік қызмет, сот процестері, цифрландыру, құқықтық реттеу, заң қызметтерінің автоматтандырылуы.

Аннотация. Данная статья рассматривает влияние цифровых технологий на адвокатскую деятельность и развитие онлайн-юридических услуг. Сегодня такие услуги, как правовое консультирование, подготовка документов и участие в судебных процессах, переходят в онлайн-формат, что делает их более доступными для граждан и бизнеса. В Казахстане процесс цифровизации также затрагивает сферу права, способствуя распространению дистанционной правовой помощи. В статье обсуждаются преимущества и недостатки онлайн-юридических услуг, вопросы правового регулирования и перспективы их дальнейшего развития.

Ключевые слова: адвокатура, цифровые технологии, онлайн-юридические услуги, дистанционная правовая помощь, юридическое консультирование, адвокатские услуги, судебные процессы, цифровизация, правовое регулирование, автоматизация юридических услуг.

Annotation. This article examines the impact of digital technologies on advocacy and the development of online legal services. Today, services such as legal consulting, document preparation, and participation in court proceedings are shifting to online formats, making them more accessible to citizens and businesses. In Kazakhstan, digitalization is also influencing the legal sector, promoting the expansion of remote legal assistance. The article discusses the advantages and disadvantages of online legal services, legal regulation issues, and prospects for their further development.

Key words: advocacy, digital technologies, online legal services, remote legal assistance, legal consulting, legal services, court proceedings, digitalization, legal regulation, automation of legal services.

Адвокатура – азаматтар мен заңды тұлғаларға құқықтық көмек көрсететін кәсіби институт, оның негізгі міндеті – адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, сондай-ақ сот төрелігінің әділ жүзеге асырылуына жәрдемдесу. Бұл институт тек құқықтық қолдау көрсетіп қана қоймай,

азаматтардың заң алдындағы теңдігін қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылады. Қазақстан Республикасында адвокатураның қызметі “Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы” Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі №176-VI заңымен реттеледі (adilet.zan.kz) [1] Бұл заңда адвокаттардың мәртебесі, олардың құқықтары мен міндеттері, адвокаттық қызметтің ұйымдастырылуы және реттелуі анықталған.

Адвокатура құқық қорғау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады және мынадай негізгі қызметтерді атқарады:

1. Құқықтық кеңес беру – адвокаттар азаматтар мен заңды тұлғаларға құқықтық мәселелер бойынша кеңес береді, заңнама нормаларын түсіндіреді.

2. Сотта өкілдік ету және қорғау – адвокаттар азаматтық, әкімшілік және қылмыстық істер бойынша сот процестеріне қатысып, клиенттің құқықтары мен мүдделерін қорғайды.

3. Құжаттарды дайындау – адвокаттар талап-арыз, келісімшарт, шағым, нотариалдық құжаттар және басқа да заңдық маңызы бар құжаттарды әзірлейді.

4. Медиация және дауларды соттан тыс реттеу – адвокаттар тараптардың келісімге келуіне көмектесіп, дауларды бейбіт жолмен шешуге ықпал етеді.

5. Қылмыстық істер бойынша қорғау – адвокаттар күдіктілер мен айыпталушылардың қорғаныс құқығын қамтамасыз етеді, тергеу және сот процесінде олардың мүдделерін қорғайды.

Бұл функциялар адвокатураның құқықтық жүйедегі маңызды орнын көрсетеді. Ол азаматтардың заңды құқықтарын қорғау механизмін қамтамасыз етіп, сот билігінің әділдігі мен заң үстемдігін сақтауға ықпал етеді. Адвокаттар жоғары кәсіби және этикалық стандарттарға сәйкес әрекет етуі тиіс. Қазақстан Республикасының “Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы” заңы адвокаттың мәртебесін анықтай отырып, оның мынадай құқықтары мен міндеттерін белгілейді:

- Клиенттің мүддесін қорғау және құпиялылықты сақтау.
- Тәуелсіздік принципін ұстану – адвокаттар мемлекеттік органдардан тәуелсіз болуы тиіс.
- Заңды және адал әрекет ету – адвокаттардың қызметі этикалық нормаларға сәйкес келуі керек.
- Кәсіби біліктілікті үнемі жетілдіру – адвокаттар құқықтық өзгерістерден хабардар болып, өз білімдерін үнемі жаңартып отыруы қажет.

Көбімізге белгілі Қазақстанда адвокаттардың қызметін Қазақстан Республикасы Адвокаттар алқасы реттейді. Бұл ұйым адвокаттардың кәсіби этикасын бақылап, олардың құқықтарын қорғауға көмектеседі. Қазақстанда адвокатура институты бірнеше кезеңнен өтті: Алдымен Кеңес дәуірінде адвокатура мемлекеттік құрылым ретінде жұмыс істеді және оның тәуелсіздігі шектеулі болды. Ал тәуелсіздік алғаннан кейін (1991 жылдан бастап) Қазақстан адвокатурасы реформаланып, оның қызметі нарықтық экономика мен демократиялық қоғам қағидаттарына негізделе бастады. Кейін 2018 жылы қабылданған “Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы” заң адвокаттардың құқықтары мен тәуелсіздігін күшейтіп, олардың кәсіби деңгейін арттыруға бағытталды.

Қазіргі кезде Қазақстанда адвокаттар жеке тәжірибе жүргізе алады немесе адвокаттар алқалары мен заңгерлік фирмаларға бірігіп жұмыс істейді. Сонымен қатар, онлайн-заң қызметтерінің дамуы адвокаттардың жұмыс істеу тәсілдеріне өзгерістер әкелді, олар енді қашықтан кеңес беріп, құжаттарды электронды түрде дайындай алады.

Енді осы тұрғыда адвокатураның қоғамдағы маңызы туралы тоқталар болсақ бірнеше айқындықтарды байқауымызға болады. Адвокатура – құқықтық мемлекет қағидаттарын жүзеге асырудың маңызды құралы. Оның қоғамдағы маңызы мынадай аспектілерде көрінеді:

1. Құқықтық қорғау – адвокаттар азаматтардың заңды құқықтары мен бостандықтарын қорғау арқылы әділ сот жүйесінің жұмыс істеуіне ықпал етеді.
2. Заң үстемдігін қамтамасыз ету – адвокатура құқықтық дауларды шешуге қатысып, азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға көмектеседі.
3. Әлеуметтік әділдік – адвокаттар халықтың барлық топтарына құқықтық көмек көрсете отырып, заң алдындағы теңдікті қамтамасыз етеді.
4. Экономикалық тұрақтылық – бизнес құрылымдары үшін адвокаттардың рөлі маңызды, өйткені олар кәсіпкерлік қызметтің заңдылығын қамтамасыз етіп, коммерциялық дауларды шешуге көмектеседі.

Қазақстанда цифрландыру процесі мемлекеттік деңгейде қарқынды жүзеге асырылуда. 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық қауіпсіздік және байланыс инфрақұрылымын дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың тұжырымдамасы қабылданды. Бұл тұжырымдама цифрлық технологияларды енгізу арқылы әртүрлі салаларда, соның ішінде құқықтық қызметтерде тиімділікті арттыруды көздейді. Мемлекет заң қызметтерінің заманауи талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін электрондық ресурстарды жетілдіруге басымдық беруде. [2]

Қазақстандық адвокатураны дамытудың 2022-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасында цифрлық технологияларды енгізу маңызды бағыттардың бірі ретінде белгіленген. Бұл құжатта адвокаттардың кәсіби қызметін жетілдіру және азаматтарға көрсетілетін заң көмегінің сапасын арттыру мақсатында цифрлық шешімдерді қолдану қажеттілігі атап өтіледі. Қазақстанда бұл процесті жүзеге асыру үшін бірқатар заңнамалық реформалар жүргізілуде. Соның ішінде “Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы” ҚР Заңына өзгерістер енгізіліп, адвокаттардың цифрлық құралдарды қолдану мүмкіндігі кеңейтілді. [3]

Қазіргі таңда Қазақстанда цифрлық заң қызметтері белсенді дамып келеді. Egov.kz порталы арқылы азаматтарға онлайн-кеңес беру, құжаттарды қашықтан рәсімдеу, заңгерлік қызметтерді автоматтандыру секілді мүмкіндіктер ұсынылуда. Сонымен қатар, e-Sud жүйесі енгізіліп, азаматтардың сотқа жүгіну процедурасын жеңілдетуге жағдай жасалды. Бұл жүйе арқылы электрондық түрде талап-арыз беру, сот құжаттарын онлайн қарау және адвокаттардың клиенттері атынан құжаттарды рәсімдеу процестері цифрлық форматқа көшірілді. Бұдан бөлек, “Әйтеке” виртуалды заңгерлік көмекшісі жасанды интеллект негізінде азаматтарға құқықтық мәселелер бойынша автоматтандырылған кеңес беруді іске қосты. Цифрландыру дәуірінде адвокаттық қызметтің жаңа формалары пайда болуда. Онлайн-консультациялар, электрондық құжат айналымы және қашықтықтан сот процестеріне қатысу мүмкіндіктері кеңейіп келеді. Бұл үрдістер адвокаттардың жұмысын жеңілдетіп, азаматтардың құқықтық көмекке қолжетімділігін арттыруда. Жасанды интеллект пен үлкен деректерді талдау мүмкіндіктері заңгерлерге құқықтық зерттеулер жүргізу, заңнамалық өзгерістерді бақылау және сот тәжірибесін талдау процестерін жеңілдетуге көмектесуде.

Халықаралық тәжірибені зерттеу цифрлық дәуірдегі жетекші елдердің технологиялық және инновациялық дамуында заңнамалық өзгерістердің маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Мысалы, АҚШ пен Еуропада онлайн-заң қызметтерін ұсынатын платформалар кеңінен қолданылады. LegalZoom, Rocket Lawyer сияқты сервистер арқылы клиенттер заңгерлерден онлайн-кеңес алып, құқықтық құжаттарды дайындай алады. Қазақстанда да осыған ұқсас бастамалар қолға алынуда. Adal Komek, Atameken Services сияқты цифрлық платформалар құқықтық кеңес беруді автоматтандыру арқылы халықтың құқықтық көмекке қолжетімділігін арттыруға үлес қосуда. Қазақстанда адвокатураның цифрлық дамуы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Цифрлық технологияларды енгізу арқылы құқықтық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі артып, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғау жүйесі жетілдіріледі. Бұл өзгерістер заңгерлік кәсіптің жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етіп, сот төрелігінің ашықтығы мен қолжетімділігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, цифрлық адвокатура клиенттер үшін уақыт пен қаржылық шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Бірақ, бұл процестер

адвокаттық құпиялылықты сақтау, деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және құқықтық жауапкершілік мәселелерін реттеуді қажет етеді. Осыған байланысты, Қазақстанда заң қызметтерінің цифрлық трансформациясын тиімді жүзеге асыру үшін заңнамалық және техникалық инфрақұрылымды одан әрі дамыту маңызды.

Енді осы тұрғыда цифрлық адвокатураның артықшылықтары мен кемшіліктері туралы айтар болсақ, оның артықшылықтары:

1. Қолжетімділік пен уақыт үнемдеу

Цифрлық технологиялардың енгізілуі азаматтарға құқықтық көмек алу процесін жеңілдетеді. Онлайн-консультациялар мен электрондық сот процестерінің арқасында азаматтар адвокаттардың көмегіне жүгіну үшін кеңсеге бармай-ақ, уақыт пен қаржыны үнемдей алады.

2. Құжат айналымының автоматтандырылуы

Электрондық құжат айналымының дамуы заңгерлерге қағазбастылықтан арылуға көмектеседі. Электронды форматтағы құжаттарды өңдеу, сақтау және сот органдарына жіберу процестері жеңілдейді. Бұл процестер әсіресе e-Sud, Egov.kz және Adal Komek платформаларында тиімді жүзеге асырылуда.

3. Жасанды интеллект пен деректерді талдау мүмкіндігі

Заң саласында жасанды интеллект технологияларын пайдалану құқықтық құжаттарды жылдам өңдеуге, заң нормаларын талдауға және сот шешімдеріне болжам жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, кейбір халықаралық заң платформалары заңгерлерге істерді автоматтандырылған түрде талдауға көмектеседі.

4. Сот төрелігінің ашықтығы

Цифрлық технологиялар сот процестерінің ашықтығын қамтамасыз етеді. Онлайн режимде сот отырыстарына қатысу, сот шешімдерінің деректер базасын еркін қарау және істердің қаралу барысын бақылау мүмкіндігі халықтың құқықтық жүйеге деген сенімін арттырады.

5. Қашықтықтан жұмыс істеу мүмкіндігі

Адвокаттар мен заңгерлер өз клиенттеріне қызмет көрсетуде географиялық шектеулерден арылуда. Бұл әсіресе шалғай аудандардағы азаматтар үшін өте тиімді, себебі олар білікті заң көмегін қашықтан ала алады.

Кемшіліктері:

1. Құпиялылық пен деректер қауіпсіздігіне байланысты тәуекелдер

Онлайн заң қызметтері азаматтардың жеке деректерін жинайды, сақтайды және өңдейді. Бұл кибершабуылдар мен ақпараттың таралып кету қаупін тудырады. Қазақстанда “Дербес деректер және оларды қорғау туралы” заң болғанымен, хакерлік шабуылдардың алдын алу әлі де өзекті мәселе болып отыр.

2. Цифрлық теңсіздік

Барлық азаматтар цифрлық технологияларды бірдей деңгейде пайдалана алмайды. Кейбір адамдардың интернетке немесе қажетті құрылғыларға қолжетімділігі шектеулі болуы мүмкін. Әсіресе ауылдық жерлердегі халықтың цифрлық сауаттылығы қала тұрғындарымен салыстырғанда төмен.

3. Адвокат пен клиент арасындағы тікелей қарым-қатынастың төмендеуі

Онлайн заң қызметтері дәстүрлі кездесулерді алмастыра алғанымен, кей жағдайларда адвокат пен клиенттің бетпе-бет қарым-қатынасы маңызды рөл атқарады. Әсіресе күрделі істерде сенімді байланыс орнату қиын болуы мүмкін.

4. Жасанды интеллекттің құқықтық қателіктерге ұшырауы

Қазіргі таңда жасанды интеллект заңгерлік мәселелерді талдауда және шешім ұсынуда көмектесе алады, бірақ оның қателік жіберу ықтималдығы бар. Кейбір заңдық жағдайларды түсіну үшін адамның тәжірибесі мен логикалық ойлауы қажет.

5. Заңнаманың артта қалуы

Қазақстанда цифрлық заңгерлік қызметтерге байланысты заңнамалық база толық жетілдірілмеген. Жаңа технологияларды енгізу жылдам болғанымен, оларды реттейтін құқықтық нормалар кешігіп қабылдануда. Мысалы, қашықтан адвокаттық кеңес беру және жасанды интеллектті заңгерлік қызметте пайдалану мәселелері заң жүзінде нақты реттелмеген.

Цифрлық адвокатураның болашағы жаңа технологиялардың дамуымен және құқықтық инфрақұрылымның жетілдірілуімен тығыз байланысты. Қазақстандағы цифрлық заң қызметтері әлі де даму кезеңінде болғанымен, халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, болашақта бірқатар маңызды өзгерістер мен жаңа мүмкіндіктер күтілуде.

Біріншіден, жасанды интеллект пен автоматтандырылған заң қызметтерін кеңінен қолдану күтілуде. Қазіргі таңда АҚШ пен Еуропа елдерінде LegalZoom, DoNotPay, Rocket Lawyer сияқты платформалар заң қызметтерін автоматтандыру арқылы халыққа қолжетімді құқықтық көмек көрсетуде. Қазақстанда осындай жүйелерді дамыту үшін жасанды интеллектке негізделген заңгерлік кеңес беру платформаларын жетілдіру маңызды. Жасанды интеллект заңгерлік құжаттарды жылдам өңдеуге, сот шешімдерін талдауға және құқықтық тәуекелдерді болжауға көмектеседі. Ал *екіншіден*, блокчейн технологияларын енгізу заң қызметтерінің қауіпсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз етеді. Смарт-келісімшарттар (Smart Contracts) арқылы автоматтандырылған келісімдер жасау және олардың орындалуын бақылау мүмкіндігі артады. Бұл технология жылжымайтын мүлік мәмілелерінде, корпоративтік келісімдерде және нотариаттық қызметтерде кеңінен қолданылуы мүмкін. *Үшіншіден*, онлайн сот процестері мен қашықтықтан заң қызметтерін көрсету жүйелері жетілдірілуі тиіс. Қазақстанда e-Sud платформасы арқылы онлайн сот отырыстары өткізілгенімен, оны одан әрі дамыту қажет. [4] Келешекте виртуалды сот процестерін ұйымдастыру, құқықтық дауларды онлайн шешу және адвокаттардың қашықтықтан жұмыс істеуін заңнамалық тұрғыда бекіту маңызды қадамдардың бірі болмақ. *Төртіншіден*, халықтың заң қызметтеріне тең қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін цифрлық теңсіздік мәселесін шешу қажет. Әсіресе ауылдық аймақтарда интернетке қолжетімділікті жақсарту, цифрлық сауаттылықты арттыру және тегін онлайн заң көмегін кеңейту мәселелеріне ерекше назар аудару керек. *Бесіншіден*, заңнамалық базаны жетілдіру цифрлық адвокатураны дамытуда басты рөл атқарады. Бүгінде Қазақстанда онлайн заң көмегін көрсету, қашықтан сот процестеріне қатысу және жасанды интеллектті құқықтық қызметте пайдалану мәселелері әлі де

толық реттелмеген. Сондықтан жаңа технологияларды ескере отырып, құқықтық нормаларды жаңарту маңызды.

Төбедегі айтылған мәселелерді түйіндей келе, цифрлық адвокатура Қазақстанның құқықтық қызмет көрсету жүйесін жаңа деңгейге көтеру құралы ретінде айтарлықтай маңызға ие. Мемлекеттік бағдарламалар мен заманауи технологиялардың, атап айтқанда eGov.kz, e-Sud, және Әйтеке виртуалды заңгерлік көмекшісі сияқты платформалардың енгізілуі құқықтық қызметтердің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыруда үлкен рөл атқаруда. Бұл өзгерістер азаматтарға заң көмегіне тез және ыңғайлы қол жеткізуге, сот процестерінің ашықтығы мен әділдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе LegalTech платформаларының дамуына сүйене отырып, Қазақстандағы цифрлық адвокатураның болашағы зор екендігі айқын. Алайда, цифрландыру үрдісі бірқатар қиындықтар мен тәуекелдерге де жол ашады. Деректер қауіпсіздігі, жеке құпиялылықты қамтамасыз ету, сондай-ақ заңнамалық реттеудің заманауи талаптарға сәйкес жетілдірілуі – бұл бағыттағы басты мәселелер болып табылады. Сонымен қатар, ауылдық жерлердегі цифрлық теңсіздік, интернет инфрақұрылымының дамымауы және халықтың цифрлық сауаттылығының төмендігі де назардан тыс қалмауы тиіс.

Осыған байланысты, цифрлық адвокатураның әрі қарай дамуын қамтамасыз ету үшін келесі ұсыныстарды енгізуді ұсынамын:

1. Жасанды интеллект пен автоматтандыруды интеграциялау

- Заңгерлік қызметтерді автоматтандыру арқылы құжаттарды өңдеу, сот шешімдерін талдау және құқықтық кеңес беру процестерін оңтайландыру.

- AI технологиясын пайдалану арқылы адвокаттардың рутинді тапсырмаларын жеңілдетіп, күрделі істерге көбірек назар аудару мүмкіндігін арттыру.

2. Блокчейн технологиясын енгізу

- Құжаттардың түпнұсқалығын, сенімділігін және ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында смарт-келісімшарттарды және блокчейн жүйесін енгізу.

- Заңгерлік қызметтерде алаяқтықтың алдын алу және деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған инновациялық шешімдерді дамыту.

3. Онлайн сот процестерін және қашықтықтан заң қызметтерін жетілдіру

- e-Sud жүйесінің функционалдылығын толықтыру және виртуалды сот отырыстарын ұйымдастыруды дамыту арқылы сот процесінің ашықтығы мен қолжетімділігін арттыру.

- Онлайн заң кеңес беру платформаларының ауқымын кеңейту, азаматтарға құқықтық көмек көрсету қызметтерін одан әрі жеңілдету.

4. Заңнамалық реттеуді жаңғырту

- Цифрлық адвокатура мен құқықтық қызмет көрсету саласындағы жаңа технологияларды ескере отырып, заңнамалық базаны жаңарту.

- Онлайн заң қызметтерін көрсету, деректердің қауіпсіздігі және жасанды интеллектті қолдану мәселелерін нақты және тиімді реттейтін нормативтік құжаттар қабылдау.

5. Цифрлық теңсіздікті жою және халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру

- Әсіресе ауылдық аймақтарда интернет инфрақұрылымын дамытуға көңіл бөлу, заманауи техникалық құралдар мен байланыс мүмкіндіктерін кеңейту.
- Халық арасында цифрлық сауаттылықты арттыру, құқықтық қызметтерді онлайн түрде пайдалану бойынша ақпараттық науқандар жүргізу.

Қорытындылай келе, цифрлық адвокатураның дамуы құқықтық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін арттырып, азаматтардың құқықтарын қорғауда жаңа серпіліс әкеледі. Жоғарыда аталған ұсыныстардың тиімді жүзеге асырылуы заңгерлік қызметтерді заманауи стандарттарға сәйкестендіріп, құқықтық мемлекет қағидаттарын нығайтуға ықпал етеді. Осы бағыттағы реформалар мен инновациялық шешімдер құқықтық саладағы өзгерістерді жеделдетіп, Қазақстанда әділ сот төрелігі мен ашық құқықтық жүйені қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. “Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы” Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі №176-VI заңы;
2. 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы;
3. “Цифрландыру дәуіріндегі адвокаттық қызмет: ізденіс пен іркіліс” мақаласы;
4. e-Sud – Электрондық сот төрелігі жүйесі – ҚР Жоғарғы Сотының ресми сайты: www.sud.kz .

ҒТАМП 004.056

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ КИБЕРҚАУІПСІЗДІГІ

Темірбекқызы Аружан

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Саниязова Еркемай

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа. Бұл мақалада кәмелетке толмағандардың киберқауіпсіздігі мәселелері қарастырылады. Балалардың интернеттегі қауіптері, кибербуллинг, фишинг және зиянды контентке ұшырау қаупі зерттеледі. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмағандарды кибершабуылдардан қорғауға

бағытталған заңнамалық шаралар мен халықаралық тәжірибелер талданады. Ата-аналар мен мұғалімдерге арналған практикалық ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: Кәмелетке толмағандар, киберқауіпсіздік, кибербуллинг, фишинг, интернет қауіптері, заңнамалық қорғау, цифрлық қауіпсіздік, балаларды қорғау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы кибербезопасности несовершеннолетних. Исследуются интернет-угрозы для детей, такие как кибербуллинг, фишинг и риск воздействия вредоносного контента. Также анализируются законодательные меры защиты несовершеннолетних от кибератак в Республике Казахстан и международный опыт. Приводятся практические рекомендации для родителей и педагогов.

Ключевые слова: Несовершеннолетние, кибербезопасность, кибербуллинг, фишинг, интернет-угрозы, законодательная защита, цифровая безопасность, защита детей.

Annotation. This article examines the issues of cybersecurity for minors. It explores online threats for children, including cyberbullying, phishing, and exposure to harmful content. The article also analyzes legislative measures to protect minors from cyberattacks in the Republic of Kazakhstan and international practices. Practical recommendations for parents and educators are provided.

Key words: Minors, cybersecurity, cyberbullying, phishing, online threats, legislative protection, digital safety, child protection.

Қазіргі цифрлық дәуірде интернеттің балалар мен жасөспірімдер өміріндегі рөлі айтарлықтай артып келеді. Білім алудан бастап ойын-сауыққа дейінгі көптеген қызмет түрлері онлайн ортада жүзеге асырылады. Балалар әлеуметтік желілерде қарым-қатынас жасап, бейнежазбалар көреді, ойын ойнайды және жаңа ақпарат алады. Дегенмен, интернеттің шексіз мүмкіндіктерімен қатар, көптеген қауіп-қатерлер де бар. Кәмелетке толмағандар кибербуллингке (онлайн қорлау), фишингке (жеке мәліметтерді ұрлау), зиянды контентке (зорлық-зомбылық, есірткі, экстремизм) тап болуы мүмкін. Сонымен қатар, интернет алаяқтары балаларды өз мақсатына пайдалануы ықтимал. Қазақстан мен әлем елдері бұл мәселеге ерекше назар аударып, киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған түрлі заңнамалық және техникалық шараларды қабылдауда.

Қазіргі кезде кәмелетке толмаған жасөспірімдер түрлі алаяқтарға алданып қалып жатады. Оның себептері де қаншама соның бірі осы кибербуллингке тоқталсақ. Кибербуллинг – қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі. Әлеуметтік желілер, мессенджерлер, онлайн ойындар – барлығы да жасөспірімдердің қарым-қатынас жасайтын негізгі алаңына айналды. Бірақ дәл осы ортада кейбіреулер психологиялық қысым көріп, қудалауға ұшырайды. Егер бұрын буллинг тек мектеп қабырғасында болса, қазір ол баланың үйіне де еріп келеді. Интернеттегі қорлау, мазақтау, жеккөрінішті пікірлер, жеке мәліметтерді жариялау – осының барлығы кибербуллингтің бір түрі. Ең қиыны – бала бұдан қашып құтыла алмайды. Егер мектепте немесе көшеде біреуді қорласа, ол белгілі бір уақытта тоқтауы мүмкін. Бірақ интернетте бәрі өзгеше. Кез келген уақытта, тіпті түнде де, бейтаныс біреу балаға теріс пікір жаза алады.

Кибербуллингтің салдары қандай?

- Бұл жай ғана интернеттегі ұрыс-керіс деп қарауға болмайды. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, кибербуллингке ұшыраған жасөспірімдерде стресс, депрессия, үрей сияқты психологиялық проблемалар пайда болады. Кейбір балалар өзіне-өзі қол жұмсау туралы ойлай бастайды. Себебі олар өздерін жалғыз сезінеді, ешкім көмектесе алмайтындай көрінеді.

Неге кибербуллинг кең таралып кетті?

- Біріншіден, интернет анонимдік мүмкіндіктер береді. Кейбір адамдар экранның ар жағында отырып, өздерін жазасыз сезінеді. Олар айқайлап, қорлап, мазақтап, өздерінің ашуын басқаларға төгеді. Ал жәбірленушінің оған қарсы жауап беруі қиын. Екіншіден, біздің қоғамда бұл мәселе әлі толық талқыланбай келеді. Балалар “Кибербуллингке тап болсаң, жай ғана мән берме” деген кеңесті жиі естиді. Бірақ бұл дұрыс емес. Қорлау, кемсіту, мазақтау – ешқашан қалыпты нәрсе болмауы керек.

Не істеу керек?

- Ең алдымен, ата-аналар мен мұғалімдер балалармен ашық сөйлесуі қажет. Егер бала интернетте біреуден қысым көрсе, ол үнсіз қалмай, үлкендерден көмек сұрау керектігін білуі тиіс. Сонымен қатар, әлеуметтік желілер де жауапкершілікті арттыруы керек. Көптеген платформаларда кибербуллингке қарсы механизмдер бар, бірақ олар әрдайым тиімді емес. Кибербуллинг – жай ғана “онлайн жанжал” емес, бұл шынайы өмірдегі зорлық-зомбылықтың бір түрі. Сондықтан қоғам бұл мәселені ашық талқылап, оны шешу жолдарын іздеуі қажет. Бала өзіне қысым жасалғанын білген кезде, ол жалғыз емес екенін сезінуі керек. Ал біз, ересектер, оған қолдау көрсетуіміз керек. [1]

Кәмелетке толмағандарды киберқауіптерден қорғау Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде ерекше назарға алынған. Бұл бағытта бірнеше заңнамалық актілер қабылданып, балалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында құқықтық және техникалық шаралар жүзеге асырылуда.

1. ҚР Конституциясы. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 ж.) әрбір азаматтың жеке өміріне қол сұғылмаушылықты және жеке деректерінің қорғалуын қамтамасыз етеді.

• 18-бап: “Әркімнің жеке өміріне, өзінің және отбасының құпиясына қол сұғылмауына, ар-намысы мен абыройының қорғалуына құқығы бар.” [2] Бұл норма кәмелетке толмағандардың интернеттегі құқықтарын да қамтиды, яғни олардың жеке мәліметтері заңсыз жиналмауы және таратылмауы тиіс.

2. “Баланың құқықтары туралы” ҚР Заңы. 2002 жылы қабылданған “Баланың құқықтары туралы” Заң кәмелетке толмағандардың өмір сүру, даму, қорғалу және білім алу құқықтарын бекітеді.

• 36-бап: Баланы денсаулығына, адамгершілік және рухани дамуына қауіп төндіретін ақпараттан қорғау. [3] Бұл бап балаларды зиянды контенттен (зорлық-зомбылық, экстремизм, суицид насихаты және т.б.) қорғауға бағытталған.

3. “Дербес деректер және оларды қорғау туралы” ҚР Заңы. Кәмелетке толмағандардың жеке мәліметтерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін 2013 жылы “Дербес деректер және оларды қорғау туралы” ҚР Заңы қабылданды.

- 6-бап: Жеке деректерді жинау тек деректер субъектісінің келісімімен жүргізілуі тиіс.

- 7-бап: Дербес деректерді қорғау шаралары, оның ішінде рұқсатсыз қол жеткізуден қорғау қарастырылған. Бұл заң интернеттегі балалардың жеке ақпаратының таралуына жол бермеуге бағытталған. [4]

4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс (ҚР ӘҚБтК). 2023 жылғы өзгерістер бойынша, буллинг пен кибербуллингке қарсы күресті күшейту үшін кодекске жаңа баптар енгізілді:

- 127-2-бап: Кәмелетке толмаған адамды жәбірлеу (буллинг, кибербуллинг). Бірінші рет құқық бұзғандарға – ескерту немесе 10 АЕК мөлшерінде айыппұл салынады. Қайталанған жағдайда – 30 АЕК мөлшерінде айыппұл қарастырылған. [5]

5. ҚР Қылмыстық кодексінен осы мәселе бойынша алдын алу мақсатында баптар қарастырылған.

274-бап: *Көрінеу жалған ақпарат тарату*: Балаларға зиян келтіруі мүмкін жалған ақпарат тарату қылмыстық жауапкершілікке әкеледі.

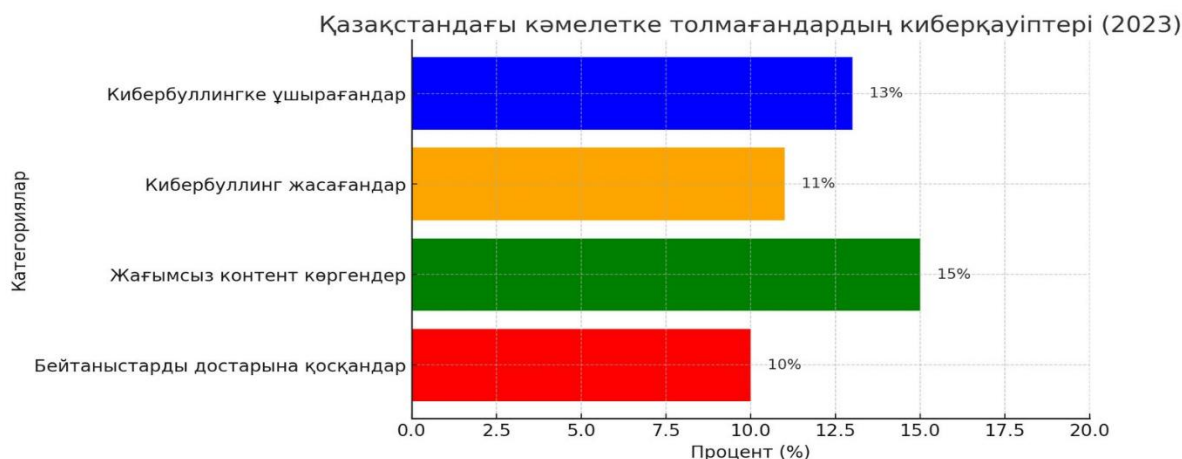
311-бап: *Порнографиялық материалдарды тарату*: Кәмелетке толмағандарға қатысты порнографиялық материалдарды өндіру, тарату бас бостандығынан айыруға әкеледі. [6]

6. “Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидалары”. [7] 2022 жылы қабылданған бұл нормативтік акт мектептерде буллингтің алдын алу шараларын міндеттейді.

- Мектеп әкімшілігіне буллинг жағдайларын тіркеу, алдын алу бағдарламаларын жүргізу жүктелген.

- Психологтар мен әлеуметтік педагогтарға балалардың кибербуллингтен зардап шекпеуі үшін психологиялық қолдау көрсету міндеттелген.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандарды киберқауіптен қорғау заңнамалық деңгейде кешенді түрде қарастырылған. Конституция, арнайы заңдар, ӘҚБтК және Қылмыстық кодекс негізінде балалардың киберқауіпсіздігі қамтамасыз етіледі. Алайда, құқықтық нормаларды тиімді жүзеге асыру үшін ата-аналар, білім беру ұйымдары және құқық қорғау органдары бірлесіп жұмыс істеуі қажет.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандардың киберқауіптері: 2023 жылғы зерттеу нәтижелері. 2023 жылы Қазақстанда жүргізілген зерттеулер балалардың интернеттегі қауіп-қатерлерге жиі ұшырайтынын көрсетті. Бұл зерттеулер ЮНИСЕФ, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі және басқа да халықаралық ұйымдардың деректеріне негізделген. [8]

1. Кибербуллинг және оның таралуы

Зерттеуге сәйкес, Қазақстандағы мектеп оқушыларының 13%-ы кибербуллингтің құрбаны болған. Бұл дегеніміз, әрбір сегізінші бала интернеттегі қорқыту, мазақтау немесе кемсітушілікке ұшыраған. Сонымен қатар, 11%-ы (әрбір тоғызыншы оқушы) өздері кибербуллинг әрекеттеріне қатысқан, яғни басқа адамдарды мазақтап, психологиялық қысым көрсеткен.

2. Жағымсыз контентпен кездесу

Балалардың 15%-ы күнделікті интернетте зиянды немесе жас ерекшелігіне сай келмейтін контентпен бетпе-бет келеді. Бұл контент зорлық-зомбылық, жалаңаш суреттер, есірткі немесе өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтін материалдар болуы мүмкін.

3. Бейтаныс адамдармен байланыс

Интернеттегі алаяқтық пен қауіптердің бірі – белгісіз адамдармен байланыс орнату. Зерттеу нәтижесінде балалардың 10%-ы бейтаныс адамдарды достар қатарына қосқан. Бұл олардың жеке ақпараттарының таралуына және интернет алаяқтарының құрбаны болуына әкелуі мүмкін.

✓ *Зерттеу қорытындысы:* 2023 жылғы бұл мәліметтер интернеттегі қауіптердің балалар үшін өте өзекті мәселе екенін көрсетеді. Сондықтан, балалардың интернеттегі қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ата-аналарға, мұғалімдерге және мемлекеттік органдарға бірлесіп әрекет ету қажет. Бұған заңнамалық шараларды күшейту, киберқауіпсіздік бойынша білім беру және балаларға арналған қауіпсіз интернет құралдарын дамыту жатады.

Осы айтылған мәліметтерді түйіндей келе қорытындылағым келеді. Цифрлық дәуірде кәмелетке толмағандардың киберқауіпсіздігі – қоғам үшін маңызды әрі күрделі мәселе. Балалардың интернетті белсенді пайдалануы олардың білім алуына, шығармашылық қабілеттерін дамытуына мүмкіндік берсе де, түрлі киберқауіптерге ұшырау қаупін арттырады. Зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдердің айтарлықтай бөлігі кибербуллингке, жеке мәліметтердің таралуына, интернет алаяқтарға, зиянды контентке немесе онлайн қудалауға ұшырауда. Қазақстанда бұл мәселені шешу үшін заңнамалық және техникалық шаралар қабылданып жатқанына қарамастан, жағдай әлі де алаңдатарлық. Құқықтық база бар болғанымен, оны жетілдіру, қадағалау механизмдерін күшейту және балалардың цифрлық сауаттылығын арттыру қажет. Сонымен қатар, ата-аналар, білім беру ұйымдары мен интернет платформалар ортақ жауапкершілік алып, кешенді шешімдер ұсынуы тиіс.

1. Киберқауіптер жылдан жылға күрделене түсуде. Балалар интернетте бұрынғыдан да ұзақ уақыт өткізіп, түрлі қауіптерге жиі ұшырауда.

2. Кибербуллинг – ең үлкен проблемалардың бірі. Оның психологиялық және әлеуметтік салдары ауыр.

3. Жеке мәліметтердің таралуы – үлкен қатер. Балалардың өздері жеке ақпараттарын ашық қалдырып, алаяқтардың құрбанына айналуы жиі кездеседі.

4. Заңдар бар, бірақ олардың орындалуын бақылау жеткіліксіз. Қазақстанда киберқауіпсіздікке қатысты заңнамалар болғанымен, оларды жүзеге асыруда әлсіздік байқалады.

5. Ата-аналар мен мұғалімдер жеткілікті деңгейде ақпараттандырылмаған. Балаларды интернет қауіптерінен қорғауда ата-аналар мен мұғалімдердің рөлі маңызды, бірақ олардың цифрлық сауаттылығы кейде жеткіліксіз.

Осы тұрғыда мен өзімнің ерекше және тиімді ұсыныстарымды ұсынғым келеді.

“Цифрлық қауіпсіздік” пәнін мектеп бағдарламасына енгізу.

- Балаларға интернеттегі қауіптер, өзін-өзі қорғау әдістері, фишингтік шабуылдар, дербес мәліметтердің қауіпсіздігі туралы оқыту.

- Сабақты қызықты әрі интерактивті ету үшін ойын элементтерін пайдалану.

Ата-аналарға арналған “Киберқауіпсіздік” тренингтерін ұйымдастыру.

- Ата-аналар балалардың интернеттегі әрекеттерін бақылау әдістерін, зиянды контентті сүзгілеуді және кибербуллингтің алдын алу жолдарын үйренуі керек.

- Арнайы веб-платформалар мен мобильді қосымшалар арқылы тренингтер ұйымдастыру.

Балаларға арналған қауіпсіздік чат-боттарын жасау.

- Бұл чат-боттар жасанды интеллект көмегімен балаларға киберқауіптерді анықтауға көмектесіп, қажетті кеңестер бере алады.

Әлеуметтік желілерде киберқауіпсіздік ережелерін сақтау бойынша қатаң талаптар енгізу.

- TikTok, Instagram, YouTube сияқты платформалар балаларға арналған қауіпсіздік шараларын күшейтуі тиіс.

- Балалардың жеке мәліметтерін қорғау үшін автоматтандырылған сүзгілерді енгізу.

Құқықтық базаны жетілдіру және мониторингті күшейту.

- Кибербуллингке қарсы заңдарды қатаңдату және оны бақылау механизмдерін күшейту.

- Балаларға қатысты интернеттегі заңбұзушылықтарды анықтайтын мониторинг жүйесін енгізу.

“Киберқауіпсіздік орталығын” құру.

- Балаларға арналған шұғыл көмек көрсету орталығын іске қосу.

- Ата-аналар, мұғалімдер және балалар интернеттегі қауіптер туралы хабарлап, мамандардан нақты кеңес ала алатын арнайы платформа жасау.

Кәмелетке толмағандардың киберқауіпсіздігі – тек мемлекеттің ғана емес, ата-аналар, мектептер, интернет компаниялар мен бүкіл қоғамның ортақ жауапкершілігі. Балаларды интернет кеңістігінде қорғау үшін құқықтық, техникалық және білім беру шараларын кешенді түрде жүзеге асыру қажет. Егер жоғарыда аталған шаралар толық іске асырылса, Қазақстанда балалардың

интернеттегі қауіпсіздігі айтарлықтай жақсарып, оларды онлайн кеңістікте кездесетін қатерлерден қорғауға мүмкіндік туады. Бұл – ел болашағы үшін маңызды қадам.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. UNICEF (ЮНИСЕФ) 2019 жылы жүргізген сауалнамалық зерттеуі
2. 1995 жылы 30 тамызда қабылданған ҚР Конституция / 18 бап
3. 2002 жылы қабылданған “Баланың құқықтары туралы” ҚР Заңы / 36 бап
4. “Дербес деректер және оларды қорғау туралы” ҚР Заңы / 6,7 баптар
5. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс (ҚР ӘҚБтК) / 127-2 бап
6. ҚР Қылмыстық кодексі / 274, 311 баптар;
7. “Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидалары”
8. «Kazakhstan Kids Online» зерттеуі (2023 жыл).

ҒТАМР: 10.01.39

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САНА ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қалиева Айғаным Болатбекқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Муйденова Алия Калжановна

Заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа: Бұл мақалада жастар мен сыбайлас жемқорлық мәселесі қарастырылады. Жастардың «блат» пен таныстық арқылы мәселе шешу үрдісі талданып, оның қоғамға тигізетін әсері сипатталады. Сонымен қатар, жастардың құқықтық сауаттылығының маңызы мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың қалыптасу жолдары қарастырылған. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламалар мен Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс- қимыл агенттігінің рөліне тоқталып, олардың жастар арасындағы жемқорлықты азайтудағы маңыздылығы талданады. Жастардың бұл мәселеге көз қарасы, олардың заң үстемдігін қамтамасыз етудегі рөлі және саналы таңдау жасаудың маңыздылығы мақалада ерекше назарға алынады.

Кілт сөздер: Жемқорлық, мемлекеттік орган, мемлекеттік бағдарламалар, жастар, жемқорлыққа қарсы сана, «блат», пара, сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі, әділеттілік пен адалдық, құқықтық сауаттылық, заң үстемдігі.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема молодежи и коррупции. Анализируется тенденция решения вопросов через «блат» и знакомства среди молодежи, а также описывается ее влияние на общество. Кроме того, изучается значение правовой грамотности молодежи и пути формирования антикоррупционного сознания. Особое внимание уделяется антикоррупционным программам в Казахстане и роли Агентства по противодействию коррупции в снижении уровня коррупции среди молодежи. Рассматривается отношение молодежи к данной проблеме, их роль в обеспечении верховенства закона и важность осознанного выбора.

Ключевые слова: Коррупция, государственный орган, государственные программы, молодежь, антикоррупционное сознание, «блат», взятка, антикоррупционная стратегия, Агентство по противодействию коррупции, справедливость и честность, правовая грамотность, верховенство закона.

Abstract: This article examines the issue of youth and corruption. It analyzes the trend of solving problems through «blat» and personal connections among young people and describes its impact on society. In addition, the importance of youth legal literacy and the ways of forming anti-corruption consciousness are explored. Special attention is given to anti-corruption programs in Kazakhstan and the role of the Anti-Corruption Agency in reducing corruption among young people. The article also considers youth attitudes toward this issue, their role in ensuring the rule of law, and the importance of making a conscious choice.

Keywords: Corruption, government body, government programs, youth, anti-corruption consciousness, «blat», bribery, anti-corruption strategy, Anti-Corruption Agency, justice and integrity, legal literacy, rule of law.

Сыбайлас жемқорлық — бүгінгі таңда көптеген елдерде кеңінен бел алып қоғамдық қауіпсіздікке қатер төндірген қылмыстың бірі. Оның кез келген көріністері қоғамның барлық саласына өзінің келеңсіз әсерін тигізеді. Ал осы көріністерді туындатқан салдарлар мемлекеттік үдерістің қарышты дамуына кедергі келтіріп қана қоймай, сондай-ақ, мемлекет билігінің беделіне нұқсан келтіреді. Құқықтық демократиялық мемлекет құрудың принциптерін бұзып ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне нақты қауіп туғызады.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚР Заңының 23-бабына сәйкес: Жұртшылықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға қатысуы жеке тұлғалар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де заңды тұлғалар сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл кезінде мынадай шаралар қолданады: өздеріне мәлім болған сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау фактілері туралы Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен хабарлау; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша заңнама мен құқық қолдану практикасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізу; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға қатыса алуы жатады [1].

Сыбайлас жемқорлық - әлеуметтік әділеттілікке, заң үстемдігіне және елдің дамуына тікелей қауіп төндіретін құбылыс. Ол тек мемлекеттік органдарда ғана емес, білім беру, медицина, бизнес, құқық қорғау жүйесі және басқа да салаларда

кездеседі. Жемқорлық жайлаған қоғамда адал еңбек бағаланбайды, ал «блат» пен пара арқылы жетістікке жету қалыпты жағдайға айналады. Мұндай жүйе халықтың сенімін төмендетіп, прогресті тежейді. Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Кемелұлы Тоқаев: «Сыбайлас жемқорлықтың себебі мен шарттарын жоймай онымен күресу, бұл - жел диірменімен алысу. Халық әлдебір шенеуніктің немесе басшының жай жауапкершілікке тартылғанын көріп қана қоймай, ол жұмыс істеген мемлекеттік мекемеде енді мұндай жағдайдың қайталанбайтынын дәлелдейтін түбегейлі өзгерістердің орын алғанына куә болуы керек. Әзірге мен мұндай кешенді және түбегейлі жұмысты көріп отырған жоқпын», - деп атап көрсетті [2].

Заңсыз әрекеттермен қоғамдық ортаның және мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, дара кәсіпкерлердің, азаматтардың қызмет етуіне қатер төндіретін қауіпті дертті болдырмаудың тетігі халықтың өзінде. Сыбайлас жемқорлықпен күрес - мемлекетіміздің дамуына үлес қосу, мемлекет мүддесін өз мүддесінен жоғары қоятын ұрпақ тәрбиелеу және сондай кадрларды жұмысқа алу әділетті қоғамды қалыптастырып, кеселді жоятын бірден бір жол.

Жастардың жемқорлықпен күрестегі орны қандай? Жастар - қоғамның қозғаушы күші, өзгерістердің басты қайнар көзі деп білемін. Олардың көзқарасы, ұстанымы және іс-әрекеті елдің болашағын анықтайды. Егер жастар сыбайлас жемқорлықтың зияның түсініп, оны қабылдаса, онда бұл қоғамдағы өзгерістерге әкелуі мүмкін. Мысалы, жұмысқа орналасуда таныстыққа емес, өз білімі мен қабілетіне сену, заңсыздықты көргенде үнсіз қалмау, әділдік үшін күресу - нағыз саналы азаматтың белгілері.

Неліктен бұл тақырып маңызды? Жемқорлық – күнделікті өміріміздің түрлі салаларында кездесетін үлкен мәселе. Ол тек жоғары деңгейдегі мемлекеттік басқаруда ғана емес, қарапайым азаматтардың өмірінде де көрініс табады: біреулер тезірек жұмысқа орналасу үшін пара береді, кейбіреулер жол қозғалысы ережесін бұзып, айыппұлдан құтылу үшін «шешіп» алуға тырысады. Тіпті, дәрігерден сапалы қызмет алу үшін де «ризашылық білдіру» қалыпты жағдайға айналған. Осы мәселелерді зерттеу, олардың қоғамға тигізетін зияның көрсету және жемқорлықты жою жолдарын қарастыру - бұл тақырыптың маңыздылығын дәлелдейді. Менің ше, жастардың бұл мәселеге бей-жай қарамауы, әділеттілік пен заңдылықты талап етуі - елдің болашағы үшін маңызды қадам.

Әсіресе жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы ымырасыздық көзқарасты қалыптастыру бойынша кешенді іс-шаралар жоспары жүзеге асып жатыр.

Жастардың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптасуы үшін жастарымыз сыбайлас жемқорлықты елдің дамуын тежейтін аса қауіпті қоғамдық дерт деп тануы тиіс. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет әр адамда құқықтық сауаттылығына да байланысты төмен немесе жоғары болуы мүмкін. Мемлекеттегі заңнамаларды жақсы білу әр адамның өз іс-әрекетіне деген сенімділігін күшейтеді. Қазір әлем елдерінің алдында тұрған өзекті мәселенің бірі – жастардың арасындағы сыбайлас жемқорлық. Орасан зор салдары бар бұл әлеуметтік дерттен біздің қазақстандық жастар қоғамы да белгілі бір деңгейде зардап шегіп отыр. Сондықтан сыбайлас жемқорлық

мәселесі мемлекет пен қоғамның бүкіл саласына қатысты өткір сипат алып, бұрынғыдан бетер өзектілене түсуімен назар аудартады. Себебі, жемқорлық дерті мемлекеттік қызметке баратын жастардың және пара алатын лауазымды тұлғалардың беделін түсіріп қана қоймай, билік жүйесінің, сонымен қоса бүкіл әлеуметтік жүйенің құлдырауына әкеп соғуымен қауіпті. Алайда, еліміз тәуелсіздік алғалы бері қаншама заңнамалар қабылданып, сан алуан іс-шаралар үздіксіз жүргізіліп келсе де, бұл келеңсіз құбылыстың жолы кесілмей қойды.

Бүгінгі заманда жастар арасында сыбайлас жемқорлықтың таралуына жастардың жұмыссыздығы, баспана мәселесі, елдегі әлеуметтік ахуалдың әлі де төмендігі, осы саладағы тиісті заңнаманың өз деңгейінде орындалмауы, жастардың құқықтық санасы мен білімінің төмен болуы, жастардың өз-өзіне сенбеушілігі, жастардың санасына сыбайлас жемқорлық ұғымының дендеуі, қоғамда демократиялық дәстүрлердің сақталмауы, және т.с.с. көптеген себептер әсер етеді. Әсіресе, жастардың сыбайлас жемқорлық көріністеріне көз жұмып қарауы мен пара берушілікке бой алдыруы үрдіске айналғаны рас.

Қарапайым білім алушылар тіпті бағасын көтеру үшін ақша немесе сыйлық ұсынуы мүмкін. Ал, кейбір мұғалімдер немесе оқытушылар белгілі бір «қосымша ақы» үшін емтиханнан өткізуге келісе алады. Сонда сатып алынған білім, ақшаға алынған сынақ не болады?

Тұңғыш Президент бұған дейін де бұл мәселені бірнеше рет көтерген болатын. Еліміздегі бағыт-бағдарсыз білім беріп отырған оқу орындарын сынаған ол: «Жоғары оқу орындарын ірілендіруге қатысты шаралар жүргізу қажет. Бізде 130 артық университет бар. Мен ЖОО-ға қарсы емеспін. Бірақ ешкімге қажеті жоқ адамдарды оқытып, диплом таратудың не керегі бар?! Ол жақта жемқорлық етек жайып келеді. Құжаттар оңды-солды беріледі. Ары қарай жерге шөп шықпаса да бәрібір» деген еді [3]. Бұл пікірмен толық келісемін, тіпті, артық сөздің керегі жоқ, осы астарлы сөздерден-ақ бәрі тағы түсінікті деп ойлаймын.

«Блат» дегеніміз не? Жастар неліктен «блат» пен таныстыққа сенеді? «Блат» - орыс тілінен енген термин, мағынасы «таныстық арқылы артықшылыққа ие болу» дегенді білдіреді [4]. Бұл - бір адамның заңды тәртіппен емес, таныстары мен байланыстарын пайдаланып, өз мүддесін іске асыруы. Бәсекелестіктің жоғары болуы; қоғамдағы қалыпты құбылыс ретінде қабылдау (яғни, егер ата-анасы немесе жақындары «блаттың» көмегімен мәселе шешсе, бұл әдет жастар арасында да жалғасады); адал еңбекке сенімнің төмендеуі; сенімділік факторы (таныс арқылы жұмысқа тұру немесе баға алу кейде өзіңді қауіпсіз сезінуге мүмкіндік береді) – жастардың «блат» пен таныстыққа сенуіне толық әсер ететін факторлар болып табылады. Бұл қандай проблемаларға әкеледі?

- Бірінші орында – әділетсіздік. Еңбектенген адам емес, танысы бар адам жетістікке жетеді.

- Мотивацияның төмендеуі. Адал еңбек етуге деген сенім азаяды. Әрине, қолындағы мәселені жанындағы құрдастары өзіне келгенде сол бір қолдың кірімен шешіп жатқанын көрген кезде көздегі отта өшеді.

- Қоғамдағы жемқорлық деңгейінің өсуі. «Блат» пен сыбайлас жемқорлық бір-бірімен тығыз байланысты.

- Жастардың даму мүмкіндіктерін шектеу. «Талант бар, таныс жоқ» демекші, дарынды, бірақ танысы жоқ жастар өз әлеуетін жүзеге асыра алмай жатады [5].

Осының бәрін алдын алу үшін жемқорлыққа қарсы сана қалыптастыруымыз қажет! Жемқорлыққа қарсы сана балалық шақтан бастап қалыптасады. Егер қоғамда пара беру мен таныстықтың зияны кеңінен түсіндірілсе, жастар бұл мәселеге саналы түрде қарсы тұра алады. Оның қалыптасуы үшін біріншіден, «Тәрбие - тал бесіктен» демекші, ата-ананы адалдыққа үйрету керек, кейін жалпы оқу орындарында тәрбие саласын реттеп, жастар арасында жемқорлыққа қарсы пікірталастар өткізілуі тиіс, ал содан кейін жеке жауапкершілік пен моральдық құндылықтарды дамыту қажет. Егер жастар өз құқықтары мен міндеттерін білсе, олар жемқорлыққа қарсы тұра алатынына кәміл сенемін!

Маңызды аспектілер: Қазақстандағы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы 2015 жылы 18 қараша күні қабылданды. Одан тыс, Қазақстан да қаншама жемқорлыққа қарсы күресуде мемлекеттік бағдарламалар қабылданған.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жұмыстары 2021 жылы Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы аясында жүзеге асырылып келген еді. Мемлекет басшысының 2022 жылғы 2 ақпандағы Жарлығымен Стратегияның күші жойылып, Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған Тұжырымдамасы бекітілді. Сөйтіп, 2022 жылдан бастап Жобалық басқарудың үлгілік базалық бағытының «Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және қарсы іс-қимыл» төртінші блогі бойынша жобалар картасы және әртүрлі нысаналы топтар деңгейінде декомпозицияланған ақпараттық жұмыс жүргізу жөніндегі іс-шаралар жоспары бүгін таңда осы құжат негізінде жүзеге асырылуда.

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегиясының» мақсаты - мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тиімділігін арттыру. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысқа кез-келген жемқорлықтың туындауына «нөлдік» төзімділік таныту арқылы қоғамда осы бағыттағы насихат, түсіндірулер жүргізу негізінде сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендету болды. Ендеше жас буынға жемқорлықтың теріс салдары туралы ақпаратты дұрыс жеткізу олардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің қалыптасуына, өз құқықтары мен міндеттерін терең ұғынуына және орындауына көмектесудің алғышарттарының бірінен саналады. Атап айтқанда, ол үшін, ең алдымен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қалыптасқан жағдайда адам адамгершілікке жат қылықтардан бойын аулақ ұстай бастайды, заңға қайшы келетін әрекеттерді жасауға жол бермейді.

Сонымен қатар, ҚР Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығымен «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы» бекітілген болатын [6]. Осы бойынша, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат: жариялылық, айқындық және қоғамға есеп беру; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын кешенді пайдалану; сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың басымдығы;

мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы; тиімділік пен нәтижелік; сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершіліктің бұлтартпастығы және т.с.с. қағидаттарға негізделген болуы тиіс. Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамыту тәсілдері мынадай міндеттерді орындау арқылы іске асырылатын болады:

- Сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастыру;
- Сыбайлас жемқорлықтың мүмкіндіктерін жою;
- Жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды жетілдіру;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс- қимылда азаматтық қоғамның рөлін күшейту;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды іске асырудың тиімді мониторингін қамтамасыз ету;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органның қызметін одан әрі жетілдіру. Айта кету керек, азаматтарға сыбайлас жемқорлық фактілерін анықтауға қатысуын ынталандыру үшін олар туралы хабарлаудың қолданыстағы тетіктері дамытылатын болады. Сондай-ақ, азаматтарға сыбайлас жемқорлық фактілері туралы цифрлық коммуникацияның оңайлатылған тәсілдері арқылы хабарлау мүмкіндігі берілуге тиіс. [6]. Ал бұның бәрі іске асуы үшін, менің ұсынысым- жемқорлыққа қарсы сана қалыптастыруымыз керек. Оның арқасында, адам адамгершілікке жат қылықтардан бойын аулақ ұстай бастайды, заңға қайшы келетін әрекеттерді жасауға жол бермейді.

Жемқорлықтың мемлекет үшін ең ауыр салдары – экономиканың дамуына кері әсер етіп, халықтың құқықтық сенімін төмендетеді, әлеуметтік әділетсіздік пен теңсіздіктің күшеюіне әкеледі. Қазақстандағы жемқорлық тек мемлекет қазынасына ғана емес, халықтың болашағына да ауыр залал тигізді. Өйткені коррупцияның кең таралуы мемлекеттік қызметтердің сапасына, қоғамдағы әділеттілікке, азаматтардың өмір сүру деңгейіне теріс әсер етеді десек, еліміздегі жемқорлықтың негізгі себептерін төмендегідей 5 түйінге жинақтауға болады.

- **Құқықтық жүйенің әлсіздігі.** Қазақстанда құқық қорғау органдарының кейбір буындарының жемқорлыққа қарсы тиімді күрес жүргізуге қабілетсіздігі байқалады. Сот жүйесінің тәуелсіздігі мен әділеттілігі мәселелері, құқық қорғау органдарының ішінде парақорлықтың таралуы, азаматтардың құқығы мен заңдардың жиі бұзылуы, басқарудағы бюрократтық жемқорлықтың кеңінен тамыр жаюына себеп болады.

- **Қоғамдағы жемқорлық мәдениеті.** Жемқорлықтың бір түрі – «құпия пара беру» мен «жасырын келісім». Қазақстанда әлі күнге дейін кейбір адамдар үшін бұл «қабылданған норма» ретінде көрінеді. Әсіресе мемлекеттік қызметшілер мен бизнестің арасындағы қарым-қатынастарда пара беру мен алу қалыпты құбылысқа айналған. Бұл мәдениет қоғамның басқа салаларына да таралып, жемқорлықтың жүйелі түрде қалыптасуына жағдай жасады.

- **Экономикалық мәселелер.** Пара беріп мансап алған шендінің билікке қолы жеткен соң пара алуы да табиғи. Қазақстанда экономикалық теңсіздік пен тұрмыстық деңгейдің айырмашылығы – жемқорлық себептерінің бірі. Мемлекеттік органдар мен бизнес құрылымдарында жалақы мен әлеуметтік

жағдайдың төмендігі жемқорлықты тудыратын негізгі факторларға айналған. Бұған қоса, мемлекеттік сатып алу, гранттар мен тендерлер сияқты салалардағы экономикалық ретсіздіктер де жемқорлықтың кең тарауына себепші болды.

- **Әлеуметтік жағдайлар.** Қазақстандағы азаматтардың көпшілігінің жалақысының төмендігі, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі және әлеуметтік жағдайдың қиындығы жемқорлықтың таралуына ықпал етеді. Бұл жағдайда көп адам пара беру немесе алу арқылы өздерінің тұрмыс жағдайын жақсартуға тырысады. Әсіресе жергілікті билік органдары мен мемлекеттік қызметтерде бұл проблема айқын көрінеді.

- **Бақылаудың әлсіздігі.** Жемқорлықтың алдын алу мен бақылау жүйесінің әлсіздігі де үлкен мәселе. Әсіресе мемлекеттік мекемелерде бақылау және тексеру жүйесінің толыққанды жұмыс істемеуі жемқорлықтың пайда болуына себеп болады. Жемқорлыққа қарсы күреске бөлінетін қаржы мен ресурстардың тиімсіз жұмсалуды, сонымен қатар жауапкершіліктің жоғы да жемқорлықтың таралуына қолайлы жағдай жасады.

Қорытындылай келе, жастардың жемқорлыққа қарсы санасын қалыптастыру - бұл қазіргі заманның маңызды міндеттерінің бірі. Саналы таңдау жасау - әділеттілік пен адалдықты таңдау, өз күшіне және біліміне сену. Әр азамат қоғамдағы өзгерістердің қозғаушы күші бола алады, егер ол заңды сыйлап әділдік принциптерін ұстанса.

Жемқорлықпен күрес тек мемлекеттік органдардың жұмысы емес, әр адамның, әсіресе, жастардың саналы ұстанымына байланысты. Егер жас буын пара беру мен алудың орнына адал еңбек пен біліктілікті бағаласа, таныстық пен «блатқа» емес, өз қабілетіне сенсе, онда қоғамда оң өзгерістер орын алады. Әрқайсысымыз әділеттілік жолында өз үлесімізді қосу арқылы таза, адал және дамыған қоғам құруға ықпал ете аламыз деп сенемін. Жастардың таңдауы - елдің болашағын анықтайды!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөніндегі кеңесте сөйлеген сөзі // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysynyn-sybaylas-zhemkorlykka-karsy-is-kimyl-maselelerine-arnalghan-keneste-soylegen-sozi-113723>
3. Бара бергенше - пара бер // <https://aikyn.kz/6237/6999-oqu>
4. Блат // <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%B0%D1%82>
5. Жастар – сыбайлас жемқорлыққа қарсы. <https://serper.kz/zhanalyqtar/audan-tyynysy/zhastar-sybaylas-zhemk-orlyk-k-a-k-arsy.html>
Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 –

2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер

МАСАҢ КҮЙДЕ КӨЛІК БАСҚАРУ: ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

Темірхан Димаш

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы

PhD докторы

Андатпа: Бұл мақалада азаматтардың масаң күйде көлік басқаруы және оған қатысты қылмыстық жауапкершілік мәні түсіндіріледі. Масаң күйде көлік басқарған азаматтарға қандай жаза тағайындалады және салдары қандай болатыны айтылады.

Кілт сөздер: Көлік құралдары, қылмыстық жауапкершілік, азаматтардың құқықбұзушылығы.

Аннотация: В этой статье объясняется значение понятия «вождение в нетрезвом виде» и связанная с ним уголовная ответственность. В нем разъясняется, какие наказания предусмотрены для граждан, управляющих транспортным средством в состоянии алкогольного опьянения, и каковы будут последствия.

Ключевые слова: Транспортные средства, уголовная ответственность, гражданско-правовые правонарушения.

Abstract: This article explains the meaning of drunk driving and criminal liability for citizens. It explains what punishment is imposed on citizens who drive while intoxicated and what the consequences are.

Keywords: Vehicles, criminal liability, citizens' offenses.

Масаң күйде көлік құралын басқару дегеніміз — жүргізушінің алкогольдік, есірткілік немесе уытқұмарлық масаң күйде көлік құралын басқаруы немесе осындай күйдегі адамның көлік құралын басқаруына рұқсат беруі. Бұл әрекет жол қозғалысы қауіпсіздігіне елеулі қатер төндіреді және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғады.

Әкімшілік жауапкершілік:

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 608-бабына сәйкес, көлік құралын алкогольдік, есірткілік немесе уытқұмарлық масаң күйде басқарған жүргізушіге келесі жазалар қолданылады:

- 15 тәулікке дейін әкімшілік қамаққа алу;
- 7 жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айыру.

Егер жүргізуші масаң күйін анықтау үшін медициналық куәландырудан өтуден бас тартса, оған:

- 15 тәулікке дейін әкімшілік қамаққа алу;
- 8 жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айыру жазасы тағайындалады.[1]

Қылмыстық жауапкершілік:

Егер жүргізуші бұрын көлік құралын масаң күйде басқарғаны үшін көлік құралын басқару құқығынан айырылған болса және осы мерзім ішінде қайтадан масаң күйде көлік құралын басқарса, ол Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 346-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Бұл жағдайда келесі жазалар қарастырылған:

- Белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыру;
- Бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салу немесе сол мөлшерде түзеу жұмыстарына тарту;
- 1 200 сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тарту;
- Бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеу немесе бас бостандығынан айыру.[2]

Мас күйінде көлік жүргізген жүргізушілер үшін жаза күшейтілгеніне қарамастан, құқықбұзушылықтар азаймай отыр.

2020 жылы енгізілген өзгерістерге сәйкес, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексінің 608-бабы 1-бөлігімен жүргізушінің көлік құралын алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйде басқаруы, сол сияқты көлік құралын алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйдегі адамның басқаруына беру – он бес тәулікке әкімшілік қамаққа алуға және жеті жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айыруға алып келеді. Бұған дейін аталған бұзушылық бойынша тек 3 жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айыру жазасы көзделген болатын.[3]

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексінің 608-бабының 1,3,6,8-тармақтары бойынша 2022-жылы 37, ал 2023-жылы 59 құқық бұзушысы әкімшілік жауапкершілікке тартылған болатын.

2023 жылы 39 адам 15 тәулікке қамалып, 7 жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айырылса, 19 адам 20 тәулікке қамалып, 2 құқық бұзушысына зейнет жасына жетуіне және мүгедектігіне байланысты 690 000 теңгеден айыппұл салынды.

Салыстырмалы түрде қарасақ, ағымдағы жылдың өткен кезеңінде Жаңаарқа аудандық сотының қаулысымен ҚР ӘҚБтК-нің 608-бабы бойынша 6 адам, ал өткен жылдың дәл осы мерзімінде 2 адам ғана әкімшілікке жауапкершілікке тартылған.[5]

Бұл дегеніміз-мас күйде автокөлік жүргізгендер үшін жазаны қатаңдатылғанына қарамастан, адамдардың заң талаптарын елемей, тәртіпке мойынұсынбаушылық танытуы деп білеміз.

Сонымен қатар, жүргізуші куәлігінен айырылған адамның көлікті қайта заңсыз басқарып, ұсталғандардың саны да артып отыр. Атап айтқанда, 2023 жылы сот қаулысымен 7 жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айырылған 4 құқықбұзушысы ұсталып, оның екеуі 10 тәулікке қамалса, 2 адамға 120 750 теңгеден әкімшілік айыппұл салынды.[4]

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 346-бабы 1-бөлігіне сәйкес, көлік құралдарын басқару құқығынан айырылған және алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйдегі адамның көлік құралын басқаруы не көлік құралын басқаруды осындай адамға беру, сол сияқты осындай адамның көлік құралын басқаруына лауазымды адамның немесе көлік құралы меншік иесінің не иеленушісінің жол беру бойынша- белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не бір мың екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық

жұмыстарға тартуға, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.[2]

Бұл әлемнің көптеген елдерінде ауыр қылмыс болып табылады. Жаза әр елде әр түрлі, ал кейбір елдерде ол қандағы алкогольдің шамадан тыс мөлшеріне, жүргізушінің тәжірибесіне немесе жасына, тіпті жүргізуші басқаратын көлік құралының түріне де байланысты болуы мүмкін (мысалы, мас автобус жүргізушісі кәдімгі көліктің мас жүргізушісіне қарағанда әлдеқайда қатаң жазаланады). Сондай-ақ, көлікті мас күйінде басқару салдарынан зардап шеккендер болса, жаза әлдеқайда ауыр. Жаза бас бостандығынан айырумен қоса айыппұлдан тұруы мүмкін (мысалы, Францияда).[6]

Көптеген елдерде мас күйінде қайықпен жүруге, ұшақпен ұшуға, атпен жүруге немесе велосипедпен жүруге тыйым салынады.

Дүниеде мас күйінде көлік жүргізгені үшін айыппұл салынған алғашқы жүргізуші 1897 жылы 10 қыркүйекте лондондық такси жүргізушісі Джордж Смит болды. Оған 25 шиллинг айыппұл салынды, бұл 2005 жылғы баға бойынша 71,33 фунт стерлингке тең.[8]

Алкоголь – ауыр жол апаттарының басты себебі. Статистикаға сәйкес, 2008-2010 жылдарға арналған Ресейде мас жүргізушілердің үлесі жылына 4-тен 14% -ға дейін, ал мас жүргізушілердің қатысуымен болған жол-көлік

оқиғаларында қаза тапқан адамдардың үлесі 8,5-тен 15% -ға дейін құрайды. NHTSA (АҚШ) мәліметтері бойынша, 2018 жылы өліммен аяқталатын жол-көлік оқиғасына қатысқан ерлердің 21% және әйелдердің 14% 0,8 ‰ немесе одан да көп мас болған, ал мас жүргізушілер АҚШ-тағы жол-көлік оқиғаларының шамамен үштен бірін құрайды.[6]

Заманауи сынақтар қан көлеміне қандағы алкоголь мөлшерін өлшейді. Еуропада әдетте 100 мл қанға мг алкогольмен өлшенеді.

Көптеген елдер жазаны күшейту және жүргізушілерді көлік жүргізер алдында алкогольдік ішімдіктерден бас тартуға шақыру арқылы жазатайым оқиғаларды азайтуға тырысады. АҚШ-та «сабырлы жүргізуші» рөлі кең етек алды – бір адам ішімдік ішпеу үшін таңдалып, қалғандарына көлік мінгізеді.[6]

1968 жылғы Жол қозғалысы туралы халықаралық Вена конвенциясы әрбір қатысушы елдің заңнамасында жүргізушінің қанындағы алкогольдің рұқсат етілген шекті концентрациясын нақты көрсетуді талап етеді, бірақ 0,8 промилледен аспауы керек. Америка Құрама Штаттарында 1996 жылы мас күйінде көлік жүргізгені үшін 1 467 300 адам қамауға алынған.[8]

1997 жылы Америка Құрама Штаттарында 513 200 жүргізуші түрмеде отырды.Әрбір штат 21 жастан асқан, 21 жастан кіші және коммерциялық жүргізушілер үшін өзінің заңды жүргізу шегін белгілейді. 21 жастан асқан жүргізушілер үшін барлық штаттардағы заңды шектеу 0,8 промиллеге тең. Кейбір штаттар 21 жасқа толмаған жүргізушілерге және коммерциялық жүргізушілерге мүлдем алкоголь ішуге тыйым салады, ал басқалары шектеуге рұқсат береді, әдетте 21 жастан асқан жүргізушілерге қарағанда айтарлықтай төмен. Сынақ алкотестер, қан немесе зәр анализі арқылы жүзеге асырылады. Офицер жүргізушіні алкоголь мөлшері шектен аспаса да ұстай алады.

Ресейде 2008 жылдың 1 шілдесіне дейін олар қалыптасқан кеңестік жүйені ұстанды. 2008 жылдың 1 шілдесінен бастап жүргізушінің қанындағы этил спиртінің рұқсат етілген ең жоғары концентрациясы 0,3 промилледе белгіленді, бұл іс жүзінде қандағы алкогольдің рұқсат етілген ең жоғары концентрациясының кем дегенде 0,2 промилледе төмендеуі болды. 2010 жылдың тамызында жүргізушінің қанында этил спиртінің болуына толық тыйым салынғанға дейін рұқсат етілген ең жоғары концентрация қайтадан төмендеді. 2012 жылғы жағдай бойынша қандағы алкогольдің рұқсат етілген ең жоғары концентрациясы 0 промиллені құрайды. Конституциялық сот бұл тыйымды 2011 жылы заңды деп таныды. Жолақты 0,35 промиллеге дейін көтеру мәселесі оң шешілді, заң 2013 жылдың 1 қыркүйегінен бастап күшіне енді.[7]

Германияда жүргізушінің қанындағы алкогольдің ең жоғары рұқсат етілген, жазаланбайтын концентрациясы 0,29 промиллені құрайды.

0,3-0,49 промилленің өзі жазалауға негіз бола алмайды. Егер жүргізуші "жеткіліксіз" жүргізу стилін көрсетсе немесе бейнекамераға тіркелген ЖКО жасаса -6 ай құқығынан айыру, Фленсбургтегі бірыңғай дерекқорда 7 айыппұл ұпайы. Жүргізуші құқығынан айырылған кезде, ол ай сайын қан тапсыруға міндетті. Айыру мерзімі аяқталғаннан кейін жүргізуші өз құқығын тек арнайы медициналық-психологиялық тексеруден, "ақымақтық сынағынан"өту арқылы алады.[8]

Қорытындылай келе, масаң күйде көлік құралын басқару жол-көлік оқиғаларының негізгі себептерінің бірі болып табылады, бұл өз кезегінде адам өмірі мен денсаулығына, сондай-ақ мүлікке айтарлықтай зиян келтіреді. Осылайша, масаң күйде көлік құралын басқару жеке адамның ғана емес, қоғамның да қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан заңнамада бұл әрекетке қатысты қатаң жазалар белгіленген. Бұл көрсеткіштер масаң күйде көлік құралын басқару мәселесінің өзектілігін көрсетеді және жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қатаң шаралар қолданылатынын ескертеді.

Ұсыныс:

Алдын алу шараларын күшейту:

1. Мас жүргізушілерді анықтау үшін рейдтерді жиі өткізу.
2. Жүргізушілер арасында ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын күшейту.
3. ЖОО мен мектептерде арнайы лекциялар ұйымдастыру.
4. Заманауи технологияларды енгізу:
  - Автокөліктерге мас жүргізушіні анықтайтын автоматтандырылған жүйелерді орнату.
  - Алкоголь детекторларын қолдану арқылы алдын алу шараларын енгізу
5. Қоғамдық бақылауды арттыру:
  - Халық арасында бейжайлықты жою және құқық бұзушылықтарды дер кезінде хабарлауды насихаттау.
  - Әлеуметтік желілер мен БАҚ арқылы мас жүргізушілердің жауапкершілігін көрсету.
6. Жәбірленушілерді қорғау:
  - Жол апатынан зардап шеккендерге өтемақы төлеу механизмін жетілдіру.
  - Құқықтық және психологиялық көмек көрсетуді ұйымдастыру.
7. Қоғамдық бақылауды арттыру:
  - Халық арасында бейжайлықты жою және құқық бұзушылықтарды дер кезінде хабарлауды насихаттау.
  - Әлеуметтік желілер мен БАҚ арқылы мас жүргізушілердің жауапкершілігін көрсету.
8. Жәбірленушілерді қорғау:
  - Жол апатынан зардап шеккендерге өтемақы төлеу механизмін жетілдіру.
  - Құқықтық және психологиялық көмек көрсетуді ұйымдастыру.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.
3. Шымкент қаласының прокуратурасы. “Көлік құралын масаң күйде басқарғаны үшін жауапкершілік.”
<https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuratura-shymkent/press/news/details/435744>

4. Катонқарағай аудандық сотының судьясы А.Кенесбекова. “Көлік құралын мас күйінде басқару үшін жауапкершілік.” <https://www.gov.kz/memleket/entities/vko-katon-karagay/press/news/details/561227>

5. Жаңаарқа ауданы прокуратурасы. “Масаң күйде көлік басқарудың салдары.” <https://janaarqa.kz/?p=5557>

6. First drunk driving arrest. Дата обращения: 5 июля 2011. Архивировано 15 января 2018 года.

7. Статистика ДТП Россия. Дата обращения: 7 декабря 2012. Архивировано 14 января 2013 года.

8. Drunk Driving | NHTSA. Дата обращения: 24 марта 2020. Архивировано 26 декабря 2016 года

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КОНТРАБАНДА МЕН КҮРЕСУДЕГІ РӨЛІ

Орынбасар Нурсая Серікқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Жумагулова Шолпан

Заң ғылымдарының кандидаты

Аннотация: Бұл мақалада қазіргі заманғы технологиялардың экономикалық контрабандамен күресудегі рөлі қарастырылады. Контрабанданың құқықтық және экономикалық аспектілері талданып, блокчейн, жасанды интеллект, Big Data және басқа да заманауи технологиялардың тиімділігі сипатталады. Сондай-ақ, халықаралық ынтымақтастық пен құқық қорғау органдарының рөлі зерттеледі.

Кілт сөздер: экономикалық контрабанда, блокчейн, жасанды интеллект, Big Data, құқық қорғау органдары, халықаралық ынтымақтастық.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль современных технологий в борьбе с экономической контрабандой. Анализируются правовые и экономические аспекты контрабанды, описывается эффективность блокчейна, искусственного интеллекта, Big Data и других передовых технологий. Также исследуется роль международного сотрудничества и правоохранительных органов.

Ключевые слова: экономическая контрабанда, блокчейн, искусственный интеллект, Big Data, правоохранительные органы, международное сотрудничество.

Annotation: This article examines the role of modern technologies in combating economic smuggling. The legal and economic aspects of smuggling are analyzed, and the effectiveness of blockchain, artificial intelligence, Big Data, and other advanced technologies is described. In addition, the role of international

Keywords: economic smuggling, blockchain, artificial intelligence, Big Data, law enforcement agencies, international cooperation

Қазіргі таңда экономикалық контрабанда жаһандық және ұлттық деңгейде мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне төнетін елеулі қауіптердің бірі болып табылады. Контрабанда – заңсыз тауар айналымы, салықтар мен баждарды төлеуден жалтару арқылы мемлекеттің экономикасына үлкен залал келтіретін құбылыс. Бұл мәселенің алдын алу және онымен күресу үшін құқық қорғау органдары жаңа технологияларды кеңінен қолдануда.

1. Экономикалық контрабанданың құқықтық және экономикалық аспектілері

Экономикалық контрабанданың құқықтық негіздерін зерттеу үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексін қарастыру қажет. ҚР ҚК-нің 234-бабына сәйкес экономикалық контрабанда шекара арқылы тауарларды заңсыз тасымалдау, декларацияланбаған немесе жалған мәліметтер беру арқылы жүзеге асырылады [1]. Мұндай әрекеттер ел экономикасына айтарлықтай зиян келтіреді, себебі мемлекет бюджетіне түсетін салықтар мен баж салығы төленбей қалады.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, контрабанда ішкі нарықтағы әділ бәсекелестікке кедергі келтіреді, отандық өндірушілердің мүдделеріне нұқсан келтіреді және көлеңкелі экономиканың дамуына ықпал етеді [2]. Сондықтан да, осы құбылыспен күресудің тиімді жолдарын қарастыру өзекті мәселе болып табылады.

2. Қазіргі заманғы технологиялар және олардың контрабандамен күресудегі маңызы

Құқық қорғау органдары экономикалық контрабанданы анықтау және болдырмау үшін цифрлық технологияларды, ақпараттық жүйелерді, жасанды интеллект пен блокчейн технологияларын кеңінен қолдануда. Төменде осы технологиялардың маңыздылары қарастырылады:

- Блокчейн технологиясы. Бұл технология тауарлардың қозғалысын қадағалау үшін қолданылып, логистикалық жүйелердің ашықтығын қамтамасыз етеді. Әсіресе, кедендік бақылаудағы тауарларды тіркеу мен есепке алу процестерін жеңілдетуге көмектеседі [3].

- Жасанды интеллект (AI) және машиналық оқыту. Кедендік бақылау кезінде тауарлар мен жүктерді автоматты түрде талдауға мүмкіндік береді. Машиналық оқыту алгоритмдері заңсыз жүктерді айқындап, оларды нақты уақыт режимінде анықтауға көмектеседі [4].

- GPS және RFID технологиялары. Бұл жүйелер арқылы жүк тасымалдау процестері бақыланады, тасымалдау бағыттарының заңдылығы тексеріледі және күдікті әрекеттер анықталады.

- Big Data және аналитика. Үлкен деректерді өңдеу технологиялары экономикалық контрабанда әрекеттерін болжауға және оларды ерте кезеңде анықтауға көмектеседі.

3. Құқық қорғау органдары мен халықаралық ынтымақтастықтың рөлі

Экономикалық контрабандамен күресуде халықаралық ынтымақтастық маңызды рөл атқарады. Қазақстан кедендік бақылау жүйесін жетілдіру үшін халықаралық тәжірибені қолдануда. Әсіресе, Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясында тауар айналымын бақылауды жетілдіруге бағытталған түрлі шаралар жүзеге асырылуда.

Сонымен қатар, Интерпол, Дүниежүзілік кеден ұйымы және басқа да халықаралық ұйымдармен бірлесе отырып, заңсыз тауар айналымына қарсы іс-қимылдарды күшейту үшін заманауи технологиялар қолданылады.

4. Экономикалық контрабанданы болдырмау шаралары

Экономикалық контрабанданың алдын алу үшін келесі шараларды жүзеге асыру маңызды:

- Құқықтық реформалар. Экономикалық қылмыстарға қатысты заңнаманы жетілдіру, қатаң жаза қолдану.

- Кедендік инфрақұрылымды жаңғырту. Қазіргі заманғы сканерлеу, тауарларды автоматты тану жүйелерін енгізу.

- Цифрлық деректер базасын жасау. Тауарларды тіркеудің бірыңғай жүйесін енгізу, оның ашықтығын қамтамасыз ету.

- Қоғамдық бақылауды күшейту. Азаматтық қоғам институттарының қатысуымен контрабандаға қарсы шараларды ұйымдастыру.

Қазіргі заманғы технологиялар экономикалық контрабандамен күресудің тиімді құралдары болып табылады. Жасанды интеллект, блокчейн, Big Data сияқты жаңа технологиялар заңсыз тауар айналымын бақылауға, болжауға және болдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, халықаралық ынтымақтастықты күшейту, заңнаманы жетілдіру және құқық қорғау органдарының әлеуетін арттыру арқылы экономикалық контрабанданың алдын алу тиімді жүзеге асырылады.

Экономикалық контрабандаға қарсы күрес тек мемлекеттік органдардың ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті болып табылады. Сондықтан бұл мәселеге кешенді көзқараспен қарау маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі - "Әділет" АҚЖ.

2. Жұнусов, Б.Ж., & Капсанов, А.Қ. (2019). *Қылмыстық құқық*. Алматы: Жеті жарғы, 87-б.

3. Смайлов, А.Ә. (2018). Экономикалық қауіпсіздік негіздері. Астана: Фолиант, 112-б.

4. Сарсенбаев, Е.Ш. (2020). Криминология: қылмыспен күрес әдістері. Алматы: Заң әдебиеті, 154-б.

ХАТ АЛМАСУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ҚҰПИЯЛЫҒЫН БҰЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жамит Гүльбар Сабитқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Жумагулова Шолпан

Заң ғылымдарының кандидаты

Аннотация: Хат алмасу және байланыс құпиялығын бұзудың құқықтық және әлеуметтік аспектілерін қарастырады. Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың дамуымен бірге жеке тұлғалардың хабарламалары мен байланыстарының құпиялығын қорғау мәселесі өзекті бола түсуде. Хат жазысу, телефонмен сөйлесу, электрондық пошта, мессенджерлер және басқа да байланыс құралдары арқылы жасалған хабарламалар жеке адамның құқығын қорғаудың маңызды бөлігіне айналған. Алайда, бұл ақпараттардың заңсыз қол жеткізілуі, таралуы немесе пайдалану мәселелері әртүрлі құқықтық салдарға әкелуі мүмкін. Зерттеу барысында байланыс құпиялығын бұзудың негізгі түрлері, оған қатысты халықаралық және ұлттық заңнамадағы нормалар, сондай-ақ бұзушылықтың алдын алу және оған қарсы іс-қимыл жасау тәсілдері қарастырылады. Бұл мәселе жеке тұлғаның құқығы мен бостандығын қорғау, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан маңызды болып табылады. Сондай-ақ бұзушылық жағдайларының әлеуметтік және психологиялық зардаптары, олардан қорғану әдістері талқыланып, тиімді құқықтық механизмдер ұсынылады.

Кілт сөздер: хат алмасу, байланыс құпиялығы, құқықтық қорғау, жеке ақпарат, заңсыз бұзу, телефон байланысы, электрондық пошта, ақпаратты қорғау

Аннотация: рассматривает правовые и социальные аспекты нарушения конфиденциальности переписки и общения. В настоящее время с развитием информационных технологий становится все более актуальным вопрос защиты конфиденциальности сообщений и контактов физических лиц. Сообщения, созданные с помощью переписки, телефонных разговоров, электронной почты, мессенджеров и других средств связи, стали важной частью защиты прав

человека. Однако проблемы незаконного доступа, распространения или использования этой информации могут иметь различные правовые последствия. В ходе исследования рассматриваются основные виды нарушений конфиденциальности связи, нормы международного и национального законодательства в отношении них, а также способы предупреждения и противодействия нарушениям. Данный вопрос является важным с точки зрения защиты прав и свобод личности, а также информационной безопасности. Также будут обсуждены социальные и психологические последствия случаев нарушений, методы защиты от них, предложены эффективные правовые механизмы.

Ключевые слова: переписка, конфиденциальность связи, правовая защита, личная информация, незаконные нарушения, телефонная связь, электронная почта, защита информации

Abstract: examines the legal and social aspects of violating the confidentiality of correspondence and communication. Currently, with the development of information technology, the issue of protecting the confidentiality of messages and contacts of individuals is becoming more urgent. Messages created through correspondence, telephone conversations, e-mail, instant messengers and other means of communication have become an important part of human rights protection. However, problems of illegal access, dissemination or use of this information can have various legal consequences. The study examines the main types of communication privacy violations, the norms of international and national legislation in relation to them, as well as ways to prevent and counter violations. This issue is important from the point of view of protecting individual rights and freedoms, as well as information security. The social and psychological consequences of violations, methods of protection against them, and effective legal mechanisms will also be discussed.

Keywords: correspondence, confidentiality of communication, legal protection, personal information, illegal violations, telephone communication, e-mail, information protection

Қазақстанда ақпараттық қоғам жеке тұлғалардың байланыс құпиялығы үлкен маңызға ие. Жеке хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, электрондық пошта, әлеуметтік желілер мен мессенджерлер арқылы жасалатын хабарламалар – адамның жеке өмірінің, оның пікірлері мен көзқарастарының ажырамас бөлігі болып табылады. Дегенмен, ақпараттық технологиялардың дамуы мен интернеттің кең таралуы осы құпияны бұзу қаупін арттырды. Қазіргі уақытта адамдар өздерінің үйлерінен шықпайда өздеріне керек жұмыстарын, заттарын телефон арқылы жасай береді. Байланыс құпиялығын бұзу әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін.

Заңсыз тыңдау - бұл жеке тұлғалардың телефон әңгімелерін немесе басқа да байланыс түрлерін тыңдаудың заңсыз тәсілі. Бұл түрдегі бұзу көбінесе құпия ақпаратты алу мақсатында жүзеге асырылады. Заңсыз тыңдау немесе әңгімелерді тыңдау кезінде адамның рұқсатынсыз және бейбіт өміріне қол сұғылып, оның жеке құпиялары ашылады. Бұл әдіс қазіргі таңда кеңінен қолданылатын тыңшылық бағдарламалар мен құрылғылардың көмегімен іске асырылады.

Мысалы, мобильді құрылғылар арқылы жүргізілетін тыңшылық, сондай-ақ интернет байланыстары мен электронды хат алмасулардың ұрлануы осы категорияға жатады.

Ақпараттық жүйелерді бұзу - бұл интернет арқылы немесе арнайы бағдарламалар көмегімен жеке электрондық пошта, әлеуметтік желілер, мессенджерлер және басқа да байланыс құралдарында сақталған хаттар мен хабарламаларды заңсыз алу және тарату. Мұндай бұзушылықтар көбінесе хакерлік шабуылдар, зиянды бағдарламалар немесе фишинг әдістері арқылы жасалады. Бұзу нәтижесінде құпия мәліметтерді ұрлау, қаржылық ақпаратты және жеке мәліметтерді қолды ету сияқты қылмыстар жүзеге асады. Ақпараттық жүйелерді бұзу қоғамдағы ақпараттық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіреді.

Телеграф хабарламаларын бұзу - телеграф арқылы жіберілетін құпия хабарламаларды заңсыз түрде ашу немесе оларды тарату. Бұл әдіс әдетте мемлекеттік деңгейдегі байланыс жүйелерін, қауіпсіздік қызметтері мен ұйымдар арасында қолданылатын байланыс құралдарын бұзумен байланысты болады. Бұзушылықтың бұл түрі қазіргі таңда сирек кездеседі, бірақ оның қауіптілігі мен заңсыздық салдары зор. Телеграф арқылы жіберілген маңызды мемлекеттік немесе коммерциялық ақпараттардың қасақана ашылуы терроризм, шпиондық және басқа да қылмыстық әрекеттерге алып келуі мүмкін.

Бұл мәселеге қарсы тұру үшін әрбір мемлекетте арнайы заңдар мен құқықтық нормалар қабылданып, тиімді заңнамалық шаралар жүзеге асырылуы қажет. Осы заңдар жеке адамдардың жеке өмірін, құпиялығын және ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Құпиялылықты қорғау мәселесі әр елдің заңнамасында реттеледі. Әрбір мемлекет жеке тұлғаның хат алмасу құпиялығын қорғауды қамтамасыз ету үшін арнайы заңдар қабылдайды. Бұл заңдар жеке тұлғалардың өзара байланысын және ақпарат алмасуын қорғауға бағытталған, сондай-ақ осы саладағы құқық бұзушылықтарды қатаң жазалауды көздейді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде 148-бап. Хат жазысу, телефонмен сөйлесу, пошта, телеграф хабарлары немесе өзге де хабарлар құпиясын заңсыз бойынша нақты нормалар қарастырылған. Егер біреу басқа адамның хат алмасуын, телефон әңгімесін тыңдаса немесе оның жеке мәліметтерін заңсыз жинаса, ол қылмыс ретінде қарастырылады.

Техникалық тұрғыдан, шифрлау, екі факторлы аутентификация және қауіпсіз байланыс құралдарын пайдалану — хат алмасу мен хабарламалардың құпиялығын сақтаудың негізгі әдістері. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін қоғамда кеңінен насихаттау, білім беру және құқық қорғау органдарының тиімді әрекеттері осы саладағы құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін маңызды.

Құпияны бұзатын адамдарға қатысты жазалар да қатаң болуы тиіс. Заңсыз тыңдау, ақпарат ұрлау және құпия хабарламаларды жариялау әрекеттері тек жеке адамдардың құқығын бұзып қана қоймай, қоғамдағы сенімділікке де нұқсан келтіреді. Сондықтан да бұл мәселеге қоғамның барлығы жауапкершілікпен қарап, әр адамның жеке деректері мен хабарламаларының қорғалуын қамтамасыз етуге ұмтылуы тиіс.

Қорытындылай келе, хат алмасу және байланыс құпиялығын бұзу - маңызды құқықтық және әлеуметтік проблема. Бұл мәселеге қатысты кешенді құқықтық, техникалық және әлеуметтік шараларды енгізу арқылы біз жеке тұлғалардың құпиялылығын сақтап, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ете аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V
2. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ.
3. "Байланыс туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 17 қарашадағы N 1153 қаулысы
4. Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 14 қарашадағы № 174 Жарлығы

КИБЕРҚЫЛМЫСТАР ЖӘНЕ ОЛАРДАН ҚОРҒАНУ ЖОЛДАРЫ

Есентүгелова Элмира

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Саниязова Еркемай

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Қазіргі заманғы цифрлық трансформация үрдісі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың барлық салаларға терең енуімен сипатталады. Бұл үдеріс экономикалық және әлеуметтік дамудың жаңа мүмкіндіктерін ашқанымен, сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің артуына себепші болды. Солардың ішінде ең өзектісі – киберқылмыстар.

Киберқылмыстар деп компьютерлік жүйелерді, телекоммуникациялық желілерді және интернет инфрақұрылымын пайдалана отырып жасалатын заңсыз әрекеттер жиынтығын айтады. Мұндай қылмыстар жеке тұлғаларға, коммерциялық ұйымдарға және мемлекеттік құрылымдарға тікелей қауіп төндіреді, материалдық және моральдық шығындарға, сондай-ақ ақпараттық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Осы мақалада киберқылмыстардың негізгі түрлері, олардың қоғамға және экономикаға тигізетін әсері, сондай-ақ қазіргі таңдағы статистикалық деректер

талданады. Сонымен қатар, халықаралық құқықтық реттеу тәжірибесіне сүйене отырып, киберқауіпсіздікті қамтамасыз етудің заңнамалық және техникалық шешімдері ұсынылады.

Кілт сөздер: Киберқылмыс, киберқауіпсіздік, хакерлік шабуыл, фишинг, заңнамалық реттеу, ақпараттық қауіпсіздік, халықаралық ынтымақтастық,

Аннотация: Современный процесс цифровой трансформации характеризуется глубокой интеграцией информационно-коммуникационных технологий во все сферы деятельности. Этот процесс открывает новые возможности для экономического и социального развития, но в то же время способствует увеличению угроз информационной безопасности. Одной из наиболее актуальных проблем является киберпреступность.

Киберпреступления представляют собой совокупность незаконных действий, совершаемых с использованием компьютерных систем, телекоммуникационных сетей и интернет-инфраструктуры. Такие преступления представляют прямую угрозу для частных лиц, коммерческих организаций и государственных структур, приводя к материальному и моральному ущербу, а также к информационной нестабильности.

В данной статье рассматриваются основные виды киберпреступлений, их влияние на общество и экономику, а также актуальные статистические данные. Кроме того, на основе международного опыта правового регулирования предлагаются законодательные и технические решения по обеспечению кибербезопасности.

Ключевые слова: киберпреступность, кибербезопасность, хакерская атака, фишинг, законодательное регулирование, информационная безопасность

Abstract: The modern process of digital transformation is characterized by the deep integration of information and communication technologies into all spheres of activity. This process opens new opportunities for economic and social development, but at the same time, it contributes to an increase in information security threats. One of the most pressing issues is cybercrime.

Cybercrimes refer to a set of illegal actions committed using computer systems, telecommunications networks, and internet infrastructure. Such crimes pose a direct threat to individuals, commercial organizations, and government structures, leading to material and moral damage as well as information instability.

This article examines the main types of cybercrimes, their impact on society and the economy, as well as current statistical data. In addition, based on international legal regulation practices, legislative and technical solutions for ensuring cybersecurity are proposed.

Keywords: cybercrime, cybersecurity, hacker attack, phishing, legislative regulation, information security

Қазіргі заманда цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық салаларына елеулі әсерін тигізуде. Ақпараттық-коммуникациялық жүйелердің интеграциясы әлеуметтік, экономикалық, саяси және құқықтық кеңістіктердің жаңа мүмкіндіктерін ашумен қатар, күрделі қауіп-қатерлерді де туындатуда. Соның ішінде киберқылмыстар – мемлекеттің қауіпсіздігіне,

экономикалық тұрақтылыққа, жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарына тікелей зиян келтіретін ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Киберқылмыстар ауқымы кеңейіп, трансұлттық сипатқа ие болуда, бұл олардың алдын алу мен жоюды аса өзекті құқықтық және технологиялық міндеттердің қатарына шығарады.

Киберқылмыстар тек жеке тұлғаларға немесе компанияларға ғана емес, тұтас мемлекетке экономикалық және стратегиялық зиян келтіреді. Мәселен, 2022 жылы Қазақстанда осы қылмыстардан 58 млн теңге шығын келтірілгені анықталды, оның 27,6 млн теңгесі мемлекетке, ал 30,4 млн теңгесі жеке тұлғаларға тиесілі. Дегенмен, хакерлік шабуылдарды тергеу және дәлелдеу қиынға соғатындықтан, 2022 жылы қаралған 142 істің тек 8-і ғана сотқа жеткен, бұл жалпы істердің 5,6%-ын құрайды. Ал 2023 жылдың алғашқы жартысында тергелген 106 істің тек 3-і ғана сотқа жолданған.

Киберқылмыстардың қауіптілігі олардың жылдам эволюциясы мен күрделене түсуінде. Бүгінде хакерлер тек жеке тұлғалардың мәліметтерін ұрлап қана қоймай, ірі қаржы институттарына, мемлекеттік мекемелерге және стратегиялық маңызы бар инфрақұрылымдық объектілерге шабуыл жасауда. Тіпті, Қазақстанда 2 млрд теңгеге жуық қаражат ұрлаған трансұлттық "Карбанак" қылмыстық тобының әрекеті бұл мәселенің қаншалықты күрделі екенін көрсетеді.

Киберқылмыстардың қарқынды өсуі құқық қорғау органдары мен мемлекеттік құрылымдардың тиімділігін қайта қарастыруды талап етеді. Қылмыстық істер бойынша күдіктілердің анықталу деңгейі әлі де төмен: 2022 жылы 142 іс тергелсе, киберқылмысқа күдікті ретінде тіркелген тұлғалар саны небәрі 29 болған. Бұл құқықтық сипаттағы ауқымды мәселе. Және бұл мәселе қанша уақыт аралығында шешілуі керек, қылмыстың түрлері артқан сайын, онымен күресу жолдары қаншалықты бірге жүріп, тұрақтылықты сақтай алады?

АҚШ-тың Ұлттық қауіпсіздік агенттігінің бұрынғы директоры Майкл Роджерс киберқауіпсіздік мәселесіне қатысты былай деген: "Киберқылмыс – бұл ХХІ ғасырдың ең ірі қатерлерінің бірі. Біз оған дайын болмасақ, салдары ауыр болады". Демек, киберқылмыстарға қарсы күрес кешенді түрде жүргізілуі қажет.

Киберқылмыс дегеніміз – ақпараттық жүйелерді, желілерді және интернет инфрақұрылымын пайдалану арқылы жасалатын заңсыз әрекеттер.

Олардың негізгі түрлері:

- **Компьютерлік жүйелерге заңсыз қол жеткізу (хакерлік шабуылдар)** – Бұл қылмыс түрі компьютерлік желілер мен ақпараттық жүйелерге рұқсатсыз ену арқылы жүзеге асады. Хакерлер әдетте осал тұстарды пайдаланып, жеке немесе мемлекеттік деректерге қол жеткізіп, оларды өз мүддесіне пайдаланады. 2014 жылы белгілі болған Yahoo компаниясына жасалған шабуыл нәтижесінде 3 миллиардтан астам қолданушының мәліметтері ұрланған.

- **Зиянды бағдарламалар тарату (вирус, троян, «күрттар»)** – Бұл бағдарламалар компьютерлер мен желілерге еніп, деректерді жояды, өзгертеді немесе жүйені басқаруға мүмкіндік береді. Мысалы, WannaCry вирусы 2017 жылы 150-ден астам елде 200 мыңнан астам компьютерге зиян келтірді.

- **Фишинг және әлеуметтік инженерия** – Қылмыскерлер адамдарды алдап, олардың құпия деректерін (пароль, банк картасы мәліметтері) алады. 2020 жылы Google компаниясы фишингтік шабуылдар санының 600%-ға артқанын мәлімдеді.

- **DDoS-шабуылдар (кідіртуге бағытталған шабуылдар)** – Бұл әдісте қылмыскерлер белгілі бір веб-сайттың немесе желінің жұмысын тоқтату үшін оған үлкен көлемдегі сұраныстар жіберіп, серверді шамадан тыс жүктейді. Мысалы, 2016 жылы Dyn компаниясына жасалған шабуыл АҚШ пен Еуропада көптеген сайттардың жұмысын бұзды.

- **Деректерді ұрлау және шантаж (Ransomware, ақпаратты бопсалау)** – Бұл қылмыстарда киберқылмыскерлер пайдаланушылардың деректерін шифрлап, оларды қайтару үшін ақша талап етеді. 2021 жылы Colonial Pipeline компаниясына жасалған шабуыл АҚШ-тағы жанармай тасымалдау жүйесіне айтарлықтай залал келтірді.

- **Интернет-алаяқтық (онлайн қаржы қылмыстары)** – Мұнда жалған интернет-дүкендер, алаяқтық инвестициялық схемалар, криптовалюта ұрлығы қолданылады. 2022 жылы FTX криптовалюта биржасының құлауына байланысты мыңдаған инвестор қаржылық шығынға ұшырады.

- **Балаларға қатысты киберқылмыстар** – Бұл санатқа балаларды желіде бопсалау, заңсыз контент тарату және басқа да қауіпті әрекеттер жатады.

- **Интеллектуалдық меншік құқықтарын бұзу** – Файлдарды заңсыз жүктеу, авторлық құқықтарды бұзу, цифрлық өнімдерді заңсыз тарату жүйесі болып табылады.

Киберқылмыстың субъектісі ретінде жеке тұлғалар, ұйымдасқан қылмыстық топтар немесе тіпті мемлекеттік деңгейдегі хакерлік топтар қарастырылады. Ал оның объектілері – жеке тұлғалардың деректері, коммерциялық ұйымдардың ақпараттық жүйелері және мемлекеттік мекемелердің инфрақұрылымы.

Қазіргі цифрлық дәуірде киберқылмыс Қазақстан, еліміз үшін айтарлықтай өзекті мәселеге айналды. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен интернеттің кең таралуы киберқылмыстардың күрделенуіне және көбеюіне ықпал етуде. Қазақстанда соңғы жылдары интернет-алаяқтық, дербес мәліметтердің заңсыз таратылуы, мемлекеттік және жеке меншік сектордың ақпараттық жүйелеріне шабуыл жасау сияқты киберқылмыс түрлері жиі тіркелуде. Цифрлық алаяқтықтың ең жиі кездесетін формаларының бірі – қаржылық алаяқтық. Алаяқтар азаматтардың жеке деректерін біліп, олардың атына несие рәсімдеп немесе банктік шоттарынан қаражат ұрлап кетеді. Бұған қоса, әлеуметтік инженерия әдістері арқылы азаматтарды алдап, олардың банк карталарының деректерін заңсыз пайдалану фактілері де жиілеп кетті.

Қазақстандағы киберқауіпсіздік негізгі 3 факторлар әсер етуде:

- Құқық қорғау органдарының киберқылмысқа қарсы күрес жүргізу қабілетінің төмендігі – мамандардың жетіспеушілігі мен техникалық құралдардың жеткіліксіздігі киберқылмыстарды ашу мен тергеу процесін қиындатады.

- Азаматтардың киберсауаттылық деңгейінің төмендігі – интернет-алаяқтар көбінесе адамдардың киберқауіпсіздік ережелерін білмеуін пайдаланады.

- Заңнаманың халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі – Қазақстандағы киберқылмысқа қарсы заңнамалар халықаралық стандарттарға толық сәйкес келе бермейді. Кейбір жаңа қылмыс түрлері, әсіресе криптовалютаға қатысты алаяқтық, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар және deepfake технологияларын пайдалану арқылы жасалған қылмыстар заңнамалық тұрғыда нақты қарастырылмаған.

ҚР нормативтік актілерінде киберқылмыстардың түрлері айқындалған. Және санкция көзделген. Олардың ішінде ҚР Қылымыстық кодексі 7- бөлімі. Заңды ашып, талдасақ:

1. **Ақпараттық жүйеге заңсыз қол жеткізу (205-бап)** – бұл қылмыс көбінесе жеке немесе мемлекеттік мәліметтерді заңсыз алу мақсатында жасалады. Мемлекеттік органдардың, банк жүйелерінің және ірі компаниялардың серверлеріне хакерлік шабуыл жасау – Қазақстанда жиі кездесетін заң бұзушылықтардың бірі.

2. **Ақпаратты заңсыз жою немесе өзгерту (206-бап)** – компаниялардың, банктердің немесе мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріндегі мәліметтерді өзгерту немесе жою арқылы экономикалық және әлеуметтік залал келтіру жағдайлары тіркелуде.

3. **Жеке мәліметтерді рұқсатсыз тарату (211-бап)** – дербес деректерді қорғау мәселесі Қазақстанда аса өзекті. Кейбір компаниялар мен жеке тұлғалар клиенттердің, азаматтардың жеке деректерін заңсыз тарату арқылы құқық бұзады. Бұл әсіресе банктік ақпараттарға, әлеуметтік желілердегі дербес мәліметтерге қатысты өзекті мәселе.

4. **Интернет-алаяқтық (190-бап)** – Қазақстанда интернет-алаяқтықтың кең таралған түрлеріне онлайн саудадағы жалған ұсыныстар, жалған қаржылық операциялар мен фишингтік шабуылдар жатады. Алаяқтар азаматтарды интернет-дүкендер арқылы алдап, олардың банктік деректерін заңсыз пайдалану арқылы қаржылық шығынға ұшыратады.

5. **Ақпараттық-коммуникациялық желілердің жұмысын бұзу (207-бап)** – Қазақстанда мемлекеттік мекемелердің, банктердің және басқа да ұйымдардың сайттарына жасалған DDoS-шабуылдар жиілеп кетті. Мұндай шабуылдар желілердің қалыпты жұмысын бұзып, үлкен экономикалық шығындарға алып келеді.

6. **Зиянды бағдарламаларды тарату (210-бап)** – вирус, троян, шпиондық бағдарламалар арқылы пайдаланушылардың жеке мәліметтерін ұрлау немесе жүйелердің жұмысын бұзу Қазақстанда да кездесетін киберқылмыстардың қатарына жатады.

Киберқылмыспен күресу жолдары:

Құқықтық:

- **Киберқылмыс түрлерін нақты анықтайтын жаңа баптар енгізу;**

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде киберқылмысқа қатысты баптар бар болғанымен, олар барлық жаңа қылмыс

түрлерін қамтымайды. Илон Маск киберқауіпсіздіктің ең үлкен проблемасы "жасанды интеллекттің бақылаусыз дамуы" екенін айтады. Ол AI арқылы жасалатын deepfake алаяқтықтар мен деректерді манипуляциялау мәселелерін шешу үшін халықаралық деңгейде заңнаманы күшейту керектігін ұсынуда. Әсіресе, соңғы жылдары кең тараған криптовалюта алаяқтығы, жасанды интеллект арқылы жасалатын қылмыстар, deepfake технологиясын пайдалану, деректерді заңсыз сату секілді әрекеттер заңнамалық тұрғыдан толық қарастырылмаған. Батыс елдеріндегі тәжірибе негізінде deepfake технологиясын алаяқтық ретінде тану.

Еуропалық Одақтың GDPR стандарттары бойынша жеке деректерді қорғау талаптарын күшейту.

Америка Құрама Штаттарының CFAA (Computer Fraud and Abuse Act) заңына ұқсас заң қабылдау.

- Құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтердің техникалық мүмкіндіктерін жетілдіру;

Киберқылмыспен күресу үшін құқық қорғау органдарының жоғары технологиялық құралдарға және арнайы дайындықтан өткен мамандарға ие болуы қажет. Қазіргі таңда Қазақстанда киберполиция бөлімшелері жұмыс істейді, бірақ олардың техникалық мүмкіндіктерін арттыруға қажеттілік жоғары. Жоғары технологиялық қылмыстарды анықтайтын цифрлық криминалистика орталықтарын құру.

Киберқылмысқа қарсы күрес жүргізетін мамандандырылған бөлімдер мен тергеу топтарын көбейту.

Киберқауіпсіздік саласында этикалық хакерлерді (White Hat Hackers) тарту және ынтымақтастық орнату.

- Халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты кеңейту (Интерпол, ЕО, АҚШ, Ресей, Қытай);

Киберқылмыспен күресу бір ғана елдің аясында мүмкін емес, өйткені көптеген киберқылмыстар трансшекаралық сипатқа ие. Бұл мәселені шешу үшін Қазақстан халықаралық ұйымдармен белсенді серіктестік орнатуы керек.

- GDPR секілді дербес деректерді қорғау стандарттарын енгізу;
- Кибершабуылдарға қарсы мемлекеттік саясатты күшейту.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Қылымыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V
2. Н.Ж.Апахаев,И.Т.Мусабекова,И.С.Амреева
“Киберпреступность”
3. <https://ranking.kz/kz/digest-kz/industries-digest-kz/hakerlerge-katysty-kylmystyk-ister-nege-olar-sotka-sirek-zhetedi.html>
4. <https://finprom.kz/ru/article/kiberylmys-azastanda-zhii-kezdesetin-alayaty-trlerini-birine-ajnaluda>

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ахметкали Анель

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Саниязова Еркемай

Заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа: Бұл мақалада кибералаяқтықтың алдын алудың құқықтық негіздерін жетілдіру бойынша теориялық аспектілерді талданған. Еуропа елдерінің, Үндістан секілді мемлекеттердің киберқылмысқа қарсы, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша ерекшеліктер көрсетіліп, статистикалық мәліметтер енгізілген. Қолданыстағы қылмыстық заңнамаға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы және де кибералаяқтық жағдайы бойынша ұсыныстар айқындалған.

Кілт сөздер: киберқылмыс, цифрлық алаяқтық, профилактикалық шаралар, дроппер, ҚР Қылмыстық кодексі, кибералаяқтық.

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические аспекты совершенствования правовых основ предотвращения кибермошенничества. Приведены особенности борьбы с киберпреступностью и обеспечения кибербезопасности в европейских странах и таких государствах, как Индия, а также включены статистические данные. Определены предложения по внесению изменений и дополнений в действующее уголовное законодательство, а также рекомендации по ситуации с кибермошенничеством.

Ключевые слова: киберпреступность, цифровое мошенничество, профилактические меры, дроппер, Уголовный кодекс РК, киберпреступность.

Annotation: This article analyzes the theoretical aspects of improving the legal framework for preventing cyber fraud. The features of combating cybercrime and ensuring cybersecurity in European countries and such states as India are highlighted, and statistical data are provided. Proposals for amendments and additions to the existing criminal legislation, as well as recommendations regarding the situation with cyber fraud, are outlined

Keywords: cybercrime, digital fraud, preventive measures, dropper, Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, cybercrime.

Қазіргі заманның ақпараттық қоғамында киберқылмыс аса маңызды мәселе болып отыр. Ғаламтордың жаһандық таралуы мен цифрлық технологиялардың жылдам дамуы киберқылмыскерлерге әртүрлі елдердің инфрақұрылымдарына

қол жеткізуге мүмкіндік берді. Бұл құбылыс әлемнің барлық аймақтарына әсер етіп, халықаралық қауымдастық үшін үлкен қауіп төндіреді. Киберқылмыс тек жеке тұлғаларға немесе жеке ұйымдарға ғана емес, сонымен қатар мемлекеттер мен олардың ұлттық қауіпсіздігіне де қатер туғызады.

Қазіргі цифрлық дәуірде ақпараттың құндылығы бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым Жомарт Тоқаевты сөзімен айтқанда: **«Бүгінде ақпарат – ең қымбат ресурс. Сондықтан әлемде оны қорғау мәселесіне айрықша мән берілуде».**

Қоғамның цифрландыру бағытына қарай дамуы ақпараттық технологиялар арқылы жаңа қылмыс түрлерінің пайда болуына әкелді. Компьютерлер, ұялы телефондар, зиянды бағдарламалық қамтамасыз ету – бұлардың барлығы киберқылмыстар жасау құралдарына айналды.

Ең алдымен, цифрлық алаяқтық ұғымын анықтап алу қажет. Компьютерлік технологиялар саласындағы қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 7-тарауында («Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар») көзделген. Сонымен қатар, компьютерлік технологияларды пайдалану арқылы жасалатын жеке қылмыс түрлері де бар, оның айқын мысалы – 190-бап (алаяқтық), әсіресе 2-бөлімінің 4-тармағы, онда былай делінген.

«ақпараттық жүйені пайдаланушыны алдау немесе сенімін теріс пайдалану жолымен» жасалған әрекеттер.

Осыған байланысты, цифрлық алаяқтықтың сөздік анықтамаларының бірнеше нұсқасын қарастыру қажет:

Н. Р. Красовская мен А. А. Гуляеваның ғылыми мақаласында кибермошенничество былайша анықталады: *онлайн форматында әрекет жасау, адамның санасымен манипуляциялау арқылы пайда табу мақсатында*. Цифрлық алаяқтық – бұл киберкеңістіктегі алаяқтықтың бір түрі.

Кембридждік бизнес ағылшын тілінің сөздігіне сәйкес, кибермошенничество – бұл біреудің интернетті пайдаланып, адамдарды алдап, олардан ақша, тауар және т.б. заңсыз түрде алу жағдайы. Цифрлық алаяқтық – бұл киберқылмыс, негізгі мақсаты – цифрлық кеңістікте пайдаланушыларды алдап, олардың мүлкін иемдену. Кибералаяқтық – бұл компьютер арқылы жасалатын қылмыс, оның мақсаты – басқа адамның жеке және қаржылық ақпаратын интернетте бұлдіру. Цифрлық алаяқтық – бұл қазіргі технологияларды пайдаланып, пайдаланушылардың мүлкін алдап ұрлауға жасалған әрекет.

Осылайша, цифрлық алаяқтықтың бірнеше түрлері мен тәсілдері бар:

Фишинг (ағл. *phishing, fishing* — балық аулау, «пароль» сөзінен шыққан) — бұл интернет-алаяқтықтың бір түрі, оның мақсаты — пайдаланушылардың идентификациялық деректерін алу. Мұнда паролдерді, кредиттік карталар нөмірлерін, банктік шоттарды және басқа да құпия ақпаратты ұрлау кіреді. Фишинг электрондық пошта хабарламалары, мессенджерлер және спам хабарламалары арқылы жүзеге асырылады [1].

Фишинг эволюцияланып, бірнеше түрлі нұсқалары пайда болды, олар ұқсас әдістерді қолданады: **вишинг, смишинг..**

Вишинг (ағл. *Vishing, voice* — дауыс + *phishing*) — фишингтің бір түрі, ол әлеуметтік инженерия әдістерін пайдалана отырып, телефон арқылы жүзеге асырылады. Алаяқтар шабуылдаушының телефонына қоңырау шалып, әртүрлі әдістермен қажетті деректерді алады.

Тағы бір түрі — **смишинг** (ағл. *Smishing, sms* — қысқаша хабарлама қызметі + *phishing*) — бұл SMS арқылы зиянды сілтемелермен хабарламаларды тарату. Көбінесе бұл қандай да бір сыйлықты ұтып алу туралы хабарламалар болады.

Нигериялық хаттар немесе «419 алаяқтық».. Мұндай алаяқтықтың танымал схемасы — «нигериялық шенеунік» ақша шығару [2]. Аса сенгіш адамдарды Нигерияға шақырып, олардың түрмеге жабылуына әкеледі, өйткені Нигерия үкіметі өз азаматтарына рақымшылық жасамайды, өйткені олар заңсыз аударымдарға қатысқан болып саналады, бұл елдің заңдарына қайшы келеді. (4196)

Дропперлер — алаяқтық схемаларында маңызды рөл атқаратын тұлғалар. Олар өздерінің атына банк карталары мен SIM-карталарды тіркеп, кейін оларды қылмыстық топтарға береді. Бұл карталар алаяқтық әрекеттерді жүзеге асыру үшін пайдаланылады. Дропперлердің атына тіркелген SIM-карталар банк шоттарын басқару және қаржылық операцияларды жүзеге асыру үшін қолданылады. Бұл алаяқтарға заңсыз әрекеттерін жасыруға мүмкіндік береді. Алаяқтар дропперлердің SIM-карталарын пайдалану арқылы өздерінің нақты жеке басын жасырып, құқық қорғау органдарынан құтылуға тырысады.

Қазақстанның кибер статистикасына оралайық.

2024 жылы, Қазақстанда 4,2 мыңкибершабуыл тіркелді, бұл бір жыл бұрынғыданекі есе көп. Кибершабуылдардың көпшілігі компьютерлерді зиянды вир устарға, желілік құрттарға және трояндарға қатысты:

2,8 мыңжағдай, жылдық өсім 69,1%. Фишингтік шабуылдар саны бірден 14 есе, яғни 594 жағдайға, ботнет шабуылдар саны — 2,4 есе, 322 жағдайға, интернет-ресурсқа қол жеткізудің болмауы оқиғаларының саны — 2,3%, 88 жағдайға дейін өсті. Бұл ретте DoS/DDoS шабуылдарының саны 20%, 16 жағдайға дейін, ал рұқсатсыз кіру және мазмұнды өзгерту оқиғаларының саны бір жыл бұрынғы 93 жағдаймен салыстырғанда небәрі 5 жағдайға дейін қысқарды.

Киберқылмыстарды қамтитын халықаралық шарттардың қабылдануы аса маңызды. Осындай маңызды халықаралық құжаттардың бірі — Компьютерлік қылмыстар туралы Конвенция (Будапешт, 2001 ж.).

Қазақстандағы ақпараттық қауіпсіздік пен киберқылмыстарға қатысты негізгі заңдар мен нормативтік құқықтық актілерге төмендегілер жатады:

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодексі: Бұл кодекстің 7 тарауында Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік қарастырылған [3].

2. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы (2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заң) [4].

3. Дербес деректер және оларды қорғау туралы Қазақстан Республикасының Заңы (2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заң):

Үндістан 2024 жылғы Глобалдық киберқауіпсіздік индексі бойынша ең жоғары деңгейге (Role-Modelling) жатқызылды, бірақ бұл елдің киберқылмыс деңгейі туралы емес, киберқауіпсіздіктің даму деңгейі жайлы айтылады [4]. Үндістан жоғары бағасын 5 критерийдің 4-і бойынша алды, бірақ «Ұйымдастырушылық шаралар» критерийі бойынша төмен балл алған, бұл оның заңнамалық және ұйымдастыру шараларындағы кейбір кемшіліктерді көрсетеді. Яғни, Үндістан киберқылмыс бойынша емес, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету деңгейі бойынша жоғары бағаланды.

Бұл жерде сөз болып отырғаны — елдің киберқауіпсіздік жүйесінің қаншалықты дамығандығы, яғни ақпараттық инфрақұрылымның қауіпсіздігін қамтамасыз ету және киберқатерлермен күресу мәселелері.

Үндістанның киберқауіпсіздік саласындағы жоғары деңгейі басқа елдермен салыстырғанда бірнеше факторларға негізделеді. Оның басты ерекшеліктері мен айырмашылықтары:

1. Ұлттық киберқауіпсіздік стратегиясы мен заңнамасы:.
2. Киберқауіпсіздікке арналған білім беру мен кадрларды даярлау:.
3. Технологиялық инновациялар мен киберқатерлерге қарсы шаралар, халықаралық ынтымақтастық, қоғамдық білім беру және цифрлық гигиена:

Айырмашылығы басқа елдермен салыстырғанда, Үндістанның киберқауіпсіздікке деген көзқарасы мен оған арналған заңдар, білім беру бағдарламалары мен халықаралық ынтымақтастықтың күшті болуы. Басқа елдерде, әсіресе дамушы елдерде, бұл салалар әлі де толық дамымаған болуы мүмкін, және киберқатерлермен күресуде қиындықтар болуы ықтимал.

Еуропа елдерінің киберқылмыстың алдын алу тәжірибесі

Германия Федералдық үкіметі киберқауіпсіздік бағытын басты басымдық ретінде жариялады, өйткені IT саласындағы ақаулар мен реттелмеген мәселелер ішкі қауіпсіздікке әсер етуі мүмкін. Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық кодексі Будапешт киберқылмыс туралы конвенциясына сәйкес материалдық құқықтың негізгі ережелерін кеңінен қамтиды. Компьютерлік алаяқтық 263а-бапта бекітілген [5].

Көптеген елдердегідей, Германияда да компьютерлік алаяқтық жеке құрам ретінде қарастырылып, 22-тарауда «Алаяқтық және ысырап ету» бөлімінде бекітілген. Бұл баптар киберқылмыстың өсуіне байланысты заңнамадағы олқылықтарды жою мақсатында енгізілді

Эстонияның Қылмыстық кодексінің 14-бөлімінде «Компьютерлік ақпарат және деректерді өңдеу саласындағы қылмыстар» қарастырылған [6]. Жалпы «Алаяқтық» бабы болғанына қарамастан, 268-бапта «Компьютерлік алаяқтық» жеке құрам ретінде бөлініп көрсетілген.

Қолданыстағы қылмыстық заңнамаға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар.

Цифрлық қылмыстар мәселесін шешу кезінде бірқатар маңызды элементтерді ескеру қажет: заңда нақты анықтамаларды бекіту, киберқылмыспен

күресу мақсатында тергеу жүргізу бойынша өкілеттіктерді заңнамалық түрде бекіту, сондай-ақ бұл өкілеттіктерді адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтай отырып жүзеге асыруды қамтамасыз ету. Ұлттық заңнамаға тиісті ережелерді енгізу ең алдымен мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мүддесінде қажет.

Киберқылмыстың вирустық сипатта жылдам таралуы тек жеке және заңды тұлғаларға ғана емес, жалпы мемлекетке де үлкен залал келтіреді. Сондықтан Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру мақсатында қолданыстағы Қылмыстық кодекске өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі жоғары.

Атап айтқанда, 190-1-бапты мынадай редакцияда енгізуді ұсынамын:

«1. Кибералаяқтық – бөтен мүлікті ұрлау немесе бөтен мүлікке құқық иелену мақсатында алдау, сенімге қиянат жасау, сондай-ақ компьютерлік деректерді енгізу, өзгерту, жою немесе бұғаттау; не ақпараттық желілерді пайдалана отырып, компьютерлік жүйенің жұмысына кез келген басқа да араласу арқылы жасалатын қылмыстық іс-әрекет». Осы бапқа сәйкес, тиісті санкциялар қарастырылуы тиіс.

Киберкеңістікте тәртіпті сақтаудағы жауапкершілік тек мемлекет мойнында емес, сонымен қатар заңды және жеке тұлғалардың қауіпсіздік мақсатында да болуы тиіс. Қазіргі кибералаяқтық жағдайын талдай отырып, келесі ұсыныстарға назар аудару қажет:

1. Мемлекеттік органдар мен жеке тұлғаларға, жеке деректермен және оларды жинау мен сақтау жүйелерінің қауіпсіздігімен ауқымды жұмыс жүргізетін заңды тұлғаларға:

а. Корпоративтік локалды желілер мен сымсыз байланыстарды қауіпсіз пайдалануды бақылауды күшейту: бұл жерде компаниялардың және мемлекеттік органдардың қызметкерлері маңызды рөл атқарады. Қызметкерлерді корпоративтік деңгейде ақпараттық қауіпсіздік бойынша

курстардан өтуге міндеттеу және ақпараттық қауіп-қатерлер туралы фактілерді жасыру немесе сақтамағаны үшін жауапкершілікті енгізу қажет.

б. Міндетті антивирус бағдарламаларын орнатуды бақылауды күшейту және ұйымдардың ресми сайттарында қорғау хаттамаларын орнату жүйесін енгізу. Осы үшін құқықтық реттеу енгізіп, қауіпсіздікті сақтау үшін қажетті бағдарламаларды орнатпағаны немесе кешіктіргені үшін жауапкершілікті белгілеу керек.

2. Киберқауіпсіздікті нығайту: мектеп бағдарламасына кибералаяқтықтан сақтану курсы енгізу. Әсіресе, интернет пен әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланатын мектеп оқушылары кибералаяқтардың негізгі нысанына айналууда. Сондықтан, оқушылардың цифрлық қауіпсіздік дағдыларын дамыту мақсатында информатика пәніне “Кибералаяқтықтан сақтану” тақырыбын қосу маңызды. Бұл курс оқушыларды фишинг, әлеуметтік инженерия, зиянды бағдарламалар және интернеттегі қаржылық алаяқтықтан қорғауға үйретеді. Сондай-ақ, олар жеке деректердің құпиялылығын сақтау, күдікті сілтемелер мен хабарламаларды тану, қауіпсіз парольдер қолдану сияқты маңызды дағдыларды меңгереді.

Осы практикалық ұсыныстар кибералаяқтықтың ғана емес, жалпы киберқылмыстың да азаюына ықпал етеді. Олар құқықтық алаңдағы бар мәселелер, тәжірибелік қолдану және киберқауіпсіздік саласындағы іс-тәжірибелі сарапшылармен кеңесулер негізінде әзірленді.

Ғылыми ортада инфокоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жасалған алаяқтық қылмысына қатысты жеке құрам енгізу мәселелері әлі күнге дейін өзекті әрі талқыланатын болса, халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне «Кибералаяқтық» құрамын енгізуді, сондай-ақ сәйкес терминді енгізіп, осы феноменнің түрлі түсіндірмелерін біріктіру қажет деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Что Такое “Фишинг” (Encyclopedia.kaspersky.ru, 2022)
<<https://encyclopedia.kaspersky.ru/knowledge/what-is-phishing/>> accessed 28 April 2022
2. Welcome To FBI.Gov | Federal Bureau Of Investigation' (Federal Bureau of Investigation, 2022) <<https://www.fbi.gov/scams-and-safety/common-scams-and-crimes/nigerian-letter-or-419-fraud>> accessed 2 May 20
3. ҚР Қылмыстық Кодексі 2014ж. 3 шілдеде қабылданған
//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
4. Индия:ландшафт киберугроз Q3 2023-2024 // <https://www.ptsecurity.com/ru-ru/research/analytics/indiya-landshaft-kiberugroz-q3-2023-q3-2024/>
5. German Criminal Code (Criminal Code In The Version Published On 13 November 1998 (Federal Law Gazette I, P. 3322), As Last Amended By Article 2 Of The Act Of 19 June 2019 (Federal Law Gazette I, P. 844))' (Legislationline.org, 2022) <https://www.legislationline.org/download/id/10003/file/GERM_CC_en.pdf> accessed 7 April 2022
6. Уголовный Кодекс Эстонии' (Legislationline.org, 2022)
<https://www.legislationline.org/download/id/6462/file/Estonia_CC_as_of_2002_ru.pdf> accessed 7 May 2022

ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ДЕЙІН ЖЕТКІЗУ ҚЫЛМЫСЫ БОЙЫНША, САРАЛАУ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Асылбек Мұстафа Асылбекұлы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Алтаев Ерлан Амангельдиевич
Заң ғылымдарының кандидаты

Андатпа: Бұл мақалада адамның өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуінің (суицидтік мінез-құлықтың) психологиялық, әлеуметтік және биологиялық факторлары қарастырылады. Өзін-өзі өлтіруге итермелейтін негізгі себептер, оның алдын алу шаралары және қоғамдағы суицидтің алдын алу стратегиялары талданады. Сондай-ақ, адамның суицидтік ойларының қалыптасуына әсер ететін стресс, депрессия, травматикалық тәжірибелер және әлеуметтік оқшаулану сияқты факторлар сипатталады. Сондай-ақ,

азаматтардың өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің алдын алу шаралары мен заңнамалық негіздер талқыланады.

Кілт сөздер: суицид, өзін-өзі өлтіру, психикалық денсаулық, депрессия, стресс, әлеуметтік факторлар, психологиялық көмек, алдын алу, суицидтік мінез-құлық, эмоциялық күйзеліс, травматикалық тәжірибе, жалғыздық, буллинг, психотерапия.

Аннотация: В данной статье рассматриваются психологические, социальные и биологические факторы, которые приводят человека к самоубийству (суицидальному поведению). Анализируются основные мотивы суицида, меры его профилактики и стратегии профилактики суицида в обществе. Также описаны такие факторы, как стресс, депрессия, травматические переживания и социальная изоляция, влияющие на формирование суицидальных мыслей. Также обсуждаются меры по предотвращению самоубийств граждан и правовые основы.

Ключевые слова: суицид, суицид, психическое здоровье, депрессия, стресс, социальные факторы, психологическая помощь, профилактика, суицидальное поведение, эмоциональный дистресс, травматический опыт, одиночество, издевательства, психотерапия.

Annotation: This article examines the psychological, social and biological factors that lead a person to commit suicide (suicidal behavior). The main motivations for suicide, its prevention measures and suicide prevention strategies in society are analyzed. Also, factors such as stress, depression, traumatic experiences and social isolation are described, which influence the formation of suicidal thoughts. Measures to prevent citizens from committing suicide and legal bases are also discussed.

Key words: suicide, suicide, mental health, depression, stress, social factors, psychological help, prevention, suicidal behavior, emotional distress, traumatic experience, loneliness, bullying, psychotherapy.

Өзін-өзі өлтіру — өзін өмірден қасақана айыру (суицид). Өзін-өзі өлтірудің себептері әр түрлі. Көп жағдайда өзін-өзі өлтіруге себеп болатын нәрсе өмір жағдайының шынайы қиындылығы және өмір оңалмайды деп есептеу. Депрессивті жағдайлар «жиналып» соның салдарынан өзін-өзі өлтіру болуы мүмкін. Өзін-өзі өлтіру қарттарға, нашакорларға, жазылмайтын аурумен ауыратындарға, қылмыскерлерге тән әрекет. Балалардың өзін-өзі өлтіруі ашық

қарсылық білдіру түрінде, көбінесе ата-аналарына қатысты жасалады. Криминалистикада өзін-өзі өлтіру әр түрлі негіздер бойынша сараналады.

Мысалы:

1.Өзін-өзі өлтіру (өзін-өзі өлтірер алдында өз әрекеттеріне есеп беретін, бірақ кінәсіз қиын жағдайға түскен, ойлану нәтижесінде болашақтың жоқтығына көзі жеткен адамдардың өзін-өзі өлтіруі, қаржының жоқтығы, жазылмайтын ауру және т.б.);

2.Ашық қарсыласу түріндегі өзін-өзі өлтіру (бақытсыз махаббат, ажырасу т.б. себеп болатын жан күйзеліс әрекет);

3.Аяқ астынан өзін-өзі өлтіру (жаман хабар алғаннан кейін, отбасындағы не жұмыстағы ойда жоқта пайда болған қиыншылықтан кейін өзін-өзі өлтіруге аяқ астынан бел буу);

Қоғамның «ауырулы» жағдайының өзіндік формасы, сондықтан онымен күресудің ең сенімді және тиімді әдісі-оның алдын-алуы мен профилактикасы қылмыстылықты білдіреді. Ғалым Д.А. Шестаков қылмыстылықтың келесі анықтамасын береді: «адамның, әлеуметтік институттың, белгілі бір елдің қоғамының, жаһандық қоғамның қоршаған адамдар үшін қауіпті көптеген әрекеттерді жасау қасиеті, қылмыстар мен олардың себептері арасында көрінеді, сандық түсіндіруге және қылмыстық-құқықтық тыйымдарды алдынала анықтауға мүмкіндік береді» [1]. Қылмыстық-құқықтық нормаларды қолданудың нәтижелілігі, яғни оларды әртүрлі қылмыс түрлерімен күресте сапалы және уақтылы қолдану қылмыстарды ашуда және тергеуде нәтижелілікті қамтамасыз етуге де (біздің жағдайда өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізгенде), сондай-ақ оның алдын алуға да ықпал етеді. М.Д. Шаргородский өз жұмысында дұрыс атап өткен: «Құқықтық норманың тиімділігі оны қолдану тиісті әлеуметтік қатынастарды құқықтық реттеудің алдына қойылған мақсаттарға жетуге қаншалықты ықпал ететіндігімен анықталады.[1]

Әр бір жас кезеңдеріне сай суицидальді белсенділік тән болады.

- Балалық шақ – 13 жасқа дейін;
- Жеткіншектік кезең – 13-16 жас;
- Жастар арасы - 16-29 жас;
- Ересектер арасы – 30-35 жас;
- Қарттық кезең – 55-70 жас.

5 жасқа дейінгі балаларда өзін-өзі өлтіру әрекетіне бару өте сирек кездеседі. Жанұялық қақтығыстарға байланысты 9 жасқа дейін 2,5%, ал 9 жастан кейін 80% өзін-өзі өлтіру әрекетіне барады екен. Жеткіншек кезеңінде суицидалды әрекеттің себебі болып ата-анасымен мұғалімдерімен қақтығысқа бару салдары болып табылады. Жастар арасында әсіресе қыздар арасында әсіресе қыздарда өздерінің жігіттеріне байланысты суицидальді әрекеттерге баратыны анықталды[4].

Суицидтың ең жиі кездесетін кезі 15-24 жас аралығы. Өзін-өзі өлтіруге бармас бұрын, суициденттердің көбі дайындық кезеңі – суицидалды кезеңінен өтеді, ол адамның бейімделу қабілетінің төмендеуімен сипатталады. Ол қызығушылық деңгейінің төмендеуі, қарым-қатынастың шектелуі, мазасызданғыш, эмоционалды тұрақсыз болуы т.б. Ал Қазақстан бойынша өзін-

өзі өлтіру 2022 жылы аяқталған суицидтен қайтыс болғандар саны 4 мыңнан 3,7 мыңға дейін азайды. Егер бұл көрсеткішті соңғы бесжылдықпен салыстырсақ, көрсеткіш орташа деңгейде. Ал 7% азаю динамикасы 2021 жылы суицидтің көбеюімен байланысты. Биыл суицидтен болатын өлім көрсеткіші азайып келеді. 2023 жылдың қаңтар-ақпан айларында 526 қазақстандық өз еркімен өмірмен қоштасты, бұл былтырғы сәйкес кезеңмен салыстырғанда 5% аз.[3]

Бір қызығы, өткен жылдардан айырмашылығы, өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері мен суицидтен қайтыс болу саны шамалас болды: 3,7 мың (айырмашылық тек 65 жағдай)[3]. Бұл да соңғы бес жылдағы ең төменгі көрсеткіштердің бірі. Бір жыл бұрын мұндай әрекеттер әлдеқайда көп болды: 4,5 мың.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу негізінен адамды өлтіруге немесе өзін-өзі өлтіруге оқталуға итермелейтін белсенді әрекеттерден көрінеді.

Суицидке итермелеу тәсілдерін заң шығарушы заңда белгілейді. Оларға мыналар жатады: а) қауіптер; б) қатыгездікпен қарау; в) адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау. Егер жәбірленушінің кінәліге материалдық немесе өзге де тәуелді болғаны анықталса, әрекет осы баптың 2-бөлігімен саралануға тиіс. 105 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.

Қорқынышты өзін-өзі өлтіруге түрткі болған жәбірленушіге психикалық әсер ету деп түсіну керек (мысалы, оларды тұрғын үйден, материалдық көмектен, күнкөріс құралдарынан айыру қаупі, дене жарақатын алу қаупі және масқара ақпаратты тарату қаупі және т.б.)[5].

Қатыгездік – жәбірленушіге физикалық және психикалық азап әкелетін аяусыз, дөрекі мінез-құлық. Ол жәбірленушілерге физикалық немесе психикалық азап келтіруде (ұрып-соғу, азаптау, мағынасыз жұмыс істеуге мәжбүрлеу, тамақтан бас тарту, медициналық көмек көрсету, қорлау және т.б.) көрінеді. Сонымен қатар, жәбірленушіге қатыгездік көрсету оқшауланған және кездейсоқ емес, кінәлінің мақсатты, үздіксіз әрекеттерінің жүйесін білдіретінін анықтау маңызды, сондықтан бір ғана қатыгездік жағдайы адамды осы қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілікке тартуға негіз береді деген пікірді нанымды деп санау қиын.

Жүйелі түрде адамның қадір-қасиетін бұзу және жәбірленушінің ар-намысын қорлайтын әрекеттер жасау. Ол қайталап жасауда көрсетіледі – бұл ұқсас әрекеттердің ұзақ мерзімді көрінісі: қорлау, келекелеу, жала жабу, қорлау, негізсіз сынау және т.б. Оның үстіне өзін-өзі өлтіруге итермелеу қылмысы адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау жағдайында ғана мүмкін болады. Бір ғана қорлау оқиғасы бұл қылмысты құрамайды. Адамды суицидке итермелеудің аталған әдістері жиі біріктіріледі.

Бұл қылмыстың міндетті белгісі өзіне-өзі қол жұмсау (өзін-өзі өлтіруге оқталу) фактісі мен кінәлінің әрекеті арасындағы себепті байланыс болып табылады, яғни жәбірленушіні өз-өзіне қол жұмсауға итермелеген тікелей себеп болған адамның заңсыз әрекеті (әрекетсіздігі) екені анықталуы керек. Егер жәбірленуші басқа себептермен өз-өзіне қол жұмсаса, онда бап бойынша қылмыстық жауапкершілік. 105 ҚР ҚК алып тасталды - ҚР ҚК. Сонымен, жәбірленушінің өз-өзіне қол жұмсауына әкеп соққан қылмыс жасаған адамның

заңды түрде бас бостандығынан айырылуы немесе некеге тұрудан бас тартуы қарастырылып отырған қылмыстың құрамына кірмейді.

Қылмыскердің әрекеттері бап бойынша сараланады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 105-бабына сәйкес жәбірленуші өз-өзіне қол жұмсау кезінде ғана емес, сонымен бірге өзіне-өзі қол жұмсау (өзіне қол жұмсау) болған кезде де[5]. Жасалатын іс-әрекеттер бойынша Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі бойынша жазаға тартылады тартылу мерзімдері жасалған істің дәрежесіне байланысты жауапкершілікке тартылады:

1. Жәбірленушіні қорқыту, оған қатыгездікпен қарау немесе оның адами қадір-қасиетін үнемі қорлау арқылы адамды өзін-өзі өлтіруіне дейін немесе өзін-өзі өлтіруге оқталуына дейін жеткізу, сол сияқты оны өзін-өзі өлтіруге көндіру не соған ықпал ету –

үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Мынадай:

1) кінәлі адамға дәрменсіз күйде екені көрінеу белгілі не кінәлі адамға материалдық жағынан немесе өзгеше түрде тәуелді адамға қатысты;

2) екі немесе одан да көп адамға қатысты жасалған;

3) алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы немесе қылмыстық топ жасаған;

4) телекоммуникация желілерін, оның ішінде Интернет желісін пайдалану арқылы жасалған дәл сол іс-әрекет – бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3. Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, кәмелетке толмаған адамға қатысты жасалған іс-әрекеттер – бес жылдан тоғыз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады[6].

Қорытындылай келе, өзін-өзі өлтіру – қоғамдағы ең күрделі және өзекті мәселелердің бірі. Бұл құбылыс психологиялық, әлеуметтік, экономикалық және медициналық факторлардың жиынтығымен байланысты. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, суицидтің негізгі себептері – депрессия, жалғыздық, стресс, қаржылық қиындықтар, отбасыдағы мәселелер және психикалық аурулар. Сонымен қатар, әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарының бұл мәселеге ықпалы да айтарлықтай.

Суицидтің алдын алу үшін кешенді шаралар қажет. Біріншіден, психологиялық денсаулықты нығайту, адамдарға эмоционалды қолдау көрсету және психологиялық қызметтердің қолжетімділігін арттыру маңызды. Екіншіден, суицидтің алдын алу бойынша мемлекеттік бағдарламаларды күшейту, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет. Үшіншіден, отбасы мен қоғамда өзара қолдау мәдениетін дамыту арқылы адамдардың жалғыздық сезімін азайтуға болады. Бұл мәселені шешуде әрбір адамның рөлі бар. Егер жақыныңыздың психологиялық күйзелісте екенін байқасаңыз, онымен ашық сөйлесіп, көмек ұсынған жөн. Өмірдің кез келген қиындықтарына қарамастан, әрқашан шешім бар екенін және кез келген адам көмекке лайық екенін түсіну маңызды. Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, өзін-өзі өлтірудің алдын алу – тек медицина мен психологияның ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті екенін

атап өткен жөн. Адамдардың психологиялық әл-ауқатына көңіл бөлу, менталдық саулыққа қатысты стереотиптерді жою және қолдау көрсету – бұл суицид деңгейін төмендетудің негізгі жолдары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шестков Д.А. криминология: Криминофамамстика. Юридический Центр Пресс, 2003-389 с.
2. 2007ж 11 мамырдағы 01 жоғарғы сот қаулысы;
3. Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі – <https://www.gov.kz>
4. Суицидтің алдын алу жөніндегі халықаралық қауымдастық (IASP) – <https://www.iasp.info>
5. Борчашивили И.Ш. Комментарий к уголовному кодексу республики казахстан Общая часть (том 1), бет 31-32;
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, бет 76-77, Ерекше бөлім.

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУ: ЗАМАНАУИ ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ҚОРҒАНЫС ЖОЛДАРЫ

Анапия Жібек Маратқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Саниязова Еркемай

Заң ғылымдарының магистрі

2023 жылғы зерттеулерге сәйкес әлемде күн сайын 2244 кибершабуыл орын алады, бұл дегеніміз әрбір 39 секунд сайын бір кибершабуыл болады.

Қазіргі таңда интернет, әлеуметтік желі барлық адамдардың байланыс құралы. Телефон, компьютер жалпы әлеуметтік желіні абсолютті шектеусіз барлық адамдар қолданады. Кейбіреулер бұл арқылы табыс тапса, кейбіреулер өзіне керек мағлұматтарды іздейді және ең басты қызметі өзге адамдармен байланыс орнатады. Бүгінгі күнде интернеттік желі арқылы өзінің әрбір күнін әлеуметтік желіге жүктеп салатындар да көп. Жалпы айтқанда әлеуметтік желі пайдасы қазіргі заман адамдар үшін өте зор. Ол сенің көмекшің, кітабың, кейде кеңесшің, қысқаша өмірді жеңілдету жолы, табыс көзі.

Киберқылмыс дегеніміз – бұл киберкеңістікке қолжетімді құралдар мен құрылғылар арқылы жүзеге асырылатын, заңмен қорғалатын әртүрлі әлеуметтік

қатынастарға зиян келтіруге бағытталған, ақпараттық және теле-коммуникациялық желілерді пайдалану арқылы киберкеңістікте қашықтан жасалатын қылмыс[1]. Киберқылмыстардың әлеуметтік қатынастарға келтіретін зияндары ауқымды болатынын ескеру керек. Киберқылмыс – ХХІ ғасырдың басты проблемаларының бірі. Ақпараттық технологиялардың дамуымен киберқылмыс ауқымы да кеңейе түсті. Сондықтан ғаламдық интернет желісінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып жасалған қылмыстарға қарсы іс-қимыл мәселелері өзекті болып қала береді.

Киберқылмыстар түрлері компьютерлік жүйелер жаңа деңгейге өткен сайын жаңа қылмыстар қосылып жалғасуда. Қазіргі заманғы “Хакер” ұғымы барлық желілік хакерлер мен компьютерлік вирустарды жасаушыларды сипаттайды. Сондай-ақ, хакерлерді қылмыстық әрекеттерінің сипатына қарай бөлуге болады.

Кракер-қолданбалы бағдарламалық жасақтаманы бұзумен айналысады, әдетте shareware-бағдарламалардан (негізінен пайдаланушыға толық нұсқасын көрсетуге арналған шектеулі функционалды бағдарламалар) толық коммерциялық нұсқаларды алу үшін. .

Фрикер-тегін қоңырау шалу мүмкіндігін табу үшін телефон желілерін зерттейді.

Кардер-несие карталарының нөмірлерін және олардың иелері туралы ақпаратты заңсыз алумен айналысады. Көбінесе бұл қызмет хакермен біріктіріледі. Кардеризм ең ауыр қылмыс болып саналады, сондықтан хакерлік әрекеттің ең қауіпті түрі болып табылады[2].

Фишинг, вишинг, смишинг – кибершабуылдың кең таралған түрлері, олар адамдарды алдап, жеке мәліметтерін, қаржылық ақпаратын немесе құпиясөздерін ұрлауға бағытталған.

Киберқылмыстар –ауқымды халықаралық қылмыс. Онымен күрес бүкіл мемлекеттер үшін үлкен мәселе тудыруда. Ол бір мемлекеттің мемлекеттік құпия базаларына шабуыл жасаумен және мемлекетке үлкен шығын келтіруі де мүмкін. Киберқылмыстар ХХІ ғасыр үлкен мәселесі. Әрбір қылмыс өзінің келтірер залалы мен зардаптарымен ерекшеленеді. Бұндай қылмыстардан келетін залалдарды, шығындарды нақты есептеу мүмкін емес. Бұл біріншіден ҚР Конституциялық құқық бұзушылыққа алып келеді18-бап

Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар.

Әркім өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар. Кибершабуылдар сіздің жеке деректеріңізге заңсыз тұрғыда қол жеткізу

ҚР 2022 жылы интернет алаяқтықтан-16 млрд шығын

2023 жвлы-21 млрд шығын келген

Әлемдегі Қазақстан деңгейі 2023жыл Қазақстан Киберқауіпсіздік бойынша рейтингте 176 елдің ішінде 78 орында тұр[3]. Киберқылмысқа баратын адамдардың жеке бас ерекшеліктері әртүрлі, бірақ оларды бірнеше негізгі категорияға бөлуге болады.

Хакерлер (қасақана шабуыл жасаушылар); Алаяқтар (социальная инженерия арқылы әрекет ететіндер); Ішкі қылмыскерлер (инсайдерлер); Жасөспірімдер мен әуесқойлар (“Script Kiddies”); Ұйымдасқан қылмыстық топтар (кибермафия)

Олардың мотивтерін қарастырсақ:

Қаржылық пайда – банк жүйелерін бұзып, ақша ұрлау, төлем карталарын заңсыз қолдану.

Саяси немесе идеологиялық мақсаттар – хактивистер (мысалы, Anonymous) мемлекеттік жүйелерге шабуыл жасап, саяси мәлімдемелер жасайды.

Қызығушылық пен даңқ – өзін мықты программист ретінде дәлелдеу, бедел жинау.

Ұсынымдар:

1.Құқықтық базаны жетілдіру. Бізде киберқылмыстарға және киберқауіпсіздікке байланысты стратегиялық заңдар бар дегенімен оларды өзгертіп жаңартулар енгізілуі керек. Мысалға Германия 2021 жылы «IT Sicherheitsgesetz 2.0» стратегиясында негізгі 4бағыттары көрсетілген

1)Киберқауіпсіздікті мемлекет, бизнес, қоғам және ғылымның ортақ міндетіне айналдыру;

2)Мемлекет, бизнес, ғылым және қоғамның цифрлық егемендігін нығайту;

3)Цифрландыруды қауіпсіз ету;

4)Мақсаттар өлшенетін және ашық болуы тиіс.

Сол секілді жаңа стратегиялық жоба қабылдау. Негізгі бағыттары ретінде ұсынарым:

1. Киберқауіпсіздіктің интеллектуалды алдын алу. Қазақстандағы киберқауіпсіздік көбіне шабуылдан кейінгі реакцияға негізделген. Бізге шабуыл жасалмай тұрып, оны анықтайтын жүйелер керек.

2. Деректерді басқарудың ұлттық концепциясы. Қазақстан азаматтарының деректері тек ел ішінде сақталуы тиіс. “Азаматтардың деректерін өздері басқару құқығы” концепциясын енгізу (мысалы, әр адам өз мәліметтерін кім көре алатынын шешу мүмкіндігіне ие болуы керек). Биометриялық деректердің қауіпсіздік сертификаттауын енгізу (алақан, бет-әлпет, көз торы сканері сияқты деректерге қатаң талаптар қою).Неге қажет? Қазір азаматтардың жеке деректері әртүрлі жүйелерде шашыраңқы, бұл оларды ұрлауға немесе заңсыз пайдалануға мүмкіндік береді.

3. Киберқылмыстардың алдын алу үшін заңнаманы үнемі жаңарту. Киберқылмыстар туралы заңдар ИИ-дің көмегімен үнемі жаңартылып отыруы тиіс. ИИ арқылы жасалған қылмыстарды ҚК жүйелеу.Неге қажет? Қазір заңнамалық база тек болған оқиғаларға негізделген, бірақ біз болашақтағы қауіптерге дайын болуымыз керек.

4. Киберқауіпсіздіктің ұлттық автономиясы. Қазақстанға өзінің киберқауіпсіздік өнімдерін жасау және дамыту стратегиясы қажет. Мемлекеттік органдардың IT жүйелері 100% өзіміздің инфрақұрылымда болуы тиіс.Неге қажет? Егер біз шетелдік IT өнімдеріне тәуелді болсақ, кез келген елдің

санкцияларымен немесе сыртқы қауіптермен маңызды жүйелер жұмысын тоқтатуы мүмкін.

5. Киберқауіпсіздік мәдениетін міндетті енгізу. Барлық мемлекеттік қызметкерлер мен бизнес басшылары киберқауіпсіздік курстарынан өтуі тиіс. Кибершабуыл құрбаны болған кез келген ұйым шабуылдың себептері туралы ашық есеп жариялауы керек.

2. Киберқылмыстың вирустық сипатта жылдам таралуы тек жеке және заңды тұлғаларға ғана емес, жалпы мемлекетке де үлкен залал келтіреді. Сондықтан Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру мақсатында қолданыстағы Қылмыстық кодекске өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі жоғары.

Атап айтқанда, 190-1-бапты мынадай редакцияда енгізу ұсынылады:

«1. Кибералаяқтық – бөтен мүлікті ұрлау немесе бөтен мүлікке құқық иелену мақсатында алдау, сенімге қиянат жасау, сондай-ақ компьютерлік деректерді енгізу, өзгерту, жою немесе бұғаттау; не ақпараттық желілерді пайдалана отырып, компьютерлік жүйенің жұмысына кез келген басқа да араласу арқылы жасалатын қылмыстық іс-әрекет».

Осы бапқа сәйкес, мынадай ауырлататын мән-жайлар болған кезде тиісті санкциялар қарастырылуы тиіс:

1. адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасауы;
2. қылмыстың қызметтік өкілеттікті пайдалана отырып жасалуы.
3. ірі мөлшерде;
4. мемлекеттік функцияларды орындауға өкілетті тұлғаға немесе оған теңестірілген тұлғаға, немесе лауазымды тұлғаға, немесе жауапты мемлекеттік қызмет атқаратын тұлғаға қатысты, егер ол өз қызметтік жағдайын пайдаланумен байланысты болса;
5. бірнеше рет;
6. екі немесе одан да көп тұлғаға қатысты;
7. қылмыстық топпен;
8. ерекше ірі мөлшерде.

«Алаяқтық» пен «Кибералаяқтық» қылмыстарының негізгі айырмашылығы жүзеге асыру тәсілінде жатыр. Алаяқтықты жүзеге асыруда электрондық есептеу машиналарын қолдану бұл қылмыстың жалпы құрамына өз ерекшеліктерін енгізеді, ол арнайы білім мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен тергеу мен дәлелдеу процесін анағұрлым күрделендіреді, себебі алаяқтық және пайдаланушының сеніміне қиянат жасау қашықтықтан, техникалық мүмкіндіктерді пайдаланып жүзеге асырылады, нақты байланыс болмайды.

Интернет-алаяқтықтың экономикалық мүдделерге келтіретін зияны мемлекеттік және азаматтардың мүдделеріне жиі айтарлықтай және әрдайым толық өтелмейтін болады. Бұл тағы да жеке құрамның ерекшелігін анықтаудың қосымша аргументі. Себебі қылмыскер қоғамға үлкен қауіп төндіреді, өйткені ол пайдаланушыларды тек Қазақстан Республикасының шеңберінде ғана емес, сонымен қатар оның сыртында да қамтиды. Көптеген мемлекеттерде бұл құрам «Компьютерлік қылмыстар» тарауына жатқызылса да, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне оны 6-тарау «Мүліктік

қылмыстарға қарсы қылмыстар» деп енгізу қажет. Бұл ең алдымен қылмыскерлердің мүлікті және меншік құқығын ұрлап алуымен байланысты.

3. Алдын алу сервердерін заңдастыру hack back секілді. Hack Back: Белсенді қорғаныс концепциясы қалай жұмыс істейді? Hack Back – бұл кибершабуылдарға белсенді түрде қарсы жауап беру концепциясы. Кәдімгі киберқауіпсіздік жүйелері хакерлік шабуылдарды анықтап, олардан қорғануға бағытталған. Ал Hack Back тәсілі қорғаныстан гөрі қарсы шабуыл жасауға негізделген. Яғни, шабуылдаушыны анықтап, оның жүйесіне жауап ретінде шабуыл жасау қарастырылады. Hack Back қалай жұмыс істейді

1. Кибершабуылды анықтау – Жүйеге жасалған заңсыз кіруді немесе шабуылды байқау.

2. Хакердің кім екенін анықтау (атрибуция) – Хакердің IP-адресін, құрылғысын, орналасқан жерін табуға тырысу.

3. Жауапты әрекет жасау – Бұған мыналар кіруі мүмкін:

Хакердің құрылғысын зақымдау (вирустар жіберу, деректерін жою); Хакердің серверін бұзу немесе істен шығару; Жалған (фейк) мәліметтер жіберу арқылы шабуылдаушыны адастыру.

4. Азаматтардың деректерін сақтаудың жаңа жүйесі. Мемлекеттік органда тек шифрланған деректер сақталады. Көз торы мен саусақ ізі тек азаматтың құрылғысында (телефон, арнайы биометриялық кілт) сақталады. Мемлекеттік органда тек шифрланған нұсқасы болады, яғни деректерді ұрлаған күннің өзінде оларды оқу мүмкін емес.

1. Биометриялық сәйкестендіру тек азаматтың құрылғысында жүреді. Азамат жүйеге кіргісі келгенде, өз құрылғысында көз торы + саусақ ізін сканерлейді. Бұл ақпарат мемлекеттік органға жіберілмейді, тек шифрланған код түрінде беріледі.

2. Мемлекеттік орган жүйелердің қауіпсіздігін тексеріп отырады. Азамат бір жерге кіргісі келгенде, ол өз биометриялық шифрын қолданады. Мемлекеттік орган бұл жүйенің қауіпті немесе қауіпсіз екенін тексеріп, азаматқа ескерту жібереді: “Сіз кіргіңіз келген жүйе күдікті. Жалғастыруды қалайсыз ба?” Егер азамат келіссе, жауапкершілік өзінде қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Киберқылмыс – жаңа қылмыстық қауіп:

<https://zhalyn.kz/2020/05/15/%D0%BA%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D2%9B%D1%8B%D0%BB%D0%BC%D1%8B%D1%81-%D0%B6%D0%B0%D2%A3%D0%B0-%D2%9B%D1%8B%D0%BB%D0%BC%D1%8B%D1%81%D1%82%D1%8B%D2%9B-%D2%9B%D0%B0%D1%83%D1%96%D0%BF/>

2. Киберқылмыс:

<https://st.bilim-shini.kz/article/%E2%84%964%20%D0%9A%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D2%9B%D1%8B%D0%BB%D0%BC%D1%8B%D1%81.docx>

3. В рейтинге стран по национальному индексу кибербезопасности казахстан занял 78-е место из 176 источник: <https://ranking.kz/rankings/industries-rankings/v-reytinge-stran-po-natsionalnomu-indeksu-kiberbezopasnosti-kazahstan-zanyal-78-e-mesto-iz-176.html>

БАЛЫҚ РЕСУРСТАРЫН, БАСҚА СУ ЖАНУАРЛАРЫН НЕМЕСЕ ӨСІМДІТЕРІН ЗАҢСЫЗ АЛУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сансызбаев Нұрасыл Еркінұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Жумагулова Шолпан

Заң ғылымдарының кандидаты

Андатпа. Мақалада автордың қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнамасындағы соңғы өзгерістерді ескере отырып, су биоресурстарын заңсыз өндірумен байланысты қылмыстарды тергеудің теориялық және қолданбалы проблемаларына кешенді талдау жасағандығымен және тергеушінің, анықтаушының қызметін жетілдіруге бағытталған теориялық ережелер мен ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеуімен анықталады.

Кілт сөздер: су биоресурстары, су ресурстары, Қылмыстық-процестік.

Аннотация. Статья определяется тем, что автором проведен комплексный анализ теоретических и прикладных проблем расследования преступлений, связанных с незаконным производством водных биоресурсов, с учетом последних изменений в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве и выработаны теоретические положения и научно обоснованные рекомендации, направленные на совершенствование деятельности следователя, дознавателя.

Ключевые слова: водные биоресурсы, водные ресурсы, уголовно-процессуальное.

Abstract. The article is determined by the fact that the author conducted a comprehensive analysis of the theoretical and applied problems of investigating crimes related to the illegal production of aquatic biological resources, taking into account the latest changes in the criminal and criminal procedure legislation, and developed theoretical provisions and scientifically based recommendations aimed at improving the activities of the investigator and interrogator.

Keywords: aquatic biological resources, water resources, criminal process.

Қазіргі жағдайдағы экологиялық қылмыстың жай-күйін талдау оның тұрақты өсу тенденциясын, өсіп келе жатқан масштабты, ұйымдастырушылық және кәсібилікті көрсетеді.

Ең көп таралған экологиялық қылмыс - су жануарлары мен өсімдіктерді заңсыз алу. Экономикалық реформа жағдайында шаруашылық жүргізуші субъектілердің су биоресурстарын өндіру көлемін ұлғайтуға, өткізу нарықтарын жаулап алуға, барынша пайда алуға мүдделілігі артты. Бұл өз кезегінде олардың заңсыз өндірісінің өсу динамикасына әсер етеді, су фаунасы мен флорасының ең құнды түрлерінің жойылуына, Биологиялық әртүрліліктің жоғалуына, экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына әкеледі. Бұл қоршаған ортаға үлкен және орны толмас зиян келтіреді.

Осыған байланысты қазіргі уақытта су жануарлары мен өсімдіктерін заңсыз өндіруді тергеуді оңтайландыру құқық қорғау органдары шешетін басым міндеттердің бірі болып табылады.

Тиісті рұқсаттар мен лицензияларсыз су биоресурстарын өндіру олардың заңсыз айналымына, тасымалдауға, қайта өңдеуге, контрабандаға, салық төлеуден түсетін кірістерді жасыруға байланысты қылмыстық тізбектің басталуы болып табылады. Су биоресурстарының заңсыз айналымы Қазақстан Республикасының экономикасына елеулі экологиялық және экономикалық зиян келтіреді.

ҚР ІІМ деректері бойынша 2018 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі кезеңде су жануарлары мен өсімдіктерді заңсыз өндірумен байланысты тіркелген қылмыстар саны 3 есе өсті - 2018 жылғы 6608-ден 2021 жылға дейін. Бұл қылмыстар өте жасырын. Сонымен қатар, коммерциялық су өсімдіктеріне қылмыстық шабуылдардың жай-күйіне объективті баға беру мүмкін емес, өйткені бұл туралы деректер статистикалық есептерде жоқ. Тергеу және сот практикасын зерделеу құқық қолданушының су биоресурстарын заңсыз өндірудің жоғары қоғамдық қауіптілігін жете бағаламауы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Су жануарларын заңсыз аулау (ҚР ҚК 335-б.) ұйымдасқан қылмыстың базалық элементі ретінде де орын алып отыр. Бағалы балық тұқымдарын заңсыз аулаудың бытыраңқы жағдайларынан қылмыскерлер бизнес ретінде заңсыз су кәсіпшілігімен айналысатын және сыбайлас жемқорлық арқылы әлеуметтік бақылаудан қорғау жүйесін құратын тұрақты, басқарылатын қоғамдастықтар құруға көшеді.

Осы санаттағы қылмыстық істерді тергеудегі проблемалар тергеу процесінің өзін криминалистік қамтамасыз ету деңгейіне тікелей байланысты. Қазіргі уақытта тиісті ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету жоқ, тергеу органдарында осы қылмыстарды ашудың және тергеудің тактикалық құралдарын, әдістері мен тәсілдерін қолдану бойынша ұсыныстар жоқ. Бұдан басқа, су биоресурстарын қорғау және пайдалану саласындағы бірқатар мәселелердің заңнамалық реттелмеуі орын алып отыр.

Осылайша, зерттеу тақырыбының өзектілігі су биоресурстарын заңсыз өндірумен байланысты қылмыстар туралы ғылыми білім алудың объективті

қажеттілігі, сондай-ақ қазіргі жағдайда оларды тергеудің жеке сот-медициналық әдістемесін жасау болып табылады.

Республикада антропогендік әсерден келтірілген залалды өтеу мақсатында (өзен ағыстарын реттеу және басқа да шаруашылық қызмет) 7 балық питомнигі, 2 уылдырық шашу-өсіру шаруашылығы, 2 Бекіре балық өсіру шаруашылығы және Қазақ өндірістік жерсіндіру станциясы жұмыс істейді, олар республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорындар болып табылады және балықтардың бағалы түрлерінің шабақтарын өсірумен және оларды табиғи су айдындарына (бекіре, тұқы, сазан, дөңмандай, ақ амур, сига балық түрлерінің личинкалары) шығарумен айналысады. Балықтардың шабақтары мен дернәсілдерін жыл сайын шығару 143,6 миллион данаға жетеді, оның ішінде Каспий теңізіне 6,0 миллионнан астам бекіре шабақтары шығарылады. Кәсіпорындардың қызметі мемлекеттік тапсырыс қаражаты және кәсіпорындардың өздерінің шаруашылық қызметінен түскен кірістер есебінен қаржыландырылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 15 сәуірдегі N 433 қаулысымен бекітілген аң аулау және балық аулау объектілері болып табылатын жануарлардың бағалы түрлерінің тізбесі бар. Жеке және заңды тұлғалар балық аулау субъектілері болып табылады.

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңының 35-бабына сәйкес кәсіпшілік балық аулауға құқығы бар болған жағдайда жеке және заңды тұлғаларға беріледі:

- 1) жануарлар дүниесін пайдалануға арналған рұқсаттар болып табылады;
- 2) балық аулауға уәкілетті органмен жасалған шарт.

Әуесқойлық (спорттық) балық аулауға жеке тұлғалардың құқығы бар.

Заңның 34-бабына сәйкес балық аулау мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) кәсіпшілік балық аулау;
- 2) әуесқойлық (спорттық) балық аулау.

Кәсіпшілік балық аулау-кәсіпкерлік қызмет мақсатында балық аулау және балық аулау объектісі болып табылатын басқа да су жануарларын аулау. Кәсіпшілік балық аулау балық шаруашылығы ұйымдарына бекітілген балық шаруашылығы су айдындарында (учаскелерінде) ғана жүзеге асырылады. Әуесқойлық (спорттық) балық аулау - спорттық, эстетикалық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында және ауланған өнімді жеке тұтыну үшін балық аулау және басқа да су жануарларын аулау. Балық аулау тәртібі мен шарттары Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 18 наурыздағы қаулысымен бекітілген балық аулау қағидаларымен реттеледі .

Пайдаланушыда мынадай құжаттар болған кезде кәсіпшілік балық аулауға жол беріледі:

- рұқсаттар;
- уәкілетті органмен кәсіпшілік балық аулауға арналған шарттар;
- балық шаруашылығы су айдыны (учаскесі) бекітіліп берілген пайдаланушы мен көрсетілген шарт жасалған жағдайда жеке және заңды тұлғалар арасындағы шарттар;
- уәкілетті органның мөрімен расталған, уәкілетті орган белгілеген нысан бойынша кәсіпшілік журнал.

Әуесқойлық (спорттық) балық аулауға пайдаланушыда мынадай құжаттар болған кезде жол беріледі:

- балық шаруашылығы ұйымының жолдамалары - бекітілген балық шаруашылығы су айдындарында;

- уәкілетті органның рұқсаты - бір шығу үшін 5 килограмнан астам балық аулау кезінде бекітілмеген балық шаруашылығы су айдындарында.

Кәсіпшілік балық аулау қолданушыларға бекітіліп берілген барлық су айдындарында (учаскелерінде), қолдануға тыйым салынғандардан басқа, барлық рұқсат етілген аулау құралдарымен жүргізіледі.

Әуесқойлық (спорттық) балық аулау бір балықшыға 5-тен аспайтын ілмегі бар қармақтармен, барлық жүйелер мен атаулармен (иіргіш, қармақ, жерлицалар, иірімжіптер), сондай-ақ азаматтардың демалыс аймағынан тыс жерде су астында аң аулауға арналған мылтықтармен жүргізіледі.

Әрбір балық шаруашылығы бассейні (су айдыны) үшін балықтардың және басқа да су жануарларының кәсіпшілік мөлшері қолданыстағы квоталарға сәйкес белгіленеді.

Уәкілетті орган және оның аумақтық органдары ғылыми ұйымдармен келісім бойынша балық аулаудың басталуын неғұрлым ерте немесе кеш, бірақ балық аулау мерзімінің жалпы ұзақтығы шегінде күнтізбелік 15 күннен аспайтын мерзімге ауыстыру туралы шешім қабылдай алады.

Балық аулау саласындағы тыйымдар «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңының 39-бабының 4 және 5-тармақтарында, сондай-ақ 2005 жылғы 18 наурыздағы балық аулау қағидаларының 11-тармағында белгіленген. Балық аулау кезінде рұқсат етілмейді:

- 1) су көлігін, ауылдардағы аялдамаларды, бакендер орнатуға арналған балық қабылдау пункттерін қоспағанда, балық аулауға тыйым салынған орындар шегінде және аса қажет болған жағдайда (дауыл, авария және т.б.) тоқтатуға жол берілмейді.;

- 2) жарылғыш және уландырғыш заттарды қолдана отырып, балық және басқа да су жануарларын аулауға, сондай-ақ балық аулау кезінде атыс қаруын және басқа да тыйым салынған аулау құралдарын қолдануға тыйым салынады;

- 3) өзен немесе ағын енінің үштен екісінен астамын аулау құралдарымен иеленуге;

- 4) Егер рұқсаттарда көзделмесе, балықтардың және басқа да су жануарларының жаңадан жерсіндірілген түрлерін, сирек кездесетін және Құрып кету қаупі төнген балық түрлері мен басқа да су жануарларын Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімі бойынша аулауға тыйым салынады. Осы балықтар мен басқа да су жануарлары аулау құралдарына түскен жағдайда олар дереу тірі күйінде суға жіберілуге тиіс, ал оларды аулау фактісі журналда тіркелуге тиіс. Сылдырлы балық түскен кезде пайдаланушы акт жасайды, ол уәкілетті органға рұқсаттарды пайдалану жөніндегі есеппен бірге беріледі;

- 5) әртүрлі аулау құралдарын бір балық шаруашылығы су айдындарынан (учаскелерінен) басқаларына арнайы өңдеусіз тасымалдауға жол берілмейді;

6) жаңа аулау құралдары мен тәсілдерін, сондай-ақ рұқсаттарда көзделгеннен аз мөлшердегі ұяшықтары бар аулау құралдарын қолдануға құқығы бар. Аулау құралдарындағы торкөздің мөлшері жгут бойынша 11 түйін арасындағы қашықтықты өлшеу және алынған санды 10-ға бөлу жолымен анықталады. Өсімдік талшықтарынан жасалған аулау құралдарын дымқыл түрде өлшеу кезінде белгіленген мөлшерді 5 пайызға төмендетуге жол беріледі;

7) уәкілетті органның рұқсатынсыз өзендерде жаңа балық кәсіпшілігі учаскелерін, ұйықтарды, қорытпалар мен жүзулерді ашуға;

8) қолданылуы осы Қағидаларда және қолданыстағы заңнамада көзделмеген аулау құралдарымен су айдынында немесе оған тікелей жақын жерде болуға тиіс;

9) бір мезгілде жылымықты (құлыпқа) илеуді жүргізуге;

10) автомобиль көлігінің және өзге де механикалық жылжымалы құралдардың мұз жамылғысы кезеңінде балық шаруашылығы су айдындарында (учаскелерінде), халықаралық және Республикалық маңызы бар батпақтарда - уәкілетті органның келісімінсіз, ал жергілікті маңызы бар балық шаруашылығы су айдындарында (учаскелерінде) тиісті облыстық атқарушы органның болуына тыйым салынады.

11) қыстайтын шұңқырларда және балықтардың уылдырық шашатын жерлерінде балық аулау;

12) бөгеттердің, шлюздер мен көпірлердің жанында 500 м-ден жақын қашықтықта кәсіпшілік балық аулау;

13) Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен тіркелмеген және тіркеу нөмірлерімен белгіленбеген жүзу құралдарымен балықты кәсіпшілік аулауға тыйым салынады;

14) аулау құқығына берілген рұқсатқа сәйкес ұйымның атауын және аулау құралдарының параметрлерін көрсете отырып, белгіленген нысан бойынша биркасыз аулау құралдарымен кәсіпшілік балық аулау;

15) теңізде және өзендерде бекіре тұқымдас балықтарды аулауға арналған құрма аулау құралдарымен кәсіпшілік балық аулау;

16) құрма аулау құралдарын шахмат тәртібімен орнатуға;

17) белгіленген лимиттен тыс балық аулау;

18) балықты кукандарда сақтау, ойықтан және аулау құралдарынан суға және жағалаудағы жағалау белдеуіне снула мен ауру балықты шығару;

19) белгіленген кәсіпшілік шарадан аз балық аулауға тыйым салынады. Балықтың кәсіпшілік өлшемі рылдың жоғарғы жағынан (аузы жабық болғанда) құйрық қанатының орташа сәулелерінің түбіне дейін өлшенеді. Шаяндардың кәсіпшілік өлшемі көздің ортасынан құйрық тілімшесінің соңына дейін өлшеу арқылы анықталады;

20) бір түрдегі балықты басқасының атауымен немесе «өзге» және «ұсақ-түйек» атауымен өткізуге және қабылдауға тыйым салынады;

21) қыстайтын шұңқырлардың, уылдырық шашатын жерлердің, балық аулау учаскелерінің және балық аулауға тыйым салынған жерлердің шекараларын белгілейтін бағандарды, жүзбелі таным белгілері мен аншлактарды жоюға немесе бүлдіруге;

22) өзендерді өзара және негізгі өзенмен жалғайтын, мелиорациялық жүйелердің арналары мен бұрмаларын беретін арналарда, өзендер мен арналардың сағалары алдында олардың құйылуынан екі жаққа 500 м жақын қашықтықта және су айдынының тереңдігіне 500 м қашықтықта, сондай-ақ өзен немесе канал бойынша 1500 м жоғары қашықтықта кәсіптік балық аулау (Орал-Каспий бассейнінің су айдындарына қолданылмайды);

23) өзен сағасынан және арналарға құятын бастаулардан 500 м радиуста венерлер мен құпияларды орнатуға жол берілмейді.

24) катерлерде, моторлы қайықтарда және басқа да жүзу құралдарында олардың көбеюі кезеңінде балықтардың уылдырық шашатын белгіленген орындарында қозғалтқыштары қосылып жүруге жол берілмейді.

25) алкогольдік немесе есірткілік масаң күйде немесе өзге де түрдегі масаң күйде болуға тиіс.

Экологиялық қылмыстардың негізгі объектісі қоғамдық қауіпсіздікті және халықтың денсаулығын қамтамасыз ету саласындағы қатынастар болып табылады, өйткені «Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар» 6-тарауы ҚР ҚК 13-бөліміне орналастырылған.

ҚР ҚК 335-бабына сәйкес: «Балық ресурстарын, басқа да су жануарларын немесе өсімдіктерін заңсыз алу, егер бұл іс-әрекет:

1) айтарлықтай залал келтіре отырып;

2) жарылғыш немесе химиялық заттар, электр тоғы не балық ресурстарын және басқа да су жануарлары мен өсімдіктерін жаппай жоюдың өзге де тәсілдері қолданыла отырып жасалса, – мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан бес жылға дейінгі мерзімге айыра отырып, үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не сегіз жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға, не үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Бірнеше рет жасалған дәл сол іс-әрекет – мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан бес жылға дейінгі мерзімге айыра отырып, төрт мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не бір мың сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға, не төрт жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3. ҚР ҚК 335 баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген:

1) жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлеріне, сондай-ақ пайдалануға тыйым салынған жануарларға, оның ішінде бекіре тұқымдас балық түрлеріне қатысты;

2) уылдырық шашатын орындарда, басқа да су жануарларының көбею орындарында немесе ол жерге өріс аудару жолдарында;

3) адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып;

4) адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған;

5) өздігінен жүретін жүзгіш көлік құралы пайдаланылып;

б) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда және төтенше экологиялық ахуал аумақтарында жасалған іс-әрекеттер – мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан жеті жылға дейінгі мерзімге айыра отырып, алты мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына, не үш жылдан алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге, не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

4. Осы баптың бірінші, екінші немесе үшінші бөліктерінде көзделген, мынадай:

1) ірі залал келтіре отырып жасалған;

2) қылмыстық топ;

3) балық ресурстарын, басқа да су жануарларын немесе өсімдіктерін қолға түсіру жөніндегі қызметпен айналысу құқығынан айырылған адам жасаған іс-әрекеттер – мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан он жылға дейінгі мерзімге айыра отырып, алты жылдан он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады». делінген.

Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, адамдар мен басқа да тірі заттар үшін сапалы қолайлы табиғи ортаны сақтау және халықтың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қылмыстық заңмен қорғалатын кешенді қоғамдық қатынастар түрі объектісі болып табылады.

Балық ресурстарын, басқада су жануарлары немесе өсімдіктерін қорғау жөніндегі нақты қоғамдық қатынастар тікелей объектілер болып табылады.

ҚР ҚК 335-бабында көзделген қылмыстарды тергеу кезінде маманның қатысуы міндетті. Сонымен, ихтиолог су биоресурстарын тексереді, олардың тіршілік ету дәрежесін анықтайды, су биоресурстарының атауы мен түрін, сапасын, анықталған ақауларды, өлшем бірліктерін (дана, килограмм) көрсетеді, олардың жалпы санын, температуралық сақтау режимін, олардың осы жағдайларда болу уақытын және т. б. анықтайды.

Зерттелген су биоресурстарының жай-күйін ескере отырып, маман оларды табиғи мекендеу ортасына шығарудың орындылығы туралы немесе алып қою және сақтауға беру туралы қорытындыға келеді. Бұдан басқа, сандық бастапқы деректер негізінде су биоресурстарын заңсыз аулау нәтижесінде келтірілген залалдың есебін жүргізеді.

Су биоресурстарын өндіруге (аулауға) арналған лицензиялар мен квоталардың болуы немесе болмауы, сондай-ақ кемеңіз тұрған жерінің дәл уақыты, нүктелері, оның бағыты мен қозғалыс жылдамдығы міндетті түрде белгіленуге тиіс.

Өндіріс тактикасы бойынша ғылыми-негізделген ұсынымдар берілді:

а) маманға ерекше рөл берілетін тергеу қарап-тексеруі (оқиға болған жерді қарап-тексеру; кемеңіз, навигациялық жабдықты, балық аулау орнағын; су биоресурстарын, өндіру құралдарын, рұқсат беру және Кеме құжаттарын қарап-тексеру);

б) жауап алынатын адамдардың ерекшеліктерін, атап айтқанда, олардың лауазымдық жағдайын ескере отырып, күдіктілерден, айыпталушылардан жауап

алу (су биоресурстарын заңсыз өнеркәсіптік өндіруді белгілеу кезінде); в) балық кәсіпшілігі кемесінің қызметін ұйымдастыруды және оның шарттарын айқындайтын кеме құжаттары (кәсіпшілік өндіру (аулау), өнімнің дайындалуын бақылау журналдары) олардың ерекше заттары болып табылатын алу және тінту. және т.б.), сондай-ақ қабылдау-тапсыру құжаттары (түбіртектер, коносаменттер) және т.б.

9. Су биоресурстарын заңсыз өндірумен байланысты қылмыстар туралы істер бойынша сот сараптамаларының негізгі түрлерін тағайындау бойынша ғылыми-әдістемелік ұсынымдар ұсынылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 593-ІІ Заңы (2021.24.11. берілген [өзгерістер мен толықтырулармен](#)) // <https://online.zakon.kz>

2. Су ресурстарын, жануарлар дүниесін сақтау және оңтайлы пайдалану және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың желісін дамыту жөніндегі 2010 жылға дейінгі бағдарламаны бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 8 қазандағы № 914 Қаулысы (2009.25.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // <https://online.zakon.kz>

3. Конвенция о биологическом разнообразии (Рио-де-Жанейро, 1992) // СПС ЮРИСТ.

4. 1995 жылдың 30 тамызындағы Қазақстан Республикасының Конституциясы, (23.03.2019 жылғы өзгерістер және толықтырулармен) // <https://online.zakon.kz>

5. Қазақстан Республикасының экология кодексі ҚР-ның 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI ҚРЗ Кодексі // <https://online.zakon.kz>

6. «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» ҚР 2021 жылғы 30 желтоқсандағы 97-VII Заңы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37803230

7. 2014 жылдың 4 шілдесіндегі № 231-V Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік Кодексі (11.07.2021 жылғы өзгерістер және толықтырулармен) // <https://online.zakon.kz>

8. 2014 жылдың 3 шілдесіндегі № 226-I Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (02.07.2021 жылғы өзгерістер және толықтырулармен) // <https://online.zakon.kz>

9. Борчашвили И.Ш. Комментарий к уголовному кодексу РК Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 110 с.

10. «Жануарларға қарау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2014 жылғы 30 желтоқсандағы №16-02 / 701 бұйрығы (2019.17.06 берілген өзгерістермен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31665797

11. Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. – Караганда: 2009 г. - С. 500.

12. ҚР-ң кәсіпкерлік кодексі 2015 жыл 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. 7 бөлім 324 баптан тұрады. (Шаруа фермер қожалығы 41-49 бап), <https://online.zakon.kz>
13. 2003 жылдың 9 шілдесіндегі № 481-ІІ Қазақстан Республикасының Су кодексі. (01.07.2021 жылғы өзгерістер және толықтырулармен) // <https://online.zakon.kz>
14. Актуальные проблемы уголовного права. Часть Общая. Учебник. / под ред. Иногамова-Хегай Л.В. - М.: Проспект, 2019. - 240 с.
15. Боровиков В.Б. Уголовное право. Общая и особенная части. Практикум. Учебное пособие. - М.: Юрайт, 2019. – С. 81-82.

МЕДИЦИНА НЕМЕСЕ ФАРМАЦЕВТИКА ҚЫЗМЕТКЕРІНІҢ КӘСІПТІК МІНДЕТТЕРІН ТИІСІНШЕ ОРЫНДАМАУЫ

Айназар Омар

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Ғылыми жетекші: Алтаев Ерлан Амангельдиевич
Заң ғылымдарының кандидаты

Аннотация: Мақалада медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауының салдары мен ол мәселелердің алдын алу жолдары қарастырылады. Қызметкерлердің кәсіби қателіктері мен жауапкершіліктерінің жеткіліксіздігі пациенттердің денсаулығына, өміріне және қоғамға теріс әсер етуі мүмкін. Мұндай жағдайлар медициналық және фармацевтикалық заңнаманың сақталмауы, білім мен дағдылардың жеткіліксіздігі және еңбек мәдениетінің төмендігі сияқты факторлардан туындауы мүмкін. Авторлар осы мәселені шешу үшін қажетті шараларды ұсынады.

Annotation: This article discusses the consequences of medical and pharmaceutical professionals failing to perform their professional duties properly, as well as preventive measures to address these issues. Professional errors and insufficient responsibility from healthcare workers can negatively affect patients' health, lives, and society. Such situations may arise from non-compliance with medical and pharmaceutical legislation, lack of knowledge and skills, and poor work culture. The authors suggest necessary measures to address this issue.

Аннотация: В статье рассматриваются последствия ненадлежащего выполнения профессиональных обязанностей медицинскими и фармацевтическими работниками, а также меры по предотвращению этих

проблем. Профессиональные ошибки и недостаточная ответственность сотрудников здравоохранения могут негативно повлиять на здоровье, жизнь пациентов и общество. Такие ситуации могут быть вызваны несоблюдением медицинского и фармацевтического законодательства, недостаточностью знаний и навыков, а также низкой трудовой культурой. Авторы предлагают необходимые меры для решения данной проблемы.

Кілт сөздер: медицина, фармацевтика, кәсіптік міндеттер, кателіктер, жауапкершілік, заңнама, денсаулық, алдын алу.

Keywords: medicine, pharmacy, professional duties, errors, responsibility, legislation, health, prevention.

Ключевые слова: медицина, фармацевтика, профессиональные обязанности, ошибки, ответственность, законодательство, здоровье, профилактика.

Медицина және фармацевтика саласы адамның өмірі мен денсаулығына тікелей әсер ететін, өте маңызды және жауапты мамандықтар қатарында. Осы салада жұмыс істейтін мамандардың міндеті тек пациенттердің денсаулығын қорғап, емдеу ғана емес, сонымен қатар медициналық этиканы сақтап, кәсіби міндеттерін адал әрі жауапкершілікпен орындау болып табылады. Алайда, кейде медицина немесе фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы орын алып жатады. Бұл жағдайлар әртүрлі себептерге байланысты туындауы мүмкін: заңнамалық бос орындар, кәсіби білім мен тәжірибенің жетіспеушілігі, жұмыс жүктемесінің көп болуы және т.б. Мұндай әрекеттер пациенттердің денсаулығына зиян келтіріп, медицина саласының абыройына нұқсан келтіруі мүмкін.

Бұл мақалада медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауының себептері, салдары және алдын алу шаралары қарастырылады. Мақалада осы мәселелердің құқықтық және әлеуметтік аспектілеріне де көңіл бөлінеді.

Медицина қызметкерлері пациенттің денсаулығын сақтау, ауруларды диагностикалау, емдеу және профилактикалық шаралар жүргізу сияқты маңызды міндеттерді атқарады. Фармацевтика қызметкерлері дәрілік заттардың сапасын бақылап, дұрыс қолданылуын қамтамасыз етеді. Бұл екі сала да халықтың денсаулығы мен өмірінің сақталуына жауапты, сондықтан қызметкерлердің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы үлкен қауіп төндіреді.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің міндеттерін орындамауы әртүрлі себептермен байланысты болуы мүмкін. Олардың ішінде:

- Құқықтық және құқық бұзушылықтар: Медицина немесе фармацевтика қызметкерінің кәсіби міндеттерін орындамауы көбінесе құқықтық нормалардың бұзылуы нәтижесінде орын алады. Бұл, мысалы, заңсыз әрекеттер, қызметкерлердің біліксіздігі, кәсіби этиканың сақталмауы немесе қарапайым жауапкершіліктің болмауы салдарынан болады.

- Білім және тәжірибенің жетіспеушілігі: Медицина саласындағы технологиялардың үнемі өзгеріп отыруы, жаңа зерттеулер мен әдістемелердің пайда болуы кәсіби қызметкерлердің үздіксіз білім алуын талап етеді.

Қызметкерлердің біліктілігінің төмендеуі немесе тәжірибенің жетіспеушілігі кәсіптік міндеттерді дұрыс орындамауға әкеліп соғуы мүмкін.

- Жұмыс жүктемесінің жоғары болуы: Медицина қызметкерлерінің жұмысы физикалық және эмоционалдық тұрғыдан өте ауыр. Жоғары жұмыс жүктемесі, ұзақ жұмыс сағаттары, психологиялық қысым қызметкерлердің кәсіптік міндеттерін орындауға кедергі келтіреді.

- Психологиялық және эмоционалдық жүктеме: Медицина қызметкерлері күн сайын үлкен эмоционалдық жүктеме арқалауы мүмкін. Науқастармен үнемі қарым-қатынас жасау, ауыр аурулар мен қайғылы жағдайларды бақылау денсаулық сақтау қызметкерлерінің психоэмоционалдық күйіне әсер етеді. Стресс, күйзеліс немесе эмоциялық шаршау маманның жұмысын тиісті деңгейде орындауына кедергі келтіреді.

- Уақыттың тапшылығы мен жұмыс жүктемесінің көптігі: Медициналық мекемелерде жұмыс істейтін қызметкерлер көбінесе ұзақ жұмыс уақытында, жоғары жүктемемен жұмыс істейді. Бұл жағдай олардың кәсіби міндеттерін толық көлемде орындауына мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, пациенттермен кездесу уақыттарының шектеулі болуы немесе көпшілікке қызмет көрсету қажеттілігі де сапалы медициналық көмек көрсетуге кедергі жасайды.

- Қаржылық және материалдық ресурстардың жетіспеушілігі: Кейбір медициналық мекемелерде қажетті жабдықтар, дәрі-дәрмектер немесе басқа да ресурстар жетіспеуі мүмкін. Бұл жағдайлар дәрігерлер мен фармацевттердің өз міндеттерін орындауда қиындықтарға тап болуына әкеледі.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін орындамауының салдары өте ауыр болуы мүмкін. Бұл бірінші кезекте пациенттің денсаулығына қауіп төндіреді. Тиісті емнің немесе дәрі-дәрмектердің дұрыс қолданылмауы адам өміріне қауіп тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, кәсіби міндеттерді орындамау қоғамдық сенімнің төмендеуіне, медициналық мекемелердің беделінің бұзылуына, құқықтық жауапкершіліктің туындауына әкеліп соғады.

- Пациенттердің денсаулығына зиян келтіру: Дұрыс диагностика, емдеу әдістерін қолданбау немесе дәрі-дәрмектерді дұрыс тағайындамау пациенттердің жағдайын нашарлатуы мүмкін. Мұның нәтижесінде аурудың асқынуы немесе жаңа аурулардың пайда болуы ықтимал. Тіпті ауыр жағдайларда науқастың өлімі де орын алуы мүмкін.

- Қоғамдық сенімнің төмендеуі: Медицина қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін орындамауы қоғамның денсаулық сақтау жүйесіне деген сенімін төмендетеді. Егер пациенттер дәрігерлерге немесе фармацевттерге сенімсіз болса, олар емделуден бас тартуы немесе тиісті көмек ала алмауы мүмкін.

- Заңды салдарлар: Медициналық көмек көрсету кезінде кәсіби міндеттерін орындамаған маман заң бойынша жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Бұл оның кәсіби лицензиясын жоғалтуға, сотқа тартылуға немесе жұмыстан шығарылуға әкелуі мүмкін.

Алдын алу шаралары

- Құқықтық білім беру: Медицина қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін орындауының маңызды аспектілерінің бірі – олардың заңнамалық

және этикалық білімдерін жетілдіру. Бұл мақсатта үздіксіз білім беру бағдарламалары мен тренингтер өткізу қажет.

- Медициналық мекемелердің жағдайларын жақсарту: Қызметкерлердің жұмыс жағдайларын жақсарту, жұмыс жүктемесін төмендету, техникалық және материалдық базаны жаңарту – міндеттерді орындамаудың алдын алуға септігін тигізеді.

- Мониторинг пен бақылау жүйесін күшейту: Медицина және фармацевтика саласында қызметкерлердің жұмысын бақылау жүйелерін дамыту, олардың әрекеттерін заңнамалық тұрғыдан қадағалау керек. Бұл қызметкерлердің кәсіптік міндеттерін орындауға ынталандырады.

- Білім мен дағдыларды жетілдіру: Медицина және фармацевтика қызметкерлері өз білімдері мен дағдыларын тұрақты түрде жетілдіріп отыруы тиіс. Бұл үшін медициналық білім беру ұйымдары мен мамандандырылған курстар маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, қызметкерлердің жаңа технологиялар мен әдістерге қатысты үнемі оқытылуы қажет.

- Эмоциялық қолдау және психологиялық көмек: Медицина қызметкерлерінің психологиялық әл-ауқатын қолдау үшін арнайы бағдарламалар мен қызметтер ұйымдастырылуы тиіс. Психологтардың қолдауы мен топтық терапиялар қызметкерлердің күйзелісін төмендетуге және жұмысын сапалы орындауға көмектеседі.

- Заңнамалық шаралар: Қызметкерлердің кәсіптік міндеттерін орындамауы жағдайында заңды жауапкершілікті күшейту маңызды. Медициналық мекемелер мен фармацевтикалық ұйымдар заң талаптарына сай жұмыс істеуі тиіс. Бұл жағдайда заңсыз әрекеттерге жол бермейтін қатаң бақылау жүйесі қажет.

Медицина немесе фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін орындамауы, егер ол заң бұзушылықтарға әкеп соқса, құқықтық жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Құқықтық жауапкершілікке келетін болсақ, Қазақстан Республикасының заңнамасында медицина қызметкерлерінің кәсіби міндеттерін орындамағаны үшін жауапкершілігі қарастырылған. Бұл, әсіресе, қылмыс жасаған жағдайда немесе пациенттердің денсаулығына айтарлықтай зиян келгенде болады.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы қоғамдық денсаулық сақтау саласына ауыр зардаптар әкелуі мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін қызметкерлердің біліктілігін арттыру, жұмыс жағдайларын жақсарту және құқықтық жауапкершілікті күшейту қажет. Сонымен қатар, қоғам мен мемлекеттік органдар арасында белсенді ынтымақтастық орнату, медицина саласына деген сенімді қалпына келтіру үшін маңызды қадамдар жасау керек. Осы мәселелерге назар аударғанда ғана медицина саласында тиімді жұмыс істейтін жүйе құруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Денсаулық сақтау туралы» Заңы.

2. Шахов, А. В. (2015). Медицина қызметкерлерінің құқықтық жауапкершілігі. Алматы: ЖШС «Алматы Принт».
3. Бекболатов, Н. К. (2020). Медицинадағы кәсіби этика және құқықтық аспектілер. Астана: ҚР БҒМ.
4. Юсупов, М. А. (2018). Фармацевтика саласындағы кәсіби жауапкершілік. Мәскеу: «Медицинский учебник».
5. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің 2021 жылғы мәліметтері.

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ: ҚҰҚЫҚТЫҚ БАҒА

Оспанов Марғұлан Айдосұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Утегенова Гүлзат

Заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа: Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық бүгінгі күні әлеуметтік, құқықтық, және психологиялық тұрғыдан бірқатар мәселелерді туғызатын күрделі құбылысқа айналған. Қоғамдағы теңсіздік, білім деңгейінің төмендігі, әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау мәселелерінің жеткіліксіздігі отбасылық зорлық-зомбылықтың кең таралуына әсер етеді. Қазақстанда бұл проблемаға қарсы құқықтық шаралар мен мемлекеттік деңгейде қабылданған заңдар, реформалар қарастырылса да, мәселе толық шешімін таба алмай отыр. Осы мақаланың негізгі мақсаты – отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құқықтық бағасын талдау, оның себептерін зерттеу, құқық қорғау саласындағы проблемаларды анықтау және алдын алу шараларын ұсыну болып табылады.

Кілт сөздер: отбасылық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық, құқықтық баға, заңнама, әйелдер құқығы, балаларды қорғау, психологиялық зорлық, қылмыстық жауапкершілік, құқық қорғау органдары.

Аннотация: Семейно-бытовое насилие сегодня превратилось в сложное явление, вызывающее ряд проблем в социальном, правовом и психологическом плане. Неравенство в обществе, низкий уровень образования, неадекватные вопросы защиты прав женщин и детей влияют на широкое распространение домашнего насилия. Несмотря на то, что в Казахстане предусмотрены правовые меры против этой проблемы и принятые на государственном уровне законы, реформы, проблема не может быть решена полностью. Основная цель данной

статьи-проанализировать правовую оценку семейно-бытового насилия, изучить его причины, выявить проблемы в правоохранительной сфере и предложить меры профилактики.

Ключевые слова: домашнее насилие, домашнее насилие, правовая оценка, законодательство, права женщин, защита детей, психологическое насилие, уголовная ответственность, правоохранительные органы.

Abstract: Family and domestic violence today has become a complex phenomenon that causes a number of problems from the social, legal, and psychological point of view. Inequality in society, low level of Education, insufficient issues of protecting the rights of women and children affect the prevalence of domestic violence. Despite the fact that Kazakhstan considers legal measures to combat this problem, as well as laws and reforms adopted at the state level, the problem cannot be fully resolved. The main purpose of this article is to analyze the legal assessment of family and domestic violence, to study its causes, to identify problems in the field of law enforcement and to propose preventive measures.

Keywords: domestic violence, domestic violence, legal assessment, legislation, women's rights, child protection, psychological violence, criminal liability, law enforcement.

Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық қоғамдағы маңызды және шешуді қажет ететін мәселелердің бірі болып табылады. Бұл құбылыс жеке адамның құқықтары мен бостандығына әсер етіп қана қоймай, қоғамның жалпы тұрақтылығына да қауіп төндіреді. Отбасылық зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлері бар: физикалық, психологиялық, сексуалдық және экономикалық зорлық. Қоғамдағы зорлық-зомбылықтың деңгейі, көбінесе, құқықтық сананың төмендігімен, құқық қорғау органдарының осы мәселеге жеткілікті назар аудармауымен және жүйелік шаралардың жоқтығымен байланысты.

Қазақстанда бұл мәселе ерекше өзекті болып отыр, себебі отбасылық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендер көбінесе қорғансыз қалатын жағдайда болады. 2017 жылы Қазақстан Республикасында «Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» заң қабылданса да, көптеген сарапшылар мен құқық қорғаушылар бұл заңның жеткіліксіздігін және құқық қорғау органдарының жұмысына сын айтады [1].

Отбасылық зорлық-зомбылықтың пайда болуына әртүрлі факторлар әсер етеді. Бұл мәселеге әлеуметтік, экономикалық және психологиялық аспектілер әсер ететінін айтуға болады. Әлеуметтік теңсіздік, әйелдерге қатысты дискриминация, тұрмыстық жағдайдың нашарлығы, экономикалық дағдарыс және ішімдікке немесе есірткіге тәуелділік сияқты факторлар зорлық-зомбылықтың туындауына себеп болады. Сондай-ақ, құқықтық сауатсыздық пен қоғамда зорлық-зомбылықтың қалыпты жағдай ретінде қабылдануы да зорлық-зомбылықтың деңгейінің жоғарылауына әкеледі. Сонымен қатар, отбасындағы қарым-қатынастардың бұзылуы, ерлі-зайыптылар арасындағы түсініспеушілік, күйеудің немесе әйелінің психологиялық күйзелісіне байланысты зорлық-зомбылық туындауы мүмкін.

Қазіргі таңда тұрмыстық зорлық-зомбылықтың түрлерінің көбейгені байқалады, оның ішінде психологиялық және экономикалық зорлық-зомбылықтың кең таралуы ерекше алаңдаушылық туғызады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде, сондай-ақ «Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» заңда отбасылық зорлық-зомбылықтың нақты анықтамасы берілген. Бұл заң бойынша отбасылық зорлық-зомбылықты алдын алу, онымен күресу және оның салдарын азайту мақсатында түрлі шаралар белгіленген. Отбасылық зорлық-зомбылыққа мыналар жатады: физикалық, психологиялық, экономикалық және сексуалдық зорлық-зомбылық. Бұлардың әрқайсысы өз кезегінде қоғамның заңды негіздерін бұзып, адамның құқықтары мен бостандығын бұзады. Құқықтық тұрғыдан алғанда, отбасылық зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне әртүрлі жауапкершіліктер белгіленген. Мысалы, физикалық зорлық-зомбылық жасаған адам Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша жауапқа тартылады, ал психологиялық және экономикалық зорлық-зомбылық көбінесе әкімшілік жауапкершілікке әкеледі. Бұл жағдайлар елімізде отбасылық зорлық-зомбылыққа қатысты заңнаманың дамуына ықпал етіп, құқық қорғау органдарын осы мәселеде белсенді болуға шақырады [2].

Қазақстан Республикасының заңнамасында отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күреске бағытталған бірнеше маңызды актілер бар. 2017 жылы қабылданған «Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» заң — бұл маңызды қадам болып саналады. Заңда зорлық-зомбылықтың түрлері, оған қарсы күрес жүргізу әдістері, зардап шеккендерге көмек көрсету шаралары, қорғаныш шаралары қарастырылған.

Бұл заңның мақсаты — отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу, зардап шеккендерге көмек көрсету және олардың құқықтарын қорғау. Заңда тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы арнайы қорғаныш тыйым салу шаралары да қарастырылған. Заң бойынша, зорлық-зомбылыққа ұшыраған тұлғалар уақытша баспанамен қамтамасыз етіліп, оларға психологиялық және әлеуметтік көмек көрсету, қорғау туралы шешімдер қабылданады.

Сонымен қатар, отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін құқық қорғау органдарының жұмысына көңіл бөлінуі керек. Алайда, құқық қорғау органдарының бұл салада жұмысы әлі де жетілдірілмеген, және көптеген зардап шеккендер қорғаныш ала алмайды [3].

Отбасылық зорлық-зомбылыққа құқықтық баға беру — өте маңызды мәселе. Бұл мәселені құқық қорғаушы органдар мен заңгерлер дұрыс бағалау қажет. Құқық қорғау органдарының міндеті — отбасылық зорлық-зомбылықты анықтап, кінәлілерді жазалау және зардап шеккендерге көмек көрсету. Қазақстанның Қылмыстық кодексінде отбасылық зорлық-зомбылыққа қатысты бірқатар баптар бар, мысалы, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық, балаларды қорлау және т.б. Бірақ, бұл баптар кейде толыққанды қолданылмайды, бұл өз кезегінде құқықтық жүйенің әлсіздігін көрсетеді.

Отбасылық зорлық-зомбылық — бұл тек жеке тұлғаға қатысты жасалатын қылмыс қана емес, бүкіл қоғамға зиян келтіретін және мемлекеттің құқықтық жүйесін, әлеуметтік құрылымдарын сынаққа түсіретін күрделі мәселе.

Сондықтан оған құқықтық баға беру маңызды және бұл заңды тұрғыдан дұрыс анықтамаларды, түсініктерді, нормаларды қалыптастыруды талап етеді.

Отбасылық зорлық-зомбылыққа қарсы қорғау шараларының бірі — арнайы қорғаушы тыйым салу. Бұл тыйым салу тұлғаны зорлық-зомбылықтан қорғау үшін уақытша қолданылатын шара. Ол үшін соттың шешімі керек, және ол зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін тиімді әдіс болып табылады.

Құқықтық қорғаудың тағы бір маңызды шарасы — жәбірленушіге көмек көрсету орталықтарының жұмысын ұйымдастыру. Мұндай орталықтар зиянды жою, құқықтық кеңес беру, психологиялық және медициналық көмек көрсету сияқты қызметтер ұсынады.

Отбасылық зорлық-зомбылыққа құқықтық баға берумен қатар, оған қатысты тиімді әлеуметтік көмек жүйесі де маңызды. Қазақстанда құқықтық көмек көрсететін ұйымдардың саны артып келеді, бірақ олардың ресурстары әлі де жеткіліксіз. Құқық қорғаушы ұйымдар мен үкіметтік емес ұйымдардың зорлық-зомбылық құрбандарына заңды көмек көрсетуі және олардың жағдайларын жақсартуға бағытталған шараларды қабылдауы қажет.

Құқықтық көмекпен қатар, әлеуметтік қызметтер жүйесі зорлық-зомбылық құрбандарының қайта бейімделуіне көмектесетін қызметтерді ұсынуы тиіс. Бұл бағдарламалар адамдарды психологиялық қолдау, қайта тұрмыстық жағдайға бейімдеу және еңбекке араласу мәселелерінде көмектеседі [4].

Отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу үшін бірқатар шаралар қабылдануы қажет. Бірінші кезекте, қоғамда зорлық-зомбылықтың кез келген түріне қарсы мәдениетті қалыптастыру қажет. Бұл үшін арнайы білім беру бағдарламалары мен тренингтерді ұйымдастыру, жас жұбайларға отбасылық қарым-қатынастарды дұрыс жолға қоюға көмектесетін курстар өткізу маңызды.

Сонымен қатар, отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алуда отбасы мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты нығайту, балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған бағдарламаларды іске асыру қажет. Балалардың зорлық-зомбылықтан қорғануына жағдай жасау және олардың құқықтарын қорғау осы мәселені шешудің маңызды жолы болып табылады.

Отбасылық зорлық-зомбылықтың психологиялық және әлеуметтік салдары үлкен әрі терең болып табылады. Бұл құбылыс қоғамдағы бүкіл құрылымды, оның ішінде адамдардың жеке өмірін, психологиялық жағдайын және әлеуметтік жағдайын әсер етеді. Зорлық-зомбылықтың құрбандары көбінесе психологиялық жарақаттармен қалатын болады, бұл олардың өмір сапасына, денсаулығына, әрі қарайғы өмірдегі әлеуметтік қатынастарына теріс әсер етуі мүмкін.

Зорлық-зомбылық құрбаны болған адамның психологиялық күйзелісі көбінесе ұзақ мерзімге созылады. Психологиялық зорлық, мысалы, қорлау, балағаттау, қорқыту, манипуляциялау сияқты әрекеттер адамның өзін-өзі бағалауын төмендетіп, оны тәуелділікке алып келеді. Бұл жағдай ұзақ уақыт бойы адамдардың өміріне теріс әсер етуі мүмкін. Әлеуметтік тұрғыдан қарағанда, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары жиі қоршаған ортадан оқшауланып, олардың қоғаммен байланысы үзіледі. Олар өз құқықтарын қорғау үшін қажетті ресурстарға қол жеткізе алмайды немесе қорғануға қорқады. Бұл

көбінесе әйелдер мен балаларда байқалады, себебі олар әлсіз және қоғамда қорғау жүйесі дұрыс дамымаған жағдайда көмекке жүгінуден қорқады.

Қазақстандағы отбасылық зорлық-зомбылықтың әлеуметтік аспектілеріне тоқталсақ, ең алдымен, бұл проблема елдегі мәдени және дәстүрлік ерекшеліктермен тығыз байланысты. Отбасылық мәселелер мен ішкі жанжалдарды «отбасы ішіндегі жеке мәселе» деп қабылдайтын мәдениет қоғамда зорлық-зомбылыққа төзімділік қалыптастырады. Бұл пікір қалыптасқан жағдайда, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбандары көбінесе қолдау мен көмекті іздемейді, себебі олар қоғамның сынауына ұшырайды деп қорқады. Сонымен қатар, бұл қоғамда зорлық-зомбылықты болдырмауға бағытталған білім беру мен ақпараттық жұмыстардың жоқтығын көрсетеді.

Әлеуметтік тұрғыдан қарағанда, отбасылық зорлық-зомбылық тек жеке тұлғаларға ғана емес, бүкіл қоғамға әсер етеді. Ол жекелеген адамдардың құқықтарын бұзумен қатар, әлеуметтік қатынастарды да бұзады. Зорлық-зомбылық жағдайларының көптеп кездесуі елдегі құқық қорғау жүйесінің тиімділігін төмендетеді және құқық қорғау органдарының жұмысын сынға алып келеді. Сонымен қатар, отбасылық зорлық-зомбылықтың нәтижесінде мемлекетке қосымша әлеуметтік шығындар түседі, себебі зардап шеккен тұлғалар медициналық, психологиялық көмекке мұқтаж болады, ал бұл өз кезегінде медициналық және әлеуметтік жүйеге ауыр жүктеме түсіреді [5].

Қорыта келе, мына ұсынысты білдіре аламыз:

Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық бұл әлеуметтік, құқықтық және психологиялық тұрғыдан шешілуі қажет күрделі мәселе. Қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың бірлесіп жұмыс істеп, отбасылық зорлық-зомбылық мәселесін шешуге бағытталған кешенді шаралар қабылдауы қажет. Қазақстанның заңнамасында бұл мәселеге қарсы қабылданған шаралар бар, алайда көптеген проблемалар мен кемшіліктер әлі де сақталып отыр. Қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың бірлесіп жұмыс істеп, отбасылық зорлық-зомбылық мәселесін шешуге бағытталған кешенді шаралар қабылдауы қажет. Зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы күресу үшін мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың бірігіп, кешенді жұмыстар атқаруы қажет. Қазақстанның заңнамасында тұрмыстық зорлық-зомбылықты болдырмауға бағытталған жаңа түзетулер енгізу қажет. Әсіресе, психологиялық және экономикалық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес шараларын күшейту керек. Бұл мәселеде әлеуметтік сана мен құқықтық мәдениетті арттыру, сондай-ақ, қылмыстық жауапкершілікті күшейту маңызды қадамдар болады. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен қоғам арасында отбасылық зорлық-зомбылықтың салдары мен оған қарсы күрес жолдарын түсіндіретін семинарлар мен тренингтер өткізу маңызды.

Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оны жою — бұл тек құқық қорғау органдарының ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті. Қазақстанда бұл мәселе жыл сайын өзекті болып қала беруде, ал оның шешімі тек біржақты құқықтық шаралармен шектелмейді. Бұл мәселені тиімді шешу үшін қоғамдық сананы өзгерту, құқық қорғау жүйесін жетілдіру, психологиялық және әлеуметтік қызметтерді дамыту және әйелдер мен балаларды қорғауға

бағытталған бағдарламаларды іске асыру қажет. Сонда ғана отбасылық зорлық-зомбылықтың таралу деңгейін төмендетуге мүмкіндік болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.
2. Қазақстан Республикасының «Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» заңы, 2017.
3. Шерипбекова Г.А. Отбасылық зорлық-зомбылық мәселелері. — Алматы, 2019.
4. Ибраимова А.Қ. Отбасылық құқық: теориясы және тәжірибесі. — Астана, 2020.
5. ҚР Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының отбасы денсаулығын қорғау жөніндегі баяндамасы.

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ

Серік Мадина

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Утегенова Гүлзат

Заң ғылымдарының магистрі

Аннотация. Мақала әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысын күрделі өмірлік жағдайлар аясында пайда болатын құбылыс ретінде зерттеуге арналған. Автор әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстарын тұрмыстық зорлық-зомбылық, экономикалық тәуелділік, әлеуметтік қысым және стресс сияқты әлеуметтік, экономикалық және психологиялық факторлардың объективі арқылы қарастырады. Әйелдер қылмысы, соның ішінде зорлық-зомбылық, көбінесе зорлық-зомбылыққа ішкі бейімділіктің нәтижесі емес, сыртқы жағдайларға жауап болып табылады. Стресс, депрессия немесе мас болу сияқты әйелдердің эмоционалды және психологиялық жағдайы зорлық-зомбылық әрекеттерін жасауға қалай ықпал ететініне ерекше назар аударылады. Мақалада әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының алдын алуға, соның ішінде әлеуметтік қолдауға, психологиялық көмекке және әйелдердің экономикалық тәуелсіздігі үшін жағдай жасауға кешенді көзқарастың қажеттілігі көрсетілген.

Кілт сөздер: қылмыс, зорлық-зомбылық, әйелдер қылмысы, әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы, қылмыстың детерминанттары, қылмыстың алдын алу.

Аннотация. Статья посвящена исследованию насильственной преступности среди женщин как явления, возникающего в контексте сложных жизненных обстоятельств. Автор рассматривает насильственные преступления, совершаемые женщинами, через призму социальных, экономических и психологических факторов, таких как домашнее насилие, экономическая зависимость, социальное давление и стресс. Женская преступность, включая насильственные преступления, чаще всего является реакцией на внешние обстоятельства, а не следствием внутренней предрасположенности к насилию. Особое внимание уделяется тому, как эмоциональное и психологическое состояние женщин – стресс, депрессия или алкогольное опьянение – влияет на совершение насильственных действий. В статье подчёркивается необходимость комплексного подхода к предотвращению женской насильственной преступности, включающего социальную поддержку, психологическую помощь и создание условий для экономической независимости женщин.

Ключевые слова: преступность, насилие, женская преступность, насильственные преступления женщин, детерминанты преступности, профилактика преступности.

Abstract. The article explores violent crimes committed by women as a phenomenon emerging in the context of difficult life circumstances. The author examines female violent crime through the lens of social, economic, and psychological factors such as domestic violence, economic dependence, social pressure, and stress. Women's crime, including violent offenses, is often a response to external conditions rather than an inherent predisposition to violence. Special attention is given to how women's emotional and psychological states—stress, depression, or intoxication—influence the commission of violent acts. The article highlights the necessity of a comprehensive approach to preventing female violent crime, including social support, psychological assistance, and the creation of conditions for women's economic independence.

Keywords: crime, violence, female crime, female violent crime, crime determinants, crime prevention.

Қазіргі зерттеулер әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы әлеуметтік, экономикалық, психологиялық және мәдени аспектілерді қоса алғанда, көптеген факторларға байланысты екенін көрсетеді.

Оның тиімді алдын алу үшін осы құбылыстың ерекшелігін және оның қоғамға әсерін ескеруге мүмкіндік беретін құқықтық, білім беру, әлеуметтік және оңалту шараларын қамтитын кешенді тәсіл қажет.

Әйелдердің қоғамның агрессивті және әлеуметтік бейімделген мүшелері ретіндегі тарихи қалыптасқан идеялары ұзақ уақыт бойы әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы құбылысын объективті зерттеуге кедергі келтірді.

Алайда, соңғы онжылдықтарда әйелдер жасаған қылмыстардың, соның ішінде зорлық-зомбылық, әлеуметтік қауіпті әрекеттердің көбеюі байқалды. Бұл тенденция ғалымдардың, құқық қорғау органдарының және жалпы қоғамның ерекше назарын талап етеді. Әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы, мәдени және гендерлік рөлдердегі өзгерістер оның нақты себептері мен салдарын ескере отырып, осы құбылысты зерттеу мен алдын-алу тәсілдерін қайта қарау қажеттілігін көрсетеді.

Айта кету керек, зорлық-зомбылық қылмыстарын анықтау тәсілдерінде, оның ішінде олардың құқықтық біліктілігі контекстінде бөліну бар [1]. Негізгі аспектілердің бірі - зорлық-зомбылықтың өзі де, басқа мақсатқа жету құралы да болуы мүмкін. Бұл зорлық-зомбылық қылмыскердің өз ниеттерін жүзеге асыру үшін қолданатын құралы болуы мүмкін екенін көрсетеді, бұл жағдайда ол әрқашан қылмыстың негізгі себебі емес, тек ілеспе элемент болып табылады.

Мұндай көп зорлық-зомбылық қылмысын аспекттивті түсіну әйелдер қылмысын зерттеу контекстінде ерекше маңызға ие. Зорлық-зомбылық жасаған әйелдер зорлық-зомбылықты мақсатына жетудің құралы ретінде қолдана алады, мейлі ол серіктестің зорлық-зомбылығынан қорғану, қиын жағдайдан шығуға тырысу немесе материалдық пайда табу. Бұл әрекеттер зорлық-зомбылыққа ішкі бейімділіктен гөрі күрделі әлеуметтік, психологиялық және экономикалық факторлардың салдары болуы мүмкін екенін ескеру маңызды.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысын талдау оның себептері мен заңдылықтарын анықтап қана қоймай, тиімді алдын-алу шараларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай әрекеттердің себептерін, формалары мен салдарын зерттеу қылмыстық мінез-құлықтың гендерлік ерекшелігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әлеуметтік, психологиялық және экономикалық факторлардың әйелдерді қылмыстық жауапкершілікке тарту процесіне қалай әсер ететінін анықтауға көмектеседі. Бұл тәсіл әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының деңгейін төмендетуге және оның субъектілерін оңалтуға бағытталған атаулы бағдарламаларды әзірлеу үшін перспективалар ашады.

Қазіргі уақытта зорлық-зомбылық қылмыс құрылымындағы әйелдердің үлесінің артуы байқалады, бұл ерекше алаңдаушылық тудырады. Көбінесе жасырын әйелдердің зорлық-зомбылығы күрделі формаларда көрінуі мүмкін, зардап шеккендерге айтарлықтай физикалық және психологиялық жарақаттар әкеледі, әсіресе отбасылық немесе жақын тұрмыстық қатынастар жағдайында. Бұл тенденция осы құбылысты терең зерттеу және мақсатты алдын алу шараларын әзірлеу қажеттілігін көрсетеді [2].

Қазіргі әлеуметтік және экономикалық шындықтар әйелдің қоғамдағы жағдайын айтарлықтай өзгертті. Эмансипация және экономикалық тәуелсіздік сияқты жаһандық өзгерістер әйелдердің бұрын тек еркек болып саналатын рөлдер мен міндеттерді көбірек орындауына ықпал етті. Бір жағынан, бұл гендерлік теңдікке қол жеткізудегі және әйелдер үшін мүмкіндіктерді кеңейтудегі прогресті көрсетеді. Алайда, екінші жағынан, мұндай өзгерістер жағымсыз құбылыстармен бірге жүреді, олардың арасында әйелдер қылмысының, соның ішінде зорлық-зомбылық қылмыстарының өсуі байқалады.

Бұл тенденция әйелдердің құқықтарын кеңейту мен қылмыстық жауапкершілікке тартудың алдын алу арасындағы тепе-теңдікті табу үшін ерекше назар аударуды қажет етеді.

Әйелдер қылмысы, оның ішінде зорлық-зомбылық әрекеттері сыртқы ортаға қатты әсер етеді деп айту әділетті. Бұл әйелдердің отбасылық пештің қамқоршысы ретіндегі дәстүрлі әлеуметтік рөліне және олардың тұлғааралық қатынастардағы бағынышты жағдайына байланысты. Мұндай осалдық тұрмыстық зорлық-зомбылық, қаржылық тәуелділік немесе психологиялық қысым сияқты факторлардың әсерінен болуы мүмкін [3]. Бұл жағдайлар кейде қолайсыз жағдайларға қорғаныс немесе компенсаторлық реакция бола отырып, қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуына әкеледі.

Көптеген зерттеулер қалыпты жағдайда, экстремалды қысым мен әсерсіз әйелдердің зорлық-зомбылыққа сирек жүгінетінін растайды. Бұл әйелдер қылмысының себептерін талдауда әлеуметтік, экономикалық және психологиялық факторларды ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Әдетте, әйелдер ер адамдармен салыстырғанда зорлық-зомбылыққа бейім емес және олардың қылмыстық әрекетке қатысуы көбінесе агрессияға, қауіп-қатерге немесе ауыр өмірлік жағдайларға қорғаныс реакциясына байланысты. Осы ерекшеліктерді ескеру дағдарыс жағдайында сыртқы қысымды азайтуға және әйелдерді қолдауға бағытталған тиімді алдын-алу шараларын жасауға мүмкіндік береді.

Әйелдердің зорлық-зомбылыққа бейімділігі көбінесе олардың табиғи сипаттамаларына емес, оларға түсетін жағдайларға байланысты болып көрінеді. Бұл сыртқы факторлар қылмыстық мінез-құлыққа әкелетін шешуші буынға айналады. Мұндай түсінік қылмыстағы гендерлік айырмашылықтарды зерттеуге тереңірек көзқарасты, сондай-ақ зорлық-зомбылықтың алдын алуға және қиын өмірлік жағдайларға тап болған әйелдер үшін әлеуметтік қолдау жүйесін дамытуға күш салуды талап етеді. Әйелдер уақтылы көмек ала алатын жағдайлар жасау олардың қылмыстық әрекетке қатысу ықтималдығын азайтады және қоғамдық тәртіпті жалпы нығайтуға ықпал етеді.

Әйелдердің мас күйінде қылмыс жасауы қоғамға үлкен қауіп төндіретінін атап өткен жөн, өйткені мұндай жағдайлар зорлық-зомбылық әрекеттерінің ықтималдығын арттырады және олардың қатыгездік дәрежесін арттырады. Алкоголь мен есірткі заттары психикаға қатты әсер етіп, ішкі моральдық кедергілерді әлсіретеді және өзін-өзі бақылау қабілетін тежейді.

Мас заттардың әсерінен әйелдер өз әрекеттерінің салдары туралы ойланбастан импульсивті және агрессивті әрекеттерге бейім болады. Бұл мас күйінде жасалған зорлық-зомбылық қылмыстарының неліктен ерекше қатыгездікпен сипатталатынын түсіндіреді. Эмоцияны бақылауды жоғалту және когнитивті құлдырау әйелді қылмыстық мінез-құлыққа осал етеді, бұл алкоголь мен есірткіні теріс пайдаланудың алдын алудың және осындай жағдайларда жасалатын қылмыстардың алдын алудың тиімді шараларын әзірлеу қажеттілігін көрсетеді [3].

Сонымен қатар, әйелдің мас күйіндегі психологиялық және эмоционалдық жағдайы агрессияны едәуір күшейтуі мүмкін, ол көбінесе жақын адамдарға,

соның ішінде ерлі-зайыптыларға, балаларға немесе кездейсоқ куәгерлерге жіберіледі. Мұндай жағдайларда зорлық-зомбылық өзін-өзі бақылауды жоғалтудың және жауапкершілік сезімін басудың салдары болып табылады, бұл мұндай әрекеттерді әсіресе қауіпті етеді.

Мұндай қылмыстардың тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайында орын алуы сирек емес, мұнда алкогольдік немесе есірткілік мас күйінде әйелдер серіктестеріне, балаларына немесе басқа отбасы мүшелеріне ауыр зақым келтіруі мүмкін. Бұл жағдайлар әйелдер арасындағы алкоголизм мен нашақорлыққа қарсы күресті, дағдарыс жағдайында отбасыларды қолдауды және мас күйінде зорлық-зомбылыққа бейім адамдарды оңалту үшін жағдай жасауды көрсетеді.

Сондықтан, мас күйінде әйелдер жасаған қылмыстар құқық қорғау органдары мен әлеуметтік қызметтердің мұқият қарауын талап ететін күрделі проблема болып табылады. Қылмыстардың бұл санаты қоғамдағы зорлық-зомбылық деңгейінің өсуіне ықпал етіп қана қоймайды, сонымен бірге шығындардың жоғарылауымен сипатталады, бұл құрбандар үшін ауыр зардаптарға әкеледі.

Бұл жағдайлар әйелдер арасындағы алкоголизм мен нашақорлық деңгейін төмендетуге бағытталған тиімді шараларды әзірлеу және іске асыру қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, қиын өмірлік жағдайларға тап болған әйелдерге психологиялық көмек пен әлеуметтік қолдау көрсету маңызды рөл атқарады. Отбасылармен жұмыс істеуді, профилактикалық іс-шараларды және оңалтуды қамтитын кең шараларды жүргізу қажет, бұл мұндай қылмыстардың жасалу қаупін және олардың ауырлығын айтарлықтай төмендетуі мүмкін. Қылмысты негізінен еркектік құбылыс ретінде дәстүрлі қабылдау қазіргі шындықтың әсерінен біртіндеп өзгеріп отырады, бұл әйелдердің зорлық-зомбылық әрекеттерін жасауға қатысуы мүмкін екенін көрсетеді, дегенмен олардың қатысуы айтарлықтай аз.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының негізгі себептері әлеуметтік, экономикалық және психологиялық факторлардың әсерімен тығыз байланысты. Тұрмыстық зорлық-зомбылық, экономикалық тәуелділік, психологиялық қысым, гендерлік теңсіздік және қоршаған ортаның қолайсыз жағдайлары әйелдерді қылмыстық жауапкершілікке тартудың негізгі аспектілеріне айналуға. Бұл құбылысты зерттеу оның табиғатын тереңірек түсінуге ғана емес, сонымен қатар әйелдер қылмысының деңгейін төмендетуге және қоғамның осал топтарын қорғауға бағытталған тиімді шараларды жасауға мүмкіндік береді.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасайтын әйелдер көбінесе стресстің, психологиялық қысымның немесе мас күйінің әсерінен болатындығына ерекше назар аудару қажет. Бұл факторлар олардың әрекеттерінің агрессиясы мен қатыгездігін едәуір арттырады, бұл қылмыстарды импульсивті және жойқын етеді.

Мұндай қылмыстар көбінесе әйелдердің зорлық-зомбылыққа ішкі бейімділігінің дәлелі емес, тұрмыстық зорлық-зомбылық, созылмалы қақтығыстар, эмоционалдық сарқылу немесе әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық сияқты күрделі өмірлік жағдайлардың нәтижесі екенін түсіну маңызды [4].

Бұл ерекшеліктер әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының мотивациясы мен себептерін талдауға, сондай-ақ дағдарыс жағдайында әйелдерді қолдауға және криминализацияның алдын алуға бағытталған іс-шараларды әзірлеуге жеке көзқарастың қажеттілігін көрсетеді.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының алдын алу құқық қорғау шараларын қолдануға да, әлеуметтік қолдауға да негізделуі керек. Өмірлік қиын жағдайда қалған әйелдерге психологиялық көмек көрсету және олардың экономикалық тәуелсіздігі үшін жағдай жасау маңызды бағыттар болып табылады.

Отбасылық жанжалдар мен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға бағытталған бағдарламаларды әзірлеуге ерекше назар аудару керек, олар көбінесе қылмыстың жаршысы болады. Криминология мен құқық қолданудағы әйелдер қылмысының ерекшелігін есепке алу тәуекел факторларын дәлірек анықтауға және қоғамдағы зорлық-зомбылық деңгейін төмендетуге және әйелдердің криминализациядан қорғалуын арттыруға ықпал ететін тиімді тетіктерді әзірлеуге мүмкіндік береді.

Сонымен, әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы - бұл көп қырлы құбылыс, оны тек әйелдердің жеке басының ішкі сипаттамаларымен түсіндіруге болмайды. Бұл көбінесе психологиялық қысым, экономикалық тәуелділік, кудалау және тұрмыстық зорлық-зомбылық, Әлеуметтік және эмоционалдық жарақаттар сияқты күрделі өмірлік жағдайлардың нәтижесі. Зорлық-зомбылық жасаған әйелдер көбінесе сыртқы факторлар, соның ішінде стресс, депрессия және мас күйі олардың мінез-құлқына айтарлықтай әсер ететін жағдайға тап болады.

Осылайша, әйелдердің зорлық-зомбылығымен күресу үшін осы ерекшеліктерді ескеріп, әлеуметтік қолдауды, психологиялық көмекті және әйелдердің әлеуметтік-экономикалық тәуелсіздігі үшін жағдай жасауды қамтитын кешенді шараларды әзірлеу қажет. Қоғам мен мемлекет күш-жігерді әйелдер арасындағы зорлық-зомбылық мінез-құлқының пайда болуына ықпал ететін факторларды жоюға бағыттап, күнделікті өмірде кездесетін әлеуметтік және психологиялық мәселелерді шешудің сындарлы тәсілдерін ұсынуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Масикова Е.А. Женская преступность: современное положение и причины ее проявления //Борьба с преступностью: теория и практика: материалы II международной научно-практической конференции. – Могилев, 2014. – С. 48-49.
2. Хилажева Г.Ф. Насилие в семье как социальная проблема современного общества // Социологические исследования. – 2015. – № 8. – С. 61-65.
3. Гребенюк Е.Н., Сулейманова Е.В. Особенности оказания социально-психологической помощи женщинам, оказавшимся в сложной жизненной ситуации // Молодой ученый. – 2017. – № 4 (138). – С. 326-329.

4. Масленникова Е.А. Криминологическая характеристика осужденных, больных алкоголизмом // Вестник Кузбасского института. – 2016. – № 3 (28). – С. 49-53

ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ ТЕРРОРИЗМ ҚЫЛМЫСТАРЫ

Серикбай Амантай

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Утегенова Гүлзат

Заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа: Бұл мақалада экстремизм мен терроризмнің қылмыстық сипаттамасы, олардың қоғамға тигізетін зияны және оларға қарсы күрес шаралары қарастырылады. Қазіргі заманда экстремизм мен терроризм бүкіл әлемде қауіп төндіретін өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Олардың пайда болу себептері, таралу жолдары және олармен күресудің құқықтық тетіктері талқыланады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасындағы экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл туралы заңнамалық негіздерге талдау жасалып, алдын алу шаралары ұсынылады.

Кілт сөздер: экстремизм, терроризм, қылмыс, қауіпсіздік, радикализм, заңнама, алдын алу.

Аннотация: Рассматриваются преступная природа экстремизма и терроризма, их вред обществу и меры борьбы с ними. В современном мире экстремизм и терроризм являются одними из самых острых проблем, угрожающих всему миру. Обсуждаются причины их возникновения, пути распространения и правовые механизмы борьбы с ними. Кроме того, анализируется законодательная база противодействия экстремизму и терроризму в Республике Казахстан и предлагаются меры профилактики.

Ключевые слова: Терроризм принято считать наиболее крайней формой выражения экстремизма, а экстремизм – радикализма. исламизм, исламский экстремизм, радикализм, терроризм, идеология, исламские ценности, базовые ценности, элитарность, демократизм, модернизм.

Abstract: The criminal nature of extremism and terrorism, their harm to society and measures to combat them are considered. In the modern world, extremism and terrorism are among the most acute problems threatening the entire world. The reasons for their occurrence, ways of spreading and legal mechanisms to combat them are discussed. In addition, the legislative framework for countering extremism and

terrorism in the Republic of Kazakhstan is analyzed and preventive measures are proposed.

Keywords: Terrorism is considered to be the most extreme form of expression of extremism, and extremism is considered to be the most extreme form of expression of radicalism. Islamism, Islamic extremism, radicalism, terrorism, ideology, Islamic values, basic values, elitism, democracy, modernism.

Қазіргі жаһандану дәуірінде экстремизм мен терроризм халықаралық қауымдастықтың басты қауіптерінің біріне айналды. Бұл құбылыстар саяси, діни, әлеуметтік және экономикалық себептерге байланысты туындайды.

Экстремизм мен терроризм олардың көріністерінің барлық түрлерінде адамзат ХХІ ғасырға кірген ең қауіпті мәселелердің біріне айналды. Экстремизм – радикалды көзқарастарды насихаттау мен жүзеге асыру арқылы қоғамдық тәртіпті бұзуға бағытталған әрекет. Ал терроризм – қорқыту, күш көрсету, адам өміріне қауіп төндіру арқылы саяси немесе басқа да мақсаттарға жету әдісі. Осы мақалада экстремизм мен терроризмнің түрлері, олардың таралу себептері, қылмыстық-құқықтық аспектілері және оларға қарсы күрес шаралары талқыланады.

1. Экстремизм және терроризм ұғымдарының мәні

1.1. Экстремизм ұғымы және оның түрлері

Экстремизм – қоғамдағы заңсыз, радикалды идеяларды насихаттау және оларды күш қолдану арқылы жүзеге асыру әрекеті. Экстремизм саяси, діни, этникалық, экономикалық сипатта болуы мүмкін. Оның негізгі түрлері: Саяси экстремизм – билікті заңсыз жолмен басып алу немесе оны күштеп өзгертуге бағытталған әрекеттер.

Діни экстремизм – белгілі бір діни ағымдардың радикалды идеяларын тарату, басқа сенім өкілдеріне төзбеушілік көрсету.

Ұлттық (этникалық) экстремизм – белгілі бір этникалық топтардың басқалардан үстемдігін насихаттау немесе ұлттық араздықты қоздыру.

1.2. Терроризмнің мәні және оның түрлері

Терроризм – қоғамда үрей тудыру мақсатында күш қолдану арқылы белгілі бір саяси, әлеуметтік немесе діни мақсаттарға жетуді көздейтін қылмыстық әрекет. Терроризмнің негізгі түрлері:

Халықаралық терроризм – шекарадан тыс әрекет етіп, бірнеше елдің қауіпсіздігіне қатер төндіретін қылмыстар.

Діни терроризм – белгілі бір діни идеяларды күштеп таңу мақсатында жасалатын қылмыстар.

Саяси терроризм – билікке немесе мемлекеттік құрылымға қарсы бағытталған лаңкестік әрекеттер.

2. Экстремизм мен терроризмнің пайда болу себептері

Экстремизм мен терроризмнің қалыптасуына әртүрлі факторлар әсер етеді. Олардың негізгілері:

Әлеуметтік-экономикалық теңсіздік – жұмыссыздық, кедейлік, әділетсіздік сезімі адамдарды радикалды топтарға қосылуға итермелейді.

Саяси тұрақсыздық – үкіметтің әлсіздігі, жемқорлық, халықтың билікке деген сенімінің төмендеуі.

Діни және идеологиялық факторлар – кейбір топтар діни немесе саяси идеяларды радикалды түрде түсіндіріп, адамдарды заңсыз әрекеттерге үгіттейді.

Ақпараттық кеңістіктің ықпалы – экстремистік және террористік ұйымдар интернет пен әлеуметтік желілер арқылы өз идеяларын таратады.

3. Қазақстан Республикасындағы экстремизм мен терроризмге қарсы күрес

Қазақстанда экстремизм мен терроризмге қарсы күрес құқықтық және ұйымдық тұрғыда жүргізілуде. Негізгі заңнамалық актілер:

«Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы (2005 ж.) – экстремистік ұйымдарды анықтау, тыйым салу, алдын алу шараларын қарастырады.

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы (1999 ж.) – лаңкестік әрекеттердің алдын алу және жазалау шараларын белгілейді.

Қылмыстық кодекстегі 174-бап – экстремизмді насихаттау және араздық тудыруға бағытталған іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастырады.

4. Терроризм мен экстремизмге қарсы күрес шаралары

4.1. Құқық қорғау органдарының рөлі

Экстремизм мен терроризмге қарсы күресте құқық қорғау органдары үлкен рөл атқарады. Арнайы қызметтер террористік ұйымдардың әрекеттерін анықтау және олардың алдын алу бойынша жұмыс жүргізеді.

4.2. Қоғамдық және ақпараттық қауіпсіздік

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін интернеттегі экстремистік материалдарды бақылау және заңсыз насихатты тоқтату шаралары қолданылады.

4.3. Білім беру және алдын алу шаралары

Жастар арасында радикалдық идеологияға қарсы иммунитет қалыптастыру үшін білім беру жүйесінде арнайы бағдарламалар енгізілуі қажет.

Қорытынды

Экстремизм мен терроризм қазіргі заманның ең қауіпті қылмыстарының бірі болып табылады. Олардың алдын алу үшін құқық қорғау органдары, үкімет, халықаралық ұйымдар мен қоғам бірігіп жұмыс жасауы тиіс. Қазақстанда бұл бағытта заңнамалық және практикалық шаралар жүзеге асырылып жатыр. Дегенмен, терроризм мен экстремизмге қарсы күресті күшейту үшін ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жастар арасында құқықтық сана қалыптастыру және халықаралық ынтымақтастықты нығайту қажет.

Ұсыныстар

1. Құқықтық базаны жетілдіру – экстремизм мен терроризмге қатысты заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру.

2. Жастармен жұмыс жүргізу – білім беру жүйесінде радикалдық идеологияның қауіптілігін түсіндіретін бағдарламаларды енгізу.

3. Ақпараттық қауіпсіздікті күшейту – әлеуметтік желілер мен интернеттегі экстремистік материалдарды қадағалау.

4. Халықаралық ынтымақтастықты арттыру – терроризммен күресте шетелдік тәжірибені қолдану.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңы, 2005 ж.
2. Қазақстан Республикасының «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» заңы, 1999 ж.
3. ҚР Қылмыстық кодексі, 2014 ж.
4. Дүйсенов А. «Экстремизм және терроризм: теориялық және құқықтық аспектілері». – Алматы, 2020 ж.
5. Халықаралық терроризмге қарсы күрес жөніндегі БҰҰ құжаттары.

2 – секция

**Адам құқықтары және Азаматтық бостандықтар/Права человека и
Гражданские права/Human rights and Civil liberties**

МНРТИ 10.07.61

**ОБ ОТДЕЛЬНЫХ ПРАВОВЫХ ЭТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ
ПРИМЕНЕНИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ РЕПРОДУКТИВНЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ**

Гусейнов Тофик Азерович

Аспирант, Волгоградский государственный университет

Научный руководитель: Абдрашитов В.М.,

д.ю.н., профессор

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются вопросы, связанные с правовым аспектом защиты интересов лиц, участников правоотношений, связанных с применением вспомогательных репродуктивных технологий. Авторами исследуется текущее состояние в данной области, анализируются нормы иностранных государств. Авторы делают вывод о наличии неразработанных тем в российском законодательстве, предлагают возможные варианты преодоления этих нормативных пробелов. В целом, статья характеризуется актуальностью, т.к. затрагивает темы исследования, в т.ч. связанные с применением технологий в медицине.

Presentation: This article deals with issues related to the legal aspect of protection of interests of persons, participants of legal relations, related to the use of assisted reproductive technologies. The authors investigate the current state in this area, analyze the norms of foreign countries.

The authors make a conclusion about the presence of undeveloped topics in Russian legislation, offer possible options to overcome these normative gaps.

In general, the article is characterized by relevance, since it touches upon the topics of research, including those related to the use of technology in medicine.

Аннотация: осы мақалада адамдардың, құқықтық қатынастарға қатысушылардың мүдделерін қорғаудың құқықтық аспектілеріне байланысты мәселелер, көмекші репродуктивті технологияларды қолдануға байланысты. Авторлар осы саладағы ағымдағы жағдай зерттеліп, шетелдік нормалар талданады мемлекеттер. Авторлар орыс тілінде дамымаған тақырыптардың болуы туралы қорытынды жасайды

осы нормативтік құқықтық актілерді жеңудің мүмкін нұсқаларын ұсынады Бос орындар. Жалпы, мақала өзектілігімен сипатталады, өйткені ол тақырыптарды қозғайды медицинада технологияларды қолдануға байланысты зерттеулер.

Ключевые слова: эмбрион, этика, вспомогательные репродуктивные технологии, ЭКО

Keywords: embryo, ethics, assisted reproductive technologies, IVF

Түйінді сөздер: эмбрион, этика, көмекші репродуктивті технологиялар, ЭКҰ

Мысли о том, что с помощью технологий человек может менять свое тело или реализовывать те или иные физиологические процессы на протяжении долгого времени являлись сферой работы писателей-фантастов. Однако сейчас, с учетом активного развития генетики, биологии и химии, все активнее обсуждаются вопросы, связанные правовым регулированием и защитой прав участников отношений связанных с применением вспомогательных репродуктивных технологий.

Истоками правового регулирования генетического редактирования следует считать теорию правового регулирования распоряжения человеком своим телом. Поэтому, в данной работе будут затронуты отдельные аспекты, связанные с регламентацией соматических прав их реализацией субъектом во вне.

Вопрос о правовом регулировании прав человека на распоряжение своим телом (соматические права) является весьма актуальным в настоящее время.

Одним из первых в российской юридической науке этот вопрос начал освещать Лаврик М.А.. Ученый предложил следующую классификацию соматических прав: право на смерть; права человека на распоряжение своими органами и тканями; сексуальные права; репродуктивные права и право на перемену пола [1: 20].

Весьма важной и актуальной, на наш взгляд, в данной области является тема репродуктивных прав, которые выражаются в потенциальной возможности человека иметь детей и принимать решение относительно их рождения и зачатия.

Таким образом, использование вспомогательных репродуктивных технологий гражданами (доступ к таким технологиям) является одной из форм реализации репродуктивных прав. Разумеется, изначальным субъектом в данном контексте выступают потенциальные родители.

Уже сейчас именно родители принимают решения о судьбе ребенка, совместно решая вопрос о его зачатии посредством применения вспомогательных репродуктивных технологий. Так, Приказом Министерства здравоохранения РФ от 31 июля 2020 г. «О порядке использования вспомогательных репродуктивных технологий...» указана возможность использования не только донорской спермы или донорской яйцеклетки для одного из партнеров, но и в принципе вживление донорского эмбриона, т.е. эмбриона, который генетически со своими родителями не связан [2]. Заметим, что в этом случае родители вправе выбрать доноров исходя из информации об их здоровье и внешних данных.

Одной из форм применения вспомогательных репродуктивных технологий выступает заключение договора суррогатного материнства, в соответствии с которым определенная женщина вынашивает донорского эмбриона иных генетических родителей . Сложность в этом смысле представляет собой строгое указание законодателя на необходимость родителей состоять в браке, а также норма СК РФ (ст. 51), предполагающая обязательное согласие суррогатной матери на запись генетических родителей в качестве матери и отца [3].

В то же время, отметим, что само по себе правовое регулирование договора на суррогатное материнство в РФ разработано не достаточно четко. Например, в Республики Беларусь более тщательно подходит к вопросу правовой регламентации договора о суррогатном материнстве, закрепляя за ним нотариальную письменную форму в то время, как российский законодатель этот вопрос не рассматривает [4: 140].

Кроме того, детально данный вопрос рассмотрен в законодательстве Республики Казахстан. Так, в главе 9 Кодекса Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» детально регламентируется положение родителей и суррогатной матери при заключении и расторжении договора суррогатного материнства, указывается судьба плода в зависимости от таких изменений [5].

Полагаем, что исходя из принципов гармонизации законодательства, российскому нормотворчеству целесообразно рассмотреть возможность разработки части норм, имеющих по этому вопросу в соседних государствах.

Разумеется, основным, и наиболее известным в обществе способом применения вспомогательных репродуктивных технологий является метод проведения экстракорпорального оплодотворения (ЭКО). В этой части традиционным является вопрос о наличии жизни у эмбриона и моменте её возникновения. Российское законодательство достаточно четко указывает, что моментом начала жизни человека является его отделение от тела матери. Более того, упомянутый выше приказ Минздрава РФ, также предусмотрена возможность уничтожения (редукции) эмбрионов, появившихся в результате ЭКО.

В связи с этим, достаточно спорной является точка зрения некоторых ученых, указывающих, что проводя ЭКО мы нарушаем право ребенка на естественное рождение или не соблюдаем его «права» при редукции эмбрионов.

Интересный подход к обеспечению репродуктивных возможностей родителей демонстрирует Арпентьева М.Р., указывающая, что помимо медико-физиологических проблем бездетность часто приводит к появлению психических сложностей для воспитания ребенка и заботы о нем [6: 98]. Ученый подчеркивает, что психический и нравственный аспект отношений супругов в семье напрямую влияет на репродуктивное здоровье. Применяя указанные обстоятельства к нашей теме, можно предположить, что составным элементом репродуктивных прав является психологическая удовлетворенность личной семейно-бытовой жизнью.

В вопросе равенства и защиты прав обоих родителей, стоит отметить, что в определенной степени обоснованно звучит тезис некоторых ученых, которые подчеркивают преимущество права женщины при распоряжении судьбой плода, решения вопроса о материнстве (проведении аборта, сохранении ребенка), т.е. недостаточное внимание к соблюдению интересов отца [7: 108; 8: 120]. Полагаем, что такая точка зрения в целом соответствует имеющимся проблемам российского права, рассмотренными нами выше.

Исследуя социальный аспект применения репродуктивных технологий на территории Республики Беларусь, Салмина А.В. отмечает, что в законодательстве государства отсутствуют упоминания о различных методах

проведения ЭКО (ИКСИ, хетчинг, ИМСИ и т.д.) [9: 453]. В Российской Федерации, в указанном ранее приказе упоминается лишь ИКСИ и хеттчинг, однако существует большое количество различных способов проведения процедуры оплодотворения. Несмотря на это полагаем, что закрепление исчерпывающего методов искусственного оплодотворения является нерациональным, в силу активного развития вспомогательных репродуктивных технологий.

Важные биоэтические вопросы в своей работе рассматривает Кландарли Н.Г. [10: 59]. Изучая проблемы правовой защиты прав пациентов в Азербайджане, среди прочего она указывает на необходимость включения в УК АР морально сложных составов преступления таких, как например посягательство на эмбрион (плод) человека в форме создания плода в обстоятельствах, не связанных с бесплодием, его беспричинное исследование, коррекция и т.д., а также общественно опасное поведение в сфере генетики [11]. Полагаем, что такое строгое соблюдение норм этики в вопросах исследования эмбриона и распоряжения генетической информацией обусловлено национальным менталитетом и традициями.

Таким образом, подводя итог проведенному выше исследованию, полагаем, что можно сделать вывод о необходимости более четкой разработки норм, регулирующих защиту прав и интересов лиц, участвующих в правоотношениях с применением вспомогательных репродуктивных технологий. Именно этические принципы права должны стать основой для охраны интересов участников правоотношений с применением ВРТ. Полагаем что такие этические принципы могут быть разработаны в специализированных биоэтических комитетах, речь о которых, впрочем, уже идет [

Список литературы

1. Лаврик, М.А. К теории соматических прав человека // Сибирский юридический вестник. 2005. № 3. С. 16-26.
2. О порядке использования вспомогательных репродуктивных технологий, противопоказаниях и ограничениях к их применению : приказ Минздрава РФ от 31.07.2020 г. № 803н // Официальный интернет-портал правовой информации www.pravo.gov.ru, 19.10.2020, № 0001202010190041. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202010190041> (дата обращения: 20.01.2025).
3. Семейный кодекс Российской Федерации : федер. закон от 29.12.1995 г. № 223-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации от 1996 г. № 1. Ст. 16.
4. Рудакова Е.К., Шумакова О.Н. Правовые и этические проблемы использования вспомогательных репродуктивных технологий в зарубежном дискурсе в контексте демографической безопасности России // Власть. 2020. № 2. С. 138-145.

5 Кодекс Республики Казахстан. О браке (супружестве) и семье. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748 (дата обращения: 28.02.2025)

6. Арпентьева, М.Р. Психологическая репродуктология: современные проблемы и решения (обзор литературы) // Журнал акушерства и женских болезней. 2017. Т. LXVI. Спецвыпуск. С. 98-105.

7. Василевич Д.Г. Соматические права человека и гражданина // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серия: Гуманітарных навук. 2017. № 1. С. 106-112.

8. Дятко М.Д., Соловей М.М. Соматические права: аборт и суррогатное материнство в Республике Беларусь // 79-я научная конференция студентов и аспирантов Белорусского государственного университета : материалы конф. В 3 частях. Ч. 2. Минск. 2023. С. 719-722

9. Салмина А. В. Об актуальных направлениях социологических исследований внедрения вспомогательных репродуктивных технологий в Беларуси // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. 2021. Т. 1. № 4. С. 451-453.

10. Кландарли, Н. Г. к. Биоэтика и право в Азербайджане // Евразийский союз ученых. 2016. № 1 (22). С. 58-60.

11. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики (утв. Законом АР от 30.12.1999 г. № 787-IQ). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.migration.gov.az/content/pdf/7d878287d2a6aa187238b93c7df26ef3.pdf> (дата обращения 05.01.2025).

12. Александр Мохов о проблемах и путях решения вопросов биоэтики и биобезопасности URL: <https://msal.ru/news/aleksandr-mokhov-o-problemakh-i-putyakh-resheniya-voprosov-bioetiki-i-biobezopasnosti/> (дата обращения: 23.01.2025).

СУТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА В ПРАВАХ ЧЕЛОВЕКА

Отакова Махбуба Алишеровна

Магистрант, Каракалпакского государственного университета имени Бердаха

Научный руководитель: А.Б.Гулимов

Д.ю.н., профессор Каракалпакского государственного университета имени
Бердаха

Аннотация: в данной статье исследованы проблемы, связанные с обеспечением конституционного права на благоприятную окружающую среду граждан Республики Узбекистан. Проблемы касаются, в частности, рационального использования природных ресурсов и состояния экологического законодательства.

Abstract: This article examines the problems related to ensuring the constitutional right of citizens of the Republic of Uzbekistan to a favorable environment. The problems concern, in particular, the rational use of natural resources and the state of environmental legislation.

Аннотация: бұл мақалада Ўзбекстан Республикасы азаматтарының қолайлы қоршаған ортаға конституциялық құқығын қамтамасыз етуге байланысты проблемалар зерттелген. Мәселелер, атап айтқанда, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға және экологиялық заңнаманың жай-күйіне қатысты.

Ключевые слова: окружающая среда, благоприятная окружающая среда, природа, экологическая безопасность, экологическое предпринимательство, экологическая экспертиза, экологическое обучение, государственные функции в экологическом праве.

Keywords: environment, favorable environment, nature, environmental safety, environmental entrepreneurship, environmental expertise, environmental training, state functions in environmental law.

Түйінді сөздер: қоршаған орта, қолайлы орта, табиғат, экологиялық қауіпсіздік, экологиялық кәсіпкерлік, экологиялық сараптама, экологиялық оқыту, экологиялық құқықтағы мемлекеттік функциялар.

Отдельно глава государства остановился на вопросах охраны окружающей среды, усилении ответственности государства за ее сохранение. Действительно, в новой редакции Основного закона впервые были закреплены экологические права граждан, выделены обязательства государства по охране окружающей среды и поддержанию экологического баланса.

Это, в частности, нашло отражение в статье 62, согласно которой «государство в соответствии с принципом устойчивого развития реализует меры по улучшению, восстановлению и охране окружающей среды, сохранению экологического равновесия».

Надо признать, что в последние годы государством принимаются беспрецедентные меры в сфере обеспечения экологических прав граждан.

Во-первых, расширилась и продолжает укрепляться законодательная, нормативно-правовая база. Так, впервые вопросы окружающей среды, водосбережения были определены в качестве отдельного приоритетного направления национальной стратегии «Узбекистан-2030», обновлены основы государственной политики Узбекистана в сфере экологии, что нашло отражение в Концепции охраны окружающей среды до 2030 г., Концепции развития водного хозяйства на 2020-2030 гг., Стратегии развития сельского хозяйства на 2020-

2030 гг., Стратегии по переходу на «зеленую» экономику на 2019-2030 гг., Стратегии по сохранению биоразнообразия на 2019-2028 гг. и других.

Для обеспечения практической реализации этих программ и в целях развития сфер сельского и водного хозяйства, энергетики, охраны окружающей среды и др. принято более 20 официальных документов, в которых предусмотрены более 150 мер, направленных на «зелёную» трансформацию экономики. Также ведется работа по принятию Водного и Экологического кодексов.

Во-вторых, проводятся институциональные реформы. В 2023 г. на базе Госкомитета по экологии и охраны окружающей среды было учреждено Министерство природных ресурсов, которое позже ввиду расширения возложенных на него задач и функций было преобразовано в Министерство экологии, окружающей среды и изменения климата. В настоящее время Минэкологии является уполномоченным органом по осуществлению государственного управления деятельностью в области экологии, охраны окружающей среды, рационального использования природных ресурсов и их восстановления.

То, что вопросам экологии уделяется приоритетное внимание также подтверждает учреждение при Президенте Республики Узбекистан Климатического совета, основными задачами которого определены:

1) формирование единой государственной политики по смягчению последствий изменения климата и адаптации к нему и координация министерств и ведомств в этом направлении;

2) мониторинг выполнения обязательств Узбекистана в рамках Рамочной конвенции ООН об изменении климата и Парижского соглашения;

3) определение приоритетов внешней политики по смягчению последствий изменения климата и адаптации к нему;

4) совершенствование нормативно-правовой базы и др.

В-третьих, совершенствуется система повышения эко-образования и экокультуры. Так, в процессе перехода республики к «зеленой» экономике в 2019 г. была утверждена Концепция по развитию экологического образования. Ее основная цель заключается в формировании у молодого поколения экологических знаний, сознания и культуры, совершенствование науки в области экологии с привлечением инновационных технологий.

В этих целях в школах для начальных классов были введены предметы «Естественные науки» и «Природоведение», которые с раннего периода прививают детям любовь к природе, чувство ответственности и необходимости бережного отношения к окружающей среде. В 2023 г. в рамках мер по трансформации сферы экологии и охраны окружающей среды был создан Центрально-Азиатский Университет изучения окружающей среды и изменения климата Green University.

Таким образом, уже сегодня можно наблюдать некоторые положительные достижения политики Узбекистана в сфере экологии, в основе которой лежат принципы, закрепленные в Конституции. Тем не менее, для улучшения ситуации стране еще потребуется продолжить дальнейшие преобразования.

В этом контексте, как отметил Президент Ш.Мирзиёев, объявление 2025 года Годом охраны окружающей среды и «зеленой экономики» должно послужить важной основой для реализации соответствующих конституционных норм и принципов».

Анализ состояния окружающей природной среды и наличие основных проблем в области использования и охраны природных ресурсов отражены в выступлениях Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева, официальных документах, многочисленных публикациях ученых и специалистов. Среди главных проблем, особое место принадлежит проблеме обеспечения экологической безопасности страны. Сегодня обеспечение экологической безопасности становится важнейшим компонентом национальной безопасности, оказывая все большее влияние на благополучие и здоровье населения, а также на экономическое развитие всех отраслей народного хозяйства.

Жизненно важные интересы личности, общества и государства постоянно подвергаются определенным угрозам экологической безопасности. Классификацию экологической безопасности можно проводить по различным критериям, представленным на рис. 1. К глобальным угрозам экологической безопасности Узбекистана следует отнести: изменение климата; разрушение озонового слоя; Аральскую проблему. К региональным угрозам относятся: проблема Приаралья; проблемы трансграничного водопользования; трансграничное загрязнение окружающей среды, трансграничные и региональные проблемы использования водных ресурсов, образование отходов, опустынивание ландшафтов и катаклизмы природного и техногенного характера. Основными национальными угрозами экологической безопасности Узбекистана являются: нехватка и загрязнённость водных ресурсов; обеспеченность населения питьевой водой; оползни и селе-паводковые явления; загрязнение воздушного пространства; сохранение биоразнообразия; ухудшение состояния здоровья населения; катастрофы и аварии; нерациональное использование природных ресурсов; промышленные и бытовые отходы. К локальным национальным угрозам экологической безопасности относятся: радиационное загрязнение отдельных территорий; загрязнение подземных вод. Кроме того, Узбекистан, занимая особое геополитическое положение, играет ключевую роль в обеспечении региональной экологической безопасности государств Центрально-Азиатского региона.

Экологическая безопасность по зарубежным оценкам может быть определена в трех измерениях:

- устойчивое развитие и использование ресурсов;
- охрана окружающей среды в традиционном узком смысле слова – поддержание чистоты воздуха, воды, почвы и т.д.;
- минимизация риска в случае технологических катастроф.

Человек является творением и одновременно создателем своей окружающей среды, которая обеспечивает его физическое существование и предоставляет ему возможности для интеллектуального, нравственного, социального и духовного развития. В ходе долгой и мучительной эволюции

человечества на планете была достигнута такая стадия, на которой в результате ускоренного развития науки и техники человек приобрел способность преобразовывать многочисленными путями свою окружающую среду. Оба аспекта окружающей среды, как естественной, так и созданной человеком, имеют решающее значение для его благосостояния и для осуществления основных прав человека, включая даже право на саму жизнь. Человеческая интеграция и интенсивная эксплуатация природных богатств и пренебрежительное отношение к окружающей среде привели к необходимости совершенствования правового регулирования в области охраны окружающей среды. На сегодняшний день охрана окружающей среды одна из наиболее актуальных проблем современности. В последние десятилетия с данной проблемой столкнулись все страны мира.

Важное место в регулировании экологоправовых отношений занимает конституционно-правовые гарантии, которые являются основой системы экологического законодательства. Среди общерегулирующих норм, устанавливающих общие (основные) правила поведения по использованию и охране окружающей природной среды в Узбекистане, как правило, особое место занимают нормы Конституции, в которой отражены основные положения экологической стратегии Узбекистана, гарантии обеспечения экологических требований и экологической безопасности населения. Действительно, роль и значение конституционных норм в реализации экологической политики огромны. Именно в Основном законе государства закрепляются наиболее существенные принципы формирования экологической деятельности государственных органов и общественных организаций, гарантируются экологические права, интересы личности, провозглашены экологические обязанности и ограничения физических и юридических лиц, определены приоритетные направления экологически устойчивого развития общества и т. д.

Систему конституционных норм в зависимости от характера регулирования общественных отношений, возникающих в процессе взаимодействия общества и природы, условно можно подразделить на две части:

1. Общие нормы социально-политического характера;
2. Специальные экологические нормы.

Общие нормы социально-политического характера играют важную роль при формировании демократического правового государства и гражданского общества, определении основных принципов организации деятельности органов государственной власти и управления, гарантировании жизненно важных прав и интересов граждан, укреплении экологического правопорядка и др.

Ст.3 Основного закона нашего государства гласит: «Республика Узбекистан определяет национально-государственное и административно-территориальное устройство, систему органов государственной власти и управления, проводит свою внутреннюю и внешнюю политику. Государственная граница и территория Узбекистана неприкосновенны и неделимы».

Значение данной нормы заключается в том, что она устанавливает общественно-политические принципы построения независимого,

демократического государства и способствует проведению единой экологической политики на национальном и международном уровне.

В ст. 11 Конституции Республики Узбекистан закреплён принцип разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную, который также очень важен при выработке государственного правового механизма осуществления экологической политики республики.

Интересно обратить внимание на то, что в Конституции США нет положений, содержащих какие-либо требования по охране окружающей среды, равно как нет их и в перечне правового регулирования, составляющего исключительную компетенцию штатов. Американские юристы называют высший закон страны «косвенным источником», служащим основополагающей правовой схемой, в рамках которой должны укладываться нормы экологического права. Все конституционные нормы США, толкование которых необходимо учитывать при разработке экологического законодательства, можно объединить в 3 большие группы:

- 1) нормы, устанавливающие полномочия Конгресса по осуществлению правового регулирования в области охраны окружающей среды;
- 2) нормы, ограничивающие эти полномочия;
- 3) нормы, формулирующие права граждан, использование которых способно воздействовать на правовое регулирование в области охраны окружающей среды.

Экологическая политика государства во многих странах мира, наравне с политическими, социально-экономическими, культурно-просветительскими сферами общественной жизни, считается одним из приоритетных направлений государственного строительства.

В Конституции нашего государства закрепляются основные экологические права и обязанности, а также принципы охраны окружающей природной среды и использования природных ресурсов. Механизм же реализации этих норм конкретизируется в экологическом законодательстве.

Значимость конституционных норм и требований заключаются в том, что, **во-первых**, закрепляются базовые принципы и нормы правового режима личности, институтов гражданского общества и деятельности государственных органов и институтов;

во-вторых, устанавливаются государственно-правовые гарантии реализации экологической политики государства в условиях устойчивого развития.

На сегодняшний день экологическая угроза рассматривается как глобальная и специфичная с одной стороны и бросающая вызов соблюдению прав человека – с другой. Теми же факторами объясняется тот факт, что Совет ООН по правам человека впервые в истории признал чистую, здоровую и стабильную окружающую среду неотъемлемой частью прав человека и два года назад учредил статус специального докладчика именно в этом направлении.

Не секрет, что глобальная катастрофа – пандемия «Covid-19» послужила серьезным препятствием в выполнении обязательств, возложенных на

государства многосторонними соглашениями и соглашениями по охране природы, в том числе Повесткой дня на период до 2030 года и Парижским соглашением. В результате большинство стран оказались не в состоянии обеспечить финансирование и реализацию задач в этом направлении на должном уровне.

Вместе с тем стало очевидным, что республики Центральной Азии уязвимы перед изменением климата и неблагоприятными погодными явлениями. Из-за нехватки воды возможности полива посевов ограничены и велика вероятность потери урожая. Это, в свою очередь, угрожает продовольственной безопасности.

Заслуживает внимания тот факт, что Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в своем выступлении на 76-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН выдвинул ряд инициатив, направленных на поддержку новой экологической политики ООН. Национальный центр по правам человека принял решение расширить ряды активистов, награждаемых нагрудным знаком «За защиту прав человека», за счет номинации «Защитник экологических прав».

В заключение стоит отметить, что определение основных направлений экологической политики в Конституции, их конкретизация в нормативно-правовых актах и четкая правоприменительная культура способствуют экологически устойчивому развитию.

Список литературы

1. Конституция Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистан, 2023.
2. Декларация прав и свобод человека. – Т.: Узбекистан, 1998.
3. Environmental policy and law. – 19|3|4. – 1989. – March. – P. 115.
4. Краснова И.О. Экологическое право США: сравнительно-правовое исследование: Дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1997.
5. Конституции стран мира. – М.: Юрист, 2010.
6. Люббе-Вольф Г. Основные характеристики права окружающей среды Германии // Гос. и право. – 2000. – № 11. – С. 90.
7. Лапина М.А. Нормативное правовое обеспечение экологической безопасности в зарубежных государствах // Экологическое право. – 2001. – № 1. – С. 38.
8. Акмаль Саидов. Приоритеты Нового Узбекистана - права и свободы человека, обеспечение устойчивого развития Центральной Азии. <https://parliament.gov.uz/ru/articles/1723>.
9. Усманов М.Б., Скрипников Н.К. Защита окружающей природной среды и экологическая безопасность как важный фактор устойчивого развития // Вестник КазНУ. -Сер. юрид. -2009. -№ 1. -С. 20-25.
10. Давлианидзе Я.С., Дубицкая А.В. Экологическая безопасность как основа устойчивого развития современного государства // Актуальные вопросы экономических наук. 2017. №56. С.133-138.
11. <http://lex.uz//ru/docs/6600404>. О Стратегии «Узбекистан - 2030».

12.<https://parliament.gov.uz/ru/articles/1470>. Право на благоприятную окружающую среду.

САҚТАНДЫРУ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абишева Меруерт

Әл - Фараби атындағы ҚазҰУ, 1-курс докторанты

Ғылыми жетекші: Қожабек К.

PhD докторы

Сақтандыру – жеке және заңды тұлғалардың заңмен қорғалатын мүдделерін мемлекет немесе арнайы өкілеттік берілген жеке сақтандыру ұйымы арқылы қорғаудың құқықтық нысаны болып табылады. Бұл тетік сақтандыру жағдайы орын алмағанға дейін сақтанушылардың сақтандыру объектілеріне байланысты жүргізетін жарналарын негізге ала отырып, белгілі бір жағдай туындағанда толық немесе ішінара өтемақы төлеуді қамтамасыз етеді.

Сақтандырудың түрлерін теориялық және тәжірибелік тұрғыда жүйелеудің өзектілігі жоғары. Бұл, бір жағынан, статистикалық деректерді дәл әрі толық жүргізуге, екінші жағынан, сақтандыру нарығын тиімді басқаруға, сондай-ақ сақтандыру ұйымдарының қызметін реттеу мен бақылау механизмдерін іске асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша сақтандыру қызметі екі негізгі салаға бөлінеді:

1. өмірді сақтандыру;
2. жалпы сақтандыру [1].

Сақтандыру түрлерін жіктеудің негізі ретінде бірқатар өлшемдер алынады, олардың қатарына: сақтандыру объектісінің сипаты, сақтандыру жағдайлары, сақтандыру төлемдерін жүзеге асыру тәртібі мен шарттары және құқықтық қатынастарға тараптардың ерікті түрде қатысуы не мәжбүрлі түрде қатыстырылуы жатады. Осыған сәйкес, сақтандыру ерікті және міндетті болып бөлінеді.

Ерікті сақтандыру сақтандырушы мен сақтанушының өзара еркіне негізделген шарттық құқықтық қатынастардың нәтижесінде жүзеге асырылады. Ерікті сақтандырудың негізгі ережелері мен оны жүргізу тәртібі сақтандырушының ішкі құжаттарында айқындалып, олар қолданыстағы заңнама талаптарына сәйкестендіріліп сақтандыру қызметін реттейтін уәкілетті органмен

келісуге жатады. Бұл ретте әрбір нақты жағдайда сақтандыру шарты арқылы тараптардың құқықтары мен міндеттері нақтыланады.

Міндетті сақтандыру, керісінше, мемлекеттің құқықтық реттеу шеңберінде арнайы заңнамалық актілер арқылы енгізіледі. Мұндай сақтандырудың түрлері, оны жүргізудің тәртібі мен шарттары тиісті заңдармен белгіленеді. Міндетті сақтандырудың енгізілуі қоғамның белгілі бір салаларындағы тәуекелдер мен қоғамдық қажеттіліктерді сақтандыру арқылы басқаруға бағытталған мемлекеттік саясаттың көрінісі болып табылады. Мысалы, қауіпті өндіріс объектілерінің үшінші тұлғаларға және қоршаған ортаға келтірген зияны үшін заңнамада жауапкершіліктің сақтандыру арқылы қамтамасыз етілуі міндетті түрде көзделген.

Жалпы алғанда, міндетті сақтандыру – бұл мемлекеттің заң арқылы енгізетін және іске асырылатын сақтандыру тетігі. Мұндай жүйе сақтандыру саласы дамыған барлық елдерге тән. Міндетті сақтандырудың өзіндік экономикалық және құқықтық ерекшеліктері бар. Экономикалық тұрғыдан алғанда, оған сақтандырудың жаппай сипатта жүзеге асырылуы, кең ауқымды қамтуы және жалпыға бірдейлігі жатады, яғни сақтанушы немесе сақтандырылған тұлғалар санатына кіретін барлық субъектілер сақтандыру қатынастарына тартылуға тиіс.

Сақтандырудың негізгі белгілерінің бірі ретінде сақтандыру объектісінің ерекшелігі алынады. Осы негізде сақтандыру жеке сақтандыру және мүліктік сақтандыру болып бөлінеді. Жеке сақтандыру азаматтың өміріне, денсаулығына, еңбекке қабілеттілігіне және өзге де мүдделеріне қатысты тәуекелдерді қамтиды.

Мүліктік сақтандырудың негізгі мақсаты – мүлікті және оған байланысты мүдделерді қорғау, бұл ретте кәсіпкерлік тәуекелдер мен азаматтық-құқықтық жауапкершілікті де қамтиды. Мүлікті сақтандыру кезінде мүліктің жоғалуы, жойылуы, зақымдануы немесе жетіспеушілігі сияқты тәуекелдер Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 809-бабының 1-3 тармақтарына сәйкес сақтандырылады [2].

Сақтандыру объектілері мен сақтандыруды қамту көлеміне қарай сақтандыру классификациясы бірнеше деңгейге бөлінеді. Бірінші деңгейде сақтандыру салалары, сыныптары және түрлері қамтылған. Салалық классификация сақтанушының мүліктік мүдделерін қорғаумен байланысты түрлі жағдайлар жиынтығына негізделеді, бұл классификацияның тиімділігіне ықпал етеді. Осы негізде салалық емес классификациялар да жүзеге асырылуы мүмкін.

В.И. Серебровский сақтандыруды екі негізгі түрге бөлді: жеке және қоғамдық сақтандыру. Қоғамдық сақтандыру нысандарына мемлекеттік және қоғамдық сақтандыру түрлері, ал жеке сақтандыруға жеке кәсіпкерлер, акционерлік сақтандыру қоғамдары және өзара сақтандыру қоғамдары жатады [3, 71 б.].

Сақтандыру саласы біртекті сақтандыру объектілеріне қатысты сақтандыру жағдайларының салдарынан туындайтын мүліктік мүдделерді қорғаудың ерекше саласы ретінде қарастырылады. Сақтандыру саласын басқару сақтандыру қорғау мен сақтандыру резервтерін қалыптастырудың ерекше принциптері мен әдістеріне негізделеді.

Қазақстан Республикасының Сақтандыру қызметі туралы заңында сақтандыру түрлері тек жинақтауға бағытталған және жинақтауға бағытталмаған деп ажыратылады. Алайда, біздің пікірімізше, бұл жіктеу сақтандыру салалары мен сыныптарының спецификасын және мемлекеттік реттеу механизмін ескермеуі мүмкін.

Атап айтқанда, жеке сақтандыруға азаматтың өмірі, денсаулығы, еңбек қабілеттілігі мен басқа да жеке мүдделерін қорғау жатады (Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес). Бұл сақтандыру сыныптарының өмірді сақтандыру және жалпы сақтандыру салаларына бөлінуі кейбір даулы мәселелер туғызады. Өйткені, жалпы сақтандыру қызметі өмірді сақтандыру саласымен үйлеспейтінін және керісінше екенін ескергенде, заң шығарушы өмірді сақтандыру қызметін жазатайым оқиғалардан, аурулардан және медициналық сақтандырудан қорғауды қамтамасыз ету үшін арнайы ескерту жасауды міндетті деп санаған. Осы тұрғыдан алғанда, өмірді сақтандыруды жүзеге асыратын және жалпы сақтандыруды жүзеге асыратын сақтандыру ұйымдарын бөлу, біздің пікірімізше, өз мағынасын жоғалтады.

Жасанды интеллект (ЖИ) сақтандыру саласында тиімді құрал ретінде кеңінен қолданылуда. Бұл технология сақтандыру процесін автоматтандыруға, талдау жүргізуге және клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, ЖИ сақтандыру саласында келесі негізгі бағыттар бойынша қолданылады: сақтандыру тәуекелдерін бағалау, сақтандыру өтемақысын есептеу, алаяқтықты анықтау, клиенттермен жұмыс жасау және сақтандыру процестерін автоматтандыру.

Сақтандыру саласында ЖИ жүйелері клиенттердің тәуекелдерін бағалауда маңызды рөл атқарады. Классикалық тәсілдерде сақтандыру тәуекелдері негізінен статистикалық мәліметтер мен сарапшылардың бағалауларынан тұрады. Алайда, ЖИ жүйелері үлкен көлемдегі мәліметтерді өңдей отырып, тәуекелдерді анағұрлым дәл бағалауға мүмкіндік береді. Мысалы, ЖИ алгоритмдері клиенттердің мінез-құлқы, денсаулық жағдайы, өмір салты сияқты мәліметтерді ескере отырып, әрбір клиент үшін нақты тәуекелдерді есептей алады. Бұл сақтандыру ұйымдарына дұрыс және әділ баға беру үшін қажетті ақпаратты тез арада жинауға көмектеседі.

ЖИ технологиялары сақтандырушының тәуекелдерін бағалау барысында құрылымсыз мәліметтерді, мысалы, әлеуметтік желілердегі жарияланымдар мен онлайн пікірлерді пайдалану арқылы клиенттің болашақтағы мінез-құлқын болжауға болады. Бұл әдіс сақтандыру шарттарының дұрыстығын арттырып, сақтандыру ұйымдарының шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

Алаяқтық әрекеттері сақтандыру саласында маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Жасанды интеллект осы салада алаяқтықты анықтау және болжау үшін де белсенді қолданылады. ЖИ алгоритмдері сақтандыру өтемақысы бойынша өтініштерді автоматты түрде талдап, күдікті жағдайларды анықтай алады. Бұл әдіс сақтандыру ұйымдарына қаржылық шығындарын азайтуға және клиенттерге жылдам әрі сапалы қызмет көрсетуге мүмкіндік береді.

Мысалы, машиналық оқыту алгоритмдері бұрынғы алаяқтық іс-әрекеттерінен алынған мәліметтерді негізге ала отырып, жаңа өтініштерді

тексереді. Егер өтініште күдікті элементтер анықталса, жүйе оны арнайы сарапшыларға жібереді. Бұл тәсіл алаяқтық әрекеттерді ерте кезеңде анықтауға және алдын алуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект сақтандыру өтемақысының есептелуін автоматтандыруда да маңызды рөл атқарады. Қазіргі уақытта сақтандыру өтемақысын есептеу көбінесе күрделі процестер мен формулаларды қамтиды, бұл ұзақ уақыт пен адам ресурстарын қажет етеді. Алайда, ЖИ жүйелері өтемақы мөлшерін нақты және жылдам есептей алады. Бұл процесс толық автоматтандырылған жүйелер арқылы жүзеге асырылады, бұл сақтандыру ұйымдарының уақытты үнемдеуіне және клиенттерге жылдам қызмет көрсетуіне мүмкіндік береді.

Машиналық оқыту мен нейрондық желілер клиенттің өтініштерін, медициналық құжаттарын және басқа да мәліметтерді талдай отырып, өтемақы мөлшерін анықтайды. Бұл әдіс есептеулердің дәлдігін арттырады және клиенттерге әділ қызмет көрсетуге жағдай жасайды.

Жасанды интеллект клиенттермен жұмыс жасау саласында да тиімді қолданылады. Чат-боттар мен виртуалды көмекшілер сақтандыру қызметтерін онлайн режимде ұсыну үшін кеңінен пайдаланылады. Бұл құралдар клиенттерге сақтандыру өнімдері туралы ақпарат беру, сұрақтарға жауап беру және сақтандыру шарттары мен талаптары бойынша көмек көрсету сияқты қызметтерді ұсынады.

ЖИ негізіндегі жүйелер клиенттердің сұраныстарын талдай отырып, олардың қажеттіліктеріне сәйкес жеке ұсыныстар жасай алады. Бұл тәсіл сақтандыру компанияларының клиенттермен қарым-қатынасын жақсартып, олардың қажеттіліктеріне дәл жауап береді.

Жасанды интеллект сақтандыру процесінің барлық кезеңдерін автоматтандыруға көмектеседі. Мысалы, өтініштерді қабылдау, сақтандыру төлемдерін басқару және талаптарды өңдеу сияқты процестер толық автоматтандырылуы мүмкін. Бұл сақтандыру ұйымдарына уақытты үнемдеуге, қателерді азайтуға және қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Сақтандыру ұйымдары ЖИ жүйелерін енгізу арқылы клиенттердің сақтандыру шарттарын жылдам рәсімдеп, полис беру процесін жеңілдетеді. Бұл әдіс сақтандыру ұйымдарының өнімділігін арттыруға және клиенттерге жылдам әрі тиімді қызмет көрсетуге жағдай жасайды.

Жасанды интеллект сақтандыру саласында жаңа мүмкіндіктер мен инновациялық тәсілдер ұсынады. Болашақта ЖИ жүйелері жеке сақтандыру өнімдерін жасау, сақтандыру тәуекелдерін алдын ала болжау және сақтандыру индустриясында адам факторының орнын толықтыратын шешімдер ұсыну бойынша жаңа мүмкіндіктерді ашуы мүмкін. Сонымен қатар, ЖИ-дің көмегімен сақтандыру саласында заңнамалық және нормативтік талаптарға сәйкес келетін сақтандыру қызметтерін ұсынуға мүмкіндік бар.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект сақтандыру саласында жаңа мүмкіндіктер ашып, тиімділікті арттыруда маңызды рөл атқарады. Сақтандыру тәуекелдерін бағалау, алаяқтықты анықтау, өтемақы есептеу, клиенттермен жұмыс жасау және сақтандыру процесін автоматтандыру сияқты бағыттарда ЖИ

қолдану сақтандыру ұйымдарына жаңа деңгейде қызмет көрсетуге және қаржылық шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Бұл технологиялардың дамуы сақтандыру саласын одан әрі жетілдіріп, клиенттерге тиімді әрі сапалы қызмет көрсетуге жағдай жасайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сақтандыру қызметі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 18 желтоқсандағы N 126 Заңы.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000126>
2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409>
3. Серебровский, В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М., 2003. – 557 с.

ӘОЖ 347(045)
10.17.01

АЛИМЕНТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕР

Ниязбек Диана, Бейсембай Аружан
Алматы технологиялық университеті
Научный руководитель: Жұмабаева Қ.К.
З.ғ.к., ассистент профессор

Аңдатпа Алименттік міндеттемелер – бұл отбасылық құқықтың маңызды аспектісі болып табылады. Олар ата-ананың балаларына, сондай-ақ басқа да отбасы мүшелеріне материалдық көмек көрсету міндетін белгілейді. Мақалада алименттерді төлеу мәселелері, олардың түрлері мен мөлшері, сондай-ақ заңнамалық өзгерістер мен практикадағы ерекшеліктер қарастырылады. Алименттерді өндіру тәртібі мен оларды орындау бойынша туындайтын қиындықтар талданады. Сонымен қатар, алименттік міндеттемелердің орындалмауы жағдайындағы құқықтық жауапкершілік мәселелері сөз болады. Бұл зерттеу алименттік міндеттемелерді орындаудағы құқықтық аспектілерді түсінуге және тиімді шешімдер ұсынуға бағытталған. Мақала отбасылық құқықты зерттейтін мамандар мен құқық қорғаушылар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Алименттер, алименттік міндеттемелер, құқықтық жауапкершілік, отбасы құқығы, заңнамалық өзгерістер, алименттерді өндіру тәртібі.

Аннотация. Алиментные обязательства – это важный аспект семейного права. Они устанавливают обязанность родителей оказывать материальную поддержку своим детям, а также другим членам семьи. В статье рассматриваются вопросы уплаты алиментов, их виды и размеры, а также законодательные изменения и особенности правоприменительной практики. Анализируется порядок взыскания алиментов и возникающие при их исполнении трудности. Кроме того, затрагиваются вопросы юридической ответственности в случае невыполнения алиментных обязательств. Данное исследование направлено на понимание правовых аспектов исполнения алиментных обязательств и разработку эффективных решений. Статья может быть полезна специалистам, изучающим семейное право, и правозащитникам.

Ключевые слова: алименты, алиментные обязательства, юридическая ответственность, семейное право, законодательные изменения, порядок взыскания алиментов.

Annotation. Alimony obligations are an important aspect of family law. They establish the duty of parents to provide financial support to their children, as well as to other family members. This article explores issues related to alimony payments, their types and amounts, as well as legislative changes and features of legal practice. It analyzes the procedure for collecting alimony and the difficulties that arise in its enforcement. Additionally, it addresses legal liability in cases of non-fulfillment of alimony obligations. This study aims to enhance the understanding of the legal aspects of alimony obligations and offer effective solutions. The article may be useful for specialists studying family law and human rights advocates.

Keywords: alimony, alimony obligations, legal liability, family law, legislative changes, procedure for collecting alimony.

Алименттік міндеттемелер – бұл отбасы құқығының маңызды және өзекті бөліктерінің бірі. Алименттер ата-ананың балаларына немесе отбасының басқа мүшелеріне материалдық көмек көрсету міндеттемесін белгілеу арқылы отбасындағы жауапкершілікті реттейді. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, алименттер балалардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету үшін маңызды құрал болып табылады. Бұл мәселе тек құқықтық емес, сондай-ақ экономикалық, әлеуметтік және моральдық тұрғыдан да маңызды. Қазіргі уақытта алименттерді төлеу мәселесі жиі дау-дамайларға әкеліп, құқық қорғаушы органдар мен соттардың назарын аударуда. Әсіресе, алименттерді төлемеу немесе төлемнің жеткіліксіздігі жағдайында заңды шешімдер қабылдау қажеттілігі артуда. Бұл мақалада алименттік міндеттемелердің құқықтық негіздері, олардың түрлері мен төлем тәртібі, сондай-ақ алименттік міндеттемелерді орындауда туындайтын қиындықтар мен оларды шешудің мүмкін жолдары қарастырылады. Зерттеу алименттік міндеттемелердің тиімді орындалуын қамтамасыз ету үшін құқықтық және әлеуметтік ұсыныстар ұсынуға бағытталған.

Алименттік міндеттемелердің құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының отбасы құқығында маңызды орын алады. Алименттер — бұл бір адамның екінші адамға өзіне заңды түрде жүктелген міндеттерді орындау үшін қаржылай көмек көрсетуі. Бұл міндеттемелер көбінесе отбасы мүшелерінің арасындағы қатынастарға байланысты туындайды. Алименттерді төлеу міндеті негізінен балалары бар ата-аналарға немесе бірқатар жағдайларда жұбайлар арасындағы құқықтық міндеттерге сүйене отырып белгіленеді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен Отбасы кодексі алименттерді өндіру мен төлеу тәртібін реттейді. Алименттерді төлеу міндеті ата-аналардың балаларына қатысты заңдық міндеті болып табылады және бұл құқықтық актілерде нақты көрсетілген. Тұжырымдама бойынша алименттік міндеттемелер — бұл отбасындағы балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру және олардың дамуына мүмкіндік беру мақсатында белгіленеді. Осы міндеттемелерді орындау үшін заңда көптеген механизмдер қарастырылған, соның ішінде алименттерді өндірудің сот арқылы жүзеге асырылуы да бар. Бұл міндеттемелердің құқықтық негіздері отбасылық құқықтық қатынастардың тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді.

Алименттер — баланың немесе басқа да асырауды қажет ететін тұлғалардың күнкөрісін қамтамасыз ету үшін төленетін қаржы. Алименттердің негізгі екі түрі бар: тұрақты және біржолғы төлемдер. Тұрақты алименттер — бұл баланың немесе басқа асырауындағы тұлғаның қажеттіліктерін үздіксіз өтеу үшін тұрақты негізде төленетін қаражат. Олар көбінесе белгілі бір мөлшерде ай сайын белгіленіп, алимент алушының қажеттілігі мен төлеушінің қаржылық мүмкіндіктеріне байланысты айқындалады. Біржолғы алименттер — төлемдердің бір рет жасалатын түрі. Бұл төлемдер белгілі бір уақыт кезеңінде немесе ерекше жағдайларда (мысалы, баланың білім алуына арналған шығындар) жасалуы мүмкін. Алименттерді алу тәртібі заңды түрде белгіленген. Алимент төлеуші тарапты сот арқылы немесе тараптардың келісімі бойынша белгіленуі мүмкін. Алименттерді алу үшін, әсіресе, балаларға қатысты, сот арқылы алимент өндіріп алу үшін ата-ана немесе заңды өкілдер арыз беруге құқылы. Егер алимент төлеу міндеттемелері орындалмаса, төлеушіге заңды жауапкершілік жүктеледі, оның ішінде қарызды өндіріп алу немесе басқа да мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін. Алимент мөлшері мен төлем шарттары төлеушінің табысы мен алимент алушының қажеттіліктеріне сәйкес белгіленеді.

Алименттік міндеттемелердің орындалуы отбасы құқығында маңызды орын алады, себебі олар балалардың және басқа да асырауды қажет ететін тұлғалардың құқықтарын қорғауға бағытталған. Алименттерді төлеу міндеті жеке тұлғаның жауапкершілігін арттырып, отбасының әл-ауқатын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Алименттік міндеттемелердің тиімді орындалуы көптеген факторларға байланысты, олардың ішінде алимент төлеушінің қаржылық жағдайы, төлемдер мерзімділігі және алимент алушы тараптың құқық қорғау ұйымдарынан көмек алу мүмкіндігі маңызды рөл атқарады. Алименттерді төлемеу немесе кешіктіру мәселесі жиі туындайды. Бұл жағдайда заңнамалық деңгейде түрлі шаралар қарастырылған: алимент төлеуден жалтарған

тұлғаларды әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тарту, сонымен қатар алимент алушының сот арқылы алименттерді мәжбүрлеп өндіру мүмкіндігі бар. Әрбір елде алименттік міндеттемелердің орындалуын бақылау механизмі дамыған, бірақ кей жағдайларда оның тиімділігі жеткіліксіз болып қалуы мүмкін. Алименттерді төлеудің тиімділігі тек заңнамаға байланысты емес, сонымен қатар қоғамның бұл мәселеге деген көзқарасына да байланысты. Құқық қорғау органдары мен қоғамның бірлескен жұмысы алимент төлеу міндетін орындауды жақсарты алады. Тиімді жұмыс істейтін заңнамалық жүйе алименттік міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ете алады, алайда оны орындау барысында кездесетін қиындықтар шешімді талап етеді.

Алименттік міндеттемелер — отбасылық құқықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар тек материалдық көмек көрсетумен шектелмейді, сондай-ақ отбасы мүшелері арасындағы моральдық және әлеуметтік жауапкершілікті де көрсетеді. Қазақстан Республикасында алименттік міндеттемелерді реттейтін заңнама тұрақты түрде жетілдіріліп келеді, бірақ алименттерді төлемеу немесе оның мөлшерін қысқарту мәселелері әлі де өзекті. Құқықтық нормалардың тиімділігі көбінесе оларды жүзеге асыру мен орындау деңгейіне байланысты. Осы орайда, алименттерді өндірудің түрлі әдістері, олардың заңды жолмен реттелуі, төлеушілерге қарсы қолданылатын шаралар маңызды рөл атқарады. Алайда, алименттік міндеттемелердің орындалуы әлеуметтік мәселелерді шешу үшін жеткілікті түрде тиімді емес. Алименттерді төлемеу жағдайында құқықтық жауапкершілікті күшейту және сот органдарының осы мәселеге қатысты әрекеттерін жақсарту қажет. Қоғамдық және құқықтық санада алименттердің маңыздылығын арттыру, оларды төлеудегі жауапкершілікті көтеру қоғамдағы отбасы институтының тұрақтылығын нығайтуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан-2050 Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы (Астана, 2012 жылғы 14 желтоқсан) // <https://adilet.zan.kz/kaz/>
2. Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/>
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // <https://adilet.zan.kz/kaz/>
4. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/>
5. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ // <https://adilet.zan.kz/kaz/>
6. Муратова С. А., Тарсамаева Н. Ю. Семейное право: Учеб. пос. — М.: Новый Юрист, 1999. Б. 68-70.

7. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/>

8. Михайлова Е. Н., Михайлов И. В. Анализ зарубежного опыта взыскания алиментных платежей // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. — 2013. — № 5. — Б. 166-168.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҰРАҒЕРЛІК ҚАТЫНАСТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕР РЕТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Өмірзақ Аяжан

Алматы технологиялық университеті

Научный руководитель: Жумабаева К.Ж.

З.ғ.к., ассистент профессоры

"Атасының мұрасын сақтай алмаған ұрпақ, өзіне де ие бола алмайды."

Халық даналығы

Андатпа Мұрагерлік құқық — бұл қайтыс болған адамның мүліктері мен құқықтарының оның заңды мұрагерлеріне өтуін реттейтін құқық саласы. Бұл сала жеке меншік құқығын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге және азаматтардың мүліктік мүдделерін қорғауға бағытталған. Мұрагерлік құқықта өсиет қалдыру, заңды мұрагерлік, сондай-ақ мұрагерлердің міндеттері мен құқықтары маңызды орын алады. Заманауи қоғамда мұрагерлік құқықтық жүйеге цифрлық активтер мен шетелдегі мүліктердің қосылуы, сондай-ақ ауылдық аймақтардағы мұрагерлік рәсімдер сияқты жаңа мәселелер әсер етуде. Мұндай мәселелер құқықтық реттеуді жетілдіруді және мұрагерлердің құқықтарын қорғау.

Аннотация Наследственное право представляет собой отрасль права, регулируюшую передачу имущества и прав умершего лица его законным наследникам. Это правовое поле направлено на сохранение частной собственности в рамках семейных поколений и защиту имущественных интересов граждан. Важными аспектами являются составление завещания, законность наследования, права и обязанности наследников. Современные проблемы наследственного права связаны с развитием цифровых активов, международным правом в отношении зарубежной собственности, а также процессами наследования в сельских районах. В условиях глобализации и

технологических изменений правовая система требует адаптации к новым вызовам, чтобы гарантировать защиту прав наследников в изменяющемся мире.

Presentation Inheritance law is a branch of law that regulates the transfer of property and rights from a deceased individual to their legal heirs. This area of law is focused on ensuring the continuity of private ownership across generations and safeguarding the property interests of citizens. Key components of inheritance law include the drafting of wills, legal inheritance, and the rights and duties of heirs. In contemporary society, emerging issues such as digital assets, international regulations concerning foreign property, and inheritance procedures in rural areas are becoming increasingly relevant. These challenges call for improvements in legal frameworks to protect the rights of heirs in a rapidly changing world.

Кілт сөздер : мұрагерлік құқық, мұрагер, өсиет, мүлік, заңнама, нотариус.

Ключевые слова: наследственное право, наследник, завещание, имущество, законодательство, нотариус.

Keywords: inheritance law, heir, will, property, legislation, notary.

Мұрагерлік құқық – азаматтық құқықтың аса маңызды салаларының бірі. Ол қайтыс болған адамның мүлкін басқа тұлғаларға беру тәртібін реттейді. Бұл құқықтық институт меншік құқығының үздіксіздігін қамтамасыз етеді және қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылыққа ықпал етеді. Мұрагерлік құқық тарихи кезеңдерден бастап қоғамда маңыздылығын жоғалтқан емес. Әр дәуірде мұрагерлік тәртібі қоғамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени ерекшеліктеріне байланысты дамып отырған.

Қазіргі уақытта мұрагерлік құқық Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексімен реттеледі. Бұл кодексте мұрагерліктің негізгі қағидалары, мұрагерлік құқықтарды іске асыру жолдары, өсиет арқылы немесе заң бойынша мұра алу шарттары белгіленген. Мұрагерлік қатынастардың дұрыс реттелуі азаматтардың құқықтарының қорғалуына және экономикалық тұрақтылықтың сақталуына мүмкіндік береді.

Заң бойынша мұрагерлік мұра қалдырушы өсиет қалдырмаған жағдайда қолданылады. Бұл ретте мұрагерлердің кезектілігі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде анықталған. Мұрагерлік кезектілік принципі бойынша жүреді:

- Бірінші кезек – мұра қалдырушының балалары, жұбайы және ата-анасы;
- Екінші кезек – туған бауырлары мен апа-қарындастары;
- Үшінші кезек – ата-әжесі және немерелері.

Өсиет бойынша мұрагерлік – мұра қалдырушының өз мүлкін қалаған тұлғаларға мұра ретінде беруі. Өсиет жазбаша түрде жасалып, нотариуспен куәландырылуы тиіс. Өсиет арқылы мұрагерлік азаматтарға өз мүлкін еркін билеуге мүмкіндік береді.

Мұрагерлікке байланысты сот дауларының негізгі себептері:

- Мұрагерлер арасындағы келіспеушіліктер;
- Өсиеттің заңсыз деп танылуы;

- Мұрагерлердің біреуінің мүлікті жасырып қалуы;
- Қарыздар мен міндеттемелердің мұрагерлікке өтуі.

Әлем елдерінде мұрагерлік құқық әртүрлі тәсілдермен реттеледі. Олардың кейбірі азаматтарға өз мүлкін толықтай басқару мүмкіндігін берсе, кейбіреулерінде міндетті мұрагерлік үлесі қарастырылады. Төменде бірнеше елдегі мұрагерлік жүйесіне тоқталамыз.

АҚШ-та мұрагерлікке салық салынады және әр штаттың өзіндік заңдары бар. Егер мұра қалдырушы өсиет қалдырса, оның мүлкі сол өсиетке сәйкес бөлінеді. Өсиет болмаса, заң бойынша мұрагерлер анықталады. АҚШ-та мұрагерлік салық 18%-дан 40%-ға дейін жетуі мүмкін.

Францияда мұрагерлік міндетті үлес негізінде бөлінеді. Заң бойынша, балалар міндетті түрде мұраның 50-75%-ын алады, ал қалған бөлігі еркін түрде басқа адамдарға берілуі мүмкін.

Ұлыбританияда мұрагерлік жүйесі икемдірек. Мұра қалдырушы мүлкін өсиет арқылы толық еркіндікпен бөле алады. Егер өсиет болмаса, заң бойынша мұрагерлер анықталады. Сонымен қатар, Ұлыбританияда мұрагерлікке 40% салық салынады.

Мұсылман елдерінде мұрагерлік шариғат заңдары негізінде реттеледі. Ислам құқығы бойынша, ер балалар қыздарға қарағанда екі есе көп мұра алады. Сонымен қатар, әйелі, күйеуі, ата-анасы және басқа туыстардың да нақты үлестері анықталған.

Қорыта айтқанда, мұрагерлік құқық — қоғамдағы маңызды құқықтық институттардың бірі. Ол азаматтардың меншік құқығын қорғауға, мүліктің әділ бөлінуіне және құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған.

Қазақстанда мұрагерлік қатынастар заңнамалық деңгейде реттелгенімен, кейбір мәселелер әлі де болса өзекті болып қала береді. Әсіресе, мұрагерлікке байланысты сот дауларының артуы заңнаманың жетілдірілуін талап етеді. Сонымен қатар, қазіргі таңда мұрагерлік құқыққа байланысты жаңа мәселелер пайда болуда. Атап айтқанда, цифрлық активтердің (банктік шоттар, криптовалюта, әлеуметтік желілердегі аккаунттар және т.б.) мұрагерлікке берілу тәртібі нақты реттелмеген. Бұл заманауи құқықтық жүйенің осы бағытта дамуын талап етеді. Сондай-ақ, шетелде жылжымайтын мүлкі бар азаматтардың мұрагерлік мәселелері күрделі халықаралық құқықтық нормалармен тығыз байланысты болғандықтан, бұл салада да жетілдіру жұмыстарын жүргізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі.
2. Қазақстан Республикасының «Нотариат туралы» заңы.
3. Калиева А.А. «Қазақстан Республикасындағы мұрагерлік қатынасты құқықтық реттеудің мәселелері».
4. Айдарбаев С. «Қазақстан Республикасының мұрагерлік құқығы», 2018.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЮВЕНАЛДЫ ҚҰҚЫҚ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Мукашева Дильназ
Махамбет Өтемісов атындағы БҚУ
Ғылыми жетекші: Кумарова У.К.
Заң ғылымдарының магистрі

Аннотация: Қазақстандағы кәмелетке толмағандар құқығы балалардың құқықтары мен мүдделерін, соның ішінде зорлық-зомбылық пен қанаусыз ортада өмірге, денсаулыққа, білім алуға және дамуға құқықтарын қорғауға бағытталған құқықтық жүйені қамтиды. Қазіргі уақытта Қазақстанда ювеналды сот төрелігін дамыту бойынша күш-жігер жұмсалуда, бірақ жүйе заңнамалық бастамалар, мамандандырылған мекемелер құру және мамандардың біліктілігін арттыру тұрғысынан жетілдіруді талап етеді. Дамудың маңызды бағыттары балаларды зорлық-зомбылықтан қорғауды жақсарту, сондай-ақ оларды оңалту және әлеуметтік бейімдеу тетіктерін жасау болып табылады. Перспективалар балалардың құқықтарын қорғаудың құқықтық негіздерін нығайтуды және балалардың заң алдындағы теңдігін қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлін күшейтуді қамтиды.

Кілт сөздер: кәмелетке толмағандар құқығы, кәмелетке толмағандар ісі, балалардың құқықтарын қорғау, Қазақстан, заң шығару бастамалары, балаларға зорлық-зомбылық, әлеуметтік оңалту, балалардың құқықтары, балаларды құқықтық қорғау.

Аннотация: Ювенальное право в Казахстане охватывает правовую систему, направленную на защиту прав и интересов детей, включая их права на жизнь, здоровье, образование и развитие в условиях, свободных от насилия и эксплуатации. На текущий момент в Казахстане предпринимаются усилия по развитию ювенальной юстиции, однако система требует совершенствования в части законодательных инициатив, создания специализированных учреждений и повышения квалификации специалистов. Важными направлениями развития являются улучшение защиты детей от насилия, а также создание механизмов для их реабилитации и социальной адаптации. Перспективы включают укрепление правового обеспечения в области защиты прав детей и усиление роли государства в обеспечении равенства детей перед законом.

Ключевые слова: ювенальное право, ювенальная юстиция, защита прав детей, Казахстан, законодательные инициативы, насилие над детьми, социальная реабилитация, права ребенка, правовая защита детей.

Abstract: Juvenile law in Kazakhstan covers the legal system aimed at protecting the rights and interests of children, including their rights to life, health, education and development in conditions free from violence and exploitation. Currently, efforts are being made in Kazakhstan to develop juvenile justice, but the system requires improvement in terms of legislative initiatives, the creation of specialized institutions and advanced training of specialists. Important areas of development are improving the protection of children from violence, as well as the creation of mechanisms for their rehabilitation and social adaptation. Prospects include strengthening the legal framework for the protection of children's rights and strengthening the role of the state in ensuring equality of children before the law.

Keywords: juvenile law, juvenile justice, protection of children's rights, Kazakhstan, legislative initiatives, violence against children, social rehabilitation, children's rights, legal protection of children.

Қазақстандағы ювеналды құқық жүйесі, соңғы жылдары әлемдік трендтер мен ұлттық қажеттіліктерге сәйкес өзіндік бағыттарын айқындай отырып, күрделі эволюциядан өтуде. Бұл саладағы өзгерістер, әсіресе балалардың құқықтарын қорғау мен олардың қылмыстық әділет жүйесінен тиімді түрде қорғалуы мәселесіне ерекше назар аударуды талап етеді. Себебі, балалардың заңсыз әрекеттері, олардың құқықтарының бұзылуы және жалпы қоғамдағы оларға қатысты құқықтық жауапкершіліктің қалыптасуы — аса маңызды тақырыптарға айналды. Қазақстанның осы салада жүргізіп отырған саясаты мен қабылдап жатқан заңнамалық шаралары халықаралық стандарттарға сәйкес келеді деп айтуға болады.

Ювеналды әділеттің дамуы үшін Қазақстан түрлі халықаралық конвенцияларға қосылып, балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған бірқатар заңнамалық актілерді енгізуде. Дегенмен, бұл шаралар тек қана құқықтық база қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар елдің құқық қорғау органдары мен басқа да ұйымдарының жұмысын үйлестіру үшін қажет. Қазақстан Республикасының заңдары балаларды қорғау және олардың құқықтарын сақтау бағытында көптеген өзгерістерді енгізді. Мәселен, балалардың құқықтарын бұзатын әрекеттерге қарсы күресу, баланың отбасында немесе қоғамда әділетсіздікке ұшырауынан сақтандыру — басты назарда.

Ювеналды құқықтың қазіргі жағдайын бағалау үшін, осы саладағы нақты проблемалар мен оның әлеуметтік және құқықтық әсерлері туралы толығырақ талдау жүргізу маңызды. Мысалы, заң шығарушы органның балалар мен жасөспірімдерге қатысты арнайы қорғау шараларын белгілеуі, сондай-ақ, қылмысқа тартылған балаларға қатысты әділеттіліктің орындалуын қадағалау мәселелері өзекті. Қазақстанның ювеналды әділет жүйесі көп жағдайда әлемдік тәжірибемен ұштасып, халықаралық құқықтық нормалар мен стандарттарға сәйкестендірілуде.

Сонымен қатар, бұл салада үлкен қиындықтар да бар. Ювеналды әділеттің тиімділігі мен толыққанды жүзеге асырылуы үшін мемлекет тарапынан

жеткілікті қаржы мен ресурстар бөлінуі керек. Қазіргі кезде Қазақстанда балаларды қорғау және олардың әлеуметтік жағдайларын жақсарту үшін арнайы бағдарламалар мен іс-шаралар жүзеге асырылып жатқанымен, жүйенің жетілдірілуі мен нақты іс-әрекеттердің көбейтілуі қажеттігі байқалады.

Қазақстанның ювеналды құқық саласында көптеген ілгерілеушіліктер болса да, оның даму перспективалары әлі де толыққанды шешілуі керек мәселелерді қамтиды. Бір жағынан, жасөспірімдерге арналған арнайы түзету мекемелері мен бағдарламалар іске қосылғанымен, екінші жағынан, бұл жүйенің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыру үшін тағы да бірқатар заңнамалық өзгерістер қажет. Сонымен қатар, балалардың құқықтарын қорғауда қоғамның әртүрлі институттарының ынтымақтастығы мен олардың белсенділігі де өте маңызды рөл атқарады.

Қазақстан ювеналды әділет саласында айтарлықтай жетістіктерге жеткенімен, көптеген мәселелер әлі де өз шешімін күтуде. Ювеналды құқықтың даму болашағы, ең алдымен, балаларға қатысты әділеттілікті қамтамасыз ету үшін біртұтас құқықтық және әлеуметтік жүйенің қалыптасуына байланысты. Бұл жүйе балалардың құқықтарын қорғау тұрғысынан мемлекет пен қоғамның жауапкершілігін күшейтуге мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде жасөспірімдерге қатысты заңнаманың сапасын арттырады.

Осылайша, Қазақстандағы ювеналды құқық жүйесінің дамуы тек заңнамалық актілермен шектелмей, әлеуметтік жұмыс пен құқық қорғаушы институттардың өзара іс-қимылын, сондай-ақ, қоғамның құқықтық мәдениетін нығайтуды талап етеді. Ювеналды әділеттің болашағы оның қаншалықты кешенді әрі үйлесімді жүзеге асырылуына байланысты. Елдегі баланың құқықтарын қорғау саласындағы барлық күш-жігер тек құқықтық қорғауды қамтамасыз етіп қана қоймай, балалар мен жасөспірімдерге қатысты әлеуметтік қорғау мен қолдауды да күшейтуге бағытталуы керек.

Ювеналды құқық — бұл балалар мен жасөспірімдердің құқықтарын қорғау, олардың заңсыз әрекеттерінің алдын алу, қылмыстық жауапкершіліктен қорғау және олардың әлеуметтік қайта құрылуын қамтамасыз ету мақсатында қалыптасқан құқықтық саланың бір бөлігі. Бұл сала, сондай-ақ, жасөспірімдер мен балалардың өмірінің барлық аспектілерінде әділеттілік пен теңдік принциптерін сақтауға ұмтылады. Ювеналды әділеттің ең басты мақсаты — балалар мен жасөспірімдердің құқықтарын қорғап, оларды кез келген құқықтық қысымнан қорғау, сонымен қатар жас ерекшеліктерін ескере отырып, әділ шешімдер қабылдау болып табылады [1, 25 б.].

Ювеналды әділет саласының өзекті мәселелерінің бірі — балалар мен жасөспірімдердің құқықтарын қорғаудың ұлттық жүйесінің қалыптасуы мен халықаралық стандарттарға сәйкестігі болып табылады. Осы орайда, Қазақстан Республикасының заңдары балалардың құқықтарын қорғауға қатысты әлемдік тәжірибелерді ескере отырып қабылданғанымен, көптеген қиындықтар мен кемшіліктер әлі де бар. Қазақстан 1989 жылы Балалар құқығы туралы Конвенцияға қол қойып, өз міндеттемелерін қабылдағанымен, бұл саланың заңнамалық және институционалдық өзгерістерінің жүзеге асуы әлі де өзекті

болып отыр. Жаңа заманауи құқықтық реформа мен институционалдық құрылымдардың толыққанды іске асуы үшін көп жұмыс атқару қажет.

Ювеналды құқықтың тиімді жұмыс істеуі тек қана заңнамалық өзгерістермен ғана шектелмей, сонымен қатар осы саладағы білім мен тәжірибені нығайтуға да бағытталуы тиіс. Жасөспірімдердің құқықтарын қорғау жүйесінде әлі де бірнеше маңызды аспектілер бар: қылмыстық әділет жүйесінен балаларды қорғау, жасөспірімдерге қатысты құқық бұзушылықтарды ескерту және оларды қоғамға бейімдеу мәселелері басты назарда болуы керек.

Қазақстан Республикасындағы ювеналды құқықтың қазіргі жағдайы 1999 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасындағы балалардың құқықтары туралы» заңымен айқындалады. Бұл заң, өз кезегінде, балалардың құқықтарын қорғауды, сондай-ақ олардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтарын қамтамасыз етуді негізгі міндеті ретінде қояды. Онымен қатар, заң балалардың жеке қауіпсіздігі мен дамуын қорғауға, олардың отбасындағы және әлеуметтік ортадағы құқықтары мен бостандықтарын сақтауға бағытталған [2, 45 б.]. Елдегі құқықтық реформалар мен өзгерістердің негізінде осы заңның маңызы зор, өйткені ол ювеналды әділет жүйесінің өзекті мәселелерін шешуге ықпал етіп келеді.

Қазақстанның ювеналды әділет саласындағы негізгі жетістіктерінің бірі — жасөспірімдерге арналған арнайы түзету мекемелерінің құрылуы мен қылмысқа тартылған балаларға қатысты ерекше педагогикалық тәсілдерді енгізу болып табылады. Бұл шаралар жасөспірімдердің психологиялық, әлеуметтік және құқықтық аспектілерін ескере отырып, олардың қоғамда қайтадан бейімделуін қамтамасыз ету мақсатында қолға алынған. Әрине, бұл жетістіктердің өзі баланың жасына қарай әділ және тиімді құқықтық шешімдер қабылдауды талап етеді, себебі әр жас кезеңінің өзіндік ерекшеліктері мен қажеттіліктері бар. Ювеналды әділет жүйесін жетілдіру барысында Қазақстанның халықаралық ұйымдармен тығыз серіктестік орнатуы да маңызды қадам болды, өйткені бұл елге әлемдік тәжірибелерді зерттеп, оны өзінің заңнамалық жүйесіне интеграциялауға мүмкіндік берді).

Бұл реформалар мен іс-шаралар еліміздің ювеналды әділет жүйесін жаңғыртуға бағытталғанымен, әлі де осы салада шешімін табуды қажет ететін мәселелер бар. Жасөспірімдерге қатысты құқықтық шараларды орындауда заңнамалық және практикалық өзгерістердің өзара үйлесімділігі өте маңызды, ал мұндай жетілдіру жұмысында халықаралық стандарттар мен тәжірибелерді тиімді пайдалану қажет.

Ювеналды құқықтың тиімділігін арттыру үшін оның әлеуметтік аспектілерін ескеру өте маңызды. Қазақстанда бала тәрбиесі, әлеуметтік жұмыс және психологиялық көмек мәселелері өзекті болып табылады. Әсіресе, қиын жағдайға тап болған балалар мен жасөспірімдерге психологиялық және әлеуметтік көмек көрсету, оларды қоғамға бейімдеу — маңызды бағыттардың бірі. Сонымен қатар, заңнамалық тұрғыдан жасөспірімдердің әлеуметтік жағдайларын жақсартуға бағытталған арнайы бағдарламалар қажет [3, 58 б.].

Қазіргі уақытта Қазақстанда мектептер мен оқу орындарында балалардың құқықтарын қорғау және құқықтық сауаттылықты арттыру бойынша

бағдарламалар іске асырылып жатыр. Бірақ бұл бағыттағы жұмысты әлі де жетілдіру қажет.

Қазақстандағы ювеналды құқықтың даму перспективалары елдегі балалар мен жасөспірімдерге арналған әлеуметтік саясатты жетілдірумен байланысты. Біріншіден, заңнамалық өзгерістердің енгізілуі қажет. Ювеналды құқықтың тиімділігі үшін балаларды қорғау саласындағы халықаралық тәжірибені ескеру өте маңызды. Сонымен қатар, ювеналды әділет жүйесі бойынша мамандардың біліктілігін арттыру, балалардың құқығын қорғау бойынша жұмыс істейтін қоғамдық ұйымдармен ынтымақтастықты дамыту қажет.

Қазақстандағы ювеналды құқықтың дамуындағы маңызды аспектілердің бірі — құқық қорғау органдарын балалар мен жасөспірімдер мәселелері бойынша арнайы оқыту. Бұл балалардың құқықтарын қорғау және оларды қылмыстық жауапкершіліктен қорғау үшін аса маңызды.

Қазақстандағы ювеналды құқық жүйесі, бір жағынан, айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізгенімен, екінші жағынан, әлі де көптеген өзекті мәселелер мен күрделі мәселелерді шешуді қажет етеді. Бұл саладағы жетістіктер, әсіресе балалардың құқықтарын қорғау мен олардың әлеуметтік жағдайларын жақсартуға бағытталған заңнамалық шаралардың қабылдануында айқын көрінеді. Дегенмен, құқықтық инфрақұрылымның дамуы, балаларды қорғау саласындағы жаңа заңнамалық реформаларды енгізу және әлеуметтік көмек көрсету жүйесін нығайту — бүгінгі таңда аса маңызды бағыттарға айналды.

Ювеналды құқықтың болашақтағы даму перспективасы, ең алдымен, балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған жүйелі реформаларды жүзеге асыруға тәуелді. Бұл реформалар тек қана заңнамалық өзгерістермен шектелмей, сонымен қатар құқық қорғаушы ұйымдардың, әлеуметтік қызметтердің және білім беру жүйесінің бірлескен іс-қимылын талап етеді. Бала құқықтары мен балалардың қорғау саласындағы халықаралық тәжірибелер мен стандарттарды ескере отырып, Қазақстанның ювеналды құқық жүйесінің әрі қарай дамуы үшін жаңа, кешенді және тиімді шаралар қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты ІІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ материалдарының жинағы «Қыздар университеті» баспасы 2021 жыл, Алматы қ., 602 б.

2. «СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМ 2023» атты халықаралық студенттік ғылыми-практикалық конференциясының МАТЕРИАЛДАРЫ, Университет «Мирас», 2023 ж., Шымкент қ., 567 б.

3. Материалы международного научно-практического форума «МОЛОДЕЖЬ XXI ВЕКА: ВЫЗОВЫ И СОВРЕМЕННОСТИ», Коллектив авторов, Карагандинский университет Казпотребсоюза 2022 ж., Қарағанды қ., 303 б.

FTAMP 10.27.65

МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУЛАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫ ТЕРІС ПАЙДАЛАНУ: ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІ

С.М.Ильясова

Докторант, «Тұран» университеті

Ғылыми жетекші Н.А.Алдабергенова²

З.ғ.к., доцент

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік сатып алулар жүйесінде орын алып отырған құқық бұзушылықтар мен теріс пайдалану мәселелері қарастырылады. Бұл салада орын алған заңнамалық олқылықтар мен бюрократиялық кедергілер мемлекеттік бюджеттің тиімді пайдаланылуына теріс әсер етіп, ел экономикасының дамуына кедергі келтіреді. Мемлекеттік сатып алуларды тиімді жүргізудің маңыздылығы және оның сапасын арттыру үшін ұсыныстар жасалады.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы. Мақала зерттеушілерге, заңгерлерге және мемлекеттік сатып алу саласында реттеу және бақылаумен айналысатын мемлекеттік қызметшілерге, сондай –ақ осы саладағы ашықтық пен заңдылықты арттыру мәселелерімен қызығатын барлық тұлғаларға арналады.

Мақала жазу барысында жүйелі түрде жалпы және арнайы ғылыми-зерттеудің эмпирикалық және теориялық әдістері қолданылды.

Зерттеудің нәтижесінде заңнамадағы олқылықтар анықталды, тәжірибеге талдау жасалды. Заңнаманы бұдан әрі жетілдіруге қатысты тұжырымдар жасалды.

Мақаланың практикалық мәні. Жұмыс нәтижелері тапсырыс берушілер, өнім берушілер, сот, құқық қолдану және реттеуші органдардың жұмыстарында қолдануға болады.

Кілт сөздер. Мемлекеттік сатып алу, теріс пайдалану, тапсырыс беруші, өнім беруші, құқық қолдану.

Аннотация. В статье рассматриваются правонарушения и случаи злоупотреблений, происходящие в системе государственных закупок Республики Казахстан. Законодательные пробелы и бюрократические барьеры, имеющие место в данной сфере, негативно сказываются на эффективном использовании государственного бюджета и препятствуют развитию экономики страны. Подчеркивается важность эффективного проведения государственных закупок, а также предлагаются рекомендации по повышению их качества.

Научная и практическая значимость работы. Статья адресована исследователям, юристам, государственным служащим, занимающимся регулированием и контролем в сфере государственных закупок, а также всем, кто интересуется вопросами повышения прозрачности и законности в данной области.

В процессе написания статьи систематически применялись общенаучные и специальные методы эмпирического и теоретического научного исследования.

В результате исследования выявлены пробелы в законодательстве, проведен анализ практики. Сформулированы выводы по дальнейшему совершенствованию законодательства.

Практическая значимость статьи. Результаты работы могут быть использованы заказчиками, поставщиками, судами, правоохранительными и регулирующими органами в их деятельности.

Ключевые слова: государственные закупки, злоупотребления, заказчик, поставщик, правоприменение.

Abstract. The article examines violations and abuses occurring within the public procurement system of the Republic of Kazakhstan. Legislative gaps and bureaucratic barriers in this area negatively affect the efficient use of the state budget and hinder the development of the national economy. The importance of conducting effective public procurement is emphasized, and recommendations are provided to improve its quality.

Scientific and practical significance of the study. The article is intended for researchers, legal professionals, civil servants involved in the regulation and oversight of public procurement, as well as for all individuals interested in enhancing transparency and legality in this field.

During the writing of the article, both general and specific empirical and theoretical research methods were systematically applied.

As a result of the study, legislative shortcomings were identified and an analysis of practical experience was conducted. Conclusions were drawn regarding the further improvement of legislation.

Practical value of the article. The findings of this study can be applied by contracting authorities, suppliers, courts, law enforcement, and regulatory bodies in their operations.

Keywords: public procurement, abuse, contracting authority, supplier, law enforcement.

Соңғы жылдары елімізде мемлекеттік сатып алу заңнамасы бірнеше рет өзгеріске ұшырап, 1 шілде 2024 жылы Мемлекеттік сатып алу туралы Қазақстан Республикасының жаңа заңы қабылданды, 1 қаңтар 2025 жылдан бастап заңды күшіне енгізілді [1]. Бұл оқиға ғалым зерттеушілер үшін, сондай-ақ мемлекеттік сатып алу рәсімін тікелей жүзеге асыратын практиктер үшін, өнім берушілер мен бақылаушы органдар үшін жаңа үміт пен серпіліс берді.

Жаңа заң сатып алу жүйесін айтарлықтай реформалауға бағытталған және оның негізгі мақсаттары – ашықтықты арттыру, бәсекеге қабілеттілік пен сатып алуға қатысушылардың жауапкершілігін күшейту және тиімділікті арттыру.

Ресми мәліметтерге сүйенетін болсақ, бүгінгі күні мемлекеттік сатып алудың орталықтандырылған веб-порталына 28 415 тапсырыс берушілер, 29 427 мемлекеттік сатып алуды ұйымдастырушылар, 194 524 өнім беруші - заңды тұлғалар, 335 019 өнім беруші - жеке кәсіпкерлер, 55 569 өнім беруші - жеке тұлғалар, 757 резидент емес өнім берушілер, 757 жосықсыз қатысушы деп танылған өнім берушілер, барлығы – 644 468 мемлекеттік сатып алу үдерісіне қатысушы субъектілер тіркелген [2].

Бұл ретте, мемлекеттік сатып алулар елдің экономикалық жүйесінің маңызды бөлігі болып табылатындығын ескеретін болсақ, мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру арқылы мемлекеттік бюджеттен қаржы жұмсалып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарылады. Сонымен қатар, мемлекеттік сатып алулардың тиімді жүргізілуі елдің ішкі нарығының дамуында, шағын және орта бизнестің қолдауында, сондай-ақ шетелдік инвесторлардың қызығушылығын арттыруда шешуші фактор болып табылады. Дегенмен, мемлекеттік сатып алулардың жүйесінде орын алатын құқық бұзушылықтар мен заңнамалық олқылықтар, бәсекелестіктің бұзылуы, және теріс пайдаланудың әртүрлі түрлері осы жүйенің тиімділігін төмендетуде [3, 786.].

Қазақстан Республикасында мемлекеттік сатып алулар саласында соңғы жылдары бірқатар реформалар жүзеге асырылғанымен, заңды теріс пайдалану мен оның салдарынан туындайтын мәселелер әлі күнге дейін өзекті болып отыр. Осыған орай, мақалада мемлекеттік сатып алулар жүйесіндегі құқық бұзушылықтардың себептері мен салдары қарастырылып, осы мәселелерге қарсы ұсыныстар ұсынылады.

Тақырыптың өзектілігіне тоқталатын болсақ, Қазақстанның мемлекеттік сатып алу жүйесі өзінің көлемі мен маңыздылығына байланысты елдің экономикалық дамуына тікелей әсер етеді. Мемлекеттік сатып алулардың тиімділігі тек мемлекеттік қаражаттың дұрыс жұмсалуды ғана емес, сонымен қатар еліміздің ішкі нарығы мен кәсіпкерліктің дамуын да анықтайды. Заңнаманың негізгі мақсаты — мемлекеттік сатып алу процесін ашық және әділ жүргізу, отандық өндірушілерді қолдау және мемлекеттік қаржыны мақсатты түрде жұмсау болып табылады.

Алайда, мемлекеттік сатып алулар саласында орын алған құқық бұзушылықтар мен теріс пайдалану фактілері елдегі экономикалық тұрақтылыққа зиян келтіруде. Тендерлердің әділ өткізілмеуі, заңсыз бәсекелестіктің пайда болуы, және демпингтік бағалардың қолданылуы нарықтың дұрыс дамуына кедергі келтіреді, сонымен қатар мемлекеттік сатып алу жүйесіне деген сенімді төмендетеді.

Мемлекеттік сатып алулар жүйесіндегі құқықты теріс пайдалануға тоқталатын болсақ, құқықты теріс пайдаланудың бірнеше түрі мемлекеттік сатып алулар жүйесінде кездеседі. Бұл мәселенің негізгі себептеріне заңнамалық олқылықтар, бақылаудың әлсіздігі, және жеткіліксіз қадағалау жүйесі жатады. Мемлекеттік сатып алуларды заңсыз пайдаланудың екі негізгі көзін — Өнім берушілер мен тапсырыс берушілер тарапынан болатын теріс пайдалану түрлерін қарастыру қажет.

Мемлекеттік сатып алу саласындағы өзекті мәселелерді зерттеушілер өнім берушілер тарапынан құқықты теріс пайдаланудың мынадай түрлерін көрсетеді:

1. Фиктивті шағымдар беру. Өнім берушілер тендердің нәтижелері бойынша шағымдар береді, алайда олардың көбі негізсіз және мақсатсыз болады. Бұл шағымдар мемлекеттік сатып алуларды тоқтату немесе созу мақсатында беріледі. Мұндай әрекеттер, әсіресе әкімшілік комиссиялардың тиісті бақылау жасауының болмауынан жиі орын алады.

2. Бәсекелестіктің бұзылуы (аффилирленген компаниялар) Өнім берушілер арасында аффилирленген компаниялардың қатысуы арқылы заңсыз бәсекелестік пайда болады. Бұл конкурстың әділ өтуіне кедергі келтіріп, нақты бағалауға және дұрыс ұсыныстарды таңдау процесіне зиян келтіреді.

3. Демпингтік бағалар. Төмен баға арқылы тендерді ұтып алу, бірақ кейіннен сапа талаптарын орындамау немесе жеткізушінің қаржылық жағдайын тұрақтандыру мақсатында демпингтік бағаларды қолдану — бұл мемлекеттік бюджетке қосымша қаржылық жүктемелер әкеледі.

4. Шарттық міндеттемелерді орындамау Өнім берушілер көбіне тендерді ұтып алғаннан кейін шарттарды орындаудан бас тартады. Бұл әсіресе техникалық сипаттамаларға немесе сапа талаптарына қатысты байқалады [4, 112б.].

Ал, тапсырыс берушілер тарапынан құқықты теріс пайдалануларға техникалық ерекшеліктерді манипуляциялау жағдайларын. Атап айтқанда, Тапсырыс берушілер көбінесе тендерлік құжаттаманы белгілі бір жеткізушіге сәйкес етіп дайындау жағдайлары. Бұл әдіс басқа қатысушыларға әділ бәсекелестік жасау мүмкіндігін шектейді. Өтінімдерді заңсыз, яғни негізсіз қабылдамау – тапсырыс берушілер тарапынан жасалатын құқықты теріс пайдаланудың тағы бір әдісі. Тапсырыс берушілер негізсіз өтінімдерді қабылдамау немесе қате қабылдау арқылы конкурстың әділ өтуіне кедергі келтіреді.

Жекелеген жағдайларда мемлекеттік сатып алудың бәсекелестің тәсілін тандаудың орнына тікелей шарт жасасу арқылы бір көзден сатып алу ісін жүргізу жағдайлары да тапсырыс берушілермен арнайы себептерсіз және басқа қатысушыларды қатыстырмай тек бір жеткізушімен келісім жасайтындығын көрсетеді. Бұл мемлекеттік сатып алу заңын бұзу болып табылады және мемлекеттік қаржыны тиімсіз жұмсауға әкеп соғады.

Тақырыпқа қатысты құқық қолдану тәжірибесін талдайтын болсақ, Қазақстан Республикасында мемлекеттік сатып алулар саласында құқық қорғаушы органдардың қызметі әрдайым тиімді еместігі байқалады. Мұның басты себебі — құқықтық қадағалау жүйесінің әлсіздігі және заңнамалық саңылаулардың болуы, бақылаушы, қадағалаушы органдарда кадрлардың жетіспеушілігі.

Бұл ретте, құқық қорғау органдарының кемшіліктері мемлекеттік сатып алуларды бақылау жүйесінің әлсіздігін көрсетіп құқық бұзушылықтарға жол ашып, мемлекеттік сатып алулардың әділ өтуін қиындатады. Бақылаушы органдар тарапынан заң бұзушыларға қатысты нақты санкциялар мен жауапкершіліктің болмауы теріс пайдалануға жағдай жасайтындығы анық.

Сот практикасына жүгінетін болсақ, мемлекеттік сатып алулар бойынша сот шешімдерінде әртүрлі жағдайлар мен соттың қабылдаған шешімдері біркелкі болмайтындығы байқалады. Бұл саладағы тәжірибе біртекті болмауы, көбінесе құқық бұзушылардың өз әрекеттерін заңды деп тануға мүмкіндік береді.

Көп жағдайда, мемлекеттік сатып алу заңнамасын бұзу фактілері бойынша әкімшілік құқықтық жауапкершілік қаралған. Қазақстан Республикасының аумағында әкімшілік істерді қарайтын сот органдарымен мемлекеттік сатып алу заңнамасын бұзу фактісі бойынша 2022 жылы – 2240, 2023 жылы – 2080, 2024 жылы – 2 120 әкімшілік істер қаралған. Ал, 2025 жылдың наурыз айына, яғни жаңа заң күшіне енгеннен кейін уәкілетті органдармен 9 әкімшілік іс сотқа жолданып қаралуда [6].

Сот тәжірибесіне жүгінетін болсақ, соңғы үш жылда мемлекеттік сатып алу заңнамасын бұзу фактісі бойынша қаралатын әкімшілік істердің саны 2022 жылмен салыстырғанда 5,4 пайызға азайған. Көп жағдайда, өкілетті органдармен әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер мемлекеттік сатып алу заңнамасыз бұзу фактісі бойынша Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 207-бабының 1-бөлігімен, 207-бабының 3-бөлігімен, 207-бабының 5-бөлігімен, 207-бабының 7-бөлігімен, 207-бабының 11-бөлігімен, 207-бабының 18-бөлігімен қозғалып, сотқа берілген [7].

Яғни, сот практикасы тапсырыс берушілер мен мемлекеттік сатып алуды ұйымдастырушылардың қызметкерлерімен мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру кезінде орналастырылатын ақпаратта әлеуетті өнім берушілерге рұқсат етілмейтін талаптарды белгілеу, заңда көзделмеген жағдайларда мемлекеттік сатып алуды жүзеге асырудан бас тарту, конкурстық құжаттамада заңда көзделмеген біліктілік талаптарын белгілеу, заңда көзделмеген негіздер бойынша әлеуетті өнім берушілерді конкурс талаптарына сәйкес келмейді деп тану, заңда көзделмеген жағдайларда, тікелей жасасу арқылы бір көзден алу тәсілімен мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру, жылдық жоспарда көзделмеген тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алу, заң бұзушылықтардың қаталануы жағдайында заң бұзушылықтар жасалатындығын көрсетеді.

Қазақстандағы мемлекеттік сатып алулар саласындағы теріс пайдаланудың басты себептеріне мыналарды жатқызуға болады:

1. Заңнамалық олқылықтар. Мемлекеттік сатып алулар туралы заңда теріс пайдалануды болдырмауға бағытталған нақты ережелердің жетіспеушілігі.

2. Құқық қорғау органдарының әлсіздігі. Құқық қорғаушы органдардың тиімді жұмыс істемеуі және құқық бұзушыларға қарсы тиісті санкциялардың болмауы.

3. Қаржылық бақылаудың жоқтығы. Мемлекеттік сатып алу процесінде қаржылық бақылаудың болмауы теріс пайдалануға ықпал етеді.

4. Мамандардың біліктілігінің төмендігі. Мемлекеттік сатып алу саласында жұмыс істейтін мамандардың заңнамалық және әдіснамалық тұрғыдан жеткіліксіз білімдері теріс пайдалануды тудырады [8, 436.].

Бұл ретте, авторлармен заңнаманы жетілдіру бойынша төмендегідей тұжырымдар жасалады:

1. Заңды нақтылау. Мемлекеттік сатып алулар туралы заңды өзгерту және нақты ережелер енгізу қажет. Ол өз кезегінде, әлеуетті өнім берушілердің өтінімдерін қабылдамау процесіне қатысты нақты ережелер енгізіп теріс пайдалануды болдырмауға көмектеседі.

1. Құқық қорғау органдарының жауапкершілігін арттыру. Құқық қорғау органдардың тиімділігін арттыру үшін арнайы тексеру және сараптама жасау механизмдерін енгізу қажет деген пікірдеміз.

2. Тапсырыс берушілердің қадағалауын күшейту. Тапсырыс берушілердің біліктілігін арттыру мақсатында арнайы оқу курстарын өткізу және заңнаманы білу деңгейін көтеру қажет, жалақыларын көтеру мәселесін енгізу.

3. Мемлекеттік сатып алу жүйесін толықтай автоматтандыру және цифрландыру, әлеуетті өнім беруші мен тапсырыс берушілердің мемлекеттік сатып алуды ұйымдастырушылармен кездесуін болдырмау. Тауарлардың, қызметтер мен жұмыстардың орташа бағасын бірыңғай жүйеге енгізіп автоматтандыру. Баға ұсыныстарын өнім берушілерден сұратуға жол бермеу. Яғни, мемлекеттік сатып алу жүйесін автоматтандыру және цифрландыру арқылы процестердің ашықтығы мен тиімділігін арттыру қажет. Бұл жүйенің заңсыздыққа қарсы тұруын қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Мемлекеттік сатып алулар саласында құқықты теріс пайдалану – қазіргі құқық қолдану тәжірибесіндегі ең өзекті және өткір мәселелердің бірі болып табылады. Жүргізілген талдау көрсеткендей, заңнамалық реттеу болғанына қарамастан, тәжірибеде тапсырыс берушілер мен өнім берушілер көбінесе заңның мазмұны мен рухына қайшы келетін, тек сырттай ғана заңға сәйкес келетін әрекеттерге барады. Бұл – адалдық, бәсекелестік және бюджет қаражатын тиімді пайдалану қағидаттарына қайшы келеді.

Анықталған заңнамалық олқылықтар мен құқық қолдану тәжірибесіндегі кемшіліктер нормативтік-құқықтық базаны одан әрі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Құқықты теріс пайдалануды заңды мінез-құлықтан нақты ажыратуға мүмкіндік беретін құқықтық тетіктерді жетілдіру, сондай-ақ уәкілетті органдар тарапынан мұндай бұзушылықтарға тиімді әрекет етуді қамтамасыз ету маңызды.

Мемлекеттік сатып алулар саласындағы ашықтық пен заңдылықты арттыру үшін алдын алу шараларын күшейту, цифрлық бақылау және мониторинг құралдарын енгізу, сондай-ақ сатып алу процесіне қатысатын мамандардың кәсіби даярлығын қамтамасыз ету қажет.

Осылайша, мемлекеттік сатып алулар жүйесінде құқықты теріс пайдалануға қарсы күрес заңнамалық реформаларды ғана емес, сонымен қатар институционалдық өзгерістерді де қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Тек саяси ерік-жігер, тиімді бақылау және құқықтық жауапкершілік болған жағдайда ғана мемлекеттік сатып алулар институтына деген қоғамдық сенімді арттырып, бюджет қаражатын ұтымды пайдалану қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекеттік сатып алу туралы Қазақстан Республикасының Заңы (2024) 1 шілде 2024 жылғы № 106-VIII ҚРЗ, Adilet.zan.kz. Сілтеме бойынша қолжетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000106> (Жүгінген күн: 24 наурыз 2025 ж.)
2. Мемлекеттік сатып алудың веб порталы. goszakup.gov.kz Сілтеме бойынша қолжетімді: <https://v3bl.goszakup.gov.kz/> (Жүгінген күн: 24 наурыз 2025 ж.)
3. Копылов М.Н. Злоупотребление правом: теория и практика правоприменения — М.: Юридическая литература, 2020. Власова Н.В. Правовое регулирование государственных закупок: проблемы и пути совершенствования // Журнал российского права. — 2021. — №5. — С. 78–85.
4. Шарипов Е.Т. Государственные закупки в Республике Казахстан: правовые аспекты и проблемы правоприменения // Вестник КазНУ. Серия юридическая. — 2022. — №3 (67). — С. 112–119.
5. Александрова О.А. Коррупционные риски и злоупотребления в системе государственных закупок // Государство и право. — 2020. — №9. — С. 45–50.
6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының ресми сайты. office.sud.kz Сілтеме бойынша қолжетімді: <https://office.sud.kz/> (Жүгінген күн: 24 наурыз 2025 ж.)
7. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ./ Сілтеме бойынша қолжетімді: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235#z207> (Жүгінген күн: 24 наурыз 2025 ж.)
8. Мұқалдиева Г.Б., Аданбекова З.Н., Сейсембекова Р.Б. Мемлекеттік сатып алу туралы шарттың құқықтық реттелу ерекшеліктері. // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Хабаршы. Заң сериясы. - 2019. - №1 (89). — 43-53б.

ОСОБЕННОСТИ ДОКАЗЫВАНИЯ В УГОЛОВНЫХ ДЕЛАХ О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННО- КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аралбаева Мадина Ертаевна, Изтелеуова Назерке Нурбековна
Научный руководитель: Саитова Эльмира Мергалиевна,
Кандидат юридических наук

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы доказывания в уголовных делах, связанных с киберпреступлениями, а также недостатки действующего уголовно-процессуального законодательства в этой сфере. Анализируются сложности сбора, фиксации и проверки цифровых доказательств, их допустимость в суде и вероятность фальсификации. Особое внимание уделено нехватке квалифицированных экспертов и международному опыту регулирования работы с цифровыми доказательствами. Предложены меры по совершенствованию законодательства, включая внедрение единого определения цифровых доказательств, создание специализированных экспертных учреждений и активизацию международного сотрудничества. Реализация данных шагов позволит повысить эффективность расследования киберпреступлений и обеспечить достоверность цифровых доказательств в суде.

Ключевые слова: цифровые доказательства, киберпреступность, уголовный процесс, судебная экспертиза, международное сотрудничество

Аннотация: Мақалада киберқылмыстар бойынша қылмыстық істерде дәлелдемелерді бекіту мәселелері қарастырылады, сондай-ақ осы саладағы қолданыстағы қылмыстық-процестік заңнаманың кемшіліктері талданады. Цифрлық дәлелдемелерді жинау, тіркеу және тексерудің қиындықтары, олардың сотта рұқсат етілуі мен бұрмалану ықтималдығы зерттеледі. Бұл мәселе бойынша білікті сарапшылардың жетіспеушілігі және халықаралық тәжірибе назарға алынады. Цифрлық дәлелдемелердің бірыңғай анықтамасын енгізу, мамандандырылған сараптамалық мекемелер құру және халықаралық ынтымақтастықты кеңейту бойынша ұсыныстар берілді. Осы шараларды жүзеге асыру киберқылмыстарды тергеу тиімділігін арттыруға және сотта цифрлық дәлелдемелердің сенімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: цифрлық дәлелдемелер, киберқылмыс, қылмыстық процесс, сот сараптамасы, халықаралық ынтымақтастық

Современные технологии прочно вошли в нашу жизнь, но вместе с их развитием растёт и киберпреступность. Мошенничество, взломы, утечки данных, распространение вирусов – всё это требует от правоохранительных органов новых подходов к расследованию.

Главная сложность в таких делах – процесс доказывания. В отличие от обычных преступлений, где есть вещественные доказательства и свидетели, в цифровой среде всё иначе. Здесь ключевыми уликами становятся лог-файлы, IP-адреса, электронные письма, криптовалютные переводы. Их не потрогаешь руками, а подделать бывает проще, чем кажется. Недостатки в законодательстве только усложняют ситуацию, создавая риски для правосудия [1].

Основные проблемы доказывания в делах о преступлениях в сфере ИКТ

Доказывание виновности в киберпреступлениях — это совсем не то же самое, что в традиционных уголовных делах. Здесь нет отпечатков пальцев или вещественных улик — вместо них следователи работают с логами серверов, IP-адресами, перепиской в мессенджерах и даже блокчейн-транзакциями. Главная

сложность в том, что цифровые доказательства нестабильны: их легко изменить, удалить или сфальсифицировать [2].

Работа с такими уликами требует особого подхода, но пока в правоохранительной системе немало пробелов. Во-первых, нет единых методик их сбора и хранения. Простые скриншоты в суде могут не сработать — нужна надёжная фиксация через хеширование и специализированные инструменты [3]. Во-вторых, преступники часто успевают замести следы раньше, чем их фиксируют следователи. А в-третьих, киберпреступления редко ограничиваются одной страной: сервер может быть в Германии, взломщик — в России, а жертва — в Казахстане. Это создаёт массу проблем с юрисдикцией и требует международного сотрудничества [4].

Чтобы расследование таких преступлений было эффективным, нужны чёткие правовые механизмы, стандартизированные методы работы и квалифицированные эксперты. Пока же цифровая криминалистика больше напоминает гонку — кто быстрее: преступник, уничтожающий доказательства, или следователь, пытающийся их зафиксировать?

Цифровые доказательства в уголовном процессе должны быть достоверными, допустимыми и относимыми, но в реальности с этим возникают серьёзные проблемы. Их можно подделать, удалить или скрыть с помощью VPN и TOR, а современные deepfake-технологии делают фальсификацию ещё сложнее для выявления. При этом в Казахстане и ряде других стран не хватает специалистов по цифровой криминалистике, что усложняет судебную оценку таких улик и повышает риск их отклонения. Чтобы решить эти проблемы, стоит опираться на международный опыт. Будапештская конвенция о киберпреступности задаёт общие стандарты работы с цифровыми доказательствами [1], а INTERPOL разрабатывает методики их изъятия и анализа [4]. Однако формальных документов недостаточно — важно, чтобы следователи и судьи понимали специфику цифровых данных и умели с ними работать.

Внедрение международных стандартов, развитие цифровой экспертизы и обучение специалистов помогут сделать цифровые доказательства надёжными. Ведь в условиях цифровой реальности недостаточно просто найти улику — важно доказать, что она настоящая.

Цифровые доказательства играют ключевую роль в раскрытии преступлений, но их правовой статус до сих пор остаётся размытым. В Казахстане отсутствуют чёткие процедуры их фиксации, изъятия и оценки, что создаёт риски для уголовного процесса. Необходимы законодательные изменения: официальное закрепление понятия «цифровые доказательства», разработка стандартов их сбора (например, хеширование и ЭЦП) и установление критериев допустимости. Опыт России показывает, что даже без прямого упоминания в законе электронные данные могут приниматься в качестве доказательств, но лучше, если это будет чётко прописано в УПК. Киберпреступления редко ограничиваются одной страной, поэтому важна международная координация. Казахстану стоит активнее взаимодействовать с Интерполом и Европолом, а также присоединиться к Будапештской конвенции о

киберпреступности. Это не только упростит доступ к зарубежным цифровым уликам, но и повысит эффективность расследований.

Цифровые технологии стремительно меняют общественные отношения, но уголовное право не всегда поспевает за этими изменениями. В результате киберпреступления расследовать сложнее: цифровые доказательства могут быть удалены, изменены или просто не приняты судом из-за пробелов в законодательстве [1]. Проблем несколько: отсутствие чёткого правового статуса цифровых улик, сложности с их фиксацией и проверкой подлинности, нехватка квалифицированных экспертов. Всё это мешает эффективному расследованию и повышает риск того, что виновные избежат наказания. Что делать? Во-первых, ввести в закон понятие «цифровые доказательства» и чёткие правила их сбора и анализа. Во-вторых, создать специализированные экспертные центры и установить единые стандарты компьютерно-технической экспертизы. В-третьих, перенять лучший международный опыт — в странах ЕС, США и России уже есть эффективные механизмы борьбы с киберпреступностью. А активное участие в Будапештской конвенции упростит международное сотрудничество.

Без модернизации уголовного процесса цифровая преступность будет только расти, а правоохранительные органы останутся в роли догоняющих. Настало время адаптировать законы к реалиям XXI века — иначе преступники продолжат использовать лазейки, а цифровые улики так и останутся под сомнением.

Список литературы:

1. Будапештская конвенция о киберпреступности (Convention on Cybercrime, 2001). [Электронный ресурс]. URL: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/the-budapest-convention> (дата обращения: 01.04.2025).
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (дата обращения: 01.04.2025).
3. Волеводз А. Г. Противодействие компьютерным преступлениям: правовые основы международного сотрудничества. М.: Юрлитинформ, 2001. 496 с.
4. INTERPOL Digital Forensics Guidelines. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.interpol.int/en/Crimes/Cybercrime/Digital-forensics> (дата обращения: 01.04.2025).

ӘОЖ 342.92

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР МЕН ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІП: ҰСАҚ БҰЗАҚЫЛЫҚТЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІК ШАРАЛАРЫ

Мырзатаев Исатай Нұрланұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы

PhD докторы

Аңдатпа. Бұл мақалада кәмелетке толмағандардың қоғамдық тәртіпті бұзуына қатысты әкімшілік жауапкершілік мәселелері қарастырылады. Ұсақ бұзақылықтың анықтамасы, оның негізгі түрлері, жасөспірімдердің мұндай құқық бұзушылықтары үшін қандай жаза қолданылатыны және ата-аналардың жауапкершілігі туралы түсіндіріледі. Сондай-ақ, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу шаралары мен заңнамалық негіздер талқыланады.

Кілт сөздер: кәмелетке толмағандар, әкімшілік құқық бұзушылық, қоғамдық тәртіп, ұсақ бұзақылық, ата-аналардың міндеттері, ҚР Әкімшілік кодексі, құқық қорғау шаралары, тәртіптік жаза, құқық бұзушылықтың алдын алу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы административной ответственности несовершеннолетних за нарушение общественного порядка. Разъясняется определение мелкого хулиганства, его основные виды, меры наказания за подобные правонарушения, а также ответственность родителей. Кроме того, анализируются меры профилактики правонарушений среди несовершеннолетних и законодательные основы.

Ключевые слова: несовершеннолетние, административное правонарушение, общественный порядок, мелкое хулиганство, обязанности родителей, Кодекс об административных правонарушениях РК, меры правовой защиты, дисциплинарное наказание, профилактика правонарушений.

Annotation. This article examines the issue of administrative liability for minors violating public order. It explains the definition of petty hooliganism, its main types, the punishments applied for such offenses, and parental responsibility. Additionally, the article discusses preventive measures against juvenile offenses and the legal framework governing these issues.

Key words: juveniles, administrative offense, public order, petty hooliganism, parental responsibilities, Administrative Code of the Republic of Kazakhstan, law enforcement measures, disciplinary punishment, crime prevention.

Қоғамдық тәртіп – қоғамның тұрақтылығы мен дамуының негізі болып табылады. Әрбір азаматтың, соның ішінде кәмелетке толмағандардың да, қоғамдық орындарда өзін мәдениетті және тәртіпті ұстауы қазірде маңызды. Алайда, кейбір жағдайларда жасөспірімдер қоғамдық тәртіпті бұзып, ұсақ

бұзақылық әрекеттерге жол береді. Мұндай құқық бұзушылықтар жауапсыз қалған емес, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде қарастырылған және белгілі бір жауапкершілік шараларын талап етеді [1]. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 434-бабына сәйкес, ұсақ бұзақылық қоғамдық орындарда былапыт сөйлеу, жеке тұлғаларға қорлап тиісу, тұрғын үй-жайларды қорлау, ортақ пайдалану орындарын, саябақтарды, скверлерді бүлдіру, ортақ пайдалану орындарында алкогольдік ішімдіктер ішу, сондай-ақ айналасындағыларға құрметпен қарамауды білдіретін басқа да әрекеттер болып табылады [2]. Мұндай әрекеттер жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не бестен он бес тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алуға алып келеді.

Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігі бірнеше заңдар мен нормативтік актілер арқылы реттеледі. Ең бастысы – бұл Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. Аталған кодекс кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарын қарастырады және оларды жауапқа тартудың шарттары мен тәртібін белгілейді.

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылықтарына қатысты заңнамада бірнеше маңызды тұжырымдар бар:

1. Әкімшілік құқық бұзушылықтар – бұл қылмыс емес, бірақ құқық бұзушылық болып табылатын әрекеттер. Бұл заңнамалар негізінде ұсақ бұзақылық, қоғамдық орындарда тәртіпсіздік жасау, ішімдік ішкен күйде жүріп, қоғамдық орындарға бару және т.б. құқық бұзушылықтар жатады.

2. Әкімшілік жауапкершілік – әкімшілік құқық бұзушылыққа байланысты жасалған әрекеттер үшін әкімшілік жазалар қолдану процесі. Кәмелетке толмағандарға қатысты бұл жазалар айыппұл, қоғамдық жұмыстарға тарту, арнайы тәрбие беру мекемелерінде жұмыс істеу немесе олардың ата-аналарымен түсіндірме жұмыстарын жүргізу арқылы жүзеге асады.

Ал енді осы орайда оның ерекшеліктерін талдайтын болсақ, кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігі қылмыстық жауапкершіліктен біршама ерекшеленеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі тек 16 жасқа толғаннан кейін ғана басталады [3]. Алайда, әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік белгілі бір жас топтарына қарамастан белгіленуі мүмкін. Мысалы, мектеп жасындағы балалар қоғамдық тәртіпті бұзған жағдайда, олар әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Кәмелетке толмағандарға қатысты әкімшілік жауапкершіліктің бір ерекшелігі – бұл жауапкершілік негізінен қайта тәрбиелеуге бағытталған. Яғни, құқық бұзған балаға жазаның ауыр түрлері қолданылмайды, оның орнына оңалту шаралары мен тәрбиелік мақсаттар жүзеге асырылады. Мұның мақсаты – кәмелетке толмағандардың қоғамға бейімделуін жеңілдету және олардың келешектегі мінез-құлқына оң ықпал ету.

Ал әкімшілік жауапкершіліктің түрлеріне тоқталсақ, кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігі түрлері бойынша әр түрлі жазаларға бөлінеді. Бұл жазалар әкімшілік құқық бұзушылықтың ауырлығына және жасөспірімнің мінез-құлқына байланысты айқындалады. Қазақстан

Республикасының Әкімшілік кодексінде кәмелетке толмағандарға қатысты бірнеше жауапкершілік түрлері қарастырылған:

1. Айыппұл салу – кәмелетке толмағандарға қарастырылған ең жеңіл жазалардың бірі. Ұсақ бұзақылық жасаған немесе қоғамдық тәртіпті бұзған балаларға айыппұл салынуы мүмкін. Алайда айыппұлды төлеу міндеті көбінесе баланың ата-анасына жүктеледі.

2. Қоғамдық жұмыстарға тарту – бұл жазаны кәмелетке толмағандар үшін қолдану жиі кездеседі. Қоғамдық жұмыстарға тарту арқылы баланың мінез-құлқы түзетіледі және оған қоғамдық тәртіптің маңыздылығын түсіндіру жүзеге асырылады.

3. Тәрбиелік шаралар – кәмелетке толмағандардың мінез-құлқын жақсарту үшін арнайы тәрбие жұмыстары жүргізілуі мүмкін. Бұл шараларға мектептердегі тәрбие сағаттары, психологиялық кеңес беру, құқықтық сауаттылықты арттыруға арналған тренингтер мен семинарлар кіреді.

4. Әлеуметтік педагогтар мен психологиялық кеңес беру – бұл шаралар балалардың құқық бұзушылықтарының алдын алу үшін өте маңызды. Құқық бұзушы балалармен жұмыс істейтін мамандар оларға бағытталған әңгімелер мен кеңес беру жұмыстарын жүргізеді. Бұл шаралар балалардың қоғамдағы құқықтық тәртібі мен мінез-құлқын түсінуіне көмектеседі.

Кәмелетке толмағандардың құқықтық тәртібі мен мінез-құлқына қатысты ата-аналардың жауапкершілігі өте үлкен. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, ата-аналар балалардың тәрбиесі мен дамуына жауапты. Бұл міндет олардың құқықтық тәртіпті сақтау, балаларына заңдарды үйрету, қоғамдық нормалар мен моральдық ережелерді түсіндіру, сонымен қатар балалардың дұрыс мінез-құлқына қолдау көрсету арқылы орындалады.

✓ **Баланың тәрбиесіне жауапкершілік**

Ата-аналардың негізгі міндеті – балаларына жақсы тәрбие беру. Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» заңына сәйкес, ата-аналар өз балаларына физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуы үшін қажетті жағдайлар жасауға міндетті. Бұл міндет баланың мінез-құлқына, білім алуына, жеке басының даму деңгейіне тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, ата-аналар балаларының мектепке баруына, дұрыс тәртіппен жүруіне және қоғамда заңдарды сақтауына көмектесуі керек. Тәрбиелік міндеттерге ата-аналардың балаларына қоғамның құқықтық нормаларын түсіндіру, олардың заңды тәртіпті сақтау қажеттілігін ұғындыру және түрлі жағымсыз әрекеттерден, құқық бұзушылықтардан сақтандыру жатқызылуы тиіс. Баланың жас кезінен бастап ата-аналар құқықтық тәрбие беру арқылы оның келешектегі азаматтық сана-сезімін қалыптастырады.

✓ **Құқықтық тәртіпті сақтау**

Балаларын құқықтық тәртіпті сақтауға үйретуге міндетті. Егер бала әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жағдайда, оның жауапкершілігін тек баланың өзі ғана емес, ата-аналары да бөліседі. Бұл тұрғыда ата-аналар балаларының қай жерде, қандай жағдайда болатынын бақылап, олардың қоғамдық орындарда тәртіп сақтауын қамтамасыз етуі тиіс. Сонымен қатар, олар өз балаларына заңдардың, қоғамдық тәртіптің және моральдық нормалардың

маңыздылығын түсіндіруі қажет. Құқық бұзушылық жасаған жағдайда ата-аналарға жазалар да қолданылады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауы кезінде ата-аналардың жауапкершілігі белгіленген. Оларға айыппұл салу, баланың құқықтық мінез-құлқын түзету үшін тәрбие жұмыстарына қатысу міндеттері жүктелуі мүмкін.

✓ **Баланы бақылау және бағыттау**

Өз балаларының күнделікті өмірін бақылап, олардың жақсы мінез-құлық пен тәртіпке бейімделуін қамтамасыз етуі керек. Бұл бағытта ата-аналар баласының мектепке барып, үй тапсырмаларын орындауын, әлеуметтік ортада дұрыс қарым-қатынас орнатуын бақылауға тиіс. Әлеуметтік желілерде және интернетте уақыт өткізу, достарымен қарым-қатынас жасау сияқты мәселелерде де ата-аналардың бақылауы маңызды. Ата-аналар баласының өмірін бақылап, оның дұрыс бағытта дамуына жағдай жасау үшін үйреншікті қарым-қатынасын үнемі тексеріп тұруы керек. Балаға ешқандай жағымсыз әсер тигізбейтін, өмірге бейімделуіне көмектесетін достар мен орта таңдау үшін ата-аналар оның таңдауларын қадағалауы керек.

✓ **Құқық бұзушылықтың алдын алу**

Ата-аналар кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының алдын алу үшін әртүрлі шараларды қолдануға міндетті. Олар балаларының бос уақытын пайдалы өткізуіне, дұрыс достар таңдауына, қоғамда өз орнын табуына ықпал етуі тиіс. Сонымен қатар, олар баласының ішімдік немесе есірткі заттарын қолдануына жол бермей, оған тұрақты түрде тәрбие жұмыстарын жүргізуі керек. Құқық бұзушылықтың алдын алу үшін ата-аналар балаларына құқықтық тәртіп туралы жүйелі түрде түсіндірмелер беруі қажет. Әр бала қоғамға бейімделу үшін ата-анасының қолдауына мұқтаж. Сонымен қатар, ата-аналарға психологиялық және әлеуметтік қызметкерлермен, мектеп мұғалімдерімен бірлесіп жұмыс істеу ұсынылады. Осы арқылы жасөспірімдердің қоғамда өз орнын табуына, құқық бұзушылық жасаудан сақтануына көмектесуге болады.

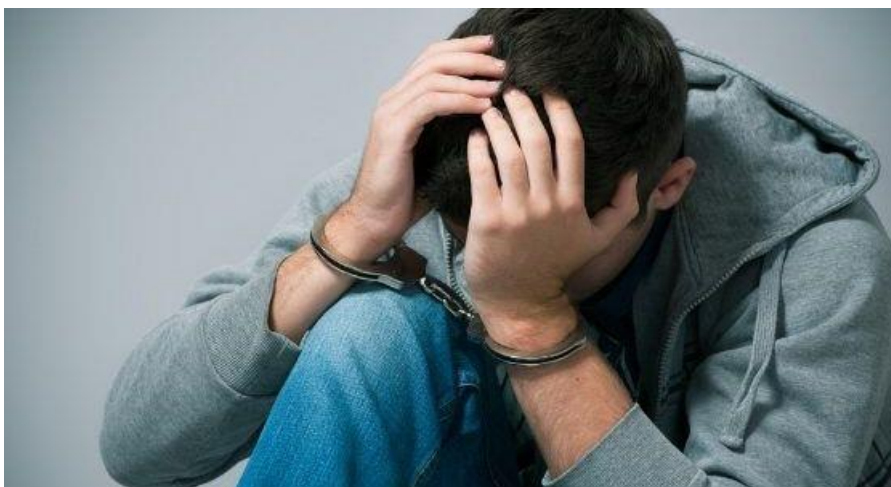
✓ **Баланың психологиялық жағдайын бақылау**

Тағы да маңызды міндеттерінің бірі – баласының психологиялық жағдайын бақылау деп айта аламыз. Баланың мінез-құлқындағы өзгерістер, стресс, мазасыздық, агрессия немесе әлеуметтік ортаға деген қызығушылықтың жоғалуы сияқты белгілер ата-аналарды алаңдатуы тиіс. Мұндай жағдайларда ата-аналар баласымен ашық әңгіме жүргізіп, оның мәселелері мен қиындықтарын тыңдауы қажет. Психологиялық көмек көрсету арқылы ата-аналар баласының мінез-құлқындағы қиындықтарды жоюға және оның қоғамда белсенді болуына ықпал ете алады. Баланың психологиялық тұрақтылығын сақтау үшін ата-аналар оны қолдап, әртүрлі жағдайларда дұрыс шешімдер қабылдауға үйретуі тиіс.

✓ **Жауапкершілікті көтеру және тәртіптің сақталуы**

Балаларына жауапкершілік жүктей отырып, олардың жеке басының жауапкершілігін арттыруға тиіс. Кәмелетке толмағандар қоғамға өз үлесін қосып, қоғамдық тәртіпті сақтауға тырысуы керек. Бұл міндет баланың жеке тұлға ретінде дамуына ықпал етеді және оның өмірлік дағдыларын жақсартады.

Балаға жауапкершілік пен тәртіпті үйрету үшін ата-аналар баласына қолдау көрсетіп, оны сынға алмай, әрбір іс-әрекетін бағалай білуі керек. Сонымен қатар, баланың өз іс-әрекеттеріне жауапты болуына бағытталған тәрбие жұмыстары мен түсіндірмелер жүргізілуі қажет.

Қазақстан Республикасының заңнамасында құқық қорғау шаралары мен тәртіптік жазалар қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтарын қорғау және қоғамдық тәртіпті сақтау мақсатында қарастырылады. Бұл шаралар мен жазалар, әсіресе кәмелетке толмағандар үшін, заңды тәртіпті сақтау мен мінез-құлықтың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады. Құқық қорғау органдары мен басқа да мемлекеттік мекемелер бұл шараларды жүзеге асырып, жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтың алдын алу мен оларды тәрбиелеуде маңызды қызмет атқарады. Құқық қорғау шаралары – бұл мемлекет пен қоғамның, азаматтардың құқықтарын, бостандығы мен қауіпсіздігін қорғауға бағытталған әрекеттер жүйесі. Қазақстан Республикасының құқық қорғаушы органдары осы шараларды жүзеге асыруда негізгі рөл атқарады. Құқық қорғау органдарына полиция, прокуратура, сот органдары және басқа да арнайы мемлекеттік қызметтер жатады.

Полиция қызметі: Полиция құқықтық тәртіпті сақтаудың маңызды құралы болып табылады. Ол заңды бұзатын адамдарға қатысты іс-шаралар жүргізеді, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында бақылауды жүзеге асырады және құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін жұмыс істейді. Полицияның міндеттері қатарына құқық бұзушылық жасаған азаматтарды анықтау, қылмыстарды ашу, заңсыз әрекеттерді тоқтату, сондай-ақ құқық бұзушыларға қатысты әкімшілік шаралар қолдану кіреді. Кәмелетке толмағандар арасында құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін полицияның тәрбие жұмыстарын жүргізуі өте маңызды. Бұл қызметтің тиімділігі көбінесе қоғамдық тәртіптің сақталуы мен заңдардың орындалуына тікелей байланысты.

Прокуратураның рөлі: Прокуратура – заңдардың орындалуын қадағалау және азаматтардың құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету функциясын орындайтын мемлекеттік орган. Прокуратура құқық қорғау шараларын жүргізу барысында құқық бұзушылықтардың алдын алу, балаларға қатысты заңдардың сақталуын бақылау және тиісті шараларды қабылдау үшін маңызды рөл

атқарады. Құқық қорғау шаралары тек қылмыстарға қатысты ғана емес, сонымен қатар әкімшілік құқық бұзушылықтарға да қатысты болуы мүмкін. Прокуратура балалардың құқықтарын қорғау мақсатында заңсыз әрекеттерді тоқтатып, кәмелетке толмағандардың тәрбиесіне қатысты шаралар қолданады.

Сот және әділ сот төрелігі: Сот органы құқық қорғау шараларының соңғы буыны болып табылады. Сот арқылы кәмелетке толмағандарға қатысты құқық бұзушылықтар бойынша іс қаралып, тиісті жазалар белгіленеді. Құқық бұзушылық жасаған балалар үшін сот тәрбиелік жұмыстар жүргізуі мүмкін, бұл жазаны жеңілдетуге немесе басқалай жеңілдетілген шаралар қолдануға негіз болады. Қазақстан Республикасының заңдары кәмелетке толмағандардың жағдайын ескере отырып, олардың жазасын және тәрбиесін жеңілдететін шаралар қарастырылған.

Енді тәртіптік жаза түрлеріне көшсек, тәртіптік жаза – азаматтарға және заңды тұлғаларға, оның ішінде кәмелетке толмағандарға қатысты заң бұзушылықтарға қолданылатын жазаның түрлерін білдіреді. Қазақстан Республикасының Әкімшілік кодексі мен Қылмыстық кодексінде тәртіптік жазаның бірнеше түрі белгіленген, олар қылмыстық әрекеттердің ауырлығына қарай қолданылатын жазалардың түрлерін анықтайды.

1. Әкімшілік айыппұл. *Айыппұл* – кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасаған жағдайда қолданылатын ең кең таралған жазаның бірі. Бұл жазаның мақсаты – құқық бұзушылық жасаған тұлғаны қаржылық тұрғыдан жауапкершілікке тарту. Алайда, айыппұлды төлеу міндеті көбінесе балалардың ата-аналарына жүктеледі. Айыппұл мөлшері әртүрлі болуы мүмкін және кәмелетке толмағандардың жасына, жасаған әрекетінің ауырлығына байланысты белгіленеді. Айыппұл салынып, баланың қателігін ұғындыру мақсатында тәрбие жұмыстары жүргізіледі.

2. Қоғамдық жұмыстарға тарту. *Қоғамдық жұмыстарға тарту* – бұл кәмелетке толмағандарға қатысты қолданылатын жаза түрі, ол жасөспірімнің қоғамдық тәртіпке бейімделуін қамтамасыз етуге бағытталған. Әдетте қоғамдық жұмыстар балаларға белгілі бір уақыт аралығында қоғамдық жұмыстарды атқаруға, азаматтық қоғамға қызмет көрсетуге міндеттеледі. Мұндай шаралар жасөспірімдердің қателіктерін түзеуге және оларды қоғамға пайдалы қызметке тартуға мүмкіндік береді.

3. Ескерту және түсіндіру жұмыстары. Тәртіптік жазаның тағы бір түрі – *жасөспірімдермен ескерту мен түсіндіру жұмыстары жүргізу*. Құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандармен түсіндірме жұмыстарын жүргізу олардың мінез-құлқын түзетуге бағытталған. Ата-аналармен бірге жұмыс жүргізу, балаларға заңдар мен тәртіпті сақтау қажеттілігін түсіндіру, олардың құқықтық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

4. Әлеуметтік қызметтер мен тәрбие жұмыстары. Кәмелетке толмағандардың тәртібін түзету үшін әлеуметтік қызметтер мен тәрбие жұмыстарын жүргізу де маңызды. Тәртіптік жазалардың түрлерінің бірі ретінде психологтар мен педагогтар көмегімен жұмыс жүргізіледі. Балалармен түсіндіру жұмыстары, жеке тәрбие сағаттары мен арнайы жаттығулар оларды қайта

тәрбиелеу, мінез-құлқын түзету және құқық бұзушылықтардың алдын алу мақсатында ұйымдастырылады.

Құқық бұзушылықтың алдын алу – бұл қоғамдағы тәртіп пен заңдылықты сақтаудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тыныштықты сақтау және азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары арнайы жүйемен жүзеге асырылады. Бұл шаралар жастар арасында құқықтық мәдениетті қалыптастыру, оларға дұрыс мінез-құлық үлгісін ұсыну және жасөспірімдерге құқықтық білім беру арқылы іске асады. Қазақстан Республикасында құқық бұзушылықтың алдын алу заңнамалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылған және оның мақсаты – құқық бұзушылықты болдырмау, қоғамда заң бұзушылардың санын азайту, сондай-ақ оларды тәрбиелеу және оңалту болып табылады [4].

Құқық бұзушылықтың алдын алу шараларының жүйесі. Құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары бірнеше негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- Құқықтық білім беру: Құқықтық білім беру жүйесі арқылы қоғам мүшелеріне, әсіресе жасөспірімдерге заңдарды түсіндіру, олардың құқықтық сауаттылығын арттыру мақсатында шаралар қабылданады. Бұл үшін мектептерде, жоғары оқу орындарында, арнайы оқу орындарында және қоғамдық орындарда түрлі құқықтық сабақтар, тренингтер мен ақпараттық кампаниялар өткізіледі.

- Психологиялық және педагогикалық жұмыстар: Құқық бұзушылықтың алдын алу үшін жасөспірімдермен психологиялық және педагогикалық жұмыс жүргізу өте маңызды. Бұл жұмыс балалардың мінез-құлқын дұрыс бағыттау, олардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру, сонымен қатар кәмелетке толмағандарға қатысты тәрбие жұмыстарының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

- Қоғамдық бақылау және мониторинг: Құқық бұзушылықтың алдын алу үшін қоғам мен құқық қорғаушы органдар арасында тығыз байланыс орнатылып, бақылау жүргізіледі. Қоғамдық бақылау жүйесі арқылы жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған түрлі шаралар жүзеге асырылады.

- Құқық қорғау органдарының әрекеттері: Полиция мен басқа да құқық қорғаушы органдар кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарын болдырмау үшін профилактикалық жұмыстар жүргізеді. Бұл жұмыстар құқық бұзушылықты болдырмаудың негізгі шараларының бірі болып табылады. Полиция мектептер мен білім беру мекемелерінде, сондай-ақ қоғамдық орындарда профилактикалық рейдтер өткізіп, құқық бұзушыларды анықтау мақсатында жұмыстар атқарады.

Осы мәселе төңірегінде құқық қорғау органдарының міндеті – қоғамдағы тәртіпті сақтау, заңды бұзатын тұлғаларды анықтау, оларды жазалау және алдын алу шараларын жүзеге асыру. Полиция, прокуратура және сот жүйесі бұл бағытта тығыз жұмыс істейді. Полиция мен құқық қорғау органдары жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтарды анықтау, тергеу және оны

болдырмау үшін алдын алу жұмыстары жүргізеді [5]. Жасөспірімдермен арнайы жүргізілетін профилактикалық жұмыс олардың құқықтық мәдениетін арттыру және құқық бұзушылықты болдырмауға мүмкіндік береді. Құқық бұзушылықтың алдын алу – бұл тек құқық қорғау органдарының ғана міндеті емес, бүкіл қоғамның ортақ ісі. Бүкіл қоғамның назарын жастарға аударып, оларға заңды құрметтеуді үйрету, оларды дұрыс бағытта тәрбиелеу – құқық бұзушылықтың алдын алудың ең тиімді жолы.

Өз ойымды қорытындылай келе, құқық бұзушылықтың алдын алу – қоғамдағы заңдылық пен тәртіпті сақтау үшін маңызды және кешенді процесс. Бұл процесс тек құқық қорғау органдарының ғана емес, сонымен қатар қоғамның барлық қабаттарының, атап айтқанда, отбасы, білім беру мекемелері, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Әсіресе, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары қоғамдағы тәртіпті бұзатын маңызды факторлардың бірі болып отыр. Бұл мәселені шешу үшін бірқатар профилактикалық шаралар мен жүйелі жұмыс жүргізу қажет. Құқық бұзушылықтың алдын алу үшін заңнама мен құқық қорғау органдарының рөлі ерекше. Қазақстан Республикасының Әкімшілік кодексі мен Қылмыстық кодексі кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары үшін әкімшілік жауапкершілікті нақты реттейді. Сонымен қатар, осы құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін құқық қорғау органдарының профилактикалық шаралары маңызды орын алады. Полиция мен басқа да құқық қорғаушы органдар балалар мен жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықтарды болдырмауға бағытталған арнайы бағдарламалар мен іс-шараларды жүзеге асырады. Мұндай жұмыстар балаларды қоғамда қабылданған тәртіпке үйрету, олардың құқықтық мәдениетін арттыру мақсатында жүргізіледі.

Құқық бұзушылықтың алдын алу – бұл тек заңды бұзушыларды анықтап, оларды жазалау емес, оларды болдырмау шараларының жүйесі. Әлеуметтік, психологиялық және тәрбиелік жұмыстар арқылы жасөспірімдердің мінез-құлқын бақылап, құқықтық сауаттылықтарын арттыру, сондай-ақ отбасында және мектептерде дұрыс тәрбие беру – бұл жұмыс кезеңдерінің барлығы кешенді түрде жүзеге асуы тиіс. Бұл тұрғыда білім беру мекемелерінің рөлі ерекше. Мектептер мен оқу орындары жасөспірімдерге құқықтық білім беру арқылы олардың құқықтық мәдениетін қалыптастырады. Мектеп бағдарламалары мен арнайы құқықтық сабақтар жастардың мінез-құлқын түзетуге және заңды құрметтеуге үйретеді. Ата-аналардың міндеттері де өте маңызды. Олар балалардың мінез-құлқын бақылап, оларға моральдық және құқықтық тәрбие беру арқылы алдын алу шараларына қатысады. Отбасының әр мүшесі құқықтық тәрбие беру процессінде маңызды рөл атқарады. Балалардың заңды бұзбайтын, жауапкершілікті ұстанатын азамат болып өсуі үшін ата-аналар өз балаларына дұрыс үлгі көрсетуі, оларға қоғамның құқықтық нормаларын үйретуі керек. Бұдан басқа, ата-аналар балаларының өмірін бақылап, олардың қоршаған ортадағы ықтимал қауіпті жағдайлардан сақтануына көмектесуі тиіс. Қоғамдық ұйымдар мен еріктілердің жұмысы да құқық бұзушылықтың алдын алу шараларына қосатын үлесін ұлғайтуда маңызды рөл атқарады. Қоғамдық ұйымдар жастар арасында құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша түрлі

ақпараттық кампаниялар, тренингтер, кездесулер мен басқа да іс-шаралар ұйымдастырады. Бұл шаралар қоғамның әрбір мүшесін құқық бұзушылықты болдырмауға шақырып, жасөспірімдердің мінез-құлқына оң әсер етеді.

Сонымен қатар, құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын жүзеге асыруда азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру маңызды. Құқықтық мәдениет – қоғамның жалпы мәдениетінің құрамдас бөлігі, ал жастар арасында құқықтық білім беру, заңдар мен ережелерді түсіндіру жұмыстарының жүйелі түрде жүргізілуі олардың құқық бұзушылыққа баруына жол бермейді. Заңды білу және дұрыс түсіну құқықтық тәртіпті сақтауға және қоғамда тыныштықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Құқық бұзушылықтың алдын алу үшін қолданылатын шаралар құқық қорғаушы органдар мен қоғамдық ұйымдардың тығыз қарым-қатынасына, отбасының жауапкершілігіне және әр азаматтың құқықтық мәдениетіне байланысты. Әлеуметтік орта мен тәрбие баланың мінез-құлқына, оның болашақтағы құқықтық санасына айтарлықтай әсер етеді. Егер жастар құқықтық тәрбие алып, заңдарды түсініп, оларды құрметтесе, олардың құқық бұзушылықтарға баруы мүмкіндігі төмендейді. Осылайша, құқық бұзушылықтың алдын алу тек қана бір адамның немесе органның жұмысы емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті болып табылады.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу үшін бірнеше нақты шараларды жүзеге асыру қажет. Соған орай өзімнің *ұсыныстарымды* білдіргім келеді.

Біріншіден, құқықтық білім беруді күшейту керек. Мектептерде құқықтық пәндерді тереңдетіп оқыту, арнайы семинарлар мен тренингтер өткізу қажет. Жасөспірімдерге құқықтары мен міндеттері туралы нақты ақпарат беру олардың заңға қайшы әрекеттерге баруын азайтады.

Екіншіден, ата-аналардың жауапкершілігін арттыру маңызды. Ата-аналарға құқықтық тәрбие беру бойынша арнайы бағдарламалар мен тренингтер ұйымдастырылуы тиіс. Балалардың жүріс-тұрысын қадағалау, олардың кіммен араласатынын бақылау, құқықтық мәдениетті отбасынан бастап қалыптастыру қажет.

Үшіншіден, құқық қорғау органдарының алдын алу шараларын күшейту қажет. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтарды болдырмау үшін учаскелік инспекторлар мен полиция қызметкерлерінің профилактикалық жұмыстарын жүйелі түрде жүргізгені дұрыс. Олар оқу орындарымен тығыз байланыста болып, балалармен түсіндіру жұмыстарын жүргізуі тиіс.

Төртіншіден, әлеуметтік қолдау мен психологиялық көмек көрсету жүйесін жетілдіру керек. Қиын жағдайға тап болған балаларға психологиялық қолдау көрсету орталықтарын ашу, әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларға көмек көрсету шараларын күшейту қажет.

Бесіншіден, қоғамдық ұйымдар мен еріктілердің рөлін арттыру керек. Құқықтық мәдениетті насихаттайтын жастар қозғалыстарын дамыту, құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша қоғамдық іс-шаралар өткізу маңызды.

Алтыншыдан, заңнаманы жетілдіру қажет. Кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігіне қатысты заңдарды нақтылау, алдын алу шараларын заңдық тұрғыда күшейту керек. Осы шараларды бір жүйеге біріктіріп, мемлекет,

ата-аналар, білім беру мекемелері, құқық қорғау органдары және қоғамдық ұйымдар бірлесіп жұмыс істеген жағдайда ғана кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу мүмкін болады.

Қорыта келе, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйелі, кешенді және көп бағытты жұмыс қажет етеді. Құқық қорғау органдары, білім беру мекемелері, ата-аналар мен қоғамдық ұйымдар бірігіп, жасөспірімдердің заңды құрметтеуін қалыптастыруға, оларды мінез-құлық жағынан түзетуге және құқықтық тәртіпті сақтауға ықпал етуі тиіс. Бұл шаралар тек жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтарды болдырмауға ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғамның құқықтық мәдениетін көтеруге де мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлеуметтік жұмыстар мен қоғамдық тәртіп / А.Н. Шәріпов. – Астана: Экономика және құқық, 2019;
2. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 434 бап / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> ;
3. ҚР Қылмыстық кодексі / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> ;
4. Құқықтық тәрбие және жастар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу / С.Н. Құрманғалиева. – Алматы: Мектеп баспасы, 2020;
5. Құқық қорғау органдары және олардың қызметі: оқу құралы / М.Қ. Мейрамов, Б.А. Аманов. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2019.

УДК.342.58

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Қалиева Айғаным Болатбекқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Шукенова Жадыра Сламханқызы

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Бұл мақалада жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқықтық мәртебесі қарастырылады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқықтық негіздері, олардың құрлымы, функциялары мен өкілеттіктері талқыланады. Сонымен қатар, мақалада жергілікті басқарудың тиімділігі мен оның тұрғындар өміріне әсері туралы пікірлер ұсынылады. Авторлар жергілікті

өзін-өзі басқарудың мемлекеттік басқару жүйесіндегі орны мен маңыздылығы анықтап, атқарушы органдар мен кеңестердің құқықтық қатынастары мен жауапкершіліктерін анықтайды. Бұл зерттеу жергілікті деңгейде өзін-өзі басқару институттарының даму перспективаларын түсінуге мүмкіндік береді және олардың құқықтық мәртебесін жетілдіру жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, құқықтық мәртебе, жергілікті кеңестер, басқару органдары.

Аннотация: В данной статье рассматривается правовой статус органов местного самоуправления. Обсуждаются правовые основы органов местного самоуправления, их структура, функции и полномочия. Кроме того, в статье представлены мнения об эффективности местного управления и его влиянии на жизнь населения. Авторы определяют роль и значение местного самоуправления в системе государственного управления, определяют правоотношения и ответственность исполнительных органов и советов. Данное исследование позволяет понять перспективы развития институтов самоуправления на местном уровне и предлагает пути совершенствования их правового статуса.

Ключевые слова: местное самоуправление, правовой статус, местные советы, органы управления.

Abstract: This article examines the legal status of local governments. The legal foundations of local governments, their structure, functions and powers are discussed. In addition, the article presents opinions on the effectiveness of local government and its impact on the lives of the population. The authors determine the role and significance of local self-government in the public administration system, determine the legal relations and responsibility of executive bodies and councils. This study makes it possible to understand the prospects for the development of self-government institutions at the local level and offers ways to improve their legal status.

Keywords: local government, legal status, local councils, governing bodies.

Қазақстан Республикасының конституциясы мен заңдарына сәйкес, өзін өзі басқару органдары – бұл қоғамдық өмірде азаматтардың өзара қатынастарын реттеу, олардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени мүдделерін қорғау мақсатында құрылған жергілікті және мемлекеттік басқару органдарынан тәуелсіз, өзіндік құқықтық мәртебеге ие ұйымдар болып табылады.

«Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы N 148 Заңына сәйкес «Жергілікті өзін-өзі басқару - халық тікелей жүзеге асыратын, сондай-ақ мәслихаттар және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатын осы Заңда, өзге де нормативтік құқықтық актілерде айқындалған тәртіппен жергілікті маңызы бар мәселелерді өзінің жауапкершілігімен дербес шешуге бағытталған қызмет» болып табылады [1].

Өзін өзі басқару органдары – жергілікті қоғамдастықтардың өзіндік басқару жүйесін құрайтын институттар. Олар қоғамдық мүддені қорғай отырып, тұрғындардың әлеуметтік, мәдени және тұрмыстық сұраныстарын шешуге

көмектеседі. Сонымен қатар, бұл органдар жергілікті тұрғындар мен мемлекеттік билік арасында байланыстырушы буын ретінде қызмет атқарады.

Қазақстан Республикасының өзін-өзі басқару процесіне қатысуы ерекше орын алады. Бұл құқық жергілікті өзін өзі басқару органдарының тиімді жұмыс істеуіне негіз болып табылады. Сонымен қатар, Конституцияда азаматтардың өз аумақтарында басқарушылық шешімдер қабылдауға құқықтық екендігі белгіленген.

Өзін өзі басқару органдарының құқықтық мәртебесі әртүрлі заңдық актілермен бекітіліген. Қазақстан Республикасында жергілікті өзін өзі басқару органдарының құрылымы, құзыреті, қызметі мен жауапкершілігі анықталады.

Жергілікті өзін өзі басқару қала мен ауылдық округтердің әкімдері, мәслихаттар және қоғамдық кеңестер бірлесе жұмыс атқарады.

Мәслихаттар заң шығару және бюджеттік мәселелерді шешу бойынша үлкен роль атқарады. Ал, әкімдер жергілікті билік органдарының шешімдерін жүзеге асырумен айналысады.

Мысалы, жергілікті өзін-өзі басқарудың аумақтық кеңесі – қалалық мәслихат депутаттарын сайлау бойынша бір немесе бірнеше сайлау округінің шегінде құрылатын, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, облыстық маңызы бар қаланың әкімдігі жанындағы қала әкімінің халықпен өзара іс-қимыл жасау мәселелері жөніндегі консультациялық-кеңесші орган болып табылады.

Яғни жергілікті деңгейде тұрғындардың мүддесін қорғап, жергілікті мәселелерді шешуге атсалысатын құрылым. Оның маңыздылығы бірнеше аспектілерде көрінеді:

- Тұрғындардың мүддесін қорғау: аумақтық кеңестер тұрғындардың мәселелерін, тілектерін, ұсыныстарын ескере отырып шешімдер қабылдайды. Бұл жергілікті халықтың пікірлерін ескерудің тиімді жолы болып табылады;

- Жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімділігін арттыру: кеңес жергілікті деңгейдегі билік органдарына жақын болып, жергілікті ресурстарды тиімді пайдалану, әлеуметтік, экономикалық мәселелерді шешу үшін жақсы жағдайлар жасайды;

- Қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету: аумақтық кеңестер қоғамдық бақылауды жүзеге асырып, жергілікті атқарушы органдардың қызметіне мониторинг жүргізіп, олардың жұмысының ашықтығын қамтамасыз етеді;

- Құқықтық және әлеуметтік теңдік: кеңес жергілікті тұрғындардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді, теңдікті және әділдікті сақтайды;

- Жергілікті дамуды қолдау: аумақтық кеңес жергілікті тұрғындардың өмір сапасын жақсартатын жобаларды ұсына алады, сондай-ақ инфрақұрылымды жақсартуға бағытталған бастамаларды қолдайды.

Осыған орай, бұл кеңестердің тиімді жұмыс істеуі жергілікті деңгейде тұрақтылықты, әділдік пен өркендеуді қамтамасыз ету үшін маңызды рөл атқарады.

Жергілікті өзін өзі басқару органдарының негізгі міндеті – жергілікті деңгейдегі мәселелерді шешу болып табылады. Олардың қызметі тұрғындардың

қажеттіліктеріне бағытталған, олар әкімшілік-аумақтық бірліктердің өмірін ұйымдастыру мен басқаруға қатысады. Осы тұрғыда негізгі функцияларына мыналар жатады:

- Қоғамдық қызметтер көрсету: білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, спорт салаларында қызметтер көрсету және дамыту;
- Қаржылық ресурстарды басқару: жергілікті бюджеттерді басқару, салық жинау, қаржы бөлуді бақылау;
- Жергілікті заңдарды сақтау және олардың орындалуын бақылау;
- Қоғамдық бақылау жүргізу: жергілікті деңгейде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, ашықтықты қамтамсыз ету.
- Жергілікті мәселелерді шешу: аумақтың инфрақұрлымын дамыту, экологиялық мәселелерді шешу.

Қазақстанда жергілікті өзін өзі басқару органдарының жұмыс істеуі мен құқықтық мәртебесі әртүрлі заңды нормалармен реттеледі. Бұған ең алдымен «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» заң және «Қазақстан Республикасының Конституциясы» [2] жатады. Бұл құжаттар жергілікті органдардың құқықтық мәртебесін, өкілеттіктерін, жауапкершіліктерін және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған механизмдер мен қағидаларды қамтиды.

Өзін өзі басқару органдары Қазақстанда қоғамдық және мемлекеттік басқарудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар жергілікті деңгейде тұрғындардың мүдделерін қорғап, қоғамның әртүрлі әлеуметтік, экономикалық және мәдени мәселелерін шешуге көмектеседі. Бұл органдардың заңдық мәртебесі мен құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес анықтап, тұрғындар мен билік органдары арасындағы тығыз байланысқа қызмет етеді. Осылайша, өзін өзі басқару жүйесі қоғамды дамытудың, демократияны нығайтудың маңызды құрылы ретінде қарастырылады.

Өзі өзі басқару органдарының заңдық мәртебесі мен қызметін тиімді жүзеге асыру мақсатында төмендегідей ұсыныстарды енгізуге болады:

1. Заңнаманы жетілдіру. Жергілікті өзін өзі басқарудың құқықтық базасы тұрақты түрде жаңартылып отыруы қажет. Бұл үшін өзекті мәселелер мен тәжірибені ескере отырып, заңдарды, оның ішінде жергілікті басқару мен қоғаммен қарым-қатынас құқығы туралы нормаларды жетілдіру өзін өзі басқару органдарының құзыреттерін нақты анықтап, олардың тиімділігін арттыруға бағытталған өзгерістер енгізу керек;

2. Қоғамдық қатысу мүмкіндігін арттыру. Жергілікті өзін өзі басқару органдарының қызметіне тұрғындардың қатысу деңгейін көтеру үшін азаматтарға қоғамдық кеңестер мен жұмыс топтарында белсенді қатысу мүмкіндігін ұсыну маңызды. Осы арқылы жергілікті басқарудың ашықтығын қамтамсыз етуге болады. Бұл жергілікті билік пен тұрғындар арасындағы сенімді нығайтуға, шешімдер қабылдаудың демократиялық процесін арттыруға мүмкіндік береді;

3. Қаржылық ресурстарды басқару жүйесін жетілдіру. Өзін өзі басқару органдарының қаржылық ресурстарды басқару мен пайдалану тиімділігін

арттыру үшін жергілікті бюджетті басқару жүйесін одан әрі жетілдіру қажет. Бұл жергілікті тұрғындардың қажет. Бұл жергілікті тұрғындардың қажеттіліктерін толыққанды қамтамасыз ету үшін қосымша қаржы көздерін іздеу мен бюджеттің жұмсалуды толық ашық түрде көрсетуге көмектеседі;

4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейту. Өзін өзі басқару органдарының жұмысының тиімділігі мен ашықтығын арттыру үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар жүйелі түрде жүзеге асырылуы керек. Бұл үшін жергілікті деңгейде бақылау органдары мен қоғам тарапынан тәуелсіз тексеру механизмдерін дамыту қажет;

5. Жергілікті өзін өзі басқарудың рөлін арттыру. Жергілікті өзін өзі басқару органдарының заңдық мәртебесін арттырып, олардың құзыретін кеңейту арқылы азаматтардың өз құқықтарын қорғау мүмкіндігін көбейту қажет. Бұл тұрғыда жергілікті әкімшілік пен тұрғындардың өзара жауапкершілігін күшейту, сондай-ақ қоғамдық талқылаулар мен шешім қабылдау процесіне азаматтардың белсенді қатысуына мүмкіндік беру маңызды;

6. Қоғамдық инфрақұрылымды жақсарту. Өзін өзі басқару органдарының міндетіне жергілікті инфрақұрылымды жамыту мен жетілдіру кіреді. Жергілікті деңгейде инфрақұрылымдық мәселелерді шешу үшін қоғамдық көлік, жолдарды жөндеу, денсаулық сақтау және білім беру мекемелерін арттыру керек [3].

Қазақстандағы жергілікті өзін өзі басқару жүйесін жетілдіру мақсатында заңнамалық деңгейде бірнеше маңызды мәселелер бар. Осы мәселелерді шешу жергілікті басқарудың тиімділігін арттырып, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Төменде заңнаманы жетілдеруге қатысты негізгі мәселелер мен ұсыныстарды қарастырамыз:

- Өзін өзі басқару органдарының құзыреттерін нақтылау;
- Қоғамдық кеңестер мен басқа да бақылаушы органдардың рөлін күшейту;
- Жергілікті бюджеттің басқарылуы жақсарту;
- Құқықтық білім беру мен ақпараттық қолдауды арттыру;
- Тұрғындардың қатысуын қамтамасыз ету механизмі;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды күшейту.

Жергілікті өзін өзі басқару жүйесін жетілдіру үшін заңнамалық өзгерістер енгізу қажет. Бұл өзгерістер жергілікті органдардың құзыреттерін нақтылау, бюджеттің тиімділігін арттыру, қоғамдық кеңестер мен бақылаушы органдардың рөлін күшейту, қаржылық тәуелсіздікті қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрғындардың жергілікті басқаруға қатысуын ынталандыру сияқты маңызды аспектілерді қамтуы тиіс. Осы өзгерістерді енгізу арқылы Қазақстанда жергілікті басқарудың тиімділігін арттыруға, азаматтардың құқықтарын қорғауға және қоғамдағы демократиялық процестерді нығайтуға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, жергілікті өзін өзі басқару органдары Қазақстанда қоғамдық және мемлекеттік басқарудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар жергілікті деңгейде тұрғындардың мүдделерін қорғап, қоғамның әртүрлі әлеуметтік, экономикалық және мәдени мәселелерін шешуге көмектеседі. Бұл органдардың заңдық мәртебесі мен құқықтық негіздері Қазақстан

Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес анықталып, тұрғындар мен билік органдары арасындағы тығыз байланысқа қызмет етеді. Осылайша, жергілікті өзін өзі басқару жүйесі қоғамды дамытудың, демократияны нығайтудың маңызды құралы ретінде қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы N 148 Заңы / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148>
2. «Қазақстан Республикасының Конституциясы» Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
3. «Жергілікті өзін өзі басқару әкімдердің жауапкершілігін күшейтеді» / <https://egemen.kz/article/285581-zhergilikti-ozin-oz-basqaru-akimderdinh-dgauapkershiligin-kusheytedi>

ҒТАМР: 343.5

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛАР: ОЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ТҮЗЕУ ЖОЛДАРЫ

Анапия Жібек Маратқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы

PhD докторы

Аңдатпа: Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылық себептері. Және кәмелетке толмаған құқықбұзушы жеке басын оның мінез-құлық ерекшеліктерін талдау. Кәмелетке толмаған құқықбұзушылардың қылмыстарын алдын алудың жалпы жолдары.

Кілт сөздер: Кәмелет толмағандар, қылмыс, статистика, еліктеу, жеке бас қалыптасуы

Аннотация: причины уголовных правонарушений несовершеннолетних. И анализ особенностей поведения личности несовершеннолетнего правонарушителя. Общие способы предупреждения преступлений несовершеннолетних правонарушителей.

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступность, статистика, подражание, формирование личности

Annotation: causes of criminal offenses of minors. Analysis of the personality of a minor offender and his behavioral features. General ways to prevent crimes of minor offenders.

Keywords: minors, crime, statistics, imitation, personality formation

Кәмелетке толмаған құқықбұзушылар: олардың тұлғалық ерекшеліктері және түзеу жолдары - қоғам тарапынан да, мемлекеттік органдар тарапынан да назар аударуды талап ететін маңызды және көп қырлы проблема. Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың жеке басының ерекшеліктеріне және оларды түзету жолдарына байланысты негізгі аспектілерді қарайық.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың жеке басының ерекшеліктері.

Психологиялық ерекшеліктері: Кәмелетке толмағандар, әдетте, жеке тұлғаның қалыптасу сатысында және олардың мінез-құлқы тұрақсыз болуы мүмкін. Жасөспірімдердің мінез-құлқының берік құндылықтары мен нормалары әлі қалыптаспаған, бұл кейде қате немесе қылмыстық әрекеттерге әкеледі. Көбінесе құқық бұзушылықтар эмоциялардың, нашар компанияның әсерінен немесе тәрбиенің жеткіліксіздігінен болады.

Отбасылық факторлар: Жасөспірімді тәрбиелеуде отбасы маңызды рөл атқарады. Отбасындағы проблемалар (мысалы, ата-аналардың маскүнемдігі, қатыгез қарым-қатынас, назар жеткіліксіздігі) девианттық мінез-құлықты қалыптастыруда маңызды факторлар болуы мүмкін. Ата-аналармен қарым-қатынастағы проблемалар, отбасындағы келіспеушіліктер немесе бақылаудың болмауы жасөспірімді құқық бұзушылыққа итермелеуі мүмкін.

Әлеуметтік орта және құрдастарының әсері: Жасөспірім өсетін әлеуметтік орта оның тұлғасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қылмыстық топтар немесе агрессивті орта ықпалды факторлар болуы мүмкін. Жасөспірімдер көбінесе құрдастарының қысымынан немесе белгілі-бір әлеуметтік топқа қабылданғысы келуінен заңды бұза бастайды.

Білімінің жетіспеушілігі және бейімделу қиындықтары: Кәмелетке толмаған құқық бұзушылар оқуда, әлеуметтік бейімделуде немесе қоғамда өз орнын іздеуде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл білім деңгейінің төмендігіне, тұрмыс жағдайларының нашарлығына, білім беру мекемелері мен басқа да институттар тарапынан қолдаудың болмауына байланысты болуы мүмкін.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды түзеу жолдары

Психологиялық көмек: Түзетудің негізгі әдістерінің бірі психологиялық қолдау болып табылады. Психологиялық кеңес беру және психотерапиялық сабақтар жасөспірімге өзінің сезімдерін, мотивациясын және мінез-құлқын түсінуге көмектеседі. Әсіресе, жасөспірімге өзінің эмоциясын білдіруге және қиын жағдайларды сындарлы түрде шешуге мүмкіндік беру маңызды.

Әлеуметтік оңалту: Кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға әлеуметтік оңалту үшін мүмкіндіктер беру маңызды. Бұл жұмыс іздеуде көмек көрсетуді, әлеуметтік дағдыларды дамытуды, мәдени және спорттық іс-шараларға қатысуды қамтуы мүмкін. Сондай-ақ оңалту қарым-қатынасты жақсарту және қолдау ортасын құру үшін отбасымен жұмыс істеуді қамтиды.

Инклюзивті білім беру: Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және түзету әдістерінің бірі - білім беру ортасын жақсарту. Жасөспірімдерді оқыту және дамыту үшін мүмкіндіктермен қамтамасыз ету, сондай-ақ неғұрлым тәжірибелі мамандар немесе құрдастары жасөспірімдерді түзелу жолына бағыттап алатын тәлімгерлік жүйесін құру қажет.

Еңбек тәрбиесі: Оңалтуда еңбек тәрбиесі маңызды рөл атқарады. Ол жасөспірімдерге жауапкершілік пен дербестікті үйренуге көмектеседі. Қоғамдық пайдалы жұмысқа немесе кәсіби даярлыққа қатысу жасөспірімге өзінің маңыздылығын сезінуге және өзін өмірде табуға мүмкіндік береді.

Ювенальды әділет жүйесі: Жазаға емес, түзетуге бағдарланған мамандандырылған ювенальды соттар мен жазалау жүйелерін қолдану негізгі рөл атқаруы мүмкін. Мұндай шаралар жасөспірімді қарауды, қоғамдық пайдалы жұмыстарды орындауды, білім беру және оңалту бағдарламаларына қатысуды қамтиды.

Отбасы мен жұртшылықтың рөлі: Түзетудің маңызды элементі отбасының рөлі болып табылады. Ата-аналар оңалту процесіне, сондай-ақ жасөспірімді тәрбиелеуге белсенді қатысуы тиіс. Қоғам, сондай-ақ қолдауды қажет ететін жасөспірімдердің көмегіне неғұрлым ашық және дайын болуы тиіс.

Қазақ халқы “ел болам десең-бесігінді түзе” деп босқа айтпаған сынды. Мемлекеттің негізгі үміті оның болашақ жастарында. Кәмелетке толмағандар әлеуметтік жаңа қоғамды қалыптастырудың негізгі көзі.

Қазіргі таңда кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары белең алуда. Кәмелетке толмағандардың қылмысы дегеніміз-жасы кәмелеттік жасқа жетпеген тұлғалардың қылмыстық құқық бұзушылыққа баруы. «Қылмыстың ең маңызды және ерекше назар аударарлық түрі-кәмелетке толмағандардың қылмысы. Бұл, ең алдымен, өскелең ұрпақ әлеуметтік дамудың өзіндік резерві болып табылатындығына байланысты. Қылмыстық жауапкершілік жасына толмаған адамдардың қылмыстық заңды бұзуы жалпы мемлекетте де, жеке қоғамда да бар кемшіліктерді көрсетеді.»[1].

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс – еліміздің әлеуметтік тұрақтылығы мен болашағына әсер ететін маңызды мәселелердің бірі. Жасөспірімдердің қылмысқа баруы тек олардың өміріне ғана емес, қоғамдағы жалпы құқықтық мәдениетке, қоғамдық қауіпсіздікке және әлеуметтік теңдікке тікелей ықпал етеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың негізін зерттеуде және алдын алуда кәмелетке толмағандар қылмысының себептерін, жеке басын және алдын алуды қарастыру өте маңызды. Көбіне кәмелетке толмағандардың қылмысы қылмыстың қайталануына және олардың сол қылмыстық жолда қалу қаупін, рецидивтілікті қалыптастыруы мүмкін. Ауыр рецидивті қылмыскерлердің көбі кәмелетке толмаған кезінде қылмыс жасағандар болып келеді. Яғни, қауіпті қылмыскерлердің қылмыстарын алдын алуда кәмелетке толмағандардың қылмыстарына барынша назар аудару қажет.

Кәмелетке толмағандар қылмысқа баруының өзіндік себептері бар. Олар кәмелетке толмағандардың жеке басына байланысты және оның ортасына байланысты туындауы мүмкін.

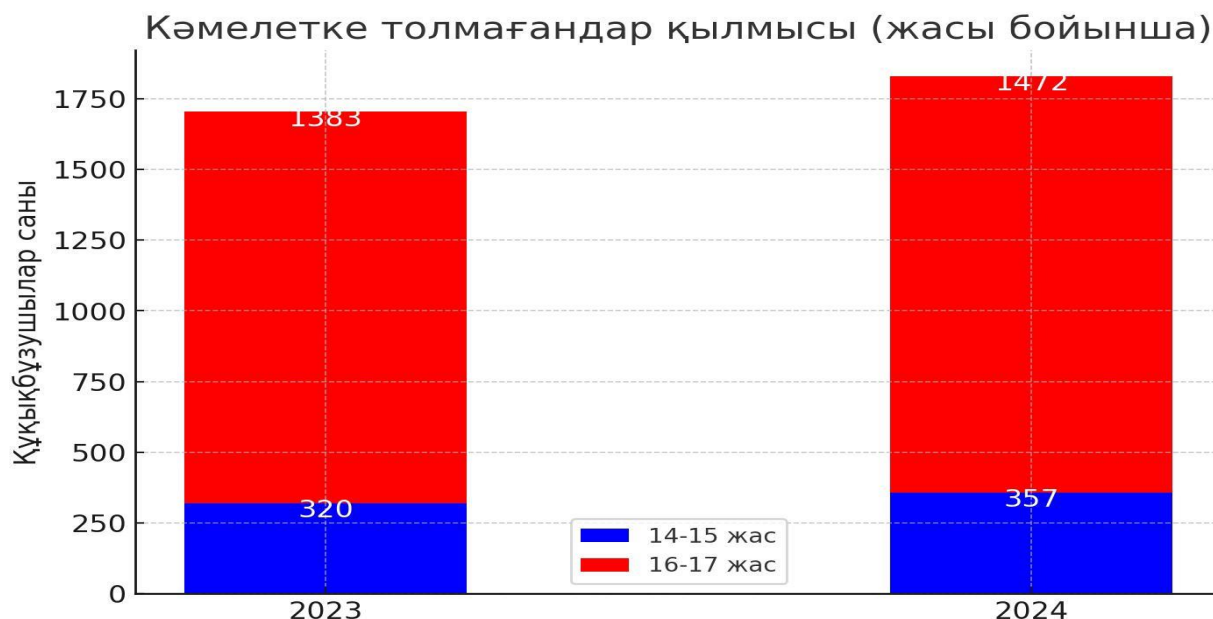
Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың жеке басына назар аударатын болсақ, көптеген зерттеулерде олардың қылмыстарын «еліктеу» жолында көрсетеді. Кәмелетке толмағандар өздерінің мінез-құлықтарының тұрақсыздығымен, қоғамды дұрыс бағалай алмауымен, өзін дәлелдеуге тырысушылығымен, физикалық активті өсуімен сипатталады және ең бастысы кәмелетке толмағандар бұл жас аралықтарында әлеуметтік қалыптасу кезеңінде болады. Қазіргі уақытта тенденцияларға назар аударатын болсақ кәмелетке толмағандардың қылмыстарының арасында қатыгездікпен жасалатын қылмыстар саны өсуде. Олардың жеке бастарының тағы бір ерекшелігі жасалынған әрекеттердің салдарларын дұрыс болжай алмауларында.

Жасөспірімдер қылмысқа баруына тек олардың жеке бастарындағы мінез-құлық ерекшеліктері ғана емес сыртқы факторларда әсер етуі мүмкін. Адам баласы қалыптасуы үшін бірінші кезекте әсер ететін сыртқы фактор оның отбасысы. «Ұядан не көрсе, ұшқанда соны ілер» - бастапқы әлеуметтену отбасыдан басталады. Отбасыдағы жиі кикілжің, ұрыс, отбасы мүшелерінің алкогольизм немесе өзге де заттармен жиі қолдануы, отбасыдағы жағымсыз қарым қатынастар кәмелетке толмаған құқық бұзушының жеке басын қалыптастырады. Достар және мектеп, тәрбиелік білім беру жүйесі мен жасөспірімнің ары қарай дамуына әсер ететін микроорталар.

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен жұмыс психологиялық көмекті, әлеуметтік оңалтуды, білім беруді және еңбек тәрбиесін дамытуды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Құқық бұзушылық жасаған жасөспірімдер жазалауды ғана емес, оларды түзеуге және толыққанды әрі жауапты азамат ретінде қоғамға қайта оралуға бағытталған қолдауды да қажет ететінін түсіну маңызды.

Кәмелетке толмаған құқықбұзушы жеке басы қалыптасуына қоғамдық мәселелерде әсер етуі мүмкін. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс құрылымында ұрлық (60%), тонау (6%), бұзақылық (12%) жиі кездеседі. Аса қауіпті қылмыстар елеусіз үлесті құрайды: қасақана кісі өлтіру-0,7%, денсаулыққа ауыр зиян келтіру – 0,7%, зорлау – 0,5%.[2]. Бұл дегеніміз олардың қылмыстары көбіне меншікке қарсы, пайдакүнемдік мақсатта орын алады деген сөз.

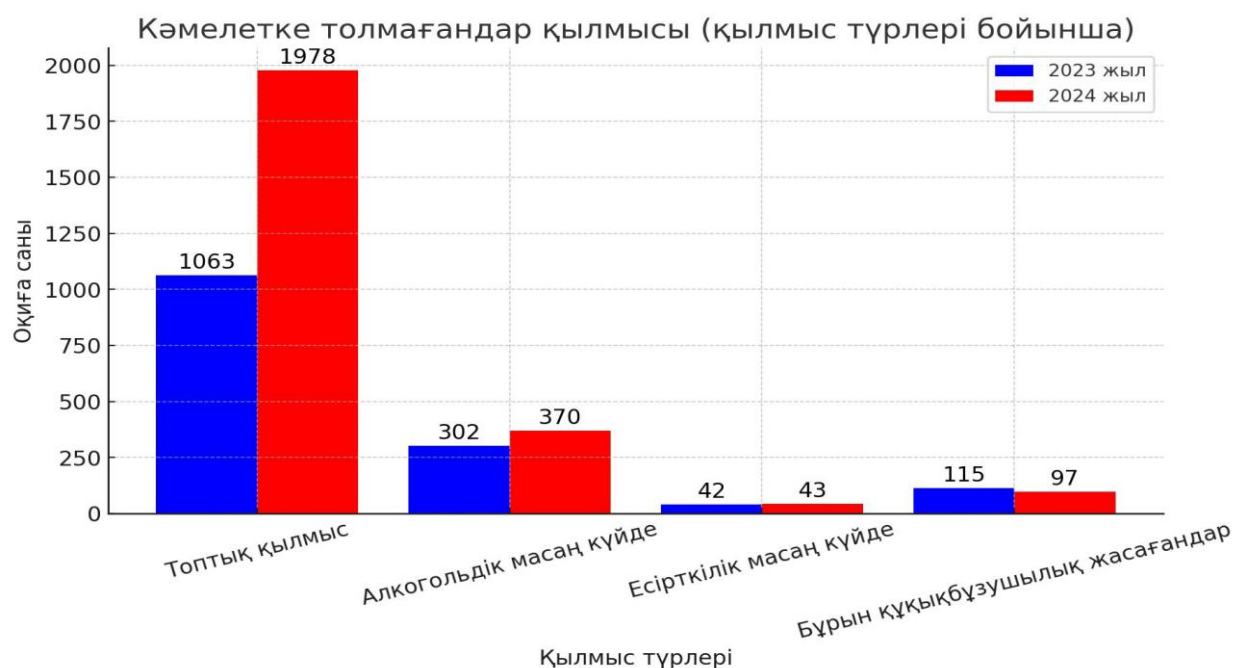
2023 және 2024 жылдарға арналған жасына байланысты құқықбұзушылар

саны көрсетілген график [3].

2023 және 2024 жылдарға арналған қылмыс жасалу түрлері бойынша график [4].

Статистикалық көрсеткіштерге сүйене отырып еліміздегі кәмелетке толмағандардың қылмысы көбейіп жатқанын аңғарсақ болады. Осыған

байланысты ұсыныстар

1. Отбасылық бақылауды күшейту және ата-аналармен жұмыс жүргізу
Ата-аналардың бала тәрбиесіне жауапкершілігін арттыру үшін психологиялық және құқықтық кеңес беру бағдарламаларын енгізу. Тәуекел тобындағы отбасыларды анықтап, оларға әлеуметтік және психологиялық

қолдау көрсету. Балалардың бос уақытын тиімді ұйымдастыруға спорттық және шығармашылық үйірмелерге тегін қолжетімділікті арттыру.

2. Мектептерде құқықтық сауаттылық пен тәрбие жұмыстарын күшейту. “Құқықтық тәрбие” пәнін енгізіп, балаларға заңды түсіндіру. Мектептерде психологтар мен әлеуметтік қызметкерлердің санын көбейту, буллинг пен девианттық мінез-құлықтың алдын алу. Құқық қорғау органдары өкілдерімен тұрақты кездесулер ұйымдастыру, жасөспірімдерге қылмыстық жауапкершілік туралы нақты ақпарат беру.

3. Жасөспірімдер арасындағы қылмысқа қарсы қоғамның рөлін арттыру. Қала мен ауылдық жерлерде “Қауіпсіз орта” бағдарламасын құру, түнгі рейдтерді күшейту. Еріктілер мен белсенді жастарды тарту арқылы “Жастар бақылауы” жобасын іске қосу. Қылмыс жасауға бейім жасөспірімдерді қайта әлеуметтендіру бағдарламаларын дамыту.

4. Кәмелетке толмаған құқықбұзушыларды түзету және қайта әлеуметтендіру Пробация қызметін кеңейтіп, қылмыс жасаған жасөспірімдерге қайта тәрбиеленуге мүмкіндік беру. Тегін кәсіптік білім беру және жұмысқа орналастыру бағдарламаларын дамыту. Психологиялық және мінез-құлықтық түзету орталықтарын көбейту, әр жасөспіріммен жеке жұмыс істеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гаврилова, Е.Е. Преступления несовершеннолетних / Е.Е.Гаврилова. - Текст : непосредственный // Актуальные вопросы юридических наук: материалы XV Междунар. Науч. Конф. (г.Казань, апрель 2022 г.). - Казань: Молодой ученый, 2022. - С.31-36.

2. Г.Г.Шиханцов, КРИМИНОЛОГИЯ/ § 1. Криминологическая характеристика преступности несовершеннолетних. - Минск Тесей, 2006.

3. Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры РК: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat>

4. Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры РК: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat>

ҒТАМП 347.451

ИНТЕРНЕТ-ДУКЕНДЕРДЕГІ ТҰТЫНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ: САТУШЫ МЕН САТЫП АЛУШЫНЫҢ МІНДЕТТЕРІ

Әділхан Ақжан Бахытжанқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Ғылыми жетекші: Жусупбекова Мадина Койшыбаевна
Заң ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Бұл мақалада интернет-дүкендердегі тұтынушылардың құқықтары мен сатушының міндеттері жан-жақты қарастырылады. Онлайн сауданың кеңеюі тұтынушылар үшін ыңғайлы болғанымен, құқықтық мәселелер мен тәуекелдер де артып келеді. Сондықтан, интернет-дүкендерде сатып алу кезінде тұтынушылар қандай құқықтарға ие екені, сатушылардың заңды міндеттері қандай болу керектігі және алаяқтықтан қалай қорғануға болатыны талданады. Сонымен қатар, заңнамалық негіздер мен тұтынушылардың құқықтарын қорғау механизмдері сарапталады.

Кілт сөздер: Тұтынушылардың құқықтары, интернет-дүкендер, онлайн сауда, сатушының міндеттері, тауарды қайтару, деректерді қорғау, электрондық коммерция, интернет алаяқтық, сатып алушыларды қорғау.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются права потребителей в интернет-магазинах и обязанности продавца. Расширение онлайн-торговли делает покупки более удобными, но также увеличивает юридические риски и возможные проблемы. Поэтому анализируется, какие права есть у покупателей, какие обязанности возлагаются на продавцов по закону и как можно защититься от мошенничества. Кроме того, рассматриваются законодательные основы и механизмы защиты потребителей.

Ключевые слова: права потребителей, интернет-магазины, онлайн-торговля, обязанности продавца, возврат товара, защита данных, электронная коммерция, мошенничество в интернете, защита покупателей.

Abstract. This article provides a detailed analysis of consumer rights in online stores and the obligations of sellers. While the expansion of online commerce offers convenience, it also brings legal risks and potential challenges. Therefore, the article examines the rights of consumers, the legal responsibilities of sellers, and ways to protect buyers from fraud. Additionally, it explores the legislative framework and consumer protection mechanisms.

Keywords: consumer rights, online stores, e-commerce, seller obligations, product returns, data protection, electronic commerce, online fraud, buyer protection

Қазіргі таңда цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы тұтыну нарығын түбегейлі өзгертіп отыр. Бүгінде интернет-дүкендер арқылы сауда жасау күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналғанын байқасақ болады. Қазақстанда онлайн сауда нарығы жыл сайын 30%-ға өсуде [1]. Үйден шықпай-ақ тауар сатып алу мүмкіндігі уақыт үнемдеуге және таңдау еркіндігіне жол ашқанымен, бұл салада түрлі құқықтық мәселелер мен тәуекелдер қатар жүреді. 2023 жылы Қазақстанда тұтынушылардан интернет-дүкендерге қатысты 10 000-нан астам шағым тіркелген, олардың 60%-ы сапасыз тауарлар мен кешіктірілген жеткізулерге байланысты. Сонымен қатар, интернет-алаяқтықтың артуы, адамның жеке, өзіне тиесілі деректердің заңсыз таралуы және онлайн келісімшарттардың бұзылуы сияқты проблемалар да жиі кездеседі. Мұндай

мәселелерді шешу үшін Қазақстан Республикасының заңнамасы тұтынушылардың құқықтарын қорғауға бағытталған нақты нормалар мен талаптарды белгілейді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы және Электрондық сауда туралы заңдар интернет-дүкендердегі сатып алушылардың мүдделерін қорғау үшін маңызды құқықтық негіздер қалыптастырады. Бұл көрсетілген мақалада интернет-дүкендердегі тұтынушылардың құқықтары, сатушылардың міндеттері және осы қатынастарды реттейтін заңнамалық негіздер қарастырылады.

Интернет-дүкендерден тауар немесе қызмет сатып алу кеңінен таралған үрдіске айналды. Дегенмен, онлайн сауда кезінде тұтынушылар дәстүрлі дүкендерге қарағанда бірқатар құқықтық мәселелерге жиі тап болады. Себебі интернет арқылы жасалатын саудада сатып алушы тауарды алдын ала көріп, ұстап көру мүмкіндігінен айырылады. Осыған байланысты, тұтынушылардың құқықтарын қорғау және олардың заңды мүдделерін сақтау маңызды мәселеге айналды. Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы және Азаматтық кодексі интернет-дүкендер арқылы тауар немесе қызмет сатып алатын тұтынушылардың негізгі құқықтарын анықтап береді. Бұл заңнамалық құжаттар тұтынушылардың ақпарат алу, сапалы тауарға ие болу, тауарды қайтару немесе айырбастау, жеке деректерінің қорғалуы және төлем қауіпсіздігі сияқты құқықтарын қамтамасыз етеді.

Тұтынушы интернет-дүкеннен тауар немесе қызмет туралы толық әрі нақты ақпарат алуға құқылы болып табылады. Бұл аталған ақпаратқа тауардың атауы, техникалық сипаттамалары, өндіруші туралы деректер, бағасы, кепілдік мерзімі және жеткізу шарттары кіреді. Егер де сатушы тұтынушыға жалған немесе толық емес ақпарат беретін болса, бұл оның заңды құқықтарын бұзу болып саналады. Мұндай жағдайда тұтынушы заңнамалық нормаларға сәйкес өз мүдделерін қорғауға құқылы. Интернет-дүкеннен сатып алынған кез келген тауар немесе қызмет оның сипаттамаларына және сапа талаптарына сәйкес болуы керек. Егер тауар ақаулы немесе сапасыз болып шықса, тұтынушы оны ауыстыруды, жөндеуді немесе ақшасын қайтаруды талап ете алады. Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес, сатушы өз тарапынан тауардың сапасына толық жауап береді және тұтынушының заңды талаптарын орындауға міндетті. Яғни толығырақ ашып айтар болсақ,

1. Тауарды ауыстыру – егер де тауарда ақау немесе кемшілік болса, оны сапалы нұсқасына тегін айырбастауға болады.

2. Қайтару және ақшаны толық алу – егер тұтынушы сатып алған өнім ақаулы немесе сипатталған сипаттамаларға сәйкес келмесе, ол ақшасын қайтарып алуға құқылы.

3. Тегін жөндеу немесе кемшіліктерді түзету – егер тауардың кепілдік мерзімі бар болса, сатушы немесе өндіруші оны жөндеп беруге міндетті.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңының 30-бабы бойынша, егер тауар пайдаланылмаған және бастапқы қаптамасы сақталған болса тұтынушы онлайн сатып алынған тауарды 14 күн ішінде еш себепсіз қайтаруға құқылы [2]. Бұл

құқық әсіресе онлайн-дүкеннен алынған киім, аяқ киім, тұрмыстық техника сияқты тауарлар үшін өзекті.

Алайда, кейбір тауар түрлері қайтаруға жатпайды. Мысалға алар болсақ:

- ✓ Жеке пайдалануға арналған гигиеналық заттар (яғни тіс щеткалары, іш киімдер)
- ✓ Жедел бүлінетін өнімдер (яғни азық-түлік, гүлдер)
- ✓ Бағдарламалық қамтамасыз ету, цифрлық өнімдер және онлайн қызметтер

Интернет-дүкендерден тауар немесе қызмет сатып алу барысында тұтынушылар өздерінің жеке деректерінің қауіпсіздігіне сенімді болуы қажет. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы (2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V) тұтынушылардың жеке мәліметтерін жинау, сақтау және өңдеу тәртібін реттейді [3]. Бұл заңға сәйкес, интернет-дүкендер сатушылар ретінде тұтынушының келісімінсіз оның жеке мәліметтерін жинамауы және үшінші тұлғаларға бермеуі керек. Сонымен қатар сатып алушының жеке деректерін тек келісілген мақсаттар үшін ғана пайдалануы тиіс (мысалы, тауарды жеткізу немесе төлемді рәсімдеу) және де кибершабуылдардан қорғайтын заманауи қауіпсіздік шараларын қолдануы қажет (SSL сертификаттары, шифрлау технологиялары, екі факторлы аутентификация). Егер интернет-дүкен тұтынушының жеке деректерін заңсыз таратса немесе қорғау шараларын тиісті деңгейде қамтамасыз етпесе, тұтынушы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 141-бабы бойынша өзінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге құқылы. Бұл жағдайда, азаматтар құқық қорғау органдарына немесе ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігіне шағым түсіре алады.

Сонымен қосқанда, Қазақстанның «Ақпараттандыру туралы» Заңы (2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V) интернет-дүкендерге ақпараттық қауіпсіздік талаптарын жүктейді. Егер сатушы осы талаптарды орындамаса және тұтынушының жеке мәліметтері алаяқтардың қолына түссе, тұтынушы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 211-бабы бойынша заң бұзушыны жауапкершілікке тарту туралы талап қоя алады.

Интернет-дүкендерден сатып алу кезінде тұтынушылар өздерінің төлемдерінің қауіпсіздігіне және тауардың уақытылы жеткізілуіне сенімді болуы керек. Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы (2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV) тұтынушыларға мынадай кепілдіктер береді:

- Сатып алушы төлем жасаған соң, міндетті түрде төлемді растайтын құжат алуға құқылы (чек, түбіртек, электронды төлем құжаты).
- Сатушы тапсырысты келісілген мерзімде орындауға міндетті. Егер тауар кешіктірілсе, сатушы тұтынушыға хабарлауы тиіс.
- Егер тауар жоғалса немесе бүлінсе, жауапкершілік сатушыға жүктеледі.

Ал интернет-дүкен алдын ала төлем алғаннан кейін тауарды жеткізбей, тұтынушының сұраныстарына жауап бермесе, бұл Азаматтық кодекстің 272-бабына сәйкес міндеттемелерді орындамау болып саналады [4]. Мұндай жағдайда, тұтынушы сотқа немесе Тұтынушылардың құқықтарын қорғау

комитетіне шағымдана алады. Кейбір алаяқ интернет-дүкендер клиенттен төлемді алғаннан кейін байланыссыз қалады немесе жалған тауар жібереді. Мұндай әрекеттер Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 190-бабы (Алаяқтық) бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Осы тұрғыда төлем қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тұтынушыларға кеңестермен бөліссем:

1. Тек сенімді және ресми интернет-дүкендерден сатып алу. Сайттың мекенжайында HTTPS қауіпсіздік сертификатының бар екенін тексеру;

2. Тауарды алғаннан кейін төлеу әдістерін қолдану (қолма-қол немесе Kaspi Red сияқты кейін төлеу қызметтері);

3. Төлем жасаған кезде банк картасының мәліметтерін ешкімге бермеу және белгісіз сайттарға енгізбеу;

4. Интернет-дүкеннің қайтару және айырбастау шарттарын алдын ала тексеру;

5. Күмәнді сайттар туралы тұтынушылардың пікірлерін оқу және басқа пайдаланушылардың тәжірибесін зерттеу;

Егер интернет-дүкен тұтынушының төлем қауіпсіздігін бұзса, ол ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігіне немесе құқық қорғау органдарына шағымдана алады. Осылайша, Қазақстанда интернет-дүкендерден сатып алу кезінде тұтынушылардың құқықтары заңнамалық тұрғыда қорғалған, бірақ алаяқтық әрекеттерден сақтану үшін сатып алушылар да өз құқықтарын жақсы білуі тиіс.

Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғау үшін бірқатар заңнамалық механизмдер қарастырылған. Егер интернет-дүкен сатып алушының құқықтарын бұзса, ол Қазақстан Республикасы Сауда және интеграция министрлігі, Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитеті, Антимонополиялық агенттіктер, Сот органдары шағымдана алады. Сонымен қатар, eGov.kz электрондық үкімет порталы арқылы онлайн шағым беру мүмкіндігі де қарастырылған. Кейбір ірі онлайн платформалар (Kaspi.kz, Wildberries, AliExpress) тұтынушыларға даулы мәселелерді шешудің ішкі механизмдерін ұсынады. Егер тұтынушы тапсырыс берген тауары сапасыз болып шықса немесе мүлде жеткізілмесе, ол осы платформалар арқылы шағым түсіріп, әділ шешім табуға мүмкіндік алады.

Интернет-сауда саласының қарқынды дамуына қарамастан, тұтынушылардың құқықтарының бұзылуы жиі кездесетін мәселелердің бірі болып отыр. Қазіргі кезде қарасақ көптеген сатып алушылар интернет-дүкендер арқылы тауар немесе қызмет сатып алу кезінде түрлі қиындықтарға тап болады. Мұндай құқық бұзушылықтар заңмен реттелгеніне қарамастан, сатушылардың жауапкершіліктен жалтаруы, алаяқтық әрекеттер және техникалық ақаулар сияқты факторлар тұтынушылардың мүддесіне нұқсан келтіреді. Тіпті интернет-дүкендердегі тұтынушылардың құқықтарының бұзылуы көбінесе мынадай жағдайларда байқалады:

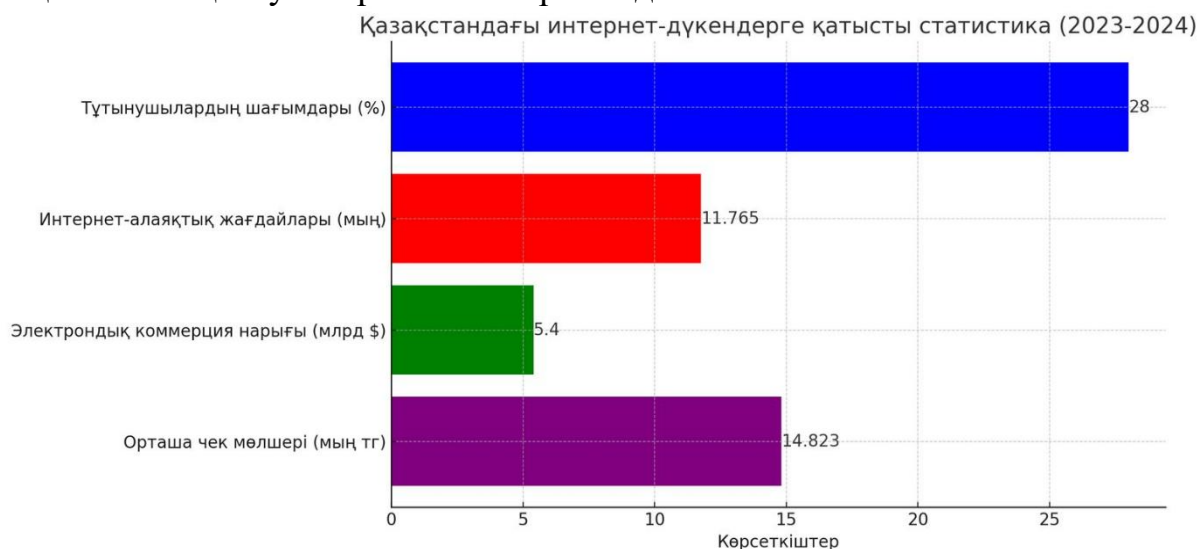
А. Алғашқысы бұл тауарды жеткізудің кешіктірілуі немесе мүлде орындалмауы. Бұл – ең жиі кездесетін мәселелердің бірі. Көптеген интернет-дүкендер тауарды белгілі бір мерзімде жеткізуге уәде бергенімен, сатып

алушылар оны уақытында ала алмайды немесе мүлде алданады. Мұндай жағдайда тұтынушы ҚР Азаматтық кодексінің 390-бабы (міндеттемені орындау мерзімін бұзу) және «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 24-бабы бойынша сатушыдан өтемақы талап ете алады.

В. Сапасыз немесе жалған тауардың жеткізілуі. Кейбір интернет-дүкендерде сатушылар тұтынушыларға сапасыз, бүлінген немесе сипаттамасына сәйкес келмейтін тауар жібереді. Мұндай жағдайда сатып алушы «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңның 15-бабы негізінде тауарды ауыстыруды немесе ақшасын қайтаруды талап ете алады. Егер сатушы бас тартса, тұтынушы сотқа немесе Тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитетіне жүгінуі мүмкін.

С. Алдын ала төлем жасалғаннан кейін сатушының байланыссыз қалуы (интернет-алаяқтық): Бұл интернет-алаяқтықтың ең көп таралған түрлерінің бірі. Кейбір жағдайларда тұтынушылар интернет-дүкенге алдын ала төлем жасап, бірақ тауарын ала алмай қалады. Сатушы төлемді алғаннан кейін байланысын тоқтатып, сайтты жауып тастайды немесе жалған ақпарат береді. Мұндай әрекеттер ҚР Қылмыстық кодексінің 190-бабына (алаяқтық) сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тартылады [5].

Д. Жеке деректердің заңсыз пайдаланылуы. Интернет-дүкендерден сатып алу кезінде тұтынушылар өздерінің жеке деректерін (аты-жөні, мекенжайы, банк картасының мәліметтері) енгізеді. Кейбір сатушылар немесе үшінші тұлғалар бұл ақпаратты заңсыз пайдаланып, тұтынушылардың қаржылық немесе жеке қауіпсіздігіне қатер төндіреді. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңның 26-бабына сәйкес, дербес деректерді рұқсатсыз тарату заңсыз болып табылады және бұзушылыққа жол бергендер әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Осы тұрғыда Қазақстандағы интернет-дүкендерде тұтынушылардың құқықтарына қатысты соңғы статистикалық мәліметтерді ұсынғым келеді:

Тұтынушылардың шағымдары: 2023 жылы Қазақстан Республикасының Сауда және интеграция министрлігіне қарасты Тұтынушылардың құқықтарын

қорғау комитетіне түскен жалпы шағымдардың шамамен 28%-ы электрондық коммерцияға қатысты болған. Бұл көрсеткіш интернет-дүкендердегі мәселелердің өзектілігін көрсетеді.

Интернет-алаяқтық жағдайлары: 2024 жылы Қазақстанда 11 765 интернет-алаяқтық оқиғасы тіркелді, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 152 жағдайға көп. Бұл алаяқтық әрекеттерден азаматтарға келтірілген шығын 17,5 миллиард теңгеден асты.

Электрондық коммерция нарығының көлемі: 2023 жылы Қазақстандағы электрондық коммерция нарығының көлемі 5,4 миллиард АҚШ долларына жетті, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 24%-ға өскенін көрсетеді.

Орташа чек мөлшері: 2023 жылы маркетплейстер арқылы сатылған бөлшек тауарлардың орташа чегі 14 823 теңгені, ал көрсетілген қызметтер үшін 2 553 теңгені құрады. Бұл аталған бар мәліметтер Қазақстандағы интернет-дүкендерде тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы негізгі мәселелер мен үрдістерді көрсетеді. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау және интернет-алаяқтықтың алдын алу үшін тиісті шараларды қабылдау қажеттілігі айқын көрінеді [6].

Енді осы тұрғыда қорытынды жасайтын болсам, интернет-сауданың дамуы қазіргі заманауи экономиканың ажырамас бөлігіне айналды. Қазақстанда да бұл сала қарқынды түрде өркендеп келеді: халықтың интернетке қолжетімділігі артып, цифрлық сауаттылық деңгейі де біртіндеп жоғарылауда. Алайда, интернет-дүкендер арқылы тауар немесе қызмет сатып алушылардың құқықтарының жиі бұзылуы – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Бұған себеп – реттеуші заңнамалардың кейбір жағдайда заманауи онлайн-тәжірибеге бейімделмей қалуы, сатушылар мен тұтынушылардың құқықтық сауаттылығының төмендігі, сондай-ақ интернет-алаяқтықтың көбеюі. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі, «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңы, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы секілді нормативтік құқықтық актілер тұтынушылардың құқықтарын қорғауға бағытталғанымен, олардың тәжірибеде толық орындалмауы немесе әлсіз бақылау салдарынан тұтынушы құқықтары жиі бұзылады. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, тұтынушылар тарапынан жасалатын арыз-шағымдардың басым көпшілігі интернет-дүкендердің қызметіне қатысты. Сонымен қатар, жыл сайын интернет-алаяқтық оқиғаларының саны өсіп келеді. Бұл жағдай — онлайн нарықта заңдық қауіпсіздік жүйесінің әлсіз екенін көрсетеді.

Бүгінгі таңда тұтынушылар ең көп кездесетін келеңсіздіктерге мыналар жатады: Тауардың кешіктіріліп жеткізілуі немесе мүлдем жеткізілмеуі, сапасыз немесе жалған өнімдердің ұсынылуы, деректердің рұқсатсыз пайдаланылуы, төлем жасалған соң сатушымен байланыстың үзілуі, алаяқ интернет-дүкендердің көбеюі. Осы аталған келеңсіздіктерді жою және алдын алу мақсатында нақты әрі тиімді шаралар қабылдау қажет деп білемін. Осыған байланысты келесі ұсыныстарды назарға ұсынамын:

1. Тұтынушылардың құқықтық сауаттылығын арттыру

Әрбір тұтынушы интернет арқылы сауда жасағанда өз құқықтары мен міндеттерін толық білуі тиіс. Мемлекет тарапынан бұқаралық ақпарат

құралдары, мектептер мен ЖОО-да цифрлық құқықтық сауаттылықты арттыру бағытында бағдарламалар жүргізілуі қажет деп санаймын. Сондай-ақ, арнайы мемлекеттік порталдарда тұтынушы құқығын түсіндіретін бейнематериалдар, нұсқаулықтар мен мысалдар ұсынылуы маңызды.

2. Сенімді интернет-дүкендер реестрін құру

Мемлекет тарапынан аккредиттелген, қауіпсіздік талаптарына сай келетін интернет-дүкендерге арнайы “сенімді платформа” мәртебесін беру – тұтынушы сенімін арттырады. Мұндай реестр тексерілген платформалар мен алаяқ сайттарды ажыратуға көмектеседі.

3. Электрондық шарттарды заң жүзінде реттеу және тану

Интернет арқылы жасалған мәмілелерді заңмен тең дәрежеде рәсімдеп, электрондық құжаттың дәлелдік күшін арттыру – тұтынушы құқығын қорғаудың тиімді жолы. ҚР Азаматтық кодексінің шарттық қатынастарды реттейтін баптарына интернет-сауда ерекшеліктері негізінде толықтырулар енгізу қажет.

4. Жеке деректерді қорғау жүйесін кеңінен жетілдіру

Қолданыстағы «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заң жаңартылып, шифрлау технологияларын пайдалану, деректердің серверлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, деректерге қолжетімділік саясаттарын нақтылау сынды техникалық тетіктер енгізілуі тиіс. Сонымен қатар, әрбір тұтынушы өз деректерінің қандай мақсатта пайдаланылып жатқанын бақылау құқығына ие болуы керек.

5. Цифрлық бақылауды күшейтіп, онлайн алаяқтықпен күрес жүргізу

Мемлекет ішкі істер органдары мен арнайы мониторинг орталықтары арқылы интернет-алаяқтықты анықтап, құқық бұзушыларды жедел жауапкершілікке тартуы қажет. Бұл ретте цифрлық іздерді анықтау технологияларын жетілдіріп, азаматтардың арыздарын қабылдау процесін оңтайландыру маңызды деп санаймын.

Қорытындылай келе, интернет-дүкендердегі тұтынушылардың құқықтарын тиімді қорғау – қазіргі цифрлық қоғамдағы ең өзекті құқықтық бағыттардың бірі. Бұл тек заңнаманы жетілдірумен шектелмей, тұтынушы мәдениетін қалыптастыру, техникалық қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету және барлық тараптардың (мемлекет, бизнес, азаматтар) белсенді қатысуымен ғана жүзеге асатын көпжақты процесс. Жоғарыда айтылған ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы Қазақстандағы онлайн сауда экожүйесін әділ, қауіпсіз әрі тұтынушыға бағытталған бағытқа бұруға толық мүмкіндік бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Сауда және интеграция министрлігінің деректері, 2023 жыл;
2. ҚР 2010 жылғы 4 мамырда қабылданған «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңының 30-бабы;
3. ҚР «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы (2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V);
4. ҚР 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған Азаматтық кодексінің 272-бабы;

5. ҚР Қылмыстық кодексі / 190 бап;

6. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы —
stat.gov.kz;

FTAMP 10.63.35

ЕҢБЕК ШАРТТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ

Серік Мадина

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Исаева Айнур Женисовна

PhD докторы, қауымдастырылған профессоры м.а.

Андатпа: Бұл мақалада еңбек шарттарының негізгі түрлері және олардың заңнамаға сәйкес жіктелуі қарастырылады. Еңбек шарттарның әрбір түрінің ерекшеліктері мен қолдану аясы талданады, сондай-ақ олардың тиімділігі мен құқықтық аспектілері зерттеледі.

Кілт сөздер: еңбек шарты, еңбек құқығы, жұмыс беруші, жұмыскер, еңбек қатынастары, шарттардың жіктелуі.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные виды трудовых договоров и их классификация в соответствии с законодательством. Анализируются особенности и области применения каждого типа договора, а также изучаются их эффективность и правовые аспекты.

Ключевые слова: трудовой договор, трудовое право, работодатель, работник, трудовые отношения, классификация договоров.

Annotation: This article discusses the main types of employment contracts and their classification according to legislation. The features and scope of application of each type of contract are analyzed, as well as their effectiveness and legal aspects.

Keywords: employment contract, labor law, employer, employee, labor relations, contract classification.

Еңбек - адам мен қоғамның өмір сүру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті материалдық, рухани және басқа да құндылықтарды жасауға бағытталған адам қызметі. Еңбек адамның өмір сүруіне қажетті құралдарды табудың негізгі көзі болып табылады және ол түрлі салаларда жүзеге асады: ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, білім беру, денсаулық сақтау және т.б.

Ал, еңбек шарты - жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы жазбаша келісім, бұған сәйкес жұмыскер белгілі бір жұмысты (еңбек функциясын) жеке өзі орындауға, еңбек тәртіптемесін сақтауға міндеттенеді, ал жұмыс беруші

жұмыскерге келісілген еңбек функциясы бойынша жұмыс беруге, Еңбек кодексінде, Қазақстан Республикасының заңдарында және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілерінде, ұжымдық шартта, жұмыс берушінің актілерінде көзделген еңбек жағдайын қамтамасыз етуге, жұмыскерге уақытылы және толық мөлшерде жалақы төлеуге міндеттенеді [1].

Еңбек шарты арқылы тараптар өзара құқықтар мен міндеттерді белгілейді, ал бұл келісім еңбек заңнамасымен реттеледі. Еңбек шартының негізгі ерекшелігі – жұмыскер мен жұмыс берушінің міндеттерін нақтылау және еңбек жағдайларын құқықтық тұрғыдан қорғау.

Ал енді, еңбек шартының негізгі түрлері мынандай:

1. Бейбәсекелестік туралы шарт (бейконкуренция шарты) – бұл жұмыс беруші мен жұмыскер арасында жасалатын келісім, оның мақсаты – жұмыскердің белгілі бір уақыт аралығында, белгілі бір географиялық аумақта немесе салаларда жұмыс берушінің тікелей бәсекелестерімен жұмыс істемеуін қамтамасыз ету. Мұндай шарт жұмыс берушінің коммерциялық құпиялары мен бизнес мүдделерін қорғауға бағытталған.

2. Ұжымдық шарт – бұл жұмыс беруші мен қызметкерлер ұжымы (немесе олардың өкілдері) арасында жасалатын келісім. Ұжымдық шарт еңбек жағдайларын, еңбекақыны, әлеуметтік кепілдіктерді, жұмыс режимін, сондай-ақ еңбек құқықтары мен міндеттерін реттейтін құжат болып табылады. Бұл шарт еңбек қатынастарын үйлестіруге және ұжым мен жұмыс беруші арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға бағытталған.

3. Мүгедектермен жасалатын еңбек шарты - арнайы қажеттіліктері бар жұмыскерлермен жасалатын шарт. Мұндай шартта мүгедектердің ерекше жағдайлары ескеріліп, жұмыс уақыты мен еңбек шарттары икемді етіп жасалады.

Осының барлығы, еңбек шартының негізгі түрлерінің бірі болып табылады. Еңбек шартының жіктелуі бірнеше маңызды критерийлер бойынша жүзеге асады, соның ішінде мерзімі, жұмыстың сипаты, құқықтық негіздері мен еңбек жағдайлары ескеріледі. Бұл жіктелу еңбек қатынастарын тиімді реттеу және әртүрлі еңбек жағдайларына бейімделу үшін қажет [2].

1. Еңбек шартының мерзімі бойынша жіктелуі:

- Мерзімсіз еңбек шарты: Белгісіз уақытқа жасалады, яғни жұмыскер тұрақты негізде жұмыс істейді. Мұндай шарт еңбек қатынастарының ұзақ мерзімді болуын қамтамасыз етеді.

- Мерзімді еңбек шарты: Белгілі бір уақытқа немесе белгілі бір жобаны орындау кезеңіне жасалады. Мерзім аяқталғаннан кейін шарт автоматты түрде аяқталады немесе тараптардың келісімімен ұзартылуы мүмкін.

- Маусымдық еңбек шарты: Белгілі бір маусымға арналған жұмыстар үшін жасалады, мысалы, ауыл шаруашылығы немесе құрылыс саласында маусымдық жұмыстарға арналған шарттар.

2. Жұмыстың сипаты бойынша жіктелуі:

- Толық жұмыс күніне арналған шарт: жұмыскер толық жұмыс күнінде еңбек етеді. Бұл шарт көбінесе стандартты жұмыс уақытына арналған.

- Толық емес жұмыс күніне арналған шарт: жұмыскер толық емес жұмыс уақыты бойынша жұмыс істейді. Мысалы, жарты күн немесе аптасына бірнеше күн жұмыс істеуі мүмкін.

- Қашықтан жұмыс істеуге арналған шарт: жұмыскер жұмыс орнында емес, үйде немесе басқа жерде жұмыс атқаратын жағдайда жасалады. Мұндай шартта жұмыстың орындалу тәртібі мен бақылау механизмдері нақты көрсетіледі.

3. Құқықтық мәртебесі бойынша жіктелуі:

- Жеке еңбек шарты: бір жұмыскер мен жұмыс беруші арасында жасалады. Мұнда тараптардың құқықтары мен міндеттері жеке келісім арқылы анықталады.

- Ұжымдық еңбек шарты: жұмыскерлер ұжымы мен жұмыс беруші арасында жасалады. Бұл шарт еңбек ұжымының құқықтары мен еңбек жағдайларын реттейді.

4. Еңбек жағдайлары бойынша жіктелуі:

- Қалыпты еңбек шарттары: Стандартты, қауіпсіз еңбек жағдайларында жұмыс атқару көзделген шарт.

- Қауіпті немесе зиянды еңбек шарттары: Жұмыскер зиянды немесе қауіпті еңбек жағдайларында жұмыс істейді. Мұндай шарттарда қосымша өтемақылар мен жеңілдіктер берілуі мүмкін.

5. Ерекше топтармен жасалатын шарттар:

- Мүгедектермен жасалатын шарттар: Мұндай шарттарда жұмыскердің денсаулық жағдайына байланысты икемді еңбек шарттары мен жұмыс уақыты ескеріледі.

- Зейнеткерлермен жасалатын шарттар: Зейнет жасындағы жұмыскерлерге арналған шарттарда қысқартылған жұмыс уақыты немесе жеңілдіктер қарастырылуы мүмкін.

6. Сынақ мерзімі бойынша жіктелуі:

- Сынақ мерзімімен жасалатын шарт: Жұмыскердің кәсіби дағдыларын тексеру үшін сынақ мерзімі белгіленетін шарт. Сынақ мерзімі аяқталғаннан кейін, егер жұмыскер сынақтан өтсе, шарт тұрақты күшіне енеді.

- Сынақ мерзімісіз шарт: Жұмыскер бірден тұрақты қызметке қабылданатын шарт.

7. Уақытша сипаттағы жұмыстарға арналған шарттар:

- Уақытша еңбек шарты: Қысқа мерзімді жобалар немесе уақытша жұмыс орындары үшін жасалады. Мұндай шарт нақты бір уақыт аралығын қамтиды.

- Мердігерлік еңбек шарты: Жұмыскер белгілі бір тапсырманы орындау үшін жалданады. Бұл шарт нақты жұмысты орындаумен байланысты, ал оның аяқталу мерзімі жұмыстың күрделілігіне байланысты болады [3].

Бұл жіктелу жұмыс беруші мен жұмыскердің арасындағы қатынастарды реттеп, әртүрлі еңбек жағдайларын ескеруге мүмкіндік береді, сонымен қатар еңбек құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді.

Еңбек шарттарының түрлері мен олардың жіктелуі еңбек қатынастарын тиімді реттеуге мүмкіндік береді. Мерзімі, жұмыстың сипаты, құқықтық негіздер мен еңбек жағдайларына байланысты шарттарды нақтылау жұмыскер мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттерін айқындайды.

Мерзімсіз және мерзімді еңбек шарттары тұрақты және уақытша жұмысқа негізделсе, толық және толық емес жұмыс күніне арналған шарттар жұмыстың көлемі мен тәртібін анықтайды.

Сонымен қатар, ұжымдық шарттар жұмысшылардың құқықтарын кеңінен қорғайды, ал сынақ мерзімімен шарттар жұмыскердің кәсіби дағдыларын бағалауға мүмкіндік береді. Қашықтықтан жұмыс шарттары бүгінгі заман талабына сай икемділік пен жаңа еңбек формаларын енгізеді.

Еңбек шарттарының жіктелуі икемді еңбек қатынастарын қалыптастыруға көмектеседі, бұл әсіресе қазіргі еңбек нарығында маңызы зор. Еңбек шарттарын дұрыс таңдау жұмыс өнімділігін арттырып, жұмыскерлердің құқықтарын қорғауды күшейтеді, сондай-ақ еңбек жағдайларының жақсаруына ықпал етеді.

Осылайша, еңбек шарттарының жіктелуі еңбек қатынастарын реттеудің маңызды құралы болып табылады, бұл қатынастардың икемділігі мен тиімділігін арттырып, жұмыскерлердің құқықтарын қорғауға және еңбек жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі Қазақстан Республикасының кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>
2. Бегалиев К.Е. Еңбек құқығы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2020.
3. «Еңбек шарттары және еңбек қатынастары» // Қазақстан Республикасының еңбек туралы заңдарына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2021.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК, САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Алпамысқызы Диана

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Жарекеев Қуаныш Жақсыбайұлы

Заң ғылымдарының магистрі

Аннотация. Мәтінде қазақ ұлтының тәуелсіздігі мен ұлттық мемлекеттілігі жолында күрескен көрнекті қайраткер Мұстафа Шоқайдың өмірі мен саяси көзқарастары жан-жақты баяндалады. Автор Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдағы сөзіне сүйене отырып, ұлттың рухын

жаңғырту мәселесін көтереді. Алаш қозғалысы мен Мұстафа Шоқайдың идеялық мұралары арқылы ұлттық бірлік, тәуелсіз мемлекет құру, демократиялық республика орнату мәселелері кеңінен қарастырылады. Мұстафа Шоқайдың Түркістан автономиясын құрудағы рөлі, эмиграциядағы қызметі, «Яш Түркістан» журналы арқылы жүргізген насихаты, кеңестік жүйеге қарсы сыни көзқарастары баяндалған. Сонымен қатар, оның халықаралық саясатқа қосқан үлесі мен түркі дүниесіне ортақ тұлға ретінде бағалануы қамтылған. Түйіндей келе, бұл еңбек — ұлттық рухты оятуға, тарихи сананы жаңғыртуға, ұлт тәуелсіздігі жолындағы күрестің мәнін терең түсінуге бағытталған.

Түйінді сөздер. Мұстафа Шоқай, Алаш қозғалысы, ұлттық мемлекеттілік, Түркістан автономиясы, тәуелсіздік, «Яш Түркістан», саяси күрес, кеңестік саясат, ұлт рухы, демократиялық республика.

Аннотация. В тексте всесторонне рассматривается жизнь и политические взгляды видного деятеля Мустафы Шокая, боровшегося за независимость и государственность казахского народа. Основываясь на речи Касым-Жомарта Токаева на Национальном курултае, поднимается вопрос возрождения национального духа. Через идеи движения «Алаш» и наследие М. Шокая освещаются вопросы национального единства, построения независимого государства, формирования демократической республики. Описывается роль М. Шокая в создании Туркестанской автономии, его деятельность в эмиграции, идеологическая борьба через журнал «Яш Туркестан», а также его критика советского режима. Также подчеркивается его вклад в международную политику и признание как общественного деятеля всего тюркского мира. В целом, работа направлена на пробуждение национального сознания и осмысление значения борьбы за независимость.

Ключевые слова. Мустафа Шоқай, движение Алаш, национальная государственность, автономия Туркестана, независимость, «Яш Туркестан», политическая борьба, советская политика, национальный дух, демократическая республика.

Annotation. The text provides a comprehensive overview of the life and political views of prominent figure Mustafa Shokay, who dedicated himself to the independence and national statehood of the Kazakh people. Drawing from President Kassym-Jomart Tokayev's speech at the National Kurultai, it highlights the importance of reviving the national spirit. Through the legacy of the Alash movement and M. Shokay's ideas, the text discusses the importance of national unity, the establishment of an independent state, and the vision of a democratic republic. It outlines Shokay's role in the Turkestan autonomy, his exile activities, ideological struggle through the journal Yash Turkestan, and his critique of the Soviet regime. His contributions to international politics and his status as a respected figure in the Turkic world are also emphasized. Ultimately, the work aims to awaken national consciousness and deepen understanding of the historical struggle for independence.

Keywords. Mustafa Shokay, Alash movement, national statehood, Turkestan autonomy, independence, Yash Turkestan, political struggle, Soviet policy, national spirit, democratic republic.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев Түркістанда өткен Ұлттық құрылтайда «Жас ұрпақ тарих тағылымын және елдің жарқын болашаққа ұмтылысын бір арнаға тоғыстырып жатыр. Осылайша, олар ұлттың рухын жаңғыртуда. Осы серпілістің қарқынын сақтай отырып, оны күшейте түсу – мемлекеттің міндеті»- деген болатын. Бұл міндетті абыроймен атқарсақ, қазақтың ренессанс дәуірі, яғни түбегейлі өзгерістер заманы келеді.

Ұлттың рухты жаңғырту мен ұлттық мемлекеттілік мәселесіне ерекше көңіл бөлген Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оң қанатын ұстанған Мұстафа Шоқай еді. XX ғасырдың басында саяси сахнаға келген Алаш жетекшілері - артына мол мұра, мәңгі өлмес тамаша идеялар қалдырғаны белгілі. Солардың ең бастысы, азаттық пен тәуелсіздік үшін күрестің негізгі мақсаты қазақтың егеменді, «іргесі бөлек» тәуелсіз, ұлттық дербес мемлекетін құру болатын. Еркіндік пен дамудың алғышарты болуға тиісті мұндай ұлттық құрылымды Алаш зиялылары буржуазиялық демократиялық республика ретінде ұғына отырып, оны ұлттық мүддені қорғайтын, қазақ елін Еуропалық өркениетке жетелейтін бірден-бір дұрыс жол деп санады.

Ұлттың рухты жаңғырту мен ұлттық мемлекеттілік мәселесіне ерекше көңіл бөлген Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оң қанатын ұстанған Мұстафа Шоқай еді. Азаттық сезім сонау балалық шақтан бастау алғанмен ол тәуелсіз мемлекеттілік идеясына түп-тура жолмен келе алған жоқ.

М.Шоқай қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Сұлутөбе теміржол станциясынан он бес шақырым жердегі Наршоқы елді мекенінде 1890 жылы 25 желтоқсанда дүниеге келген. АтасыТорғай датқа мен әкесі Шоқайдың суреттерінің патша өкіметінің арнайы дайындалған фотоальбомға кіруіолардың ел ішіндегі абырой беделі Сыр өңірінен тыс жерлерге де мәлім болғны себеп болған.Қандай да бір тұлға болмасын, оның ата тегі, дүниеге келген әлеуметтік ортасы, отбасында көрген тәрбиесі мен өнегесі, жас шағындағы әлеуметтік және саяси болмысы оның болашағының негізін қалайтыны белгілі.

Жаңа заманның лебін аңғарған әкесі Шоқай аса зерек баласы Мұстафаны 1889 жылы ауылда медресені бітірген соң,, Перовск үш жылдық училищесін оқуға береді. Мұстафаның болашағынан көп үміт күткен Әліш ағасы ел ақсақалдарының айтуымен Ташкенттегі ерлер гиназиясына оқуға апарады. Алғырлығымен, өте жақсы оқуымен ұстазарын тәнті еткен Мұстафа гимназияны 1910 жылы үздік бітіріп шығады.

Мұстафа Шоқай 1910 жылы Петербург университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, өзінің жан-жақты білімін студенттік жылдардың өзінде-ақ танытып, Петербургтегі оқу кезінде Мемлекеттік Думадағы түркі халықтарының өкілдерімен етене араласа бастайды. М.Шоқайдың Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясындағы хатшылығындағы жұмысы болашақ саясаткер үшін ерекше маңызды болды. Ол тұңғыш рет Түркістан өңірінен тыс түркі халықтарының саяси өміріне араласа бастады.Патшаның жергілікті шенеуніктерінің Шоқай әулетіне жасаған озбырлықтарын естіп, көріп өсті. Сыр еліне танымал әулеттің отбасында ол кезде бүгінгідей жазба әдебиеттер өте сирек болғанымен, атадан балаға мирас болып келе жатқан, талай ел билеген хандар мен өз жерін қорғаған батырлар туралы толып жатқан аңыз дастандар аз

болмады. Соларды бала Мұстафа жадында сақтап, оларды өмір бойы рухани азық етті. Ташкенттің ерлер гимназиясын өте жақсы бітіргенде өзіне тиісті алтын медальды өлкенің генерал-губернаторы А.Самсоновтың орыс баласына жаздыруы бұрынғы сезім, түсініктерді күшейте түсті. Елде орысша оқып, гимназияда оны жетілдіре түскен Мұстафа сол кездегі Түркістан аймағының бас қаласы Ташкентке елден келген кісілердің өтініш-арыздарын шешуге қатыса отырып, жергілікті әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы әлеуметтік теңсіздікті көзімен көрді. М.Шоқайдың қоғамдық-саяси өмірінде Петербург университетіндегі оқуы ерекше рөл атқарды. Мұстафа ең алдымен заң факультетінде терең білім алды, студенттермен бірге қоғамның саяси өміріне белсенді араласты. Ресей мұсылмандары қоғамдық ұйымдарының Орталық комитетінің жұмысына -тартылуы, Әлихан Бөкейханның ұсынысымен Мемлекеттік Думаның жанындағы Мұсылман фракциясының бюросында қызмет етуі, т.б. шынайы саяси университет болды. Мұстафа Шоқайдың саяси көзқарасына Алаштың алғашқы ағартушыларының еңбектері де әсер еткені даусыз.

XX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының тарихын, саяси-әлеуметтік өмірін алдымен патшалық Ресейдің, кейін Кеңестік Ресейдің жүргізген өктем саясатынсыз елестету мүмкін емес. Мұстафа Шоқай 1917 жылы сәуірдің басында, Петербургтен кетер алдында бұрыннан таныс, сол тұста бүкіл Ресей ауқымында маңызды рөл атқарған Петербург жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің төрағасы Н.Чхеидземен кездеседі. Араларындағы сұхбат Түркістан туралы болады. Н.С.Чхеидзенің өздерінің бастаған жұмысының жайы туралы сұрағына Мұстафа: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз. Сондықтан автономияға әзірлік жасап жатырмыз» деп жауап қайтарады. Чхеидзе бұл жауаптан шошып кетіп: «Құдай сақтасын, Шоқайұлы жолдас, еліңіздегі жерлестеріңіз арасында автономияны ауызға алмаңыз. Біріншіден, қазір бұл туралы сөз қозғау ерте. Екіншіден, сіздің Түркістан сияқты елде автономия дереу дербестік алып, бөліну деген мағынаны аңғартады» дейді. Бұл пікірге Мұстафа Шоқай бірден автономия жариялау немесе елді осылай басқаруды талап етуді құрылтай жиналысынан күтіп жүргенін, болашақта мемлекет пен халықты осы автономияға әзірлеу жұмысымен айналысып жатқандарын түсіндіреді. Ал оны шошытқан бөліну жайындағы мәселе жөнінде «орыс революцияшыл демократиясы ұлттардың бостандығы туралы талай жылдан бері көтерген ұранына берік болса, бөлінуден қорқудың реті жоқ» екенін айтады. Осы кездесуден екі мәселе туады. Бірінші, бұл кезде Алаш көсемдерінің автономия алуға берік бекінгендерін байқатса, екінші, сол кезде орыс революциясының бас өкіліндей дәрежедегі лауызымды кісімен осылай сөйлесе алу Мұстафа Шоқайдың да саяси өресін танытатын еді. Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысының қол жеткізген алғашқы көрінісі, бар-жоғы 64 күн өмір сүрген Түркістан автономиясы еді. Алайда кеңес үкіметі оны қанды қырғынға ұшыратып, оның басшысы болған Мұстафа Шоқай тағдырдың жазуымен Францияға кетуге мәжбүр болды.

1923 жылы Париждегі «Orient et Occident» журналында жарық көрген тұңғыш француз тілінде жазылған «Түркістан ұлттық қозғалысы» деген

мақаласында «автономия бағдарламасының орнын енді тәуелсіздік бағдарламасы басқаны» жөніндегі пікірін ашық әрі жан-жақты дәлелдеді. Бұл идея Франция Сыртқы істер министрлігі мұрағатында сақтаулы «Түркістан ұлттық қозғалысының мақсаттары мен міндеттері» деген француз парламентінің депутаты Жео Жеральдқа жолдаған көлемді материалда да баяндалды. Ал кейін Түркістан үшін күрес туына айналған «Яш Түркістан» журналының 1929 жылғы тұңғыш санында жарияланған «Біздің жол» атты мақаласында Мұстафа Шоқай былай деді: «Біздің мұратымыз – Түркістанда түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылымға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады».

Мұстафа Шоқай ұлттық мемлекеттілік мәселесіне кейін де қайта-қайта оралып отырды. Егер 1931 жылы жазған «Кеңестік Орта Азия федерациясынан Түркістан ұлттық тәуелсіз мемлекетіне» атты мақаласында: «Келешектегі тәуелсіз Түркістан үкіметінің ең басты міндеті – байыпты да парасатты саясат жүргізе отырып, бүкіл түрік атаулыны бір қазанда қайнатып, ақырында бір ұлы ұлттық мемлекет түзу болып табылады» деді.

Оның «Алаш» ұлттық демократиялық партиясының жұмысына қатысуы айрықша мәнге ие болады. Мұстафа Шоқайдың саяси ой-пікірінің ұштала түсуіне 1905 жылдан бастап қазақ ұлттық төңкерісінің басында болған қазақ ұлттық партиясы «Алаштың» негізін қалаған Әлихан Бөкейханұлының әсері ерекше болды. Оның саяси қызметіндегі көзге ұрып тұратын ерекшелік – Еуропаның қақ төріне отырып, сонау Түркістан аумағында болып жатқан оқиғаларды жіті бақылап, оған дер кезінде сыншыл да шыншыл үн қоса білуінде.

1916 жылы Ә.Бөкейханның ұсынысымен Ресей IV Думасы Мұсылман фракциясы Бюросының хатшысы қызметіне, 1917 жылы Ресей құрамындағы Түркістан (Қоқан) автономиясының алғашқы Үкімет Премьер-министрі болып тағайындалады.

Ал Түркістанда құрылатын мемлекеттің басты сипаты ұлттық болуының аса қажеттігін Мұстафа Шоқай өзінің 1936 жылы Берлин радиосынан сөйлеген сөзінде: «Түркістанның мақсаты – өзінің құрылысы – миллет (ұлттық) үкіметін құрып, дербес боп, өз алдына бір өкімет болып тұру» деп атап көрсетті. Мұстафа Шоқай «Түркістан ұлттық бірлігі» Орталық комитетінің мүшесі, кейін жетекшісі ретінде ұйымның Түркістан халықтарының тұтастығын сақтаумен, олардың бір орталыққа бағынған ынтымақтастығын нығайта түсумен байланысты ең маңызды міндеттерін нақтылап берді. М.Шоқай Кеңес үкіметінің 30 жылдардан кейінгі мемлекетті басқару бағытындағы өзгерістерге де көп көңіл бөлген және өз мақалаларында Сталиннің жеке басына табынушылықтың болашағын көрегенділікпен болжай білді.

М.Шоқай тек Түркістан тақырыбымен шектеліп қалмады, бүкіл Түркі жұрты оның мәңгілік тақырыбы болды. Бұл қайсар тұлғаның өзіндік ерешелігі де болатын. Кейін оны бүкіл Түркі әлемінің ұлы перзенті деп жайдан-жай атамағандығының көрінісі болды. М.Шоқайдың Кеңес Одағының саяси жүйесінің құқықтық негізін айқындаған Конституциялар туралы ой-тұжырымдары бүгін де мәнін жоғалтқан жоқ. «Яш Түркістан» журналының 1936 жылғы санында Германия ұлы мемлекет қайраткері Бисмарктың: «Әкімшіліктен

ынсап кеткен жерде заңнан қайыр жоқ» деген тағылымды сөзін негізге алып, Кеңестік Конституцияның қайшылықтарын көрсетіп береді. М.Шоқайдың еңбектерін оқи отырып қорытар ой да, алар тағылым да мол. Бұл әсіресе тәуелсіздіктің төртінші онжылдығына аяқ басқан еліміз үшін маңызды. Мұстафа Шоқай былай дейді: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болу мүмкін емес. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі». Бүгінгі күні бізге жетпей тұрған осы ұлттық рух.

«Яш Түркістан» журналының әрбір санында Түркістанның тәуелсіздік жолындағы саяси күрестің жаңа амалдарын нақты көрсете білді. Заманына сай терең білім алған заңгер Мұстафа Шоқайдың кеңестік саясаттың кейбір теориялық мәселелері туралы айтқан ойлары ерекше назар аударарлық. Ол кеңестік биліктің жалпы жұмысшы табының қолында емес, бір ғана большевиктік партияның уысында екенін атап көрсетіп, биліктің «Жұмысшы демократиясы» деп жалаулатқан үгіт-насихаттың шындыққа жанаспайтын саяси сипатын теріске шығарады.

М. Шоқай – қазақ елінің, барлық түркі тектес халықтардың азаттығы мен бостандығы үшін күресумен қатар, өз дәуіріндегі халықаралық мәселелерді биік деңгейде талдап, көрегендікпен болжай білген, терең білімді саяси сарапшы ретінде жазған мақалаларында Ұлы Отан соғысы алдындағы шет елдердің сыртқы саясатына терең талдау жасайды. Мұстафа Шоқайдың: «Ұлтшылдық идеясы – халқымыздың жаны мен жүрегі. Ұлтымыз өмір сүрсе, ол да өмір сүреді» деген асыл сөзі күні бүгінге дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ.

Қорыта келгенде, Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз хәм ұлттық мемлекеттілік туралы идеялары мен ой-тұжырымдарынан туындайтын мәселелерді бүгінгі заман ұсынып отырған өнегелі істермен байланыстырып, шешуге батыл ұмтылу егемен елімізді кемел келешекке жетелейтіні даусыз.

Бүгінгі күрделі мәселелердің бірі – ұлттық тәрбие. Бұл барлық тәрбие жұмысының негізі, өзегі және ол алдымен отбасында толымды бастау алуы қажет. Онсыз кейінгі тірліктердің көбісі тиісті нәтиже бере алмайды.

М.Шоқай өмірінен бір мысал келтіре кетейік. Отбасы ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы деп ұғынған ата-ана балаға қажеттіден еш тартынып қалмаған. Тіпті «Саяхат шегуді білімнің бір көзі» деп санаған бала Мұстафа әкесімен бірге Түркістан өлкесімен Ресей қалаларында, Уфа, Қазан және Кавказда бірнеше рет болған көрінеді. Қазіргі күнгі көптеген қазақ отбасы бала тәрбиесінде үлгі көрсете алмай отыр. Әсіресе, ұлттық тәрбие мәселесі қаға берісте қалып келеді.

Кеңес өкіметі тұсына түркішілдік идеясын ту еткені үшін халық жауы атанып, қуғынға ұшырап, аты ақталып, қайта оралған Алаш қайраткерлерінің бірі - М.Шоқай Түркістандағы кеңестік биліктің отаршылдық сипатын алғаш таныған, онымен күресуге бүкіл ғұмырын арнаған тұлға болды. М.Шоқай барлық Түрік халқының азаттығы мен тәуелсіздік күресінің басты идеологы болды. Энциклопедиялық деңгейдегі білімдар, әлемнің жетекші тілдерін білген күрескер М.Шоқайдың ұлттық рух туралы ой-тұжырымдары тәуелсіз еліміз үшін таптырмас рухани қазына екендігі сөзсіз.

Бүгінгі күні Түркістан республикаларының тәуелсіздік алуымен жаңа тарихи жағдай қалыптасты. «Түркі тектес түгел бол» ұранымен түркі

республикаларының интеграциясы жолға қойылып, барлық салада тығыз байланыс орнаса ғана, М.Шоқай идеялары толық жүзеге асырылмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев Түркістандағы Ұлттық құрылтайда не айтты? – толық мәтін. 17 маусым 2023 ж.
2. Бәкір Ә.Қ. «Мұстафа Шоқай: өмірі мен қызметі, шығармашылығы». – Алматы: «Арыс» баспасы, 2020. 158 б.
3. «Мұстафа Шоқай-Түркі халықтарының азаттығы мен бірлігі жолындағы қозғалыстың көшбасшысы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Қызылорда, 27 қараша 2020 ж, 69 б.
4. Рухани жаңғыру: Мұстафа Шоқай мұраларын зерттеудің өзекті мәселелері, республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектер жинағы. – Қызылорда, 26 қазан 2018 ж, 328 б.
5. Бәкір Ә. «Тәуелсіздік түйіндері: ұлттық мұрат, елдік мүдде». – Астана «Сарыарқа» баспасы, 2013. 236 б.

ҒТАМП 10.27

БӨЛШЕКТЕП САТЫП АЛУ- САТУ ШАРТЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алтынбекқызы Мадина

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Жусупбекова Мадина Койшыбаевна

Заң ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа: Сатып алу-сату шарты азаматтық айналымдағы шарттың неғұрлым кең таралған және маңызды түрі болып табылады. Кәсіпкерлік қызметтің барлық түрлері тауар нарығымен байланысты, барлық кәсіпкерлер сатып алу-сату шартын кеңінен пайдаланады. Бөлшектеп сатып алу-сату шарты - сатып алу-сату шартының бір түрі. Мақалада автор бөлшектеп сатып алу-сату шартының құқықтық сипатының мәнін баяндайды. Автор бөлшектеп сатып алу-сату бойынша жауапкершілік проблемасын зерделеп, заңнаманы жетілдіру бойынша заңнамаға кейбір ұсыныстарды ұсынады.

Кілт сөздер: шарт, бөлшек сатып алу - сату, жауапкершілік, тауар, тұтынушылар.

Аннотация: Договор купли-продажи является наиболее распространенным и важным видом договора в гражданском обороте. Все виды предпринимательской деятельности связаны с рынком товаров, все предприниматели широко используют договор купли-продажи. Договор розничной купли-продажи - разновидность договора купли-продажи. В статье автором раскрывается сущность правовой природы договора розничной купли-продажи. Изучив проблему ответственности по розничной купле-продаже, автор предлагает некоторые предложения в законодательство по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: договор, розничная купля – продажа, ответственность, товар, потребители.

Annotation: The contract of sale is the most common and important type of contract in civil circulation. All types of entrepreneurial activity are associated with the market of goods, all entrepreneurs widely use the contract of sale. A retail purchase agreement is a type of sales agreement. In the article, the author reveals the essence of the legal nature of the retail purchase and sale agreement. Having studied the problem of liability for retail sale, the author offers some proposals for legislation to improve legislation.

Keywords: contract, retail purchase - sale, liability, goods, consumers.

Сатып алу-сату шарты азаматтық айналымдағы шарттың неғұрлым кең таралған және маңызды түрі болып табылады. Кәсіпкерлік қызметтің барлық түрлері тауар нарығымен байланысты, барлық кәсіпкерлер сатып алу-сату шартын кеңінен пайдаланады. Бұл шарт азаматтардың, азаматтар мен кәсіпкерлердің қарым-қатынастарында да кеңінен қолданылады.

Сатып алу-сату шарты мүлдікті қатынастардың тең құқықты қатысушылары арасындағы тауар-ақша қатынастарының ежелгі нысаны болып табылады. Бұл мүлдікті меншікке беру жөніндегі міндеттемелерді реттеу жөніндегі үлгі шарт. «Сатып алу-сату» атауы латын тілінен «emptio-venditio» аудармасы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 406-бабына сәйкес сатып алу-сату шарты - ол бойынша бір тарап (сатушы) мүлдікті (тауарды) екінші тарапқа (сатып алушыға) меншікке, шаруашылық жүргізуге немесе жедел басқаруға беруге міндеттенетін, ал сатып алушы осы мүлдікті (тауарды) қабылдауға және ол үшін белгілі бір ақша сомасын (бағасын) төлеуге міндеттенетін шарт [1]. Бұл мүлдікті айналымдағы азаматтық-құқықтық міндеттемелердің негізгі түрі.

Сатып алу-сату шарты мынадай түрлерде болады:

- бөлшек сатып алу-сату шарты;
- жеткізу шарты;
- кәсіпорындарды сату шарты;
- келісім-шарт жасасу шарты;
- энергиямен жабдықтау туралы шарт.

Сатып алу-сату шартының кең таралған түрлерінің бірі бөлшек сатып алу-сату шарты болып табылады. Бөлшек саудада сатып алу-сату шарты халықтың

күнделікті өмірінде ең жиі кездесетін шарт болып табылады. Осылайша, күн сайын көптеген сатып алулар мен сатулар жасалады, онда миллиондаған адамдар сатушы және сатып алушы ретінде құқықтық қатынастарға түседі. Сондықтан бөлшек саудада сатып алу-сату шарты Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде сатып алу-сату шартының түрлері арасында бірінші орын алатынын көрсетуге болады. Шарттың өзі тұтынушылардың мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған. Бөлшек саудада сатып алу-сату шартының құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі және «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы алады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 445-бабына сәйкес тауарларды бөлшек саудада сату жөніндегі кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын сатушы сатып алушыға тауарды беруге міндеттенетін шарт бөлшек саудада сатып алу-сату шарты болып танылады.

Бұл сатып алу-сату шартының дербес түрі, ол мынадай сипаттарға ие:

- бұл шартта тауарларды бөлшек саудада сататын коммерциялық ұйым ғана сатушы болып табылады, яғни бұл сауда кәсіпорындары;

- шарттың мақсаты және оның нысанасы кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес жеке, отбасылық, үйде және өзге де пайдалануға арналған тауарлар болып табылады;

- бөлшек саудада сатып алу-сату шарты жария болып табылады.

Бөлшек сатып алу-сату шарты - сатып алу-сату шартының бір түрі. Бөлшек саудада сатып алу - сату шарты - ол бойынша тауарларды бөлшек саудада сату жөніндегі кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын сатушы сатып алушыға кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес жеке, отбасылық, үйде немесе өзге де пайдалануға арналған тауарды беруге міндеттенетін келісім. Шартты жасасу сәті - сатушының сатып алушыға кассалық, тауар чектерін, тауарға ақы төленгенін растайтын өзге де құжатты берген сәті.

Тараптар: 1) сатушы - тауарларды бөлшек саудада сату жөніндегі қызметті жүзеге асыратын кәсіпкер ғана; 2) тауарды дайындаушы; 3) сатып алушы - тауарды өз мұқтажы үшін бөлшек саудада сатып алатын жеке тұлға. Шарттың мәні - кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес жеке, отбасылық, үйде, өзге де тұтынуға арналған заттар.

Бөлшек сатып алу-сату шартының сипатты белгілері:

- сатушы - тауарларды бөлшек саудада сататын коммерциялық ұйым ғана, яғни бұл сауда кәсіпорындары;

- шарттың мақсаты және оның нысанасы кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес жеке, отбасылық, үйде және өзге де пайдалануға арналған тауарлар болып табылады;

- бөлшек саудада сатып алу-сату шарты жария болып табылады.

Елеулі талаптар - шарттың мәні, бағасы, мерзімі (тауарды бөліп-бөліп төлеу арқылы кредитке сатып алу-сату шарттарында). Бөлшек сатып алу-сату шарты: консенсуалды, өтеулі және өзара болып табылады.

Бөлшек сатып алу-сату шартының элементтеріне: тараптар, шарттың мәні, бағасы, шарттың мерзімі, шарт жасасу нысаны мен тәртібі жатады.

Бөлшек сатып алу-сату шартының мынадай түрлерін ажыратады:

- сатып алушының тауарды белгілі бір мерзімде қабылдау шартымен сату;
- үлгілер бойынша тауарларды сату;
- автоматтарды пайдалана отырып тауарларды сату;
- сатып алушыға жеткізу шартымен тауарларды сату.

Егер бөлшек саудада сатып алу шартының осы түрлерінің ерекшеліктеріне тоқтаса, онда сатып алушының белгілі бір мерзімде тауарды қабылдауы шартымен сату кезінде тауар шартта белгіленген мерзім ішінде басқа сатып алушыға сатыла алмайды. Сатушы тауарды қабылдау үшін қажетті іс-әрекеттердің келмеуін немесе жасалмауын сатып алушының шартты орындаудан бас тартуы ретінде қарауы мүмкін. Тауардың бағасына сатушының тауарды сатып алушыға белгілі бір мерзімде беруді қамтамасыз етуге арналған қосымша шығыстары енгізіледі.

Үлгілер бойынша тауарларды сату сатып алушының сатушы ұсынған тауар үлгісімен (оның сипаттамасымен, тауарлар каталогымен) танысуы негізінде жасалуы мүмкін. Мұндай шарт тауарды шартта көрсетілген жерге жеткізген кезден бастап орындалды деп танылады. Егер ол шартта айқындалмаса - азаматтың тұрғылықты жері бойынша немесе заңды орналасқан жері бойынша. тұлғалар.

Автоматтарды пайдалана отырып тауарларды сатудың ерекшелігі конклюденттік іс-әрекеттер жасау жолымен жасасу болып табылады. Автоматтардың иесі сатып алушыларға:

- сатушының атауы, оның орналасқан жері, жұмыс режимі туралы мәліметтерді автоматта немесе өзге тәсілмен орналастыру жолымен сатушы туралы;

- тауар алу үшін жасалатын іс-әрекеттер (олардың дәйектілігі) туралы.

Тауарларды жеткізу шартымен сату кезінде сатушы шартта белгіленген мерзімде тауарды сатып алушы көрсеткен жерге жеткізуге міндетті.

Егер ол көрсетілмесе - азаматтың тұрғылықты жеріне немесе сатып алушы болып табылатын заңды тұлғаның орналасқан жеріне.

Шарт:

- сатып алушыға,

- ал егер ол болмаса - шарттың жасалғанын растайтын түбіртеккі немесе өзге де құжатты ұсынған кез келген тұлғаға.

Демек, бөлшек сауда оларды жеке пайдалану үшін түпкі тұтынушыларға тауарлар немесе қызметтер сату жөніндегі кәсіпкерлік қызмет болып табылады. Бөлшек сауда дүкендер, сауда үйлері, базарлар мен автоматтар, дүңгіршектер, автодүкендер, шатырлар, жылжымалы сөрелер арқылы жүзеге асырылады.

Осылайша, мәселені зерттеп, біз мынадай қорытындыға келдік:

- «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 24-26-баптарында көрсетілген сатушының міндеттерінен басқа, осы міндеттерді орындамағаны үшін сатушының жауапкершілігін көздеу қажет. С.П.Мороз тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық жауапкершілік қолданылады деп есептейді. Сонымен қатар, ғалым тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы жауапкершіліктің негізгі түрі азаматтық-

құқықтық жауапкершілік болып табылатынын, ал әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық жауапкершілік екінші дәрежелі сипатқа ие екенін атап өтті. Өз кезегінде азаматтық-құқықтық жауапкершілік шарттық та, деликттік та болуы мүмкін, бұл ретте негізгі жауапкершілік шарттық болып табылады.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық жауапкершілік шараларын қолдану туралы С.П. Мороз пікірімен келісе отырып [2, С.244], 26-бапты «Тауар туралы толық ақпарат бермегені үшін сатушының жауапкершілігі» деген 26-1-баппен толықтыруды ұсынамыз.

Осы баптың бірінші тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «сатушы тауар туралы қажетті, анық, уақтылы және қол жетімді ақпаратты толық көлемде беру міндетін орындамағаны үшін тұтынушының алдында азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық жауаптылықта болады».

Осы баптың екінші тармағын «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Украина Заңында [3] көрсетілгендей мынадай редакцияда жазу қажет: «тұтынушының өнім туралы жалған немесе толық емес ақпараттан немесе жосықсыз жарнамадан келтірілген залалды өтеу туралы талаптарын қарау кезінде тұтынушының өзі сатып алатын өнімнің қасиеттері мен сипаттамалары туралы арнайы білімі жоқ деген болжамды негізге алу қажет».

Демек, жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне өзгеріс немесе толықтыру енгізуді ұсынамыз.

Мәселен, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің «Қазақстан Республикасының сауда қызметін реттеу туралы заңнамасын бұзу» атты 193-бабына түзету енгізілсін.

Біріншіден, егер сатушының міндеті сатып алушыға ақпарат беру болып табылса, онда сатушы бұл міндетті сатып алушының өтінішінсіз де орындауы тиіс деп санаймыз, сондықтан мәтіннен «өтініш бойынша» деген сөзді алып тастауды ұсынамыз. Екіншіден, ақпарат Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 448-бабында көрсетілгендей қажетті де, дәйекті де болуы тиіс, сондықтан баптың мәтінін «дәйекті» деген сөзбен толықтыруды ұсынамыз. Сонымен бірге кез келген ақпарат уақтылы және қол жетімді болуы тиіс. Сатушының сатып алушыға тауар туралы қажетті, дұрыс, уақтылы және қолжетімді ақпарат беруі туралы «Тұтынушының құқықтарын қорғау туралы» Украина Заңы көрсетеді.

Демек, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 193-бабы мынадай редакцияда жазылсын: «сатып алушыға тауар, оның шығарылған жері, дайындаушылары, тұтыну қасиеттері, кепілдік міндеттемелері және талап қою тәртібі туралы қажетті, дәйекті, уақтылы және қолжетімді ақпаратты бермеу - ескерту жасауға немесе жеке тұлғаларға - екі, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне айыппұл салуға әкеп соғады - алты, орта кәсіпкерлік субъектілеріне - он, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне - отыз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде».

Ұсынылып отырған мәтіннен «өтініш бойынша» деген сөзді алып тастап, «дұрыс, уақтылы және қолжетімді» деген сөздермен толықтырылсын.

Т.Л.Левшинаның пікірінше, шынайы ақпарат - мәліметтері шындыққа сәйкес келетін ақпарат [4, С.29]. Қолжетімді ақпарат тұтынушыға оның мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін нысанда берілуі тиіс дегенді білдіреді [4, С.30].

В.И.Таланцев атап өткендей, уақтылы ақпарат шарт жасасу кезінде оның толық болуын болжайтын ақпарат болып табылады [5, С.62]. Ғалымның пікірімен келісе отырып, бұл сатып алушыға шарт жасасу кезінде дереу берілген ақпарат екенін атап өткен жөн.

Заңға сәйкес міндетті болып табылатын ақпарат қажетті ақпарат болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_z136. (жүгінген күні: 30.03.2025).
2. Мороз С.П. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау. - Алматы: КОУ ҒЗО, 2013, - 244 с.
3. «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» 2023 жылғы 10 маусымдағы № 3153-IX Украина Заңы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі:https://continent-online.com/Document/?doc_id=31952426#sub_id=100000 (жүгінген күні: 30.03.2025).
4. Левшина Т.Л. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңнаманың негіздері: Лекция курсы. - М.: Юрид. лит. 1994, -160 с.
5. Таланцев В.И. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау: 100 сұрақ пен жауап. - М.: Косна-Лекс, 1996, -166 с.

ҒТАМР: 10.71.01

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫН САПАЛЫ КАДРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Қабылбек Дінмұхамед Әлімбекұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Муйденова Алия Калжановна

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Жоғары кәсіби біліктілік: Сапалы кадрлар тергеу, қылмысты алдын алу және құқық бұзушылықтарды жою саласында жоғары білім мен тәжірибеге ие болады. Бұл өз кезегінде ұйымның тиімділігін арттырады.

Қоғамдық сенімнің артуы: Құқық қорғау органдарының қызметкерлері кәсіби және әділ жұмыс жасаған жағдайда, азаматтардың органдарға деген сенімі нығаяды. Бұл қоғам мен билік арасындағы диалогты оңтайландырады. Жемқорлықтың төмендеуі және этикалық нормалардың сақталуы: Моральдық тұрғыдан жоғары дайындалған мамандар құқықтық нормаларды және этикалық қағидаларды сақтап, жемқорлыққа қарсы күресте тиімді рөл атқарады. Заманауи технологиялар мен инновациялардың қолданылуы: Жаңа технологияларды енгізу арқылы кадрлық жүйені автоматтандыру, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және тиімділік деңгейін арттыру мүмкіндігі пайда болады. Тұрақты дамуы мен әлеуметтік қолдауы: Жоғары білікті мамандардың еңбек жағдайлары мен әлеуметтік кепілдіктері қамтамасыз етілсе, қызметкерлердің ынталандыруы мен жұмысқа деген адалдығы артады, бұл ұзақ мерзімді тұрақтылыққа әкеледі.

Кілт сөздер: Сапалы кадр, Кәсіби біліктілік, Қоғамдық сенім, Этикалық нормалар, Жемқорлыққа қарсы күрес, Заманауи технологиялар, Инновация, Тұрақты даму, Әлеуметтік қолдау

Описание: Высокая профессиональная квалификация: Квалифицированный персонал будет обладать высокими знаниями и опытом работы в сфере расследования, профилактики и ликвидации правонарушений. Это, в свою очередь, повышает эффективность организации.

Повышение общественного доверия: Если сотрудники правоохранительных органов будут работать профессионально и справедливо, доверие граждан к власти будет укрепляться. Это оптимизирует диалог между обществом и властью. Снижение коррупции и соблюдение этических норм: Высококвалифицированные специалисты с моральной точки зрения поддерживают правовые нормы и этические принципы и играют эффективную роль в борьбе с коррупцией. Использование современных технологий и инноваций: За счет внедрения новых технологий появляется возможность автоматизировать кадровую систему, обеспечить информационную безопасность и повысить уровень эффективности.

Устойчивое развитие и социальная поддержка: Если будут обеспечены условия труда и социальные гарантии высококвалифицированных специалистов, повысится мотивация и лояльность сотрудников, что приведет к долгосрочной стабильности.

Ключевые слова: Качественные кадры, Профессиональная квалификация, Общественное доверие, Этические нормы, Борьба с коррупцией, Современные технологии, Инновации, Устойчивое развитие, Социальная поддержка.

Annotation: High professional qualifications: High-quality personnel have high knowledge and experience in the field of investigation, crime prevention and elimination of offenses. This, in turn, increases the effectiveness of the organization. Increased public trust: When law enforcement officers work professionally and fairly, citizens' trust in the authorities is strengthened. This optimizes the dialogue between society and the authorities. Reduction of corruption and compliance with ethical norms: Highly morally trained professionals play an effective role in the fight against corruption by adhering to legal norms and ethical principles.

Use of modern technologies and innovations: The introduction of new technologies will allow for automation of the HR system, ensuring information security, and increasing efficiency.

Sustainable development and social support: Providing working conditions and social guarantees for highly qualified specialists will increase employee motivation and commitment to work, which will lead to long-term sustainability.

Keywords: High-quality personnel, Professional qualifications, Public trust, Ethical norms, Fight against corruption, Modern technologies, Innovation, Sustainable development, Social support

Кез келген мемлекеттің ішкі тұрақтылығының сақталуы мен әлауқатының басты факторларының бірі құқық қорғау жүйесінің жолға қойылған жұмысы, қазіргі заманғы болмысқа барабар болуы және кадр әлеуетімен өлшенетін функционалдық орнықтылығы болып табылады.

Өзінің құқық қорғау органдарын кеңестік дәстүр мен мұра негізінде қалыптастырған Қазақстан жағдайында бүгінгі таңда құқық қорғау саласын, ең алдымен, оның кадрлық құрамдасын жүйелі түрде реформалау міндеті өткір қойылып отыр. Бұл ретте кадр саясатын мазмұнды трансмиссиялаудың негізгі шарты болып тек жинақталған тәжірибе сабақтастығы ғана емес, сонымен бірге инновациялық кадр технологияларының негізіндегі ұтқырлық және жеделдік қағидаты болып қала бермек.

Құқық қорғау органдары – қоғамның құқықтық тәртібін сақтау, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және заңдылықты нығайту үшін қызмет ететін мемлекеттік құрылымдар. Олардың тиімді қызметі елдегі тұрақтылық пен дамудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Осы орайда, құқық қорғау органдарын сапалы кадрлармен қамтамасыз ету – құқықтық жүйенің мықты әрі сенімді болуының басты факторларының бірі.

Құқық қорғау органының кадр құрамын қалыптастыру, лауазымдардың жасақталуын қамтамасыз ету мақсатында құқық қорғау органында кадр резерві «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңына [1] сай жасалады.

Осы тұрғыда Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы № 720 «Қазақстан Республикасының құқық қорғау жүйесін одан әрі дамыту шаралары туралы» Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқық қорғау жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2014-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [2] дәл осындай жалпы мақсатты көздейді. Бұл құжат осы бағыттағы басым міндеттерді айқындап қана қоймай, сонымен қатар азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті уақтылы және қажетті деңгейде қамтамасыз етуге қабілетті кәсіби кадр әлеуетін қалыптастырудың қазіргі заманғы тәсілдерін егжей-тегжейлі ашып көрсетті.

Тұжырымдама Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының кадр саясатын одан әрі жетілдіруге бағытталған нормативтік құқықтық актілер әзірлеу үшін негіз болады десекте болады.

Осы орайда Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030

жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасының [3] «Құқық қорғау мен құқық қорғау институттарын дамытудың негізгі бағыттары» деп аталатын 5-бөлімінде құқық қорғау органдарының сапалы кадрлық құрамы маңызды құрамдас бөлік болып табылады, онда құқық қорғау органдарының қызметкерлерін әлеуметтік, қаржылық және материалдық қамтамасыз етуді біріздендіру және теңестіру талап етілгендігі көрсетілген болатын.

Ал, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауының [4] бесінші бағытында «Еліміздің кадрлық әлеуетін біртіндеп арттыру өте маңызды» және білікті мамандармен қамтамасыз ету – аса өзекті міндет деген болатын.

Құқық қорғау саласындағы кадр саясатының негізгі мақсаты – кәсіби білікті, моральдық-этикалық тұрғыдан тұрақты, жауапкершілігі жоғары мамандарды іріктеу және даярлау. Қоғам мен мемлекеттің қорғанысы болып табылатын бұл салада кадр сапасының төмендеуі құқық қорғау органдарының қызметіне деген халық сенімінің әлсіреуіне, қылмыстық жағдайдың нашарлауына және заң үстемдігінің бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан құқық қорғау органдарының қызметкерлерін сапалы кадрлармен қамтамасыз ету – мемлекеттің басты міндеттерінің бірі.

Бұл тақырыптың өзектілігі құқық қорғау органдарына деген қазіргі заман талаптарының күшеюімен тікелей байланысты. Ғаламдық қауіп-қатерлердің, киберқылмыстардың, ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлықтың артуы – құқық қорғау жүйесінен жаңа, заманауи білім мен технологияларды меңгерген, кәсіби біліктілігі жоғары мамандарды талап етеді. Сонымен қатар, құқық қорғау органдарының беделін арттыру, олардың қызметіне деген халықтың сенімін нығайту үшін кадр саясатының ашықтығы мен әділдігі маңызды рөл атқарады.

Осы зерттеуде құқық қорғау органдарын сапалы кадрлармен қамтамасыз етудің маңыздылығы, осы саладағы кадрлық саясаттың ерекшеліктері, кездесетін негізгі мәселелер мен оларды шешу жолдары қарастырылады. Мемлекеттік деңгейде қабылданатын реформалар мен заңнамалық өзгерістердің құқық қорғау қызметкерлерінің кәсібилігін арттыруға ықпалы да жан-жақты талқыланады.

Құқық қорғау органдарының кадрлық әлеуетін арттыру – тек белгілі бір құрылымның ғана емес, тұтас мемлекеттің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына әсер ететін маңызды фактор. Сондықтан бұл мәселені кешенді түрде қарастыру – заман талабы.

Қазақстандағы демократиялық процестер дамуының жоғары қарқыны, әлеуметтік әл-ауқаттың өсуі, Қазақстан мемлекетінің жұмыс істеуінің жаңа саяси және экономикалық шарттары құқық қорғау органдарының құқықтық мемлекетті қалыптастырудағы рөлі мен жауапкершілігін елеулі түрде күшейтіп отыр. Сонымен бірге, құқық қорғау органдарының өкілдері жол беретін заңдылықты, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзушылық, қызметкерлер іс-әрекетіндегі әлі де кездесіп қалатын сыбайлас жемқорлық көріністері мен кәсіби біліксіздік құқық тәртібі органдарының өкілдеріне деген сенімді едәуір төмендетеді. Құқық қорғау жүйесінің жекелеген аспектілерін

реформалау жөніндегі қолға алынған бастамалар айқын қажеттілігіне қарамастан межеленген нәтижелерді бере алмай отыр. Басталған жаңғыртулар басқарушылықтың төмен деңгейінен, жаңалықтар енгізуге және істің үйреншікті жағдайын өзгертуге құлықсыздықтан ақыр соңында, жұмыстың сапасы мен тиімділігін елеулі өзгертпестен түрлі құрылымдық қайта құрулармен тоқталды.

Қазіргі уақытта құқық қорғау органдарына тән бірқатар өзекті *проблемалар* бар, олар:

1) кадрларды жоспарлау және орналастырудың нақты жүйесінің болмауы, қызметкерлерді ауыстырулардың қисынсыздығы мен ретсіздігі (орта есеппен әр 2 жыл сайын қызметкер жұмыс учаскесін ауыстырады);

2) қызметке кандидаттарды зерттеу сапасының төмендігі, органдарды ісін жетік білмейтін кадрлармен жасақтау (әрбір оныншы жас қызметкер қызметінің алғашқы жылы-ақ органдардан жұмыстан босатылады, оның әрбір төртіншісі теріс себептермен шығарылады);

3) қызметкер жұмысының нәтижелерін бағалаудың нақты критерийлерінің болмауы аттестаттаудың атүстілікке айналуына, ынталандырудың төмендігіне, кадрларды жылжыту кезіндегі тамыр-таныстыққа әкеп соқтырады (кезектен тыс аттестаттау нәтижелері бойынша құқық қорғау органдары басқарушы құрамының үштен бірі жаңартылды);

4) қызметкерлердің кәсіби және дене даярлығына үстірт көзқарас, біліктілікті арттырудың бірқалыпты сипаты (тек әрбір төртінші бөлімше ғана қызметкерлердің қызметтік және дене шынықтыру дайындығын өткізуге арналған оқу-материалдық базамен жарақталған);

5) тиімсіз ұйымдық-штаттық жұмыс, функциялардың қайталануы, нақты жүктемені есепке алмастан штат санын ойланбастан ұлғайту (соңғы 3 жылда құқық қорғау органдарында жүзден аса ұйымдық-штаттық жаңартулар жүргізіліп, штат саны өзгеріссіз қалдырылды);

6) тәрбие жұмыстарының жеткіліксіздігі, қызметкерлер арасында теріс үрдістердің белең алуы (соңғы 3 жыл ішінде құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне қатысты 1591 қылмыстық іс қозғалды және бұл цифр жыл сайын ұлғаюда).

Қазіргі таңда кадрлармен жұмысты жүйелі өзгерту, тиімді кадр саясатын енгізу арқылы құқық қорғау органдарының қызметін сапалы түрде жақсарту қажет. Осы мақсатта ТМД елдері, АҚШ, Сингапур, Германия, Ұлыбритания, Польша және тағы басқалардың кадрмен қамтамасыз ету тәжірибесі жан-жақты зерделенді. Шетелде кадрлық жоспарлау, әдетте, қысқа мерзімдік және орта мерзімдік перспективаға арналып жүзеге асырылады. Қажет мамандардың санымен қоса болашақ қызметкерлердің мамандандыру мен кәсіби біліктілік деңгейі айқындалады. Кадрларды іріктеуде офицерлер лауазымдарына кандидаттар үшін жоғары білімінің болуы міндетті. Білімнің жоғары деңгейі елеулі басымдық болып табылады. Кадрлардың тұрақты орнығуы жас мамандарды бейімдеудің тиімді жүйесімен және дамыған тәлімгерлік институты арқылы қамтамасыз етіледі. Жоғары сыныпты, бәсекеге қабілетті мамандарды тарту және орнықтырудың басты факторы әлеуметтік кепілдердің жоғары деңгейі болып табылады. Кәсіби деңгейі жеткіліксіз қызметкерлерді аралық

(кезектен тыс) аттестаттау тәжірибесі кең таралған (АҚШ, Германия, Франция). Қытайда қызметке алынатындар үшін, ал Францияда қызмет бойынша жоғарылату кезінде аттестаттаудан өту міндетті. АҚШ-та, Германияда және бірқатар басқа елдерде, аттестаттаудан басқа, жыл сайын қызметкер қызметінің тиімділігін бағалау жүргізіліп, одан әрі мансаптық өсуі мен еңбекақы деңгейі осыған байланысты болады. АҚШ-та, Германияда, Грузияда, Францияда, Жапонияда және басқа да дамыған елдердің көпшілігінде құқық қорғау органдарының ведомстволық білім беру жүйесі үш деңгейлі болып келеді: жалпы дайындықтың бастапқы жеделдетілген курстары, базалық арнаулы білім және құқық қорғау органдарының басшы құрамына арналған жоғары курстар. Кәсіби даярлауға қойылатын басты талап – бітіруші мамандардың практикадағы қажеттілікке сәйкес болуы. Ұйымдық-штаттық қамтамасыз ету мәселелерінде АҚШ, Германия және басқа да бірқатар елдер корпоративтік басқарудың алдыңғы қатарлы тәжірибесін қолданады. Әлемдік озық тәжірибе негізіне «процестік тәсіл» деп аталатын тәсіл алынады. Дамыған шетелдер құқық қорғау органдарының тәрбиелік жұмысының ерекшелігі айрықша корпоративтік мәдениет пен этика тұжырымдап, оны қызметкерлердің бойына сіңіру, түрлі жағдайларда азаматтармен қарым-қатынастағы мінез-құлық қағидаларына арнайы үйрету болып табылады. Тәртіптік тәжірибеде профилактикаға басты назар аударылады. Тәрбие жұмысының табысты болуының ажырамас бөлігі ынталандыру факторларының икемді жүйесі болып табылады, олардың ішінде қызметкерлерді моральдық ынталандыруға елеулі рөл беріледі. Қызметінің тиімділігі мен басқа да көрсеткіштеріне байланысты қызметкерлерге ақшалай сыйлықақы беру танымал шара болып саналады. Тұжырымдаманы әзірлеу кезінде дамыған шетелдердің тәжірибесімен қатар отандық оң тәжірибе де пайдаланылды, бұл құқық қорғау органдарын кадрмен қамтамасыз етудің сабақтастығын және тәсілдердің инновациялығын қамтамасыз етеді.

Кадр саясатының негізгі бағытары

1. Іріктеу жүйесін жетілдіру

Құқық қорғау органдарына үміткерлерді қабылдау барысында олардың заңнаманы білуі, физикалық дайындығы және психологиялық тұрақтылығы жан-жақты тексерілуі қажет. Іріктеу кезеңінде үміткердің тек білім деңгейі ғана емес, сонымен қатар оның адамгершілік қасиеттері мен жауапкершілігі де ескерілуі тиіс.

2. Кәсіби білім беру жүйесін дамыту

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері заңнаманы терең білуімен қатар, криминалистика, психология, ақпараттық технологиялар саласында да жоғары білікті болуы қажет. Бұл үшін арнайы оқу орындарындағы құқық қорғау мамандықтарының білім беру бағдарламаларын жетілдіріп, озық халықаралық тәжірибелерді енгізу маңызды.

3. Тәжірибелік даярлықты күшейту

Кадрларды дайындау барысында теориялық біліммен қатар, практикалық дағдыларға да ерекше назар аударылуы тиіс. Тәжірибелік сабақтар, тренингтер, имитациялық сот процестері мен шынайы жағдайларға жақындатылған оқу-жаттығулар қызметкерлердің кәсіби дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

4. Моральдық-этикалық қасиеттерді қалыптастыру

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің адалдығы мен әділдігі қоғамның оларға деген сенімін арттырады. Сондықтан құқық қорғау саласында жұмыс істейтін мамандардың моральдық-этикалық тәрбиесіне ерекше көңіл бөлінуі керек.

5. Кадрлардың біліктілігін арттыру

Технологиялар мен қылмыс түрлері өзгерген сайын, құқық қорғау органдары қызметкерлері де үнемі өз білімдері мен дағдыларын жетілдіріп отыруы қажет. Бұл үшін үздіксіз оқыту курстары, біліктілікті арттыру бағдарламалары және шетелдік тәжірибелермен алмасу шаралары ұйымдастырылуы тиіс [2].

Кадр саясатының мақсаты құқық қорғау органдарының міндеттерін құзыретті шешуге қабілетті жоғары кәсіби кадр құрамын қалыптастыру болып табылады.

Бұл мақсатқа мынадай міндеттерді шешу арқылы жүзеге асырылады:

- құзырлы әрі мінез-құлығы орнықты кадрларды жоспарлау мен жасақтау әдістерін тиімді енгізу, кадрларды іріктеу, аттестаттау, орналастыру процестерінің ашықтығы мен әділдігін қамтамасыз ету;

- кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың ведомстволық жүйесін жаңғырту, қызметтің барлық кезеңінде кәсіби біліктілікті арттыруға деген жүйелік тәсіл енгізу;

- оңтайландырылған ұйымдық-штаттық құрылым мен олардың санының нормативтерін қалыптастыру, әрбір қызметкердің қызметтің нақты учаскелеріндегі міндеттерін нақты айқындау;

- қызметкерлердің рухани-имандылық қасиеттерін нығайту, жоғары отансүйгіштік сезіміне, кәсіби борышына адал болуға тәрбиелеу, қызметтік міндеттерін сапалы орындауға жағдай жасау.

Кадр саясаты мынадай қағидаттардың негізінде жүзеге асырылады:

- меритократия – кәсіби құзыреттілік деңгейіне сәйкес бос орындарға орналасуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету;

- кадрлық шешімдердің жариялылығы – лауазымға тағайындау рәсімдерінің ашықтығы, кадрларды іріктеу мен жоғарылатудың деген конкурстық көзқарас;

- ғылымилық – кадрлармен жұмыстағы ғылыми негізделген әдістер негізінде кадр саясатын іске асыру;

- жауапкершілік – қызметкердің өз кәсіби іс-қимылының сапасы мен тиімділігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелерді орындауы;

- перспективалық – кадрлық ахуалды болжамдауға негізделген кадр саясатының алдын ораушылық және алдын алушылық сипаты [4].

Құқық қорғау органдарын сапалы кадрмен қамтамасыз ету мақсатында менің беретін **ұсыныстарым:**

1. Кадрларды іріктеу жүйесін жетілдіру

Жоғары білімі бар мамандарды тарту: Заңгерлік, криминалистика, IT, психология және менеджмент салалары бойынша мамандарды тарту арқылы кәсіби деңгейін көтеру.

2. Оқыту жүйесін реформалау

Заманауи оқыту бағдарламаларын енгізу: Криминалистиканың жаңа әдістерін, шет тілдерін меңгеруге басымдық беру.

Шетелдік тәжірибені пайдалану: АҚШ, Еуропа және Азия елдерінің полиция академияларымен тәжірибе алмасу.

Тәжірибелік оқыту үлесін арттыру: Кадеттердің теориядан гөрі тәжірибелік жағдайларда көбірек жаттығуына мүмкіндік беру.

3. Еңбек жағдайларын жақсарту

Жалақы мен әлеуметтік кепілдіктерді арттыру: Жоғары жалақы жемқорлықтың алдын алып, кадрлардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Психологиялық қолдау орталықтарын ашу арқылыққұқық қорғау қызметкерлеріне кәсіби күйзелісті азайтуға көмектесу.

4. Сандық технологияларды енгізу

Жасанды интеллект пен Big Data қолдану бойыншақұқық қорғау органдарына кадрларды бағалау мен іріктеуде заманауи технологияларды жандандыру.

Электрондық кадрлық есеп жүргізу арқылы кадрлардың біліктілігін, тәжірибесін және жұмыс нәтижелерін бақылау үшін автоматтандырылған жүйелерді қолдану.

5. Қоғаммен байланыс және ашықтық

Қоғамдық кеңестер құруменазаматтық қоғам өкілдерін кадрлық саясаттың ашықтығын қамтамасыз ету үшін тарту.

Кері байланыс жүйесін дамыту үшінқұқық қорғау органдары қызметкерлерінің жұмыс сапасын бағалау үшін халық арасында тұрақты сауалнамалар жүргізу.

Қортындылай келе:құқық қорғау органдарын сапалы кадрлармен қамтамасыз ету – құқықтық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті нығайтудың маңызды шарты. Бұл үдеріс тиімді кадр саясатын, білікті мамандарды іріктеуді, кәсіби даярлықты және әлеуметтік қолдауды қамтиды.

Біріншіден, кадрларды сапалы дайындау үшін құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне қойылатын талаптарды күшейту, білім беру жүйесін жетілдіру және кәсіби оқытудың заманауи әдістерін енгізу қажет. Бұл болашақ мамандардың заңнаманы терең меңгеруін, психологиялық тұрақтылығын және практикалық дағдыларын арттыруға көмектеседі.

Екіншіден, жемқорлыққа жол бермеу және әділ іріктеу жүйесін енгізу арқылы кадр саясатының ашықтығын қамтамасыз ету маңызды. Бұл үшін конкурстық негізде қабылдау, тестілеу, психологиялық және кәсіби бағалау әдістерін жетілдіру керек.

Үшіншіден, құқық қорғау саласындағы қызметкерлердің еңбек жағдайларын жақсарту, олардың әлеуметтік қорғалуын күшейту – кадрлардың тұрақтылығын қамтамасыз етудің басты факторларының бірі. Бәсекеге қабілетті жалақы, тұрғын үймен қамтамасыз ету, мансаптық өсу мүмкіндіктері жоғары білікті мамандарды тартуға ықпал етеді.

Яғни, құқық қорғау органдарын сапалы кадрлармен қамтамасыз ету – кешенді әрі жүйелі тәсілді талап ететін маңызды міндет. Білікті, адал және кәсіби

қызметкерлер құқықтық тәртіп пен азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Осы бағыттағы жүйелі реформалар қоғамның құқық қорғау органдарына деген сенімін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңы – 2011 жылғы 6 қаңтардағы №380-IV. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000380>
2. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы № 720 «Қазақстан Республикасының құқық қорғау жүйесін одан әрі дамыту шаралары туралы» Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқық қорғау жүйесін одан әрі жаңғыртудың 2014-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000720>
3. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Жарлығы // <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/U2100000674>
4. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 2 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K24002024_1

ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК ТЕНДІК: ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЗАҢНАМАЛЫҚ ШЕШІМДЕР

Әмірбекұлы Қайсарбек

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Жарекеев Қуаныш Жақсыбайұлы

Заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл мақалада отбасы құқығы мен гендерлік теңдік мәселелері қарастырылады. Заманауи қоғамда гендерлік теңдікке қол жеткізудегі негізгі кедергілер талданып, оларды шешуге бағытталған заңнамалық шаралар ұсынылады. Гендерлік теңдік – отбасы қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі. Мақалада отбасындағы ерлер мен әйелдердің құқықтары мен міндеттері арасындағы теңгерімділік мәселесі

зерттеледі. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасындағы және халықаралық тәжірибедегі гендерлік теңдікті нығайтуға бағытталған заңнамалық нормаларға талдау жасалады. Осы мәселелерді шешу арқылы қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті арттыруға мүмкіндік бар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы семейного права и гендерного равенства. Анализируются основные барьеры на пути достижения гендерного равенства в современном обществе и предлагаются законодательные меры по их устранению. Гендерное равенство является важным фактором обеспечения стабильности семейных отношений. В статье исследуется баланс прав и обязанностей мужчин и женщин в семье. Также проводится анализ законодательных норм, направленных на укрепление гендерного равенства в Республике Казахстан и международной практике. Решение данных вопросов позволит повысить социальную справедливость в обществе.

Annotation. This article examines issues of family law and gender equality. It analyzes the main barriers to achieving gender equality in modern society and proposes legislative measures to address them. Gender equality is a crucial factor in ensuring the stability of family relationships. The article explores the balance of rights and responsibilities between men and women within the family. Additionally, an analysis of legislative norms aimed at strengthening gender equality in the Republic of Kazakhstan and international practice is provided. Addressing these issues can contribute to increasing social justice in society.

Кілт сөздер: отбасы құқығы, гендерлік теңдік, заңнама, қоғам, әйел құқықтары.

Ключевые слова: семейное право, гендерное равенство, законодательство, общество, права женщин.

Keywords: family law, gender equality, legislation, society, women's rights.

Қазіргі қоғамда отбасы құқығы мен гендерлік теңдік өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл саладағы құқықтық реттеу отбасы институтын нығайтуға, ерлер мен әйелдердің теңдігін қамтамасыз етуге бағытталған. Гендерлік теңдік – адам құқықтарының негізгі қағидаларының бірі болып, қоғамның тұрақты дамуы мен әлеуметтік әділеттілікті орнатудың маңызды шарты саналады.

Отбасы – қоғамның негізі, ал оның тұрақтылығы мен беріктігі құқықтық нормалардың дұрыс қолданылуына байланысты. Сондықтан мемлекет отбасылық қатынастарды реттеуде заңнаманы жетілдіруге, дискриминацияны жоюға және гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге ерекше назар аударады. Әлемдік тәжірибеде гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін түрлі заңнамалық және институционалдық реформалар жүргізілуде. Қазақстан да бұл бағытта бірқатар шараларды жүзеге асырып келеді.

Гендерлік теңдік: әлем елдері мен қазақстандағы жағдай

Азаматтық қоғам салтанат кұрған АҚШ-та 26 тамызда әйел теңдігі күні аталып өтіледі. 1920 жылдың 26 тамызында бұл елде Конституцияға өзгеріс енгізіліп, әйелдерге дауыс беру құқы берілген. Кейіннен 1976 жылы саясаткер, заңгер, жазушы, қоғам қайраткері Белла Абзугтің бастамасымен дәл осы күн

әйел теңдігі күні болып бекітілген. Содан бері бұл атаулы күн демократияға ден қойған елдің баспалдақтарының бірі ретінде қалыптасты. Алпауыт елге айналған АҚШ-тағы мұндай оқиғалардың жаһанның басқа мемлекеттеріндегі үлкен бетбұрыстарға ықпал еткені түсінікті.

Гендерлік теңдік адам құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады. Дүниежүзі халқының жартысын әйел заты құрағанымен, қоғамда толыққанды тепе-теңдік орнауы үшін алда біраз белесті еңсеруге тура келеді. Өйткені әлі күнге дейін гендерлік теңдікке қол жеткізу, әйелдердің құқығы мен мүмкіндіктерін арттыру әлемдік проблема болып тұр. 1970 жылдары халықаралық феминистік қозғалыс күш ала бастады. Осы жағдайға ерекше мән берген БҰҰ Бас ассамблеясы 1975 жылды Халықаралық әйелдер жылы деп жариялады және Мехикода әйелдерге арналған бірінші дүниежүзілік конференция ұйымдастырды. Конференцияның қатаң ұсынымынан кейін 1976-1985 жылдар аралығы Әйелдер онжылдығы деп мақұлданды және арнайы қор құрылды. Содан 1979 жылы БҰҰ-ға мүше жер бетіндегі 187-ден аса мемлекет әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрін жою жөніндегі конвенцияны қабылдады. Оның ішінде Қазақстан да бар.

Қазақстанның Конституциясы адамды жынысына қарап кемсітуге тыйым салады. Соңғы 20 жылда осы бағытта бірқатар стратегия мен заң қабылданды. Атап айтсақ, 2006-2016 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының гендерлік теңдігі стратегиясы әзірленіп, 2009 жылы Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы заң қабылданды. Бұған қоса 2016 жылы Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы жарияланды. Гендерлік тепе-теңдік пен адам капиталын дамытуға, отбасы құндылығын нығайтуға бағытталған осындай бастамалар жиі жүзеге асырылып жатқанымен, әлі де болса қоғамда аталған мәселе шешімін таппай отырғаны рас.

Гендерлік теңдік – күрделі мәселе. Ол қоғамдық мінез-құлық, әлеуметтік институттар, нормалар мен тәжірибелер, ресми және дәстүрлі заңдар арқылы реттеледі. 2023 жылы осы тақырыпты жіті зерделейтін, төрт жылда бір рет жарық көретін «Әлеуметтік институттар мен гендер индексінің» жаһандық есебі жарияланды. Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының 179 елді қамтитын осы зерттеуіне сүйенсек, гендерлік әділдікке қол жеткізу үшін әр ел үкіметі жәбірлеуші көріністерді гендерлік теңдік нормаларына айналдыруы керек.

«Social Institutions and Gender Index» немесе қысқаша SIGI деп танылған бұл құжат гендерлік дискриминация бойынша әлем мемлекеттерін 5 санатқа («өте төмен» деңгейінен «өте жоғары дискриминация» көрсеткішіне дейін) топтастырады. Биыл Қазақстан 20,9 ұпаймен гендерлік дискриминация деңгейі төмен 30 елдің қатарына кірген.

Зерттеушілер гендерлік теңсіздікті 4 өлшем бойынша бағалайды:

1. Отбасындағы дискриминация. Еркек пен әйел отбасына қатысты шешімдерді теңдей қабылдай ала ма? Олар мұрагер болуға және некені бұзуға тең құқылы ма? Әйел мен ер азаматтардың заңды некеге тұру жасы бірдей ме?

Ғалымдар осы және өзге де сұрақтарға жауап алу арқылы отбасы динамикасын сыни ой-елегінен өткізеді.

2. Күш көрсетпеу. Сарапшылар әйелдердің зорлық-зомбылықтың барлық түрлерінен, яғни сексуалдық зорлық пен харассменттен қорғалған ба, жоқ па екенін анықтауға тырысады. Кей елдерде әйелдің денсаулығына, атап айтқанда, репродуктивті саулығына күштеп зақым келтіру дәстүрге айналған. Осылайша, ЭЫДҰ базалық адам құқықтарының қорғалуына аса мән береді.

3. Өндірістік және қаржылық ресурстарға шектеулі қолжетімділік. Әлемде әйелдер мен ерлердің жылжымалы және жылжымалы емес мүлікке тең дәрежеде иелік ете алмайтын мемлекеттер бар. Зерттеушілер келесі сұрақтарға жауап іздейді: әйелдердің дербес банк шотын ашуға және несие алуға мүмкіндігі бар ма? Жұмыс орнындағы құқықтар мен мүмкіндіктері (мысалы, ана мен әкенің декретке шығу теңдігі, мамандық және жұмыс орнын таңдау еркіндігі) бірдей ме?

4. Азаматтық бостандықтың шектелуі. Кейбір елдерде әйелдер мен ерлердің азаматтық немесе ұлттық құқықтары тең еместігі бізді таңғалдырмауы керек. Мәселен, кей аймақтарда әйелдер шетел асу былай тұрсын, мемлекет ішінде еркін саяхаттай алмайды. Оған қоса, ғалымдар әйелдердің дауыс беру, сотқа жүгіну және саяси лауазымға тағайындалу құқығына назар аударып, рейтинг жасайды.

2019-2023 жылдар аралығында 85 мемлекет төмен және өте төмен деңгейдегі гендерлік теңсіздік нәтижелерін көрсеткен. Дамушы елдер мен дамыған елдердің арасындағы алшақтықтың азайғаны қуантарлық жайт. Соған қарамастан дүниежүзі бойынша әйелдердің 40%-ы әлеуметтік дискриминация деңгейі жоғары немесе өте жоғары елдерде өмір сүретіні өкінішті. Ғалымдардың айтуынша, заңнамаға қарағанда қоғамның дискриминациялаушы ұстанымдарын өзгерту әлдеқайда көп уақыт алады.

Мемлекет	Жалпы көрсеткіш	Отбасындағы дискриминация	Күш көрсетпеу	Өндірістік және қаржылық ресурстарға қолжетімділік	Шектеулі азаматтық бостандық
Қазақстан	20.9	14.8	34.4	21.4	11.5
Армения	23.7	26.3	27.7	24	16.5
Түркия	24	31.2	13	29.8	21.1
Грузия	27.6	41.7	17.6	27.9	21.5
Қырғызстан	29.4	26.7	19.8	33.6	36.7
Әзербайжан	29.8	21.1	49	22.9	23.4
Тәжікстан	40	41.8	51.3	41.5	23.7
Түрікменстан	-	36.3	22.5	-	-
Өзбекстан	-	41.7	-	45.4	9.8

1-кесте. Әлем елдеріндегі гендерлік дискриминация деңгейі

2019 жылы Қазақстан 22 ұпай жинаған болатын, биылғы көрсеткіш 20,9 екенін ескерсек, төрт жыл ішінде еліміз гендерлік әділетсіздікті еңсеруде сәл ғана ілгерілеушілік бар. Қазақстанның прогресі тұралап қалды дегуге негіз бар.

Әйткенмен еліміз Азия аймағы бойынша 6-орында, ал Орталық Азияда көш бастап келеді.

Әлем бойынша әйелдердің экономикалық және саяси көшбасшылығы, оларға қарсы жасалатын зорлық-зомбылық туралы көзқарас өзгеруде. Сауалнамалардың нәтижесінде, кейінгі төрт жылдың ішінде мұндай дискриминациялық көзқарас 4 көрсеткішке түсіп, 6%-ға азайған. Бірақ қазір гендерлік паритетке жетуге ең көп кедергі келтіретін отбасы шеңберіндегі теңсіздік. Ақысыз бала күтімі, үй іші жұмыстарының тең бөлінбеуі, мұрагерлік құқығының шектелуі, ерте және күштеп некеге тұрғызу – мұның бәрі жаһандық деңгейдегі әйел адамның тағдырына кері әсер ететін факторлар.

Гендерлік теңсіздіктің тікелей және жанама түрде экономикалық зардаптарға да әкеліп соғатыны дәлелденген. Мысалы, Гендерлік теңдік жөніндегі Еуропа институты есебіне сәйкес Еуропа одағы жыл сайынғы шығыны 366 миллиард евроны құрайды.

Дүниежүзіндегі 12 мемлекет қана әйелдерге қарсы зорлық-зомбылықтың барлық түрінен қорғайтын заңды қабылданғаны алаңдатпай қоймайды. Тек 14 мемлекетте тұрмыстық зорлық-зомбылық қылмыс деп есептеледі. Келешекте психологиялық қысымға, экономикалық зорлыққа және харассментке қарсы нақты шаралар қабылдануы қажет.

Гендерлік проблемаларды шешу жауапкершілігі ең алдымен, саясаткерлерге жүктелуге тиіс десек, әйелдердің саясатқа белсенді қатысуына шектеу қойылмауы керек. 2023 жылғы SIGI есебіне сәйкес 179 елдің парламентіндегі әйелдер үлесі 24,1-ден 26,6 пайызға артып, небәрі 2,5 пайыз өсім бар. Бұл қарқынмен әлем халқы парламенттегі гендерлік теңдікке тек 2062 жылы ғана қол жеткізеді.

Гендерлік теңсіздікті жоюды жылдамдату үшін барлық тараптар, яғни саяси шешім қабылдаушылар, халықаралық ұйымдар, жеке сектор, ғалымдар қауымы және азаматтық қоғам өкілдері атсалысуы шарт. [1]

Қазақ отбасындағы гендерлік теңдік мәселесі

Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету әлемдік қоғамдастықтың бірқатар негізгі даму индекстеріне енгізілген және кез келген заманауи мемлекеттің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Қазақстанда бұл бағытта елеулі жұмыстар атқарылуда, іргелі халықаралық актілер ратификацияланды, тиісті ұлттық заңнамалық база құрылды, іске асыру құралдары енгізілді.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасының мақсаттарының бірі мемлекеттік сектордағы шешімдер қабылдау үдерістеріне тартылған әйелдердің үлесін арттыру болып табылады.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1325 қарарында және оған ілесіп бағдарламалық құжаттарда әйелдерді қақтығыстардың алдын алу және шешу, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жұмысына белсендірек тарту ұсынылды.

Гендерлік саясатты іске асырудың басқа да маңызды құрамдас бөліктері гендерлік көзқарасты қалыптастыру және қоғамда, оның ішінде қазіргі қызметкерлер арасында теңдік идеологиясын насихаттау болып табылады.

Гендерлік теңдікке қатысты өте қызық жағдай қалыптасты. Әрбір төртінші ер адам әйелдер мен ерлердің құқықтары мен мүмкіндіктері тең болуы керек деген тұжырыммен келіспейді. Ал бұл пікірмен келіспейтіндер өздерін терең діндар санайтын еркектердің арасында көбірек: діндар ерлердің 36 пайызы әйелдің отбасында ер адам сияқты құқықтары мен мүмкіндіктері болмауы керек деп санайды. Бұл Қазақстанда жасалған арнайы зерттеуде шыққан нәтиже.

Бұл мәселе бойынша ең жоғары көрсеткіштер Түркістан облысы, Шымкент қаласы және Батыс Қазақстан облысында кездескен. Әйелдер мен ерлердің көпшілігі жақсы әйел күйеуінің пікірімен келіспесе де, оның пікірі мен шешіміне ешқашан күмән келтірмейді деген ойда. Әйелдердің 61 пайызы және ерлердің 80 пайызы күйеуінің айтқанымен келісу керек деп есептейді. Қалған 36 пайыз әйелдер мен 18 пайыз ер адамдар бұл пікірмен келіспейді. Олар отбасында әйелдің де өз пікірін білдіру және шешім қабылдау құқығы болуы керек деп санайды. Бала күтімі ананың міндеті деген пікірді көпшілік ерлердің 68%, әйелдердің 64% құптайтын көрінеді.

Ең өкініштісі: «Әйел өз отбасын сақтап қалу үшін зорлық-зомбылыққа төтеп беруі керек» деген пікірді әйелдердің тоғыз пайызы айтады, яғни әрбір оныншы әйел «жанұясын сақтап қалу үшін тұрмыстық зорлық-зомбылыққа төзе білу керек» деп есептейді.

Бірақ сонымен бірге ерлер мен әйелдердің абсолютті көпшілігі (ерлердің 68 пайызы, әйелдердің 83 пайызы) Қазақстанда әйелдер мен ерлердің теңдігіне қол жеткізу үшін одан әрі жұмыс істеу керек деп санайды. Ерлер мен әйелдердің көпшілігі отбасында жақсы қарым-қатынаста екенін атап өтті. Бірақ әлі де проблемалар бар және отбасылық өмірдегі ең көп кездесетін мәселелер қаржылық қиындықтар екенін де айтқан.

Осылайша елімізде отбасылық жағдайдағы гендерлік мәселелер бар, алайда оларды шешу жолдары мен әдістері қаралуда. [2]

Қазақстан заңнамасындағы гендерлік теңдік

Қазақстан Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция, Пекин +25, Әйелдердің саяси құқықтары туралы конвенция, Тұрмыстағы әйелдердің азаматтығы туралы конвенция, 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған күн тәртібі сияқты және т.б. негізгі конвенцияларды ратификациялады. Сондай-ақ, елде құқықтарға, құқықтық қолдауға кепілдік беретін тиісті саяси және құқықтық негіздер, гендерлік теңдікті ұлттық мақсат ретінде ілгерілетуге және ынталандыруға бағытталған іс-қимыл жоспарлары мен бағдарламалары әзірленді. Мысалы, Қазақстан Республикасында гендерлік теңдікті қалыптастыру мақсатында «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің кепілдіктері туралы» Заңы қабылданған. Заңның мақсаты жыныстық белгісі бойынша кемсітушіліктің барлық нысандары мен көріністерін еңсеруге, еңбек жолының, қоғамдық және жеке өмірдің барлық саласында ерлер мен әйелдердің қабілеттерін барынша толық іске асыру үшін саяси алғышарттар мен қажетті әлеуметтік жағдайлар жасауға бағытталған, қоғамдағы ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізу үшін құқықтық негіздерді құру болып табылады. Сонымен қатар, Отбасы кодексі мен басқа да нормативтік актілерде гендерлік теңдік қағидалары бекітілген.

Елдің гендерлік күн тәртібін ұлттық гендерлік стратегияны іске асыруды үйлестіру мен мониторингілеу саласында және гендерлік теңдікке байланысты мәселелер бойынша басқа мемлекеттік органдарға сараптамалық кеңес беру саласында жетекші рөл атқаратын Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы кеңесші орган – Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия іске асырады.

Соңғы жылдардағы негізгі жетістіктер:

- 2021 жылы Қазақстан гендерлік зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл жасауды және экономикалық әділдік пен құқықты ілгерілетуді көздейтін екі жаһандық коалицияның ресми мүшесі болды.
- Заң жүзінде әйелдер мен жастар үшін партиялық сайлау тізімдерінде, сондай-ақ депутаттық мандаттарды бөлу кезінде 30% мөлшеріндегі міндетті квота енгізілді.
- Әйелдердің еңбегін шектейтін кәсіптер тізбесі заңнамалық деңгейде жойылды.
- Өңірлерде 31 отбасын қолдау орталығы жұмыс істейді.
- Елдің барлық өңірлерінде әйелдер кәсіпкерлігін дамыту орталықтары ашылды.
- Балаларға қатысты зорлық-зомбылық үшін жауапкершілік пен жаза күшейтілді. [3]

Қорытындылай келе, отбасы құқығы мен гендерлік теңдік мәселелері қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Гендерлік теңдікке жету үшін заңнаманы жетілдірумен қатар, қоғамдық сананы өзгерту де қажет. Бұл бағытта мемлекеттік саясатпен қатар, азаматтық қоғам институттарының белсенділігі де шешуші мәнге ие. Білім беру жүйесінде гендерлік теңдік туралы ақпараттандыруды күшейту, бұқаралық ақпарат құралдарында тең құқықтар мен мүмкіндіктерді насихаттау қажет. Сонымен бірге, жұмыс орындарында, отбасында және қоғамдық өмірдің барлық салаларында гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің нақты механизмдерін енгізу маңызды.

Қазақстанда гендерлік теңдікке бағытталған құқықтық шаралар қабылданғанымен, оны іс жүзінде толық жүзеге асыру үшін заңнаманы жетілдіру, құқық қорғау тетіктерін күшейту және әлеуметтік стереотиптерді жоюға бағытталған жүйелі жұмыстарды жалғастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

- [1] <https://egemen.kz/article/207584-genderlik-tenhdik-%E2%80%93-turaqtylyqqa-tirek>, <https://abai.kz/index.php/post/150001>
- [2] <https://abai.kz/post/151812>
- [3] https://kaz.inform.kz/news/kazakstan-sayasatyndagy-genderlik-tendik-dengeyi-kanday_a3970496/
https://kaz.inform.kz/news/genderlik-tendik-sayasattagy-ayelder-kukykytk-sauat-zhane-enbekaky-toleudegi-alshaktyk_a3908422/

ҒТАМР: 10.71.43

КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Исатай Диана Бекжанқызы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Муйденова Алия Калжановна

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Мақалада көші-қон процесі мен оның Қазақстандағы рөлі қарастырылған. Көші-қон ішкі және сыртқы болып бөлініп, елдің демографиялық жағдайын жақсарту үшін маңызды екенін атап өтуге болады. Қазақстанда көші-қон мәселесін реттейтін заңдар мен нормативтік актілер бар, олардың ішінде көші-қон полициясының қызметі маңызды орын алады. Көші-қон полициясы заңсыз көші-қонға қарсы күресіп, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды тіркеу, оларды елден шығару сияқты міндеттерді атқарады. Сондай-ақ көші-қонның экономика, мәдениет және қоғамға әсері, мигранттардың құқықтары мен әлеуметтік мәселелері талқыланған.

Кілтсөздер: көші қон, демографиялық жағдай, босқындар, азаматтар, құқықтар, міндеттер, заң, жауапкершілік, құрылымдар, конституция, білім, жастар, мигранттар, еңбек шарты, полиция, әділдік, жемқорлық, БАҚ, келісімдер, эмигранттар, халық.

Аннотация: В статье рассматривается процесс миграции и ее роль в Казахстане. Можно отметить, что миграция разделена на внутреннюю и внешнюю и важна для улучшения демографической ситуации в стране. В Казахстане существуют законы и нормативные акты, регулирующие вопросы миграции, среди которых важное место занимает деятельность миграционной полиции. Миграционная полиция борется с незаконной миграцией и выполняет такие задачи, как регистрация иностранцев и лиц без гражданства, их выдворение из страны. Также обсуждались Влияние миграции на экономику, культуру и общество, права и социальные проблемы мигрантов.

Ключевые слова: миграция, демографическая ситуация, беженцы, граждане, права, обязанности, закон, ответственность, структуры, конституция, образование, молодежь, мигранты, трудовой договор, полиция, справедливость, коррупция, СМИ, соглашения, эмигранты, народ.

Abstract: The article examines the process of migration and its role in Kazakhstan. It can be noted that migration is divided into internal and external and is important for improving the demographic situation in the country. In Kazakhstan, there are laws and regulations governing migration issues, among which the activities of the

migration police occupy an important place. The Migration Police fights illegal migration and performs tasks such as registering foreigners and stateless persons and expelling them from the country. The impact of migration on the economy, culture and society, rights and social issues were also discussed. migrants.

Keywords: migration, demographic situation, refugees, citizens, rights, duties, law, responsibility, structures, constitution, education, youth, migrants, employment contract, police, justice, corruption, media, agreements, emigrants, people.

Көші-қон – адамдардың белгілі бір аумақтан екінші бір аумаққа қоныс аударуы. Көші қон процессі екіге бөлінеді ішкі және сырты. Ішкі дегеніміз мемлекет ішіндегі көші қон мысалы Қызылорда қаласынан Астана қаласына көшу, сыртқы, мемлекет азаматтарының көбінесе экономикалық, әлеуметтік, экологиялық факторлардың әсерінен басқа қоныс аударуы. Бұл құбылыс ежелден бері адамзат қоғамының дамуы барысында орын алып келеді. Әртүрлі тарихи кезеңдерде көші-қон әртүрлі себептермен жүзеге асқан: табиғи апаттар, экономикалық жағдайлар, соғыстар, саяси қысым және тағы басқа факторлар ықпал еткен. Бүгінде көші-қон үрдісі қарқын алып, әлемдік деңгейде өзекті мәселеге айналып отыр сонымен қатар біздің мемлекетіміз үшін де көші-қон мәселесі маңызы айрықша болып отыр. Өйткені, республикамыздың жер көлемі ұшан-теңіз кең, ал тұрғындарының саны онымен салыстырғанда өте аз 20 миллионға енді ғана жетті. Сондықтан да Қазақстан халқының санын көбейтіп, демографиялық жағдайымызды жақсарту бірінші кезекте қолға алынуы керек.

Қазақстан Республикасында көші-қон мәселесін реттейтін бірнеше негізгі заңдар мен нормативтік құқықтық актілер бар. Олар азаматтардың, шетелдік тұлғалардың, босқындардың, еңбек мигранттарының және басқа да көші-қон субъектілерінің құқықтарын, міндеттерін және жауапкершіліктерін белгілейді. Олар: Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы [1], Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 216-IV «Босқындар туралы» Заңы [2], Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 19 желтоқсандағы № 12-IV «Еңбек көші-қоны және еңбекші мигранттарды әлеуметтік қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы 1994 жылғы 15 сәуірдегі келісімге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы хаттаманы ратификациялау туралы» Заңы [3]. Қылмыстық кодексінде көші-қонға байланысты бірнеше құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік қарастырылған атап айытқанда, 392-бап [4]. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын қасақана заңсыз кесіп өту, 394-бап. Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру, 395-бап Қазақстан Республикасында шетелдік жұмыс күшін тарту және пайдалану қағидаларын бірнеше рет бұзу Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексінің 517-бабы Шетелдіктің немесе азаматтығы жоқ адамның Қазақстан Республикасының халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасын бұзуы, 518-бап Шетелдіктерді және азаматтығы жоқ адамдарды қабылдайтын жеке немесе заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасын бұзуы Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жібере отырып, он бес тәулікке дейін әкімшілік қамаққа алуға әкеп соғады [7].

Көші-қон заңдарын жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік құрылымдар қалыптастырылған. Олардың ішінде Көші-қон полициясы басқармасы Ішкі істер министрлігінің құзыреті шегінде халықтың көші-қоны сондай-ақ босқындар мен саласындағы, азаматтық мәселелері жөніндегі іске асыру және бақылау функцияларын жүзеге асыратын Ішкі істер департаментінің құрылымдық бөлінісі болып табылады. Басқарма өз қызметінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, заңдарын, Қазақстан Республикасы Президенті мен Үкіметі актілерін, өзге де нормативтік құқықтық актілерді, сондай-ақ көші қон туралы конституциялық заңды басшылыққа алады. Басқарманың құрылымын штаттық санын Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіпте Ішкі істер министрі бекітеді. Міндеті: заңсыз көші-қонға қарсы күресті ұйымдастыру және сыртқы көші-қонды реттеу.

Негізгі функцияларына келетін болсақ 1) нормативтік құқықтық актілерді әзірлейді; 2) шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды тіркеу және тіркеу; 3) тұрақты тұру үшін Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге шығуға құжаттарды ресімдеу; 4) шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасында тұрақты тұруына құжаттарды ресімдеу; 5) елден тұрақты тұруға кету; 6) Ішкі көші-қон бағыты Қазақстан азаматтарын құжаттау, есепке алу және тіркеу мәселелері бойынша нормативтік құқықтық актілерді әзірлейді. Сонымен қатар, азаматтардың өтініштерін қарастырып, олар бойынша шешімдер қабылдайды. Сондай-ақ, құжаттарды дайындау және тіркеу бойынша уәкілетті органдармен өзара іс-қимылды жүзеге асырады. 7) заңсыз көші-қонға қарсы тұру; босқын мәртебесін беру туралы өтініштерді тіркеу және қарау; босқын куәлігінің және жол жүру құжатының, пана іздеген адамның куәлігінің үлгілерін бекіту және оларды беру Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес заңсыз көші-қонға қарсы іс-шараларды әзірлейді [6]. Тар мағынада көші қон процессі бұл шешу керек проблемаға емес көрінеді, шын мәнінде, бұл мигранттар мен олардың қауымдастықтары үшін тұрақты дамудың қуатты қозғалтқышы. ХХІ ғасырды көші қон ғасыры десекте болады. Бұл процесс тек бір ұлтқа емес барлық адамзат үшін ортақ нәрсе. Ол бір даму саласын ғана қамтып қоймайды, экономика, әлеуметтік жағдайға, мәдениетке, дін, халықаралық қатынастарға әсері бар яғни біліктілік, жұмыс күшін нығайту, инвестиция және мәдени алуантүрлілікті т.б тұрғысынан айтарлықтай пайда әкеледі. Әр нәрсенің оң және теріс жағы бар дегендей, бұныңда теріс жағы бар, яғни жаппай көші қон орын алған жағдайда бұл үлкен бір проблемаға айналуы мүмкін. Нақтырақ айтатын болсақ, көші қон халықтың саны мен сапасының өзгеріс, білімді жастардың елден кетуі, заңсыз көші қонның әсерінен босқындар санының артуы кейбір аймақтарда қылмыстық жағдайды ушықтыруы мүмкін, есірткі мен қарудың заңсыз айналымы, келген мигранттар көбінесе төмен жалақы төленетін жұмысшы болғандықтан оларды әлеуметтік қамсыздандыру, олармен еңбек шартын жасау ішкі заңнамалардың бұзылуына алып келіп қана қоймай олардың да құқықтарының бұзылуына, ал кей кездерде жергілікті тұрғындар мен босқындар арасында келіспеушілік пайда болуы мүмкін [5]. Қазақстан Республикасының көпұлтты мемлекет екендігін ескерсек, түрлі этнос өкілдерінің үздік интеграциялануы мемлекеттің саяси тұрақтылығын

қамтамасыз ететін бірден-бір құрал, заңсыз кіргендіктен арасында түрлі терраристік, экстремистік топтар болуы және радикалды діни ағымдардың таралуы оларды насихаттауы жергілікті халық үшін өз зиянын тигізіп халық ішінде алауыздықты туғызады, бұл мемлекет қауіпсіздігі үшін үлкен зиян келтіреді.

Қазақстандағы көші қон процесін реттеу үшін көші қон полиция қызметкерлері жұмысын атқаруда. Полиция қызметкерлері осы азаматтарға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғауға негіз болған жағдайда, сондай-ақ оларды ұстауға негіз болған жағдайда азаматтардың жее басын куәландыратын құжаттарын тексеруге құқылы; бақылау (қадағалау) ішкі істер органдарына жүктелетін белгілі бір әрекеттерді жасауға немесе белгілі бір қызмет түрін жүзеге асыруға азаматтардың рұқсаттарын және басқа да құжаттарды тексеруді жүзеге асырады. Осы жердегі көші қонға қатысты мәселе полиция қызметкерлері мен мигранттардың арасында сыбайлас жемқорлық орын алуы мүмкін,бірақта бұл барлық қызметкерлер бұндай парақорлыққа барады деген сөз емес,бір қызметкердің жасаған әрекетімен бүкіл полиция қызметкерлерінің атына кір келтіруі мүмкін себебі құқық қорғау органдары қоғамдағы тәртіп пен әділдіктің символы болып саналғандықтан бір ғана қызметкердің заңсыз немесе әдепсіз әрекеті бүкіл жүйеге деген сенімге әсер етуі ықтимал. Шешу жолдарына мыналарды айытуға болады: электрондық тіркеу жүйесін енгізу арқылы жемқорлық мүмкіндіктерін азайту; сыбайлас жемқорлыққа қарсы арнайы бөлімдердің қызметін жақсарту; БАҚ рөлін күшейту.Көші қон келесі мәселесі шетелдегі қазақ еңбек мигранттарының құқықтарын қорғау үшін шаралар әзірлеу. Қазақстан басқа мемлекеттермен халықаралық келісімдер жасап,азаматтардың заңды түрде еңбек етуін және олардың құқықтарының қорғалуын қамтамасыз етуі керек.Осы келісімдерде азаматтардың тұрақты жалақымен, әлеуметтік қамтамасыз етілуі,еңбек шартының қамтылуы қажет. Қазақстандық азаматтар үшін арнайы көмек беру орталықтарын ашылуы керек. Келесі Шетелден келген эмигранттардың Қазақстаннан аумағындағы заңды еңбек етуі. Эмигранттардың еңбек құқықтарын қорғауға, құқықтық көмек көрсетуге және өмірлік қиын жағдайға тап болғандарды отанына қайтару бойынша өзара қолдау көрсетуге қазақ қауымдарын тарту мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Еңбек эмигранттары үшін мобильді қосымша әзірленуі тиіс, онда болу елі туралы ақпараттық материалдар, отандастардың чат алаңы, бос жұмыс орындары, ақша аудару қызметі, өмірлік қиын жағдайға тап болған азаматтарға көмек көрсетуге арналған қызметтердің байланыс деректері және өз отанымен оңай байланысу жолдарын қарастыру. Осы жерде де полиция қызметі өте айрықша,эмигранттар арасында Қазақстан заңдарының сақталуын қамтамасыз етеді. Көші-қон бұл-жаһандық және ұлттық деңгейде маңызды әлеуметтік-экономикалық құбылыс. Қазақстан үшін көші-қон мәселесін тиімді реттеу халықтың санын арттырып, демографиялық жағдайды жақсартуға, ел экономикасына білікті мамандарды тартуға, этникалық қазақтардың тарихи Отанына оралуын ынталандыруға мүмкіндік береді

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қорытындалай келе, мен көші қон мәселелерінің шешуге мынандай шешу жолдарын ұсынғым келеді:

1) Заңнаманы жетілдіру, заң шетелдік жұмысшылардың еңбек шартын, олардың демалыс уақыты және жалақысын басқа да еңбек жағдайларын қамтуы тиіс,және сонымен қатар мигранттардың әлеуметтік қорғалуын, медециналық көмек алуын және де қажетті білім алуын қамтамасыз етуі қажет.

2) Заңсыз көші-қонды болдырмау үшін қатаң талаптар мен жазалау шаралары белгіленуі тиіс және заң бұзушыларға тәрбиелік жұмыс жүргізу

3) Көші қон процессіндегі көші қон полициясының қызметін жүйесін жетілдіру.

4) Көші-қон процестерін цифрландыру. Мигранттардың қозғалысын есепке алудың бірыңғай ақпараттық жүйесін құру,бұл шетелдік тұлғаның еңбек шарттарын және уақытша тұруға ықтиярхаттарын уақтылы тіркеуге мүмкіндік береді

5) Мигранттарға арналған ақпараттық портал құру – виза рәсімдеу, тіркеу, еңбек келісімшарттары, медициналық сақтандыру туралы ақпарат беретін онлайн жүйе әзірлеу.

Көші-қон процестерін тиімді басқару елдің экономикалық және әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі, мемлекет көші-қон саясатын дұрыс бағытта жүргізу арқылы елдің бірлігі мен тұрақтылығын нығайта алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1) Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477>

2) Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 216-IV «Босқындар туралы» Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000216>

3) Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 19 желтоқсандағы № 12-IV «Еңбек көші-қоны және еңбекші мигранттарды әлеуметтік қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы 1994 жылғы 15 сәуірдегі келісімге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы хаттаманы ратификациялау туралы» Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000012>

4) Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

5) Көші-қон қалай реттелуде?// <https://abai.kz/post/73254>

6) Ішкі істер департаментінің Көші-қон полициясы басқармасы туралы үлгілік ереже // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31607411

7) Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5шілдедегі №235-V Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

FTMP 34.01

ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІҢ РӨЛІ

Джакипова Гүлмира

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Шукенова Жадыра Сламханқызы

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу құралдары қазіргі заманғы экологиялық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу құралдары талданған. Құралдардың ішінде экологиялық нормалау, экологиялық сараптама, қоршаған ортаны қорғау саласындағы техникалық реттеу, экологиялық рұқсаттар мен декларациялар, экологиялық мониторинг, сондай-ақ мемлекеттік экологиялық бақылау жүйелері қарастырылады. Қазақстандағы экологиялық реттеу құралдарының тиімділігін арттыру үшін бірнеше ұсыныстар ұсынылды, атап айтқанда экологиялық нормаларды қатаңдату, мемлекеттік бақылауды күшейту және экологиялық білім беру мен ақпараттық жүйелерді жетілдіру. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық реттеу жүйесінің тиімділігі мен тұрақтылығы мемлекет тарапынан қабылданған заңдар мен қаулылардың сапасына, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттік органдардың бұл мәселеге деген көзқарасына байланысты. Жасыл экономикаға көшу, тұрақты даму принциптерін ұстану, экологиялық стандарттар мен мониторинг жүйелерінің нығаюы қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеудің болашақта даму бағытын анықтайды. Бұл ғылыми жұмыс еліміздегі экологиялық мәселелерді шешу жолдарын ұсына отырып, мемлекеттік реттеу құралдарының тиімділігін арттыру үшін нақты ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: экологиялық реттеу, қоршаған орта, мемлекеттік бақылау, экологиялық сараптама, тұрақты даму, жасыл экономика, экологиялық нормалау.

Аннотация: Инструменты государственного регулирования в области охраны окружающей среды являются важной частью современной экологической политики. В данной статье анализируются государственные инструменты регулирования в сфере охраны окружающей среды в Казахстане. Рассматриваются такие инструменты, как экологическое нормирование, экологическая экспертиза, техническое регулирование в области охраны окружающей среды, экологические разрешения и декларации, экологический мониторинг, а также системы государственного экологического контроля. Для повышения эффективности инструментов экологического регулирования в Казахстане предложены несколько рекомендаций, таких как ужесточение экологических стандартов, усиление государственного контроля и улучшение экологического образования и информационных систем. Эффективность и

стабильность системы правового регулирования в области охраны окружающей среды зависят от качества законов и постановлений, принимаемых государством, а также от отношения общества и государственных органов к данному вопросу. Переход к зеленой экономике, соблюдение принципов устойчивого развития и укрепление экологических стандартов и систем мониторинга определяют будущее развитие экологического регулирования. В этом исследовании предлагаются практические рекомендации для повышения эффективности инструментов регулирования при решении экологических проблем Казахстана.

Ключевые слова: экологическое регулирование, охрана окружающей среды, государственный контроль, экологическая экспертиза, устойчивое развитие, зеленая экономика, экологическое нормирование.

Abstract: Environmental protection regulatory tools are an essential component of modern ecological policy. This article analyzes the state regulatory tools in the field of environmental protection in Kazakhstan. The tools include environmental standardization, environmental expertise, technical regulation in environmental protection, environmental permits and declarations, environmental monitoring, and state environmental control systems. Several recommendations are proposed to improve the effectiveness of environmental regulatory tools in Kazakhstan, including stricter environmental standards, strengthening state control, and improving environmental education and information systems. The effectiveness and stability of the legal regulation system in environmental protection depend on the quality of laws and resolutions adopted by the state, as well as the attitude of society and government bodies toward the issue. The transition to a green economy, adherence to sustainable development principles, and strengthening of environmental standards and monitoring systems will define the future development direction of environmental regulation. This research offers practical recommendations for enhancing the effectiveness of regulatory tools in solving Kazakhstan's environmental issues.

Keywords: environmental regulation, environmental protection, state control, environmental expertise, sustainable development, green economy, environmental standardization

Қазақстанда экологиялық құқықты қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі қазіргі таңда қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану жаһандық деңгейдегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының экологиялық саясаты қоршаған ортаның сапасын сақтау мен жақсартуға, халықтың денсаулығын қорғауға және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Экологиялық құқық – табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселелерін реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Қазақстанда экологиялық құқықтық нормалардың сақталуын қамтамасыз ету мемлекеттің басты міндеттерінің бірі. Бұл бағытта мемлекет заңнамалық негіздерді дамыту, бақылау және қадағалау жүйесін күшейту, экологиялық мониторингті жетілдіру және халықаралық тәжірибелерді енгізу сияқты маңызды шараларды жүзеге асыруда. Алайда, елдегі өнеркәсіптік және

экономикалық даму үдерістері экологиялық жағдайға әсер етіп, экологиялық құқықтарды қорғау саласында бірқатар қиындықтар тудыруда.

Бұл мақалада Қазақстанда экологиялық құқықтың қамтамасыз етілуіндегі мемлекеттің рөлі, оның негізгі бағыттары мен құқықтық механизмдері қарастырылады.

Қоршаған ортаны қорғау – табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен экожүйелік тепе-теңдікті сақтауға бағытталған мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет әртүрлі реттеу құралдарын қолданады. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында және басқа да елдерде қолданылатын қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу құралдары талданады.

1) Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау

Лицензиялау – белгілі бір экологиялық қауіпті қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін мемлекет тарапынан берілетін рұқсат. Бұл әдіс табиғатты пайдалану саласындағы кәсіпорындардың экологиялық талаптарға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Лицензиялар қоршаған ортаға айтарлықтай әсер ететін қызметтерге, мысалы, қауіпті қалдықтарды басқару, радиоактивті материалдармен жұмыс істеу, суды өнеркәсіптік мақсатта пайдалану сияқты салаларда беріледі.

2) Экологиялық нормалау

Экологиялық нормалау – қоршаған ортаға антропогендік әсерді шектеу үшін белгіленген ғылыми негізделген стандарттар мен нормативтердің жиынтығы. Бұл нормативтерге мыналар жатады:

- Шекті рұқсат етілетін концентрациялар (ШРК) – атмосфера, су және топырақтағы ластаушы заттардың шекті деңгейі.

- Шекті рұқсат етілетін шығарындылар (ШРШ) – өндірістік кәсіпорындар мен басқа да субъектілерден шығатын ластаушы заттардың максималды мөлшері.

- Экологиялық талаптар – өндірістік және шаруашылық қызметті экологиялық қауіпсіз түрде жүргізуге қойылатын шарттар.

Экологиялық нормалау табиғи ортаның ластану деңгейін бақылауға және оны қауіпсіз деңгейде ұстауға мүмкіндік береді.

3) Қоршаған ортаны қорғау саласындағы техникалық реттеу

Техникалық реттеу – өндіріс және тұтыну процесінде қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға бағытталған стандарттар мен регламенттерді енгізу. Ол экологиялық сертификаттау, жасыл технологияларды енгізу және табиғатты пайдалану саласындағы техникалық регламенттерді әзірлеу арқылы жүзеге асырылады. Бұл әдіс өнеркәсіптік кәсіпорындардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

4) Экологиялық бағалау

Экологиялық бағалау – жоспарланып отырған қызметтің немесе жобаның қоршаған ортаға тигізетін ықтимал әсерін болжау және талдау процесі. Бұл реттеу құралы стратегиялық және жобалық деңгейде жүзеге асырылады:

- Стратегиялық экологиялық бағалау (СЭБ) – мемлекеттік бағдарламалар мен саясаттардың экологиялық әсерін бағалау.

•Қоршаған ортаға әсерді бағалау (ҚОӘБ) – нақты жобалардың экологиялық тәуекелдерін анықтау және оларды азайту шараларын әзірлеу.

5. Мемлекеттік экологиялық сараптама

Мемлекеттік экологиялық сараптама – жобалық құжаттамалардың қоршаған ортаға әсерін бағалау және олардың экологиялық қауіпсіздігін анықтау процесі. Сараптама нәтижесінде объектінің экологиялық талаптарға сәйкестігі туралы шешім қабылданады. Егер жоба қоршаған ортаға айтарлықтай зиян келтіретін болса, оған рұқсат берілмеуі мүмкін.

6) Экологиялық рұқсаттар және қоршаған ортаға әсер ету туралы декларациялар

Экологиялық рұқсаттар – кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсер етуіне байланысты белгілі бір шектеулер мен талаптарды сақтауды міндеттейтін құжаттар.

Қоршаған ортаға әсер ету туралы декларациялар – шағын және орта кәсіпорындардың экологиялық талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету мақсатында жасалады.

Бұл шаралар өндіріс пен шаруашылық қызметті экологиялық қауіпсіз етуге бағытталған.

7) Қоршаған орта мен табиғи ресурстар мониторингі

Қоршаған орта мониторингі – экожүйелердің жағдайын бақылау және антропогендік әсерді бағалау жүйесі. Бұл жүйе мыналарды қамтиды:

- Атмосфералық ауаның сапасын бақылау
- Су ресурстарының ластану деңгейін өлшеу
- Қалдықтардың жиналуын талдау
- Ормандар мен жер ресурстарының жағдайын бағалау

Мониторинг нәтижелері экологиялық саясатты жетілдіруге және табиғатты қорғау шараларын жоспарлауға көмектеседі.

8) Мемлекеттік экологиялық бақылау

Экологиялық бақылау – қоршаған ортаны қорғау заңнамасының сақталуын тексеруге бағытталған мемлекеттік қадағалау қызметі. Ол бірнеше деңгейде жүзеге асырылады:

• Орталық мемлекеттік бақылау – министрліктер мен агенттіктер жүргізетін бақылау.

• Өңірлік бақылау – жергілікті атқарушы органдардың экологиялық инспекциясы.

• Қоғамдық бақылау – азаматтық қоғам ұйымдары мен экологиялық белсенділердің қатысуы.

Бұл шаралар табиғатты пайдаланушылардың заңнама талаптарын сақтауын қамтамасыз етеді.

9) Қалдықтарды жинау, сұрыптау және тасымалдау қызметінің хабарлама жасау тәртібі

Қалдықтарды басқару – экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды бөлігі. Қалдықтарды жинау, сұрыптау және тасымалдау қызметін жүзеге асыратын кәсіпорындар мемлекеттік органдарға хабарлама жіберуге

міндетті. Бұл механизм қалдықтарды тиімді өңдеуге және қайта пайдалануға мүмкіндік береді.

10) Парниктік газдардың шығарылуы мен сіңірілуі саласындағы мемлекеттік реттеу құралдары

Климаттың өзгеруіне байланысты парниктік газдар шығарындыларын реттеу маңызды экологиялық саясаттың бөлігіне айналды. Мемлекеттік реттеу мыналарды қамтиды:

- Квоталау және сауда жүйелері – кәсіпорындарға парниктік газдар шығарындыларына шектеулер енгізу.
- “Жасыл” технологияларды ынталандыру – жаңартылатын энергия көздерін дамыту және көміртекті бейтарап өндіріс әдістерін енгізу.
- Климаттық стратегиялар – мемлекет деңгейінде көміртекті бейтараптыққа қол жеткізуге бағытталған бағдарламалар.

Қорыта келе, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу құралдары экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған. Бұл шаралар экожүйелердің деградациясын азайтып, тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді. Қазіргі таңда экологиялық реттеу құралдарын жетілдіру және олардың тиімділігін арттыру – мемлекеттік саясаттың басты міндеттерінің бірі.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу құралдарының тиімділігін арттыру бойынша ұсыныс берер едім:

Мемлекеттік экологиялық реттеу құралдарының тиімділігін арттыру үшін келесі негізгі шараларды жүзеге асыру қажет:

1. Экологиялық мониторинг пен бақылауды цифрландыру
  - Өнеркәсіптік кәсіпорындар мен ластануға бейім аймақтарда автоматтандырылған экологиялық бақылау жүйелерін енгізу.
  - Экологиялық деректерді халыққа ашық ету үшін онлайн платформа құру.
2. Экологиялық нормалау және рұқсат беру жүйесін жетілдіру
  - Халықаралық экологиялық стандарттарға сәйкес жаңа нормалар енгізу.
  - Экологиялық рұқсаттарды беру үдерісін автоматтандырып, қағазбастылықты азайту.
3. Жасыл технологиялар мен жаңартылатын энергияны дамыту
  - Экологиялық таза өндіріс пен жасыл технологияларды енгізетін кәсіпорындарға салықтық және қаржылық жеңілдіктер беру.
  - Көміртекті төмендету бойынша ұлттық квота және салық жүйесін жетілдіру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Экология кодексі. – Астана, 2021.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>
2. United Nations Environment Programme (UNEP). (2020). Global Environment Outlook – GEO-6: Healthy Planet, Healthy People. Cambridge University

Press / https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/27539/GEO6_2019.pdf

3. Назарбаев, Н. (2013). Қазақстан – 2050 стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Астана:

ҚР Президентінің баспасөз қызметі /
https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs

4. Қазақстан Республикасының тұрақты даму тұжырымдамасы. (2013). ҚР Үкіметі /
<https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/documents/details/189175?lang=kk>

5. Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons. Science, 162(3859), 1243-1248. <https://doi.org/10.1126/science.162.3859.1243>

6. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. (2018 жылғы 10 қаңтар) /
https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar

7. Мемлекеттік экологиялық сараптама жүргізу қағидаларын бекіту туралы . Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрінің бұйрығы. (2021) /
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100023918>

8. Қазақстандағы экологиялық жағдайлар. Martebe.kz білім сайты. (2019) / <https://martebe.kz/aza-standa-y-jekologijaly-zha-dajlar/>

9. Қазақстан Республикасының Ұлттық баяндамасы. (2021). ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі /
<https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/press/news/details/900217>

ҒТАМР 10.63.51

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ЕҢБЕГІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ

Елеубаева Аида

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Ғылыми жетекші: Исаева Айнур Женисовна
PhD докторы, қауымдастырылған профессоры м.а.

Андатпа: Мақалада қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – әйелдер еңбегін құқықтық қорғауға арналып отыр. Жұмыс орнындағы гендерлік теңдік, әділетті еңбекақы және қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады. Әйелдердің құқықтарын қорғауға бағытталған заңнамалық

өзгерістер мен әлеуметтік қолдау шараларының маңыздылығы талданады. Сондай-ақ, еңбек нарығындағы кемсітушілікті жоюдың тиімді жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: әлеуметтік құқықтар, еңбек құқықтары, жүкті әйелдер, әйел-ана, гендерлік, еңбекті қорғау.

Аннотация: Статья посвящена одной из актуальных проблем современного общества – правовой охране женского труда. Рассматриваются вопросы гендерного равенства на рабочем месте, справедливой оплаты труда и обеспечения безопасных условий труда. Анализируется важность законодательных изменений и мер социальной поддержки, направленных на защиту прав женщин. Также предлагаются эффективные способы устранения дискриминации на рынке труда.

Ключевые слова: социальные права, трудовые права, беременные женщины, женщина-мать, гендер, охрана труда.

Annotation: The article is devoted to one of the urgent problems of modern society – the legal protection of women's labor. The issues of gender equality in the workplace, fair pay and ensuring safe working conditions are considered. The importance of legislative changes and social support measures aimed at protecting women's rights is analyzed. It also offers effective ways to eliminate discrimination in the labor market.

Keywords: social rights, labor rights, pregnant women, mother woman, gender, labor protection.

Қазіргі уақытта әлемде әйелдер мен ерлер арасындағы теңдікке қол жеткізу құқық қорғау ұйымдарының негізгі құндылықтарының бірі болып табылады. XX ғасырдан бастап адамдардың жынысына, нәсіліне, дініне және т.б. қарамастан құқықтарын теңестіретін нормативтік құқықтық актілер қабылданды. ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік адам құқықтарын сақтаудың негізгі кепілдіктерінің бірі болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Біріккен Ұлттар Ұйымын құру туралы шешім қабылданды, оның жарғысында жынысына, нәсіліне, дініне және тіліне қарамастан елдер арасындағы ынтымақтастық атап өтілді. Дәл осындай қағида Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының бірінші бабында көрсетілген [1]. Осылайша, халықаралық деңгейде ерлер мен әйелдер арасындағы құқықтар теңдігі атап өтілді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабында «Мемлекет жынысына, нәсіліне қарамастан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігіне кепілдік береді...» [2].

Алайда, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Мемлекеттік еңбек инспекциясы комитетінің «Қазақстан Республикасындағы Еңбек және жұмыспен қамту – 2024» мемлекеттік статистика қызметінің ресми басылымын талдағаннан кейін, біз ұлттық және халықаралық құжаттарда бекітілген құқықтар мен нақты көрсеткіштер арасында әлі де алшақтық бар деген қорытындыға келдік. Осылайша, аталған жинақта 2020-2023 жылдар кезеңіне пайыздық арақатынаста жас-жыныстық топ

бойынша жұмыссыздық деңгейі атап өтілді. «20-40 жас» жас санаттары бар бағандарда жазылған деректерді талдау нәтижесінде, жоғарыда аталған топтарда төрт жыл бойы жұмыссыз әйелдердің пайызы ерлерге қарағанда жоғары деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, гендерлік бейімділік жалғасуда деп болжауға болады. Жұмыс берушілер әйелдер бала күтімі, жүктілік және босану бойынша демалыс алады және жұмыс орнына уақытша жұмысшы іздеуге тура келеді деп болжайды. Бұл жұмыскерді оқытуға байланысты қаржылық шығындарға және жұмыс уақытын өткізіп жіберуге әкелуі мүмкін.

Еңбек қатынастары саласындағы зерттеушілер әйелдер мен ерлердің еңбек саласындағы тең емес жағдайын атап өтеді. Сонымен, И.М. Оспичев өз жұмысында әйелдердің ерлерге қарағанда жалақысы төмен жұмыста жұмыс істейтінін және көбінесе некеге тұрғаны үшін жұмыстан шығарылатындығын атап көрсетеді [3, 176 б.].

А.Ж. Хамзина экономикада жұмыс істейтін әр түрлі жыныстағы өкілдердің саны дерлік тең деп санайды, бірақ «әйелдер еңбегі көбінесе негізсіз түрде төмен жалақы болып саналады...» [4, 117 б.].

Б.Ж. Тагаров «ақпарат асимметриясында» және жұмыс берушінің монопсониялық билігінде әйелдердің еңбек құқықтарын кемсітудің себебін табады. Еңбек құқығындағы жағдай теңсіздігінің тағы бір негізін ғалым басшының әйелдерге деген жеккөрушілігінен көреді (мизогиния) [5, 17 б.].

Біз ұсынған жұмыс тақырыбы бойынша негізгі қорытынды жасамас бұрын, әйелдердің еңбек құқықтарын қорғайтын заңнамада бекітілген құқықтық ережелерді зерттеген жөн.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде (бұдан әрі мәтін бойынша – ҚР ЕК) тұлғаларға әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз етуге бағытталған ережелер бар. Жоғарыда айтылғандай, елдің Негізгі заңында ерлер мен әйелдерді құқықтар мен бостандықтарда теңестіру туралы ереже бекітілген. Еңбек қызметі, соның ішінде жұмыс уақыты, демалыс уақыты және т.б. Мысалы, бала күтімі бойынша демалысты анасы, әкесі, әжесі және осы күтімді нақты жүзеге асыратын басқа туыстары ала алады. Бірақ жүктілікке байланысты демалысты тек жүкті әйел алуға құқылы.

Әйелдерді олардың еңбек құқықтарын іске асыруға қатысты кемсіту жұмыс берушіге заңды жауапкершілікке әкеп соғады. Заң шығарушы сонымен қатар әйелдерге біржақты себептермен еңбек шартын жасасудан бас тартуға тыйым салды. Оларға жүктілік немесе балалардың болуы жатады. Сонымен қатар, әйелдер құқықтарының кепілдіктеріне ҚР ЕК 54-бабында бекітілген ережелер кіреді. Жұмыс беруші, Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 52-бабы 1-тармағының 2) және 3) тармақшаларында көзделген негіздер бойынша өз бастамасымен жүкті әйелмен, үш жасқа дейінгі балалары бар әйелмен, он төрт жасқа дейінгі балаларды (не он сегіз жасқа дейінгі мүгедек баланы) тәрбилеп отырған жалғызбасты аналармен, аталған дәрежедегі анасыз қалған балаларды тәрбилеп отырған өзге де адамдармен еңбек шартын бұзуға құқығы жоқ [6].

Жүкті әйелдер құқығына қатысты, егер әйел еңбек шарты мерзімінің аяқталу күніне, жоқ жұмыскердің орнын ауыстырған жағдайлардан басқа, он екі

және одан көп апта мерзімімен жүктілігі туралы медициналық қорытындыны ұсынса, онда жұмыс беруші оның жазбаша өтініші бойынша еңбек шартының мерзімін бала үш жасқа жеткенге дейінгі бала күтімі бойынша демалысының аяқталған күніне дейін ұзартуға міндетті.

Жұмыс беруші жүкті әйелдерді түнгі уақыттағы жұмысқа, үстеме жұмысқа, демалыс және мереке күндерінде жұмысқа шығару, оларды іссапарға жіберуге, сондай-ақ оларды төленетін жыл сайынғы еңбек демалысынан шақыртуға құқығы жоқ.

Бұдан басқа, жұмыс беруші түнгі уақыттағы жұмысқа, үстеме жұмысқа, сондай-ақ вахталық әдіспен орындалатын жұмысқа:

1) жеті жасқа дейінгі балалары бар әйелдерді және анасыз қалған жеті жасқа дейінгі балаларды тәрбиелеп отырған басқа да адамдарды;

2) сырқаттанған отбасы мүшелерінің күтімін жүзеге асыратын не мүгедек балаларды тәрбиелеп отырған, егер медициналық қорытындының негізінде үш жасқа дейінгі балалар, мүгедек балалар не отбасының сырқат мүшелері үнемі күтімді жүзеге асыруға мұқтаж отбасы мүшелері бар жұмыскерлерді олардың жазбаша келісімінсіз жіберуге құқығы жоқ.

Бір жарым жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге және бір жарым жасқа дейінгі балаларды анасыз тәрбиелеп отырған әкелерге,

демалыс және тамақтануға берілетін үзілістен басқа, баланы тамақтандыру үшін әрбір үш сағаттан кем емес уақытта мынадай ұзақтықтарда қосымша үзілістер берілетіндігін көбі біле бермейді:

1) бір баласы бар адамдарға - әрбір үзілісте отыз минуттан кем емес;

2) екі немесе одан көп балалары бар адамдарға - әрбір үзілісте бір сағаттан кем емес.

Баланы

тамақтандыру үшін үзілістер жұмыскердің өтініші бойынша демалыс және тамақтануға берілетін үзіліске қосылады не жиынтықталған үзілістер жұмыс күнінің басында немесе жұмыс күнінің (ауысымның) аяғында беріледі.

Жүкті әйелдің, үш жасқа дейінгі баласы бар ата-ананың бірінің, сондай-ақ сырқаттанған отбасы мүшесін күтетін жұмыскердің өтініші бойынша, медициналық қорытындыға сәйкес, жұмыс беруші толық емес жұмыс режимін ұсына алады.

Жүкті әйелдер үшін, егер жұмыс күнінің (ауысымның) ұзақтығы сегіз сағаттан асатын болса, жұмыс уақытын жиынтықтау есебін қолдануға жол берілмейді. Бұдан басқа, медициналық қорытындының негізінде жұмыс беруші жүкті әйелді, орташа айлық жалақысын сақтап, зиянды және қауіпті өндірістік факторлардың әсерін болдырмайтын басқа жұмысқа ауыстыруға міндетті. Жүкті әйелге қолайсыз өндірістік факторлардың әсерін болдырмайтын басқа жұмысты ұсынғанға дейін, ол соның салдарынан босатылған жұмыс күндеріне жұмыс берушінің қаражаты есебінен орташа айлық жалақысының сақталуымен, жұмыстан босатылуға жатады.

Жүктілігі және тууы бойынша демалыстың алдында немесе тікелей содан кейін не бала күтімі бойынша демалыс аяқталған соң әйелге оның қалауы бойынша төленетін жыл сайынғы еңбек демалысы беріледі.

Әйелдерге өтініші бойынша және белгіленген тәртіпте берілген жұмысқа жарамсыздығы туралы парақ негізінде, егер өзге Қазақстан Республикасының заңдарымен белгіленбегенде, ұзақтығы жетпіс күнтізбелік күнге босанғанға дейін және елу алты күн (күрделі босанғанда және екі немесе одан көп бала туған жағдайда – жетпіс күн) босанғаннан кейін демалыстар беріледі.

Демалыстарды есептеу жиынтықпен саналады және әйелге демалыс босанғанға дейін іс жүзінде пайдаланылған күндердің санына және жұмыс берушіде жұмыс істеген ұзақтығына қарамастан, толығымен ұсынылады.

Жаңа туған баланы асырап алған жұмыскерлерге (ата-анасының біреуіне) асырап алған күннен бастап, бала туған күннен елу алты күн өткенге дейінгі кезеңге демалыс ұсынылады.

Жүктілігі және тууы бойынша, жаңа туған баланы асырап алған жұмыскерлерге демалысты төлеуге қатысты, жұмыс беруші, егер ол еңбек және ұжымдық шарт жағдайларымен, жұмыс берушінің актімен кезделген болса, жүктілігі және тууына, жаңа туған баланы (балаларды) қызды (ұлды) асырап алуға байланысты кірістен айырылған жағдайға, міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асырылған әлеуметтік төлем сомасын алып тастаумен, жүктілігі және тууы бойынша, жаңа туған баланы асырап алған жұмыскерлерге демалысты орташа айлық жалақысын сақтаумен төлейді.

Жұмыс беруші жұмыскерге бала үш жасқа толғанға дейінгі мерзімге күтім бойынша еңбекақысы сақталмайтын демалысты ұсынуға міндетті. Ата-ананың таңдауы бойынша бұл не әкесі, не шешесі не баланы жалғыз тәрбиелейтін ата-ана, сондай-ақ іс жүзінде баланы тәрбиелейтін баланың туысы не жаңа туған баланың асырап алушысы болуы мүмкін.

Бұл демалыс жұмыскердің жазбаша өтініші негізінде толығымен немесе бөлек-бөлек пайдаланылуы мүмкін. Сонымен бірге, демалыс кезінде жұмыскердің жұмыс орны (лауазымы) сақталады.

Бала үш жасқа толғанға дейінгі мерзімге күтім бойынша еңбекақысы сақталмайтын демалыс уақыты, егер өзге Қазақстан Республикасының заңдарымен көзделмесе, жалпы еңбек өтіліне, мамандығы бойынша еңбек өтіліне саналады.

Бала үш жасқа толғанға дейінгі мерзімге күтім бойынша еңбекақысы сақталмайтын демалысы аяқталмағанға дейін жұмысқа шыққан жағдайда, жұмыскер жұмыс берушіні жұмыс басталғанға дейін бір ай бұрын өз ниеті туралы ескертуге міндетті.

Осы дәрежедегі жұмыскерлермен еңбек шартын бұзуға жұмыс берушінің – заңды тұлғаның жұмысы тек жойылған кезде не жұмыс берушінің – жеке тұлғаның қызметі тоқтатылған кезде;

жұмыскердің біліктілігінің жеткіліксіздігі себебінен атқаратын лауазымына немесе орындалатын жұмысқа сәйкес еместігі және жұмыскер сот актісіне сәйкес одан әрі жұмыс істеу мүмкіндігі болмайтын жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны анықталған кезде жол беріледі.

Осылайша, осы мысалға сүйене отырып, біз жұмыс берушінің жүкті әйелді жұмыстан шығарып, оны негізгі табыссыз қалдыруға құқығы бар деген қорытындыға келе аламыз.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, И.М. Оспичевтің пікірімен келіскен жөн. Еңбек дауларын шешу кезінде соттар еңбек саласындағы заң шығарушы берген құқықтар мен кепілдіктердің барлық көлемін, оның ішінде әйел жұмыскерлердің, отбасылық міндеттері бар басқа адамдардың құқықтарын және іс шеңберінде зерттелетін нақты жағдайды ескеруі керек.

Заң шығарушы әйелдердің әлеуметтік қамсыздандыру, еңбек құқығы және барлығын заң алдында теңестіру құқықтарына кепілдік бере отырып, ана мен баланы қорғауды қамтамасыз етеді. Бұл қашықтықтан жұмыс форматына ауысу, қосымша демалыс беру, жәрдемақы төлеу мүмкіндігінде көрінеді. Дәл осы аспектілер Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген мемлекеттің әлеуметтік мәртебесі туралы айтады. Алайда, әйелдердің еңбек құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет, бұл ана мен бала институтын барынша қорғауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, еңбек құқықтары саласындағы қатынастарды жақсарту азаматтық қоғам мен мемлекеттің интеграциясынан бастау алатынын атап өткен жөн. Жұмыскерлер өз құқықтарын белсенді қорғауға және бақылау органдарына жүгінуден қорықпауға тиіс, ал мемлекет азаматтарды еңбек қатынастары саласындағы құқықтық ағартуға ерекше назар аударуға міндетті. Осылайша, жұмыскерлерді қажетті қорғау және олардың құқықтарын қалпына келтіру шарттары қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) «Адам құқықтарының жалпыға бірдей» Декларациясы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>
2. Қазақстан Республикасының 1995 жылы 30 тамыздағы Конституциясы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
3. Оспичев И.М. Защита трудовых прав женщин // Современная наука: акту-альные проблемы теории и практики. Серия: экономика и право. 2020. № 20. С. 176-178. <https://doi.org/10.37882/2223-2974>
4. Хамзина А.Ж. Проблема дискриминации женщин в трудовых отношениях // 20 Юбилейные царскосельские чтения: материалы Междунар. науч. конф. СПб., 2016. С. 116-120.
5. Тагаров Б.Ж. Экономические причины гендерного неравенства на рынке труда // Экономика труда. 2020. № 7 (1). С. 15-26. <https://doi.org/10.18334/et.7.1.41306>
6. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі Қазақстан Республикасының

ҚОҒАМДЫҚ ТӘРТІПТІ БҰЗУ: ҰСАҚ БҰЗАҚЫЛЫҚ

Мінәж Айжан

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Ғылыми жетекшісі: Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы
PhD докторы

Аңдатпа Бұл ғылыми жұмыста ұсақ бұзақылық ұғымына теориялық және құқықтық талдау жасалып, оның қоғамдағы орны мен құқықтық реттелуі қарастырылады. Ұсақ бұзақылық – қоғамдағы тәртіп пен азаматтардың тыныштығына қауіп төндіретін әкімшілік құқық бұзушылықтың кең таралған түрі. Жоба аясында ҚР заңнамасындағы реттелу жолдары, құқықтық жауапкершілік түрлері, алдын алу шаралары және халықаралық тәжірибе салыстырмалы түрде зерттеледі.

Кілт сөздер: ұсақ бұзақылық, қоғамдық тәртіп, әкімшілік құқық, құқық бұзушылық, профилактика.

Аннотация В данной научной работе проводится теоретико-правовой анализ понятия мелкого хулиганства, рассматривается его место в обществе и правовое регулирование. Мелкое хулиганство-распространенный вид административных правонарушений, угрожающий порядку в обществе и спокойствию граждан. В рамках проекта будут изучены пути регулирования в законодательстве РК, виды правовой ответственности, превентивные меры и международный опыт.

Ключевые слова: мелкое хулиганство, общественный порядок, административное право, правонарушения, профилактика.

Annotation In this scientific work, a theoretical and legal analysis of the concept of petty hooliganism is carried out, its place in society and legal regulation are considered. Minor hooliganism is a common type of administrative offense that threatens public order and the peace of citizens. The project will explore ways of regulation in the legislation of the Republic of Kazakhstan, types of legal liability, preventive measures and international experience.

Keywords: petty hooliganism, public order, administrative law, offenses, prevention.

Қоғамдық тәртіп – кез келген мемлекеттегі тұрақтылықтың және азаматтардың қауіпсіз өмір сүруінің негізі. Тәртіп бұзушылық, соның ішінде ұсақ бұзақылық, қоғамдағы моральдық, құқықтық мәдениеттің төмендеуін білдіреді. Ұсақ бұзақылық – сырт көзге қарапайым көрінгенімен, оның қоғамға тигізетін зияны елеулі. Көп жағдайда мұндай әрекеттер ірі құқық бұзушылықтарға, тіпті қылмысқа әкелетін бастапқы фактор болып табылады. Сондықтан бұл құбылысты терең зерттеп, құқықтық жолмен қатаң бақылау аса маңызды.

Ұсақ бұзақылық – бұл қоғамдық орында жасалатын, азаматтардың тыныштығын бұзатын, әдепсіз, заңға қайшы әрекеттердің жиынтығы. Оған мысал ретінде: қоғамдық орындарда боктау, ұрысу, мас күйде мазасыздандыру, айналаға шу шығару, ғимарат қабырғаларына жазу салу, автобус, аялдама, дүкен сияқты орындарды бүлдіру әрекеттері жатады. Ұсақ бұзақылықтың ерекшелігі – бұл әрекеттер қылмыстық сипатқа ие болмағанымен, қоғамда тұрақсыздық тудыруға қабілетті. Кейбір жағдайларда бұл әрекеттер қайталанып, елеулі заң бұзушылыққа айналуы мүмкін.

ҚР заңнамасындағы орны. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 434-бабында ұсақ бұзақылыққа нақты түсінік беріледі. Бұл бапқа сәйкес, ұсақ бұзақылық үшін ескерту, айыппұл немесе он тәулікке дейін әкімшілік қамау жазасы қарастырылған. 434-бапта көрсетілгендей, бұл әрекеттер адамның басқа адамдармен қоғамдық қатынас нормаларын өрескел бұзған жағдайларда қолданылады. Егер мұндай бұзақылық қайталанса, 434-1 бабы бойынша жауапкершілік күшейтіледі. Бұл бап құқық қорғау органдарына қоғам тыныштығын сақтауға құқықтық құрал береді.

Ұсақ бұзақылықтың қоғамға тигізетін зияны көп жағдайда елеусіз қалып жатады. Алайда бұл әрекеттер қоғамдық сана мен мәдениетке әсер етеді. Көптеген азаматтар мұндай әрекеттерге үйреніп, бейімделіп кетеді, бұл құқықтық нигилизмге жол ашады. Қоғамдық орындарда балағат сөздер айту, қоғамдық көлікті бүлдіру, көрші-қолаңмен дауласу — мұның барлығы адамдар арасындағы қарым-қатынасты бұзады. Сонымен қатар, бұл әрекеттер қоғамда үрей мен сенімсіздік туғызады, полиция мен құқық қорғау органдарына деген сенімді төмендетеді.

Алдын алу жолдары. Ұсақ бұзақылықпен күресу үшін кешенді профилактикалық шаралар қажет. Алдымен құқықтық сауаттылықты арттыру керек. Мектептер мен университеттерде құқық негіздері пәні арқылы жастарға тәртіп пен жауапкершілік түсіндірілсе, болашақта бұл нәтиже береді. Қоғамдық орындарда бейнебақылау орнату, құқық қорғау органдарының көшедегі белсенді қызметі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы түсіндіру жұмыстары — маңызды тетіктер. Сонымен қатар, мас күйінде жүрген адамдарды арнайы бейімдеу орталықтарына апару, қоғамдық тәртіпті бұзушыларды қоғамдық жұмысқа тарту – тиімді балама жаза болып саналады.

Көптеген дамыған елдер ұсақ бұзақылыққа қарсы күресті мемлекеттің қауіпсіздік саясатының бір бөлігі ретінде қарастырады. Мысалы, Германияда қоғамдық тыныштықты бұзған адамдарға жоғары мөлшерде айыппұл салынады немесе олар әкімшілік сотқа тартылып, қоғамға ашық түрде жауап береді.

Францияда құқық қорғау органдары бейнебақылау көмегімен ұсақ бұзақылықты дәлелдейді және бұл үшін арнайы тәртіп полициясы жұмыс істейді. Жапонияда мұндай әрекеттерге қоғам теріс қарайды, яғни моральдық қысым құқықтық жазадан да күштірек әсер етеді. АҚШ-та кейбір қалаларда ұсақ құқық бұзушыларды психологиялық немесе әлеуметтік оңалту курстарына қатысуға міндеттейді. Қазақстанда да шетелдік тәжірибелерді ескеріп, ұсақ бұзақылықты жүйелі түрде бақылау, тіркеу, алдын алу тетіктерін жанарту ұсынылады.

Ұсақ бұзақылық – қазіргі қоғамда жиі кездесетін әкімшілік құқық бұзушылық. Бұл әрекеттер қоғамның моральдық және құқықтық тәртібіне кері әсер етеді. Сондықтан мемлекет тарапынан мұндай әрекеттерге қарсы нақты профилактикалық, құқықтық және тәрбиелік шаралар қолдану қажет. Заңнаманы жетілдірумен қатар, азаматтардың құқықтық санасын арттыру да маңызды. Шетелдік тәжірибе негізінде құқық бұзушылықтың алдын алу жолдарын жетілдіріп, қоғамдық тәртіпті нығайтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 2014 жылғы 5 шілде № 235-V.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 ж.
3. ҚР ІІМ ресми сайты. www.police.gov.kz
4. www.adilet.zan.kz – нормативтік құқықтық актілер дереккөзі.
5. Германия, Франция, АҚШ, Жапония заңнамасындағы қоғамдық тәртіп тәжірибелері.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛЬДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Сансызбаев Нұрасыл Еркінұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Шукенова Жадыра Сламханқызы

Заң ғылымдарының магистрі

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қамтамасыз ету тетігінің маңызды элементтерінің бірі Адам құқықтары жөніндегі уәкіл - Омбудсмен институты болып табылады.

Уәкілдің негізгі мақсаты – адам құқықтарын сақтауға қатысты халықтың еркін білдіруші болу. Ол билік пен қоғам арасындағы буфер рөлін орындауға,

оларды өзара дәлелді және әділетсіз әрекеттерден жұмсартуға және қорғауға арналған. Дәл осы делдалдық функция аталған институттың ең тартымды ерекшелігі болып табылады. Бір жағынан, Уәкілетті атқарушы органдар алдында азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғау қызметінде билік органы, ал екінші жағынан – ол осы азаматтарға өз мүдделеріне қажетті түсіндіруі тиіс мемлекет пен азамат арасындағы сенімнің өсуіне ықпал ете отырып, биліктің әкімшілік іс-әрекеттері.

Парламенттік уәкіл лауазымы алғаш рет 1809 жылы Швецияда пайда болды және содан бері әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралды. Король 1713 жылы Швецияда Корольдік омбудсмен құру туралы заң шығарды. Ол статуттар мен заңдардың орындалуын, ал азаматтық қызметшілердің өз міндеттерін нақты орындауын бақылауды жүзеге асыруы тиіс. Бұл пост кейінірек «әділет канцлері» деп атала бастады. Қазіргі уақытта Швецияда омбудсмен қызметін ұйымдастырудың ерекшелігі парламенттің азаматтық және әскери қызметке қатысты бақылау функцияларын өзара бөлісетін үш омбудсменді сайлауы болып табылады.

1919 жылдан бастап мұндай органдар басқа елдерде құрыла бастады. 1919 жылдан бастап бұл институт Финляндияда, ал екінші дүниежүзілік соғыстан кейін (1952 жыл) - Дания мен Норвегияда (азаматтық және әскери салаларда) жұмыс істей бастады.

Солтүстік Еуропа мемлекеттерінде пайда болғаннан кейін омбудсмен институты нақты әлеуметтік-саяси жағдайларға бейімделу жолдарының алуан түрлілігін көрсете отырып, басқа елдерде тез тарала бастады.

1962 жылы омбудсмен институты Жаңа Зеландияда, 1967 жылы - Ұлыбританияда, 1962 жылы - Канаданың бірқатар провинцияларында, 1971-1973 жылдары - Австралия. Омбудсменнің идеясы кезінде АҚШ-та үлкен қызығушылық туғызды, одан кейін омбудсменнің әр түрлі түрлері пайда болды: атқарушы, арнайы, қалалық, өңірлік. 1976 жылдан бастап омбудсмен институты Португалияда жұмыс істейді. 1982 жылы нидерландтық омбудсмен қызметіне кірісті. Омбудсменнің түрлі түрлері Швейцария, Италия, Бельгия, Франция, ГФР, Австрия, Израиль, Үндістан және т.б.

Омбудсмен институты басқарудың әртүрлі нысандары - конституциялық монархия, президенттік және парламенттік республикалар. Омбудсмен институты әртүрлі құқықтық отбасыларға жататын мемлекеттерде табысты жұмыс істейді.

2002 жылғы 19 қыркүйекте ҚР Президенті «Қазақстан Республикасының Президенті лауазымын тағайындау туралы» № 947 Жарлыққа қол қойды.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ережені бекіткен Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ережені бекітеді.

2022 жылғы 5 қарашадағы №154-VII Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына 83-1-баппен толықтырылды «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл адам мен азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіруге жәрдемдеседі, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын ілгерілетуге ықпал етеді...».

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымына кандидаттарға қойылатын талаптар ғылыми және публицистикалық әдебиетте наразылық тудыратын мәселе болып табылады. Шет елдердің заңнамасында омбудсмен лауазымына үміткер кандидаттарға қойылатын неғұрлым қатаң талаптар көзделеді. Ережеге сәйкес Қазақстан Республикасындағы Уәкіл лауазымына тағайындалатын адам мынадай талаптарға жауап беруі тиіс: азаматтығы болуы, жоғары заңгерлік немесе өзге де гуманитарлық білімі болуы, заң мамандығы бойынша немесе адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласында кемінде үш жыл жұмыс өтілі болуы тиіс.

Салыстыру үшін «Азаматтық құқықтар жөніндегі мемлекеттік жиналыстың уәкілі туралы» Венгрия Республикасының Заңын келтірейік, ол бойынша университеттің заң факультетін бітірген, қылмыс жасамаған Венгрия азаматы уәкіл болып сайлануы мүмкін және парламент оны кемінде 10 жылдық кәсіби тәжірибесі немесе ғылыми адам құқықтарын қорғау саласындағы білім.

Заңнамада Уәкіл лауазымына кандидатураларды іріктеуге және ұсынуға қойылатын неғұрлым қатаң құқықтық критерийлерді мұндай бекіту осы маңызды мемлекеттік лауазымға кәсіби, құзыретті, жауапты және беделді адамдарды орналастыруды қамтамасыз ету үшін қажет.

Омбудсмен лауазымына үміткер адамның заң мамандығы бойынша жұмыс өтілі шын мәнінде кемінде 10-15 жыл болуы тиіс. «Гуманитарлық білім» термині де наразылық тудырады. Әлемнің көптеген елдерінде заң шығарушылар адам құқықтарын қорғаудың заңдық тәсілдерін жақсы білетіндіктен, тек заңгерлер ғана омбудсмен бола алатынын анықтады. Олар негізінен конституциялық құқық саласындағы мамандар болуға тиіс.

Мысалы, Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ҚР-ның Конституциялық заңына сәйкес Адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымына қойлатын талаптар көрсетілген:

- 1) Қазақстан Республикасының азаматтығы бар болуы және соңғы 10 жылда оның аумағында тұрақты тұруы;
- 2) жоғары білімі болуы;
- 3) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша кемінде бес жыл жұмыс тәжірибесі болуы;
- 4) 30 жастан кіші болмауы;
- 5) мемлекеттік тілді еркін білуі;
- 6) әрекетке қабілетті болуы.

Осылайша, Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілінің (омбудсмен) қызметі еліміздегі адам құқықтарын қорғау мен қамтамасыз етудің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Қазақстандық модульдің ерекшеліктері туралы мақалада келесі негізгі аспектілерді қарастыруға болады:

1. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің рөлі

Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің негізгі міндеті – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттік органдардың әрекеттерін

бақылау және құқық бұзушылықтарды жою. Уәкілдің қызметі азаматтардың құқықтарын қорғау механизмдерінің тиімділігін арттыруға бағытталған.

2. Қазақстандық модульдің ерекшеліктері

- Заңнамалық негіз: Қазақстан Республикасының Конституциясы мен «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заң уәкілдің құқықтары мен міндеттерін анықтайды.

- Тәуелсіздік: Уәкілдің қызметі мемлекеттік органдардан тәуелсіз, бұл оның шешімдерінің объективтілігі мен әділдігін қамтамасыз етеді.

- Халықпен байланыс: Уәкіл азаматтармен тікелей байланыс орнатып, олардың құқықтарын қорғау үшін түрлі шаралар қабылдайды, соның ішінде қоғамдық тыңдаулар, семинарлар және ақпараттық кампаниялар.

3. Құқық қорғау механизмдері

Қазақстандық модульде уәкілдің құқық қорғау механизмдері, соның ішінде:

- Тексеру жүргізу:

Уәкіл құқық бұзушылықтарды тексеру үшін мемлекеттік органдарға, ұйымдарға және жеке тұлғаларға сұрау салуға құқылы.

- Ұсыныстар мен ұсыныстар: Уәкіл құқық қорғау органдарына, мемлекеттік органдарға және қоғамға құқық бұзушылықтарды жою үшін ұсыныстар береді.

4. Халықаралық тәжірибе

Қазақстандық модуль халықаралық тәжірибені ескере отырып, адам құқықтарын қорғау саласындағы үздік практикаларды енгізуге тырысады. Бұл халықаралық стандарттарға сәйкес келетін құқық қорғау механизмдерін дамытуға мүмкіндік береді.

5. Қорытынды

Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкілінің қызметі азаматтардың құқықтарын қорғау мен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Қазақстандық модульдің ерекшеліктері құқық қорғау механизмдерінің тиімділігін арттыруға,

азаматтардың құқықтарын қорғауға және халықаралық стандарттарға сәйкес келуге бағытталған.

Қорыта келе, Қазақстан Республикасының Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты еліміздегі адам құқықтарын қорғау мен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің қызметі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, заңсыз әрекеттерге қарсы тұру, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметін бақылау арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстандық модульдің ерекшеліктері, оның ішінде уәкілдің құқықтық мәртебесі, функциялары, және қоғамдағы орны, адам құқықтарын қорғау жүйесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Бұл зерттеу еліміздегі адам құқықтарын қорғау механизмдерін жетілдіру, халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз ету,

және азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру мақсатында маңызды болып табылады.

Сондықтан, аталмыш тақырыптың зерттелуі қазіргі қоғамдағы адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету, құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру, және азаматтардың құқықтарын қорғау жүйесін нығайту үшін қажетті.

Қазақстан Республикасында Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты табысты жұмыс істеуде белгілі бір қиындықтар мен проблемаларға қарамастан. Оның мәні Қазақстан қоғам өмірінің барлық жақтарын демократиялық дамыту үшін, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін орасан зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бусурманов Ж.Д. Евразийская концепция прав человека (новый взгляд на проблему). – Алматы, 2006. – 480 с.
2. Башимов М.С. Институт омбудсмана (Уполномоченного по правам человека). – Астана: Фолиант, 2003. – 310 с.
3. Национальные омбудсмены. Свод правовых положений. – Варшава, 1999. – С. 27
4. Башимов М.С. Развитие института Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан // Закон и правосудие. – 2004. – 1 сентября
5. Баймаханова Д.М. Проблемы прав человека в системе конституционализма в Республике Казахстан. – Алматы, 2010. – 368 с. – С. 277
6. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 154-VII ҚРЗ.

ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ КӘСІПТІК ДАЯРЛАУ: ЖАҢА ТАЛАПТАР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Сансызбаев Нұрасыл Еркінұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Исаева Айнур Женисовна

PhD докторы, қауымдастырылған профессоры м.а.

Андатпа. Қазіргі еңбек нарығындағы кәсіптік даярлау жаңа талаптар мен мүмкіндіктердің туындауына байланысты маңызды өзгерістерге ұшырауда.

Жаңа технологиялар, цифрлық трансформация және жаһандық бәсекелестік жағдайындағы кәсіптік білім беру жүйесі де өзекті мәселелермен бетпе-бет келеді. Бұл мақалада еңбек нарығының өзгермелі сұраныстарына жауап беретін кәсіптік даярлықты ұйымдастыру мен дамыту бағыттары қарастырылған. Оқыту әдістері мен бағдарламаларының жаңартылуы, кәсіби дағдыларды жетілдіру, еңбек нарығының жаңа талаптарына бейімделу және жұмыс орындарын құру мүмкіндіктері талданады. Мақалада еңбек нарығындағы кәсіптік даярлықтың болашақ даму тенденцияларына көзқарас қалыптастырады.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, кәсіптік даярлық, цифрлық трансформация, кәсіби дағдылар, инновациялар, жұмыс орындары.

Аннотация. Профессиональная подготовка на современном рынке труда претерпевает значительные изменения в связи с возникновением новых требований и возможностей. С актуальными вопросами сталкиваются также новые технологии, цифровая трансформация и система профессионального образования в условиях глобальной конкуренции. В этой статье предусмотрены направления организации и развития профессиональной подготовки, отвечающие меняющимся потребностям рынка труда. Анализируются возможности обновления методов и программ обучения, совершенствования профессиональных навыков, адаптации к новым требованиям рынка труда и создания рабочих мест. В статье формируется видение тенденций будущего развития профессиональной подготовки на рынке труда.

Ключевые слова: рынок труда, профессиональная подготовка, цифровая трансформация, профессиональные навыки, инновации, рабочие места.

Abstract. Professional training in the modern labor market is undergoing significant changes due to the emergence of new requirements and opportunities. New technologies, digital transformation and a system of vocational education in the context of global competition also face urgent questions. This article provides directions for the organization and development of vocational training that meet the changing needs of the labor market. We analyze the possibilities of updating training methods and programs, improving professional skills, adapting to new labor market requirements and creating jobs. The article forms a vision of trends in the future development of vocational training in the labor market.

Key words: labour market, training, digital transformation, skills, innovation, jobs.

Қазіргі әлемде еңбек нарығының динамикалық өзгерістеріне байланысты кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыру мәселелері ерекше маңызға ие болуда. Еңбек нарығының қажеттіліктері мен сұраныстарының тез өзгеруі, технологиялық прогресс, автоматизация және цифрландыру процестерінің жедел қарқына кәсіптік білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр.

Еңбек нарығындағы кәсіптік даярлықты талдау барысында Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі маңызды құқықтық құжат болып табылады. Бұл ҚР Еңбек кодексі жұмыс берушілер мен қызметкерлердің құқықтары мен

міндеттерін, жұмыс істейтін адамдардың кәсіби дамуына қатысты ережелерді реттейді. Әрбір маманның еңбек қатынастарындағы құқықтық статусы мен еңбек жағдайлары еңбек кодексімен реттеледі. Мысалы, ҚР Еңбек кодексінде қызметкерлердің біліктілігін арттыру бойынша міндеттемелер, жұмыс берушілердің оқытуға қатысты жауапкершіліктері көрсетілген.

Осыған орай, кәсіптік даярлау мен қайта даярлау бағдарламаларының тиімділігі тек еңбек нарығының талабына сай болуы ғана емес, сондай-ақ еңбек етуші азаматтардың еңбек сапасын арттыру, олардың біліктілігін көтеру және жұмыссыздықты азайту сияқты маңызды міндеттерді орындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда еңбек нарығында жұмыс күшіне деген сұраныс жаңа талаптар мен стандарттарға негізделген. Бұрынғы еңбек нарығында мамандар тек белгілі бір сала бойынша кәсіби дағдыларды меңгерген болса, қазіргі кезде қызметкерлердің әмбебап болуы, көп функционалды дағдыларға ие болуы талап етіледі. Заманауи жұмыс орындары жиі өзгеріп, еңбек нарығында цифрлық дағдылар мен ақпараттық технологияларды игерген мамандарға сұраныс артып отыр.

Мысалы, өнеркәсіптің көптеген салалары роботизация және автоматтандыру үдерістерімен айналысуды. Бұл еңбек нарығындағы мамандардан техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар креативті ойлау мен инновациялық шешімдер табу қабілетін талап етеді. Бүгінде жұмысшылардың дағдыларын жаңартып отыру, жаңа технологияларға бейімделу қабілеті жоғары бағаланады.

Қазіргі уақытта еңбек нарығының талабына сай келетін мамандарды даярлау үшін кәсіптік білім беру жүйесі мен қайта даярлау бағдарламаларын маңызды рөл атқарады. Біліктілікті арттыру мен қайта даярлау үдерістері арқылы жұмысшылар өз білімін жаңартып, еңбек нарығындағы сұранысқа сай жаңа дағдылар мен біліктерді меңгереді. Бұл орайда, оқу бағдарламаларының тұрақты жаңартылып отыруы, жаңа білім беру әдістерінің енгізілуі, сондай ақ нақты жұмыс орындағы қажеттіліктерді есекре отырып білім беру процесінің икемді болуы маңызды.

Сонымен қатар, цифрландыру мен технологиялық даму қазіргі кәсіптік білім беру жүйесінде де өзгерістер енгізуде. Заманауи кәсіптік даярлау бағдарламаларды көбінесе цифрлық технологияларды, онлайн оқыту платформаларын және интерактивті әдістерді қолдануды қамтиды. Бұл тәсілдер білім беру процесін ыңғайлы әрі тиімді етеді, сонымен қатар білім алушыларға түрлі деңгейдегі білім беру мүмкіндіктерін ұсынады.

Мысалы, Қазақстандағы кәсіптік білім беру жүйесінде онлайн курстар, вебинарлар мен виртуалды оқыту орталықтары кеңнен қолданылуда. Бұл оқыту әдістері білім алушыларға уақытты үнемдеуге және өз қалауларына оқуға мүмкіндік береді және цифрлық платформалар арқылы жұмысшылардың кәсіптік білім жаңарту үдерісі өте ыңғайлы әрі жылдам жүзеге асырылуда.

Еңбек нарығының өзгерістеріне байланысты кәсіптік даярлықтың өзектілігі айтарлықтай артып отыр. Жаһандану, цифрландыру және технологиялық инновациялар еңбек нарығына терең ықпал етіп, жаңа талаптар

мен мүмкіндіктер туындатты. Қазірдің өзінде жұмыс орындары мен мамандықтар түрі өзгеріп, көптеген дәстүрлі кәсіптер өз маңызын жоғалтуда, ал жаңа мамандықтарға сұраныс артып келеді. Бұл өз кезегінде кәсіби даярлық жүйелеріне үлкен өзгерістер енгізуді талап етеді.

Осыған байланысты, кәсіби білім беру жүйесін жаңарту, инновациялық әдістер мен цифралық технологияларды енгізу, сондай-ақ жұмыс берушілермен серіктестік орнату сияқты мәселелер өзекті болып табылады.

Осыған орай байланысты кәсіптік даярлық жүйесін заман талабына сай өзгерту, білім беру бағдарламаларын жаңарту және жұмыс күшін жаңа заман талабына сай оқыту мәселесі аса маңызды болып тұр.

Қорыта келе, қазіргі еңбек нарығын көптеген өзгерістерді бастан өткеруде және кәсіптік даярлыққа қойылатын талаптар да осы өзгерістерге сәйкес жанаруда. Цифрлық дағдылар, икемділік, өмір бойы білім алу сияқты факторлар қазіргі маманға қойылатын негізгі талаптарға айналды. Кәсіби даярлық жүйесі осы талаптарға сай жұмыс істеп, еңбек нарығында табысты болу үшін жаңа мүмкіндіктер мен тәсілдер ұсынылады:

Цифрлық дағдыларды жетілдіру – қазіргі еңбек нарығында цифрлық технологиялар маңызды орын алуда. Осыған орай, кәсіптік даярлық жүйесінде ақпараттық технологиялар мен цифрлық дағдыларға ерекше назар аудару қажет. Бұл үшін арнайы курстар мен тренингтер ұйымдастырып, жаңа технологиялармен таныстыруды ұсыну қажет;

Өмір бойы білім алу жүйесін енгізу – технологиялардың жылдам дамуы мен еңбек нарығының тұрақсыздығын ескере отырып, мамандарды үздіксіз білім алуға ынталандыру маңызды. Кәсіби даму мен қайта даярлау курстарының қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін онлайн білім беру платформаларын белсенді пайдалану қажет. Жұмысшыларға жаңа дағдыларды меңгеруге мүмкіндік беретін тренингтер мен семинарлар өткізу ұсынылады;

Жұмыс берушілермен серіктестікті арттыру – жұмыс берушілер кәсіптік даярлықтың сапасын арттыру үшін білім беру мекемелерімен тығыз байланыс орнатуы керек. Бұл кәсіби даярлықтың қажеттіліктерін түсінуге және нақты жұмыс орындарына сай мамандарды даярлауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кәсіпорындар өз қызметкерлерінің біліктілігін арттыру үшін оқу орындары мен басқа да ұйымдармен серіктестік орнатуы қажет

Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы кәсіптік даярлық жүйесін қазіргі еңбек нарығының талаптарына сай қалыптастырып, мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға болады. Ең бастысы, бүгінгі таңдағы мамандар үшін кәсіби дағдыларды үнемі жетілдіріп, жаңа білімдерге ашық болу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414#z116>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «ХАЛЫҚ БІРЛІГІ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІ РЕФОРМАЛАР – ЕЛ

ӨРКЕНДЕУІНІҢ БЕРІК НЕГІЗІ» / <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>

3. Қазақстан Республикасының еңбек нарығын дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 29 қарашадағы № 1050 қаулысы / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300001050>

4. Қ.Қ. Жүсіпова, Б.С. Әбдіманапова «Еңбек нарығындағы кәсіби даярлық: жаңа бағыттар мен мүмкіндіктер» Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы журналы, 3(2), 45-60

FTAMP 10.63.47

ЕҢБЕК ТӘРТІБІН САҚТАУ ЖҰМЫСКЕРДІҢ МІНДЕТІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Байтақова Айнагүл

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекші: Исаева Айнура Женисовна

PhD докторы, қауымдастырылған профессоры м.а.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі жағдайда еңбек тәртібін қамтамасыз етудегі ішкі еңбек тәртібі ережелерінің маңызы, атап айтқанда, олар еңбек қызметінің қандай аспектілерін реттейтіні қарастырылады. Еңбектің ұйымдастырушылық және экономикалық жағдайларын қамтамасыз етуден, көтермелеу шараларын қолданудан, сондай-ақ тәртіптік және қоғамдық ықпал ету шараларын қолданудан тұратын еңбек және өндірістік тәртіпті қамтамасыз етудің негізгі әдістері белгіленді. Мақалада жұмыскерлердің тәртіптік теріс қылықтарының түрлері және оларға ден қою әдістері де көрсетілген.

Кілт сөздер: еңбек тәртібі, ішкі еңбек тәртібі ережелері, жұмыскер, еңбек тәртібі, жұмыс уақыты, өзін-өзі тәрбиелеу.

Аннотация: В статье рассматривается значение правил внутреннего трудового распорядка в обеспечении трудовой дисциплины в современных условиях, в частности какие аспекты трудовой деятельности они регламентируют. Установлены основные методы обеспечения трудовой и производственной дисциплины, заключающиеся в обеспечении организационных и экономических условий труда, применение поощрительных мер, а также применение мер дисциплинарного и общественного воздействия. В статье также раскрыты виды дисциплинарных проступков работников и методы реагирования на них.

Ключевые слова: трудовая дисциплина, правила внутреннего трудового распорядка, работник, трудовой распорядок, рабочее время, самодисциплина.

Annotation: The article examines the importance of internal labor regulations in ensuring labor discipline in modern conditions, in particular, what aspects of labor activity they regulate. The main methods of ensuring labor and production discipline have been established, which consist in ensuring organizational and economic working conditions, the use of incentive measures, as well as the application of disciplinary and social pressure. The article also reveals the types of disciplinary offenses of employees and methods of responding to them.

Keywords: labor discipline, internal labor regulations, employee, labor schedule, working hours, self-discipline.

Еңбек тәртібі мен ішкі еңбек тәртібіне заңнамалық анықтама Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 1-бабының 30) тармақшасында берілген [1]. Еңбек тәртібі – жұмыс беруші мен жұмыскерлердің Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінде, сондай-ақ келісімдерде, еңбек, ұжымдық шарттарда, жұмыс берушінің актілерінде, құрылтай құжаттарында белгіленген міндеттемелерді тиісінше орындауы болып табылады.

Кез-келген ұйымда белгілі бір жұмыс тәртібі болуы керек. Жұмыскерлер өз міндеттерін нақты білуі үшін жұмыс беруші жергілікті нормативтік актіні – ішкі еңбек тәртібі ережелерін (ІЕТЕ) қабылдайды [2, 79 б.].

Жаңа жұмыскерді штатқа қабылдау кезінде оны осы құжатқа қол қою арқылы таныстыру қажет. Осылайша, еңбек шартына және ішкі еңбек тәртібі ережелеріне қол қоя отырып, жаңадан келген жұмыскер еңбек тәртібінің барлық шарттарын орындауға міндеттенеді.

ІЕТЕ жұмыскерлер мен жұмыс берушінің негізгі құқықтары мен міндеттерін; жұмыс уақыты мен тынығу режимі жағдайларын; жұмыстағы жетістіктері үшін көтермелеу тәртібін; жұмыскерлерді қабылдау, ауыстыру және жұмыстан шығару тәртібін; еңбек тәртібін бұзғаны үшін жаза қолдану шарттарын реттейді.

Салалық қағидат бойынша кейбір көлік, медицина, білім беру, байланыс ұйымдарында еңбек тәртібі ережелерінің кеңейтілген мазмұны болуы мүмкін [3, 224 б.].

Қарапайым сөзбен айтқанда, еңбек тәртібін сақтау, мысалы: жұмыс орнына уақтылы келу және кеңседен кету, компанияның уақыты мен материалдық ресурстарын тиімді пайдалану, басшылықтың бұйрықтарын дәл орындау және т. б.

Жұмыскерлердің еңбек тәртібін сақтау міндеті Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 22-бабына сәйкес басқа талаптардың қатарына кіреді. Алайда, еңбек тәртібі ұғымының өзі екі жақты. Бұл дегеніміз: жұмыскерден мінез-құлық ережелерін дұрыс сақтауды талап ету үшін жұмыс берушінің өзі жұмыскерлердің еңбек тәртібін сақтауы үшін қажетті жағдайлар жасауы керек.

Компанияда белгіленген жалпы ережелерге барлық жұмыскерлер, соның ішінде басқарушы құрам да бағынатындығын атап өткен жөн. Кәсіпорында тәртіпті сақтау үшін жергілікті нормативтік актіні қабылдау және жұмыскерлерден танысу туралы қол жинау жеткіліксіз. Іс жүзінде басшы еңбек

және өндірістік тәртіптің сақталуын қалай қамтамасыз ету және бақылау міндетіне тап болады.

Мұны шешу үшін оған белгілі бір әдістер көмектеседі [4, 146 б.]:

1. Бұл, ең алдымен, жұмыскерлердің еңбек функцияларын қалыпты орындауы үшін қажетті ұйымдастырушылық және экономикалық жағдайлар жасау:

- еңбек шартымен келісілген жұмыстың бір бөлігін ұсыну;
- жұмыс орнының тиісті жабдықтары;
- жұмыскерді кеңсемен, құралдармен, құжаттармен және міндеттерді орындау үшін қажетті өзге де құралдармен қамтамасыз ету;
- еңбекті қорғауды қамтамасыз ету;
- жалақыны уақтылы төлеу;
- біліктілігі бірдей және лауазымдары бірдей жұмыскерлерге еңбекақы төлеу бойынша тең мүмкіндіктер беру;
- қажетті оқыту, біліктілікті арттыру;
- әлеуметтік кепілдіктерді орындау.

2. Адал еңбегі мен жұмысындағы жетістіктері үшін ынталандыру (ынталандыру материалдық және материалдық емес болуы мүмкін).

3. Тәртіп бұзылған жағдайларда тәртіптік және қоғамдық ықпал ету шараларын қолдану.

Егер жұмыс беруші еңбек тәртібін сақтау үшін тиісті жағдайлар жасамаған болса, онда жұмыскерді мінез-құлық ережелерін бұзғаны үшін кінәлі деп тануға болмайды. Мысал: егер жұмыс беруші тиісті оқытуды уақтылы өткізбесе, жұмыскер өндірісте аварияға әкеп соқтырған еңбекті қорғау нормаларын бұзғаны үшін жауап бермейді.

Басшының командаға әсер етудің екі негізгі тетігі бар, соның арқасында тәртіпті сақтауға болады:

- көтермелеу;
- тәртіптік жаза.

Көтермелеуді жұмыскердің, құрылымдық бөлімшенің немесе бүкіл ұжымның кәсіби еңбегін, жетістіктерін, міндеттерін адал орындауын көпшілік алдында мойындау деп түсіну керек. Сондықтан кәсіпорын басшысы өз жұмыскерлері үшін үнемі жаңа мақсаттар қойып, оларға қол жеткізгені үшін уақтылы көтермелеуі керек.

Еңбек кодексі көтермелеудің мынадай түрлерін белгілейді: ақшалай сыйлықақы беру; алғыс жариялау; Құрмет грамотасымен немесе бағалы сыйлықпен марапаттау; атаққа ұсыну [1].

Жұмыскерді көтермелеу туралы кадрлар бөлімі еңбек кітапшасына жазба жасайды. Алайда, бұл тізім жабық емес. Кәсіпорынның жергілікті нормативтік актісінде немесе ұжымдық шартта көтермелеудің өзге түрлерін алу шарттары жазылуы мүмкін.

Жұмыскердің еңбек тәртібін бұзушылықтарын шартты түрде кінәнің ауырлығына және одан кейінгі жаза түрлеріне қарай жіктеуге болады.

Тәртіптік теріс қылықтар жұмыскердің сақтамауымен байланысты [5, 194 б.] (Кесте. 1).

1.Жұмыс уақыты режимі:	- жұмысқа келмеу; - жүйелі кешігулер (жұмыс күнінің басында немесе түстен кейін); - жұмыс орнында мас күйінде пайда болуы; - жұмыс орнынан мерзімінен бұрын кету.
2.Басшылықтың өкімдері:	- бағыныштылықтың бұзылуы; - басшының бұйрықтары мен өкімдерін орындамау; - нұсқаулықтарды, талаптарды және т. б. қасақана сақтамау.
3. Технологиялық нормалар мен еңбек жағдайлары:	- ақаулы тауар шығару; - еңбекті қорғау талаптарын бұзу.

Еңбек кодексіне сәйкес, ескерту, сөгіс немесе қатаң сөгіс түріндегі тәртіптік жаза қолдану кезінде еңбек тәртібін бұзғаны үшін кінәлі жұмыскер бұйрықтың шығарылу фактісіне, оның жария сипатына байланысты көпшілік алдында сынға ұшырады. Жұмыскерді еңбек тәртібін бұзушы деп танып, кінәлі құқық бұзушылықты растады. ҚР ЕК-нің 64-бабына сәйкес жұмыс беруші жұмыскерді жұмыстан шығаруға құқылы. Көрсетілген мерзімде тәртіптік жазасы бар жұмыскерге көтермелеу шараларын қолдану мүмкін болмады. Еңбек тәртібін бір рет өрескел бұзғаны үшін жұмыскер еңбек заңнамасында белгіленген тиісті негіздер бойынша жұмыстан босатылуы мүмкін.

Кінәлі мінез-құлық сияқты, тәртіптік теріс қылық бірқатар жағдайларда жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзудың дербес негізі болып табылады. Аталған екі ұғымның айырмашылығын түсіну жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу тәртібін анықтау үшін маңызды практикалық мәнге ие. Осыған сәйкес, жұмыскердің тәртіптік теріс қылық жасауы ҚР ЕК-нің 64-бабы бойынша тәртіптік жазаны қолданудың негізі болып табылады. Бұл жағдайда жұмыстан босату тәртіптік жаза ретінде қарастырылады және оны қолдану кодекстің 65-бабында көзделген тәртіпке сәйкес жүзеге асырылады. Тәртіптік теріс қылық болмаған жағдайда жұмыскердің кінәлі мінез-құлқы ҚР ЕК-нің 60-бабында көзделген жұмыстан босатуды ресімдеудің жалпы ережелерін сақтауды талап етеді [1]. Еңбек шартын бұзудың тиісті тәртібін сақтау жұмыскерді кінәлі мінез-құлық үшін негізсіз жұмыстан шығаруға қарсы маңызды кепілдіктердің бірі болып табылады.

Қандай жағдайларда тәртіптік жаза қолдану тәртібі бапта көзделгенін анықтау. Еңбек кодексінің 65-бабына сәйкес, ең алдымен, тәртіптік теріс қылықтың түсінігі мен белгілерін түсіну қажет.

«Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 64-бапта: жұмыскердің өз кінәсі бойынша өзіне жүктелген еңбек міндеттерін орындамауы немесе тиісінше

орындамауы түсінілетін тәртіптік теріс қылықтың құқықтық түсінігі бар. Қазақстан Республикасы жұмыскердің еңбек міндеттерін дәлелді себептерсіз орындамауы немесе тиісінше орындамауы заңды талаптарды, еңбек шарты бойынша міндеттемелерді, ішкі еңбек тәртібін, лауазымдық нұсқаулықтарды, ережелерді, жұмыс берушінің бұйрықтарын, техникалық ережелерді бұзу деп түсіндіреді» [1].

ҚР Еңбек кодексінің 64-бабында: «жұмыскерге жаза ретінде жұмыстан шығару қолданылуы мүмкін тәртіптік теріс қылықтардың жекелеген түрлері қарастырылған (52-бап, 1-тармақ, 8), 9), 10), 11), 12), 14), 15), 16), 17), 18)-тармақшалар және сондай-ақ жұмыскер жұмыс орнында және өз міндеттерін орындауға байланысты сенімін жоғалтуға негіз болатын кінәлі әрекеттер жасаған жағдайда» [1]. Барлық басқа жағдайларда тәртіптік теріс қылықтардың нақты тізбесі олардың жалпы анықтамасынан туындайды.

Тәртіптік теріс қылықтың субъектісі - белгілі бір жұмыс берушімен еңбек қатынастарында болатын жұмыскер. Кейбір жағдайларда тәртіптік теріс қылықтың нысанасы арнайы субъект болып табылады (мысалы, жарғылар мен тәртіп туралы ережелерге сәйкес немесе заңның тікелей нұсқауларына сәйкес тәртіптік жауапкершілік туындайтын экономиканың белгілі бір салаларында - мысалы, субъекті адамгершілікке жатпайтын құқық бұзушылық жасаған кезде Еңбек кодексінің 52-бабының 1-тармағының 14)-тармақшасына сәйкес тәрбиелік функцияларды жүзеге асыратын тұлға ғана бола алады [1].

Тәртіптік құқық бұзушылықтың объектісі - еңбек заңнамасымен және белгілі бір ұйымның ішкі еңбек тәртібімен реттелетін бірлескен еңбек процесінде дамитын қоғамдық қатынастар.

Объективті жағы тұлғаның белгілі бір мінез-құлық әрекеті ретіндегі тәртіптік құқық бұзушылықты сипаттайтын элементтерден тұрады. Объективті жағының міндетті элементтері: құқыққа қарсы әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік); жұмыс берушіге зиян келтіру; құқыққа қарсы әрекет пен одан туындайтын зиянның арасында себепті байланыстың болуы.

Заңсыздық жұмыскерге еңбек шартында, ұжымдық шартта, ішкі еңбек тәртібі ережелерінде және лауазымдық нұсқаулықтарда белгіленген еңбек міндеттерін бұзуды білдіреді және тек еңбек функциясын орындаумен шектелмейді. Жұмыскерлердің заңсыз мінез-құлқының мысалы ретінде жұмысқа келмеу, кешігіп келу, жұмысқа алкогольдік немесе басқа да мас күйінде келу немесе заңсыз ереуілге қатысу болуы мүмкін. Еңбек-құқықтық қатынасқа іргелес болса да, оның мазмұнынан туындамайтын әрекеттер, мысалы, біліктілікті арттыру курстарына қатысудан бас тарту. Бұл оқыту жұмыскердің еңбек функциясын орындаудың қажетті шарты болып табылатын жағдайларға қолданылмайды. Мысалы, жоғары вольтты энергиямен, жерасты құрылғыларымен және т.б. байланысты жұмыстарды қауіпсіз орындау [6, 187 б.].

Сондай-ақ мұндай тексеру жұмысқа қабылдаудың қажетті шарты болып табылатын жұмыскерлер санаттарын медициналық тексеруден өтуден бас тарту немесе жалтару заңсыз болып табылады.

Егер жұмыс берушінің талабы заңға сәйкес болса, онда жұмысшының оны орындамауы еңбек тәртібін бұзу болып саналады. Мысалы, еңбек демалысы

аяқталмай тұрып жұмысқа шығу туралы жұмыс берушінің талабын орындамауға жұмысшыны жауапкершілікке тартуға болмайды, өйткені бұл талап заңға қайшы келеді.

Еңбек шарты - еңбек қатынастарындағы тараптардың құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ жауапкершілік мәселелерін анықтайтын негізгі құжат болып табылады.

Тәртіптік теріс қылықтың объективтік жағының міндетті элементі жұмыс берушіге зиян келтіру болып табылады. Құқықтық нормада тәртіптік жауапкершілікке тартудың міндетті шарты ретінде белгілі бір зиянды зардаптардың туындау көзделетініне қарай, тиісінше тәртіптік теріс қылықтың материалдық және формальды құрамы ажыратылады. Материалдық құрамның мысалы, ҚР ЕК-нің 52-бабында 1-тармақ, 18)-тармақша: «жұмыс берушіге материалдық нұқсан келтіруге әкеп соққан, жұмыс берушінің атқарушы органының басшысы, оның орынбасары не жұмыс берушінің актісінде айқындалған жұмыс беруші филиалының, өкілдігінің және (немесе) өзге де оқшауланған құрылымдық бөлімшесінің басшысы еңбек міндеттерін бұзған» [1].

ҚР ЕК-нің 52-бабы 1-тармақ, 11)-тармақша: «өндірістік жарақаттар мен аварияларды қоса алғанда, жұмыскерлердің өмірі мен денсаулығы үшін ауыр зардаптарға әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін, еңбекті қорғау немесе өрт қауіпсіздігі не көліктегі қозғалыс қауіпсіздігі қағидаларын жұмыскер бұзған жағдайда жұмыскердің еңбекті қорғау жөніндегі комиссия немесе еңбекті қорғау жөніндегі уәкілетті орган белгілеген еңбекті қорғау талаптарын бұзуы, егер бұл ауыр зардаптарға (өндірістік жазатайым оқиға, жазатайым оқиға, апат) әкеп соқтырса. Бұл жағдайларда заң шығарушы, көріп отырғанымыздай, жұмыс берушіге материалдық залал келтіруді қарастырады» [1].

Тәртіптік теріс қылықтардың көпшілігінің формальды құрамы бар - жұмысқа келмеу (ҚР ЕК-нің 52-бабының 1-тармақ 8)-тармақшасы) [1], «жұмысқа мас күйінде келу (Еңбек кодексінің 52-бабы 1-тармақтың 9)-тармақшасы) [1], жұмыскерге еңбек міндеттерін орындауға байланысты белгілі болған заңмен қорғалатын құпияларды жария ету (ҚР ЕК-нің 52-бабы 1-тармағының 15)-тармақшасы)» [1] және т.б.

Мұндай бұзушылықтар жұмыс процесінің үзіліссіз орындалуына (еңбекке келмеген жағдайда), жұмыс берушінің беделіне (жұмыскердің мас күйінде келуі), сондай-ақ оның мүлдіктік мүдделеріне (коммерциялық құпияны жария еткен жағдайда) зиян келтіруі мүмкін). Яғни, құқық бұзушылықтар үшін материалдық және моральдық зияннан айырмашылығы «жұмыс берушіге ұйымдық зиян келтіру» терминін қолдануды ғалымдар ұсынады [7].

Айта кету керек, тәртіптік теріс қылық оның қоғамға қауіпті әрекет еместігімен және қылмыстан айырмашылығымен сипатталады. Атап айтқанда, «тәртіптік құқық бұзушылықтар қоғамға қауіпті емес, қоғамға зиянды деп танылатын көзқарасты кейбір ғалымдар ұстанды».

Алайда, біздің ойымызша, тәртіптік теріс қылықты қылмыстан ажыратудың мұндай критерийі бір мезгілде олардың шатасуына ықпал етеді, өйткені кейбір жағдайларда жұмыскер өз міндеттерін бұзады. Мысалы, «ҚР ЕК-нің 81-бабының 1-тармақ 12)-тармақшасы: заңды күшіне енген сот үкімімен

немесе қаулысымен анықталған, жұмыскер жұмыс орнында бөтен мүлікті ұрлаған (оның ішінде ұсақ ұрлық), оны қасақана жойған немесе бүлдірген жағдайда қоғамдық қауіпті әрекет ретінде қылмыс ретінде сараланады. Белгілі болғандай, тәртіптік жауапкершілік заңды жауапкершіліктің дербес түрі болып табылады және қылмыстық, әкімшілік және басқа да жауапкершілік түрлерінің қолданылуына қарамастан қолданылады» [1]. Демек, тәртіптік теріс қылық: «қоғамға зиянды әрекет бола отырып, жоғарыда аталған құқық бұзушылық бір мезгілде қоғамдық қауіпті де тудыруы мүмкін. Осылайша, құқық бұзушылықтарды олар үшін көзделген жауапкершілік түрлеріне қарай қоғамдық қауіпті және қоғамға зиянды деп саралау, қайшылықты және қарама-қайшылықты болып табылады».

Тәртіптік құқық бұзушылықтың субъективтік жағы кінәнің болуын болжайды. Құқықтың жалпы теориясынан белгілі болғандай, «кінә - адамның әрекетке және оның зардаптарына ішкі психикалық қатынасы, адамның өз мінез-құлқының заңсыздығын (жол берілмейтінін) және осыдан туындайтын зардаптарды түсінуі немесе білуі» [8, 187-194 б.]. Құқықтық теорияда кінәнің екі түрі ажыратылады: қасақаналық және абайсыздық. Ниет адам өз әрекетінің заңсыздығын түсініп, зиянды зардаптардың туындауын алдын ала болжап, олардың болуын тілесе тікелей, ал жанама - адам зиянды зардаптардың болуын қаламай, оған саналы түрде жол берсе немесе оған немқұрайлы қараса, ниет болуы мүмкін. Абайсыздық адам өз мінез-құлқының салдарын алдын ала болжап, бірақ олардан аулақ болуды немқұрайлылықпен күткенде, ал немқұрайлылық - адам зиянды зардаптарды болжай алмаған кезде, бірақ оларды болжай алатын және болжай алатын кезде пайда болады. Тәртіптік теріс қылық жасаған кезде кінә нысанының квалификациялық мәні болмайды.

Өкінішке орай, еңбек құқығы ғылымында кінә мәселелері қарастырылмайды. Осыған байланысты, «кінә - бұл тәртіптік теріс қылық субъектісінің оның мінез-құлқына психикалық қатынасын және оның іс-әрекетінің қасақаналық немесе қасақаналық түрінде көрінетін зардаптарын талдау негізінде заңда көзделген әрекеттеріне теріс құқықтық баға беру, абайсыздық және тұлғаны тәртіптік жауапкершілікке тарту үшін негіз болып табылады» [9, 380 б.].

Тәртіптік жазаларды қолдану немесе қолданбау құқығы және сол немесе басқа шараны таңдау құқығы жұмыс берушіге тиесілі. Тәртіптік жазаны қолданудың негізі жоғарыда түсінігі қарастырылған тәртіптік теріс қылық болып табылады. Сонымен қатар, әрбір тәртіптік теріс қылық үшін тек бір ғана тәртіптік жаза түрі, бапқа сәйкес, қолданылуы мүмкін. ҚР ЕК-нің 192-бабына [1] сәйкес жасалған құқық бұзушылықтың ауырлығына және оны жасаудың мән-жайына байланысты болады. Қазақстан Республикасы жұмыс берушінің жұмыскердің бұрынғы мінез-құлқын және оның жұмысқа деген көзқарасын да ескеруі керек екенін көрсетеді.

Компаниядағы мінез-құлық ережелерін бұзғаны үшін тәртіптік жауапкершілікке ұжымның кез келген мүшесін, оның ішінде басшы құрамнан да тартуға болады. Жұмыскерді ескерту, сөгіс немесе жұмыстан босату үшін құқық

бұзушының кінәсінен еңбек міндеттерін орындамау немесе тиісінше орындамау негіз болып табылады.

Бұл ретте екі міндетті шартты сақтау міндетті:

- орындалмаған міндеттің нақты жұмыскерге жүктелгендігі туралы құжаттық растау бар (лауазымдық нұсқаулық, құпиялылық туралы келісім немесе басқа құжат бар);

- жұмыскер оған міндеттерді жүктеумен танысты (лауазымдық нұсқаулықтың танысу парағында оның қолы және жұмысқа қабылдау күні бар).

Осылайша, қазіргі жағдайда ұйымдағы жоғары еңбек тәртібін сақтаудың негізгі факторы жұмыскерлердің бөлімшелер мен тұтастай алғанда барлық жұмыскерлер жұмысының сәттілігі үшін моральдық және материалдық жауапкершілік сезімін тәрбиелеу болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі Қазақстан Республикасының кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>

2. Ермакова М.М. Трудовая дисциплина: актуальность, значение, управление //В сборнике: Актуальные проблемы экономики и управления в XXI веке. Сборник научных статей V Международной научно-практической конференции. 2019. – С. 78-83.

3. Худобина Г.И., Чуприна И.Н. Повышение эффективности системы управления персоналом в организации на основе совершенствования дисциплины и условий труда // В сборнике: Современные проблемы экономики АПК и их решение. Материалы III Национальной конференции. 2020. – С. 224-226.

4. Шекшня С.В. Управление персоналом современной организации: Учебно-практическое пособие. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2014. – 368 с.

5. Березина Е.С., Белянина Н.О., Смирнова Е.Р. Особенности управления дисциплиной труда в современных условиях // Экономика и социум. 2017. №1-1 (32). – С. 193-196.

6. Тұрлыханқызы Қ. Жұмыскердің еңбек функциясын орындау сипаты мен ерекшелігіне қарай еңбек шартын бұзу туралы еңбек дауларын сотта қарау және шешу ерекшеліктері // Карагандинский университет им. Букетова «Современные тенденции развития государства и права в условиях политической трансформации» Материалы Международной научно-практической конференции. – Караганда, 2023.- С.185-190.

7. Лушников А.М., Лушникова М.В. Курс трудового права. – М.: «Издательство «СТАТУТ», 2009.- 879 с.

8. Тұрлыханқызы Қ., Вартамян А.М. Жұмыскердің кінәлі әрекеттеріне байланысты жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу және тәртіптік жауапкершілікке тарту // «Теоретические аспекты юриспруденции и вопросы правоприменения» Материалы LXXVIII международной научно-

практической конференции. – Москва: Изд. «Интернаука», 2023. - №12(78). - С. 187-194.

9. Агафонова Г.А. Прекращение трудового договора по инициативе работодателя по основаниям, не связанным с виной работника: монография - М.: Проспект, 2011. - С.376-383.

ҒТАМІІ 10.15

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК ҚҰҚЫҚ

Райымбек Наргиз

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі – Жүсіпбекова Мадина

Заң ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа: Мақала конституциялық құқықтың өзекті тақырыптарының бірі - адам құқықтарына арналған. Автор мақалада адам құқықтарының, оның ішінде гендерлік құқықтың мәнін ашып көрсетеді. Олардың қоғамдағы рөлін айқындайды. Автор гендерлік құқықтар бойынша статистикалық деректерді келтіреді және кейбір ұсыныстарды ұсынады.

Кілт сөздер: Адам құқықтары, гендерлік құқықтар, гендерлік теңдік, құқықтық реттеу, әлеуметтік әділеттілік.

Аннотация: Статья посвящена одной из актуальных тем конституционного права – правам человека. Автор в статье раскрывает сущность прав человека, в том числе и гендерного права. Определяет их роль в обществе. Автор приводит статистические данные по гендерным правам и предлагает некоторые рекомендации.

Ключевые слова: Права человека, гендерные права, гендерное равенство, правовое регулирование, социальная справедливость.

Abstract: The article is devoted to one of the topical topics of constitutional law - human rights. The author in the article reveals the essence of human rights, including gender law. Determines their role in society. The author provides statistics on gender rights and offers some recommendations.

Keywords: Human rights, gender rights, gender equality, legal regulation, social justice.

Адам құқықтары қоғамның әрбір тұлғасына тән. Адамға құқықтарды мемлекет бермейді, ал бұл әрбір адамның табиғи қасиеті. Мемлекет оны іске асыруды ғана қамтамасыз етеді. Әрбір адамға туғаннан бастап құқықтар беріледі.

Мысалы, өмір сүруге құқық, жеке бас бостандығына құқық, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы, жеке және отбасылық құпияға құқық, өз ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға құқық, ар-ождан бостандығына құқық, еңбек бостандығына құқық және т.б.

Қазақстан Республикасы оның әрбір азаматына адам құқықтарын іске асыруды қамтамасыз етуге кепілдік берілетін құқықтық мемлекет болып табылады.

Адам құқықтары - бұл адамның өмірін, адамның қадір-қасиетін және қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы қызметтің еркіндігін қамтамасыз ететін оның табиғи мүмкіндіктері.

Адамның және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары халықаралық-құқықтық құжаттарда және жекелеген мемлекеттердің конституцияларында бекітілген. Адамның және азаматтың құқықтары бірнеше топқа бөлінеді: жеке немесе азаматтық, экономикалық, саяси, әлеуметтік, экологиялық, мәдени және ақпараттық.

Жоғарыда анықтағанымыздай, адам туғаннан бері табиғи құқықтар мен бостандықтарға ие. Адам құқықтары Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында бекітілген [1]. Кез келген адамның құқығына қол сұғылмайтындығын атап өту қажет. Бұл дегеніңіз ешкімнің басқа адамдардың құқықтарын бұзуға құқығы жоқ дегенді білдіреді. Кез келген мемлекетте адам құқықтары мемлекет, заңмен қорғалуы тиіс. Меніңше, адам құқықтары мен бостандықтары қорғалған қоғамда құқық бұзушылықтар болмайды, әділетсіздік салтанат құрмай, тәртіп орнайды.

«Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының» 1-ші бабында «Барлық адамдар тумасынан азат және қадір-қасиеті мен құқықтары тең болып дүниеге келеді. Адамдарға ақыл-парасат, ар-ождан берілген, сондықтан олар бір-бірімен туыстық, бауырмалдық қарым-қатынас жасаулары тиіс» - деген. Бұл құжатқа сәйкес сәйкес, әрбір адам өмір сүру, еркіндік, теңдік, сөз бостандығы, білім алу және еңбек ету құқығына ие. Мемлекеттер бұл құқықтарды қамтамасыз ету үшін заңнамалық шаралар қабылдайды [1].

Біздің еліміздің Конституциясының бастапқы екі бөлімі осы адам құқықтарын қорғауға негізделген. 1-ші бабанда «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» - деп тайға таңба басқандай етіп жазып қойған. Бұл еліміз өз халқын бірінші орынға қояды деген сөз [2].

Адам құқықтарының мәні мен маңызына келетін болсақ, адам құқықтары әрбір адамның бостандығы мен қадір-қасиетін қамтамасыз ететін негізгі қағидаттар жиынтығы. Олар азаматтық, саяси экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарды қорғайды. Адам құқығын бұзу оңай, қалпына келтіру қиын іс. Осыны ескерген Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасының адам құқықтары саласындағы одан әрі шаралары туралы» Жарлығында адам саудасының құрбаны болғандардың құқықтарын қамтамасыз ету, мүгедектігі бар азаматтарға қатысты адам құқықтары, әйелдерге қатысты кемсітуді жою, бірлесу, пікір білдіру

бостандықтарына, адамның өмір сүруге және қоғамдық тәртіпке құқығы, үкіметтік емес ұйымдармен өзара іс-қимыл тиімділігін арттыру, адамның қылмыстық сот төрелігі, атқару және азаптаулар мен қатыгез іс-әрекеттердің алдын алу саласындағы құқықтарын іске асыруды қамтамасыз етуді атап көрсеткен және осы мәселелер бойынша бір қатар жұмыстар тапсырған [3]. Осылайша адам құқықтарының мәні қоғамда еркін өмір сүруіне, дамуына мүмкіндік беретін негізгі қағидалар жүйесі деп айта аламыз. Менің ойымша олар адамның қадір қасиетін құрметтеуге, теңдікті сақтауға және әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған. Ал маңызына тоқталар болсақ:

- Жеке тұлғаның еркіндігі – әрбір адам өзінің көзқарасын білдіруге, білім алуға, жұмыс істеуге және қоғамда белсенді болуға құқылы.

- Әлеуметтік теңдік – адам құқықтары кесітушіліктің барлық түріне қарсы тұрып, әрбір азаматқа тең мүмкіндіктер береді.

- Құқықтық қорғау – заң алдындағы теңдік және әділ сот жүйесі адамның қорғалуын қамтамасыз етеді.

- Демократиялық дамудың негізі – құқықтар мен бостандықтарды құрметтеу мемлекет пен қоғамның тұрақты дамуына ықпал етеді.

- Халықаралық ынтымақтастық пен бейбітшілік – адам құқықтарын сақтау бүкіл әлемде тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайтуға көмектеседі.

Міне осылар менің ойымша адам құқықтарының мәні мен маңызы болып табылады. Адам құқықтарына қоса бізде гендерлік құқық немесе гендерлік теңдік деп жатамыз, бұлда өзекті мәселелер болып табылады.

Гендерлік құқық - адамның маңызды құқықтарының бірі болып табылады.

«Гендер» ұғымын алғаш рет болып 1958 жылы америкалық психоаналитик Роберт Столлер енгізген болатын. Енді гендер сөзіне тоқталсақ.

Гендер – бұл ерлер мен әйелдердің мінез-құлқын, олардың арасындағы әлеуметтік қарым-қатынасты және олардың қоғамдағы рөлдерін анықтайтын нормалар жиынтығы болып табылады. «Gender» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «жыныс» деп аударылады. Яғни еркек пен әйел екенін білдіреді. Бұл термин әлеуметтік процесті түсінуге арналған талдау құралы ретінде қолданылады.

Гендерлік теңдік – ер мен әйелдің тең құқықтары мен мүмкіндіктері бар екенін білдіреді. Ал отбасында гендерлік теңдік ерлі-зайыптылардың бір-біріне және балаларына деген қарым-қатынасы мен құрметін, олардың құқықтары мен міндеттерін тең деңгейде қарастыруды қамтиды.

Елде әйелдер үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктер беруде белгілі бір прогреске қол жеткізілді. Мысалы, Қазақстан «Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы» негізгі халықаралық конвенциялардың бірін ратификациялады, ал 2009 жылы үкімет «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» заңды қабылдады. Бұл неғұрлым тең қоғамды құрудағы маңызды қадамдар болды, алайда гендерлік проблеманы үкімет әлі де елемей отыр. Мәселен, 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы аясында гендерлік мәселелерді қарау үкіметтің гендерлік теңдіктің жеке

стратегиясын жасауға әлі де болса қарсылық көрсетіп отырғанын және бұл саланы отбасылық мәселелермен біріктіріп отырғанын көрсетеді.

Елдің гендерлік саясатының негізі болып табылатын «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» заңда кемсітушілікті айқындау жеткілікті түрде айқын және толық емес, ал кемсітушілік пен теңсіздікке тыйым салу мүлдем жоқ [4]. Оның орнына, заң теңдікті ілгерілетуге бағытталған көптеген ажыратылмаған ережелерге ие. Мемлекеттік органдардың қайсысы осы заңның ережелерінің сақталуын бақылауға жауап беретіні де анық емес

Сонда да ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікке қол жеткізу үшін әлі де біраз жұмыс жасау қажет. Себебі біздің менталитетімізде әйел адам ер адамнан бір саты төмен тұрады деген санаға сіңіп кеткен. Бұндай түсінікті өзгерту оңай емес, бірақ бұл сананы қазіргі жастар өзгертеді деп ойлаймын. Ал енді еліміздегі саясатта, биліктегі әйелдер жайлы тоқталайық. Бұрындары билікке әйел адамды көп отырғыза бермитін. Қазіргі таңда саясаттағы әйелдер саны бір те бірте артып келеді.

Кестелерде көріп тұрғанымыздай Парламенттегі әйелдер саны жәймендеп өсіп келеді. Соңғы жылдары әйелдерді лауазымды қызметтерге, әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық ұйымдардың жұмыстарына тарту арқылы басшылық қызметтерге көтеру іс-шаралары қарастырылған. Бұл жағдай гендерлік теңдікті қамтамасыз ету мақсатында жасалған нақты қадамдардың бірі болып табылады десекте болады. Егер бұл тақырыпқа ауқымдырақ қарайтын болсақ елді әйел адам билеген мемлекеттер бар. Олар:

Кристина Фернандес де Киршнер. Аргентина

Аргентинаның келесі әйел президенті Кристина де Киршнер 2007 жылы күйеуінен кейін таққа келді. Ол әлем тарихындағы ең мықты саясаткер және сұлу әйел ретінде ел есінде қалды. Оның дұрыс саясатының арқасында Аргентина ішкі саясаты тұрақталып, үлген өзгерістер орын алды. Соның арқасында Кристина де Киршнер тақта 2015 жылға дейін отырды.

Даля Грибаускайте. Литва

Литва президенті Даля Грибаускайтенің БАҚ өкілдері «темір ханым» деп суреттейді. Литва президенті тақта 2009 жылдан бері отыр. 2014 жылы қайта сайланған Даля Грибаускайтенің жолдасы және балалары жоқ. Дегенмен ол төрт тілде еркін сөйлейді және карате спор түрінен «қара белдік» иесі. Бүгінгі таңда Литва президенті Еуроодақтағы ең танымал және беделді әйел ретінде белгілі.

Мишель Бачелет. Чили

Балалық шағы азаматтық төңкеріс кесірінен өзге елде өткен Мишель Бачелет екі рет қатарынан сайлуға түсіп, президент болған. Тіпті Оңтүстік Америкадағы Қорғаныс министрлігін басқарған тұңғыш әйел ретінде де белгілі. Елге оралысымен белсенді жұмыс жасап, өзінің сүйкімді келбеті, өмірлік ұстанымымен қатар, салиқалы саяст жүргізе білуінің арқасында саяси сахнада үлкен беделге ие болды. Чили елі үшін Мишель Бачелеттенің орны әрдайым бөлек десек те болады [5].

Тарихта ең ұзақ елді билеген Елизавета II жайлы ұмытпаған жөн. 1952 жылы 6 ақпанда әкесі қайтыс болғаннан кейін ол Ұлыбритания тағына отырды. Елизавета II тақта 70жыл отырды [6].

Міне гендерлік құқықтың көріністері осы деп ойлаймын. Яғни әйел адамда мемлекет үшін көптеген ірі жағдайлар жасай алатынына дәлел. Менің ойымша біздің елдеде саясатқа әйел адамдардың үселісін арттыру керек. Осы тұста қорытынды жасайтын болсам адам құқықтары мен гендерлік құқық – әділетті қоғамның негізі деп білемін. Барлық адамға тең құқық беру, жынысына қарамастан оның құқықтарына қарамастан оның құқықтарын қорғау адамзаттың дамуы мен өркендеуіне маңызды шарттардың бірі. Нағыз теңдікке жету үшін әр адам өз үлесін қосу қажет. Осылай ғана біз әділетті, қауіпсіз және тең мүмкіндіктер беретін қоғам құра аламыз.

Ұсынымдар:

- Квоталау жүйесі әйелдерге бағытталуы және халықтың басқа топтары үшін квоталардан бөлінуі тиіс.

- Дауыс беру жабық партиялық тізімдер бойынша өтетіндіктен, партияларды сайлау қорытындылары бойынша квотаны сақтауға міндеттеу қажет. Сондай-ақ, парламенттен кеткен депутаттарды сол жыныстағы депутаттармен ауыстыруға мүмкіндік беретін тетік орнату маңызды. [16]

- Сандар ғана емес, әйелдердің парламент жұмысына белсене қатысуы да маңызды. Тұрақты парламенттік комитеттердің басшыларында да әйелдердің тең дәрежеде өкілдік етуін көздеу қажет.

- Сондай-ақ жергілікті деңгейде және атқарушы билік органдарында әйелдердің өкілдігін сақтау қажет.

Пайдаанылған әдебиеттер тізімі:

1. 1948 жылғы 10 желтоқсанындағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі. — // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>. (жүгінген күні 30.03.2025).

2. 1995 жылғы 30 тамызындағы Қазақстан Республикасының [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі. — // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>. (жүгінген күні 30.03.2025).

3. Адам құқығы – ең қымбат қазына. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі. — // <https://egemen.kz/article/296788-adam-quqyghy-%E2%80%93-enh-qymbat-qazyna>. (жүгінген күні 30.03.2025).

4. Қазақстан Республикасының «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» 2009 жылғы 8 желтоқсандағы № 434-V Заңы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000223>. (жүгінген күні: 30.03.2025).

5. Әлем тарихындағы 5 әйел Президент. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі. — // <https://bugin.kz/42-alem-tarikhyndaghy-5-ayel-prezident>. (жүгінген күні 30.03.2025).

6. 70 жыл тақта: 96 жастағы Елизавета II туралы қызықты деректер. [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі. — // <https://kyzylorda->

news.kz/kogam/70-zhyl-taqta-96-zhastaghy-elizaveta-ii-twraly-qyzyqty-derekter-149062. (жүгінген күні 30.03.2025).

FTAMP 10.63.49

ЕҢБЕК ҚЫЗМЕТІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДЫ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ЕСЕПКЕ АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абилдаев Ислам Адлетұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,

Ғылыми жетекші: Исаева Айнур Женисовна

PhD докторы, қауымдастырылған профессоры м.а.

Андатпа. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру және есепке алу тәртібі реттелген. Дегенмен, өндірістегі жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулар маңызды әлеуметтік проблема және айтарлықтай экономикалық шығындардың себебі болады және болып қала береді. Тиісті органдар мен тұлғалар, біздің ойымызша, біріншіден, жазатайым оқиғалардың есебін жүргізсе, екіншіден, болашақта өндірістегі жазатайым оқиғалардың алдын алу және болдырмау үшін кінәлілерді жауапкершілікке тартуы керек.

Кілт сөздер. өндірістегі жазатайым оқиғалар, кәсіптік аурулар, қауіпсіз еңбек жағдайлары, жұмыскерлер және жұмыс берушінің өндірістік қызметіне қатысы бар басқа тұлғалар, топтық жазатайым оқиға.

Аннотация. В Трудовом кодексе РК регламентирован порядок расследования и учета несчастных случаев, связанных с трудовой деятельностью. Тем не менее несчастные случаи на производстве и профессиональные заболевания были и остаются серьезной социальной проблемой и причиной существенных экономических потерь. Соответствующим органам и лицам следует, на наш взгляд, во-первых, проводить учет несчастных случаев, а во-вторых, привлекать к ответственности виновных лиц в целях предотвращения и предупреждения в дальнейшем возникновения несчастных случаев на производстве.

Ключевые слова: несчастные случаи на производстве, профессиональные заболевания, безопасные условия труда, работники и другие лица, участвующими в производственной деятельности работодателя, групповой несчастный случай.

Annotation. The Labor Code of the Republic of Kazakhstan regulates the procedure for investigating and recording accidents related to work. Nevertheless,

industrial accidents and occupational diseases have been and remain a serious social problem and a cause of significant economic losses. The relevant authorities and persons should, in our opinion, firstly, keep records of accidents, and secondly, hold the perpetrators accountable in order to prevent and prevent the future occurrence of accidents at work.

Keywords: industrial accidents, occupational diseases, safe working conditions, workers and other persons involved in the employer's production activities, group accident.

Өндірістегі жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулар маңызды әлеуметтік проблема және елеулі экономикалық шығындардың себебі болады және болып қала береді. ХЕҰ бағалауы бойынша, әлемде жыл сайын тек өнеркәсіп салаларында 50 миллионға жуық жазатайым оқиға орын алады, яғни күніне орта есеппен 160 мың жағдай. Өндірістік жарақаттану нәтижесінде әлемде жыл сайын 100 мыңға жуық адам қайтыс болады, жүздеген мың адам мүгедек болады. Өнеркәсіптік тұрғыдан дамыған бірқатар елдерде өндірістегі жазатайым оқиғаларға байланысты жұмыс уақытының жоғалуы ереуілдер мен басқа да еңбек қақтығыстарынан болған уақыт шығынынан 4-5 есе көп. Кейбір шетелдік сарапшылардың пікірінше, өндірістегі жазатайым оқиғалардың салдарынан болатын қаржылық шығындарды кейде мемлекеттің қорғанысқа жұмсайтын шығындарымен салыстыруға болады. Өндірістегі жазатайым оқиғалар мен кәсіптік аурулардан болатын экономикалық залал тек өтемақы төлемдеріне жұмсалатын шығындарда ғана көрінбейді. Оған жоспарлардың бұзылуынан немесе шығарылатын өнім көлемінің азаюынан, ғимараттар мен жабдықтардың зақымдануынан болатын шығындар кіреді. Ең ірі апаттар да ауыр әлеуметтік және экологиялық зардаптарға әкелуі мүмкін. Ал адам өмірін жоғалтудың өзі мүлдем орны толмас шығын болып табылады [1, 29 б.].

Қазақстан Республикасында қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету, өндірістегі жазатайым оқиғалардың, кәсіптік аурулардың алдын-алу, өндірістік байланысты аурулардың төмендеуі және, тиісінше, олармен байланысты экономикалық шығындар өте өткір болып қала береді.

Осылайша, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар мен кәсіптік ауруларды тергеп-тексеру және есепке алу, өндірістегі жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан зардап шеккен жұмыскерлердің заңды мүдделерін қорғау (қаза тапқандардың отбасы мүшелері), еңбекті қорғау талаптарын бұзуға кінәлі адамдарды анықтау, сондай-ақ өндірістік жарақаттанудың себептерін жою шараларын әзірлеу қажеттілігі анықталды.

Атап айтқанда, заңнаманың талаптарына сәйкес ресімделген өндірістегі жазатайым оқиғалар мен кәсіптік ауруларды тергеп-тексеру нәтижелері еңбек шарты бойынша міндеттерін атқару кезінде жұмыскерлердің өмірі мен денсаулығына, сондай-ақ өндірістегі жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан міндетті әлеуметтік сақтандыру негізінде қаза тапқан жұмыскерлердің отбасы мүшелеріне келтірілген зиянды өтеу үшін негіз болып табылады.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру және оны есепке алу тәртібі Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде (188-190-бап) [2] және Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 1055 «Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру материалдарын ресімдеу бойынша нысандарды бекіту туралы» бұйрығында қарастырылған [3].

Мәселен, Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 118-бабына сәйкес, жұмыс берушінің өндірістік қызметіне қатысатын жұмыскерлермен және басқалармен (соның ішінде өндірістегі жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан міндетті әлеуметтік сақтандыруға жататын адамдармен) болған жазатайым оқиғалар олардың еңбек міндеттерін орындау немесе тапсырма бойынша қандай да бір жұмысты орындау кезінде тергеп-тексеруге және есепке алуға жатады жұмыс берушінің (оның өкілінің), сондай-ақ жұмыс берушімен еңбек қатынастарына байланысты не оның мүддесі үшін жасалатын өзге де заңды іс-әрекеттерді жүзеге асыру кезінде жүзеге асырады. Сонымен қатар, жұмыс берушінің өндірістік қызметіне еңбек шарты жазбаша түрде жасалмаған жұмысшылар да қатысады деп танылады.

Жазатайым оқиғалар ретінде тергеуге зардап шеккендер алған оқиғалар жатады: дене жарақаттары (жарақаттар), оның ішінде басқа адам келтірген; жылу соққысы; күйік; үсік шалу; суға бату; электр тогының соғуы, найзағай, сәулелену; шағу және жануарлар мен жәндіктер келтірген басқа да дене жарақаттары; жарылыстар, авариялар, ғимараттардың, құрылыстар мен конструкциялардың қирауы, дүлей зілзалалар және басқа да төтенше жағдайлар с алдарынан зақымданулар, сыртқы факторлардың әсерінен туындаған, зардап шеккендерді басқа жұмысқа ауыстыру қажеттілігіне, олардың еңбекке қабілеттілігін уақытша немесе тұрақты жоғалтуынан зардап шеккендердің өліміне әкеп соққан өзге де денсаулыққа зиян келтірулер.

Көрсетілген оқиғалар, егер олар болған болса, тергеп-тексеруге жатады:

- жұмыс берушінің аумағында не жұмысты орындаудың өзге де орнында жұмыс уақыты ішінде, оның ішінде белгіленген үзілістер кезінде, сондай-ақ өндіріс құралдары мен киімдерді ретке келтіру, ішкі еңбек тәртібінің қағидаларында көзделген басқа да іс-әрекеттерді орындау үшін қажетті уақыт ішінде жұмыс басталар алдында және аяқталғаннан кейін немесе жұмыстан тыс уақытта жұмыскер үшін белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығы, демалыс және жұмыс істемейтін мереке күндері;

- егер жұмыс берушінің (оның өкілінің) өкімі бойынша немесе еңбек шарты тараптарының келісімі бойынша қызметтік мақсатта пайдаланылса, жұмыс беруші (оның өкілі) ұсынған көлік құралында не жеке көлік құралында жұмысты орындау орнына немесе жұмыстан барған кезде;

- қызметтік іссапар орнына барғанда және кері қайтқанда, қоғамдық немесе қызметтік көлікте қызметтік сапарлар кезінде, сондай-ақ жұмыс берушінің (оның өкілінің) өкімі бойынша жұмысты (тапсырманы) орындау орнына барғанда және кері қайтқанда, оның ішінде жаяу;

- ауысым аралық демалыс кезінде көлік құралында ауысымшы ретінде жүргенде;

- ауысымаралық демалыс кезінде вахталық әдіспен жұмыс істеген кезде, сондай-ақ вахтадан және кеме жұмыстарынан бос уақытта кемеде (әуе, теңіз, өзен) болған кезде.

Жазатайым оқиғалардың мән-жайларын тергеп-тексеруді ұйымдастыру жөніндегі міндет жұмыс берушіге жүктелген. Жоғарыда көрсетілген жазатайым оқиғалар кезінде жұмыс беруші (оның өкілі) Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 189-бабына сәйкес міндетті:

- жәбірленушіге алғашқы көмекті дереу ұйымдастыру және қажет болған жағдайда оны медициналық ұйымға жеткізу;

- авариялық немесе өзге де төтенше жағдайдың дамуын және травматикалық факторлардың басқа адамдарға әсерін болғызбау жөнінде шұғыл шаралар қабылдау;

- жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру басталғанға дейін, егер ол басқа адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмесе және апатқа, аварияға немесе өзге де төтенше жағдайлардың туындауына әкеп соқпаса, жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру басталғанға дейін болған жағдайды сақтап қалуға, ал оны сақтау мүмкін болмаған жағдайда - қалыптасқан жағдайды тіркеуге (схемалар жасауға, суретке түсіруге немесе бейнетүсірілім жүргізуге, басқа да іс-шараларға);

- Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде, Қазақстан Республикасының басқа конституциялық заңдарында және басқа да нормативтік құқықтық актілерінде көрсетілген органдар мен ұйымдарға жазатайым оқиға туралы, сондай-ақ ауыр жазатайым оқиға немесе өлімге әкелетін жазатайым оқиға туралы зардап шеккен адамның туыстары туралы дереу хабарлайуға.

Көрсетілген шаралардан басқа, жұмыс беруші қажет болған жағдайда жазатайым оқиғаны тиісті және уақтылы тергеп-тексеруді ұйымдастыру және қамтамасыз ету және тергеп-тексеру материалдарын ресімдеу жөнінде өзге де шаралар қабылдауға, сондай-ақ болған жазатайым оқиға туралы тиісті органдарды дереу хабардар етуге тиісті.

Топтық жазатайым оқиға (екі және одан да көп адам), ауыр жазатайым оқиға немесе өліммен аяқталған жазатайым оқиға кезінде жұмыс беруші (оның өкілі) тәулік ішінде белгіленген нысан бойынша хабарлама жіберуге міндетті:

- тиісті мемлекеттік еңбек инспекциясына;

- жазатайым оқиға болған жердегі прокуратураға;

- Қазақстан Республикасы атқарушы органына және (немесе) заңды тұлғаны немесе жеке тұлғаны жеке кәсіпкер ретінде мемлекеттік тіркеу орны бойынша жергілікті басқару органына;

- жазатайым оқиға болған жұмыскерді жіберген жұмыс берушіге;

- өндірістегі жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан міндетті әлеуметтік сақтандыру мәселелері бойынша сақтандырушының атқарушы органына (жұмыс берушінің сақтанушы ретінде тіркелген жері бойынша).

Жұмыскердің (жұмыскерлердің) еңбекке қабілеттілігін жоғалтуына әкеп соққан және еңбек қызметіне байланысты әрбір жазатайым оқиға медициналық қорытындыға (ұсынымға) сәйкес тергеп-тексерілуге жатады.

Ауыр зардаптарға әкеп соққан, адам өлімімен аяқталған және еңбек қызметіне байланысты топтық жазатайым оқиғалар арнайы тергеп-тексерілуге жатады.

Тергеп-тексеру, арнайы тергеп-тексеру актілерінің нысандарын және еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиға, кәсіптік ауру туралы актілердің нысандарын еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган белгілейді.

Акт тергеп-тексеру материалдарына сәйкес және комиссия мүшелері көпшілігінің пікірлері ескеріле отырып ресімделуге тиіс.

Егер еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру кезінде комиссия өрескел абайсыздық зиянның туындауына немесе оның ұлғаюына себеп болғандығын анықтаса, онда комиссия тараптардың сабақтас жауаптылығын қолданады және жұмыскер мен жұмыс беруші кінәсінің дәрежесін пайызбен айқындайды.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру жөніндегі комиссия мүшелерінің біреуі комиссияның (көпшіліктің) тұжырымдарымен келіспеген жағдайда, ол тергеп-тексеру аяқталған кезден бастап екі жұмыс күні ішінде өзінің уәжді пікірін тергеп-тексеру материалына қосу үшін жазбаша түрде ұсынады. Ол арнайы тергеп-тексеру актісіне «ерекше пікірге қара» деген ескертпемен қол қояды.

Тергеп-тексеру нәтижесімен келіспеген немесе еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиға туралы акт уақтылы ресімделмеген жағдайда, зардап шегушінің немесе оның сенім білдірген адамының, жұмыскерлер өкілінің жұмыс берушіге жазбаша өтініш беруге құқығы бар, ол он жұмыс күні ішінде олардың өтінішін қарауға және мәні бойынша шешім қабылдауға міндетті.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру, ресімдеу және тіркеу мәселелері бойынша келіспеушіліктерді:

1) жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы келіспеушілік жағдайында мемлекеттік еңбек инспекторы немесе сот;

2) жұмыс беруші, жұмыскер мен төмен тұрған мемлекеттік еңбек инспекторы не қауіпті өндірістік объектілерде болған оқиғалар кезінде өнеркәсіптік қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік қадағалау жөніндегі мемлекеттік инспектор арасындағы келіспеушілік жағдайында тиісті жоғары тұрған мемлекеттік еңбек инспекторы немесе сот қарайды.

Мемлекеттік еңбек инспекторының еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру мәселелері жөніндегі шешімі еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган белгілеген нысан бойынша қорытынды түрінде ресімделеді.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру материалдарында тергеп-тексеру актісімен қатар:

1) зардап шеккен адамның еңбекті қорғау бойынша оқытудан өткені және нұсқау алғаны, сондай-ақ алдын ала және мерзімдік медициналық қарап тексеруден өткені туралы мәліметтер;

2) еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган белгілеген нысан бойынша жауап алу хаттамалары және оқиға куәгерлерінің, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігі

және еңбекті қорғау талаптарының сақталуына жауапты лауазымды адамдардың түсініктемелері;

3) оқиға орнының жоспарлары, схемалары мен фотосуреттері;

4) еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау талаптарын регламенттейтін нұсқаулықтардан, ережелерден, бұйрықтардан және басқа да актілерден үзінді көшірмелер, өндірістегі саламатты және қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге жауапты лауазымды адамдардың міндеттері мен жауаптылығы және басқалар;

5) зардап шеккен адамның денсаулығына келтірілген зақымның сипаты мен ауырлығы (қайтыс болу себебі) туралы медициналық қорытынды;

6) зертханалық және басқа зерттеулердің, эксперименттердің, сараптамалардың, талдаулардың нәтижелері және басқалар;

7) мемлекеттік еңбек инспекторының қорытындысы (ол бар болған кезде);

8) жұмыс берушіге келтірілген материалдық зиян туралы мәліметтер;

9) жұмыс берушінің зардап шегушіге (оның отбасы мүшелеріне) денсаулығына келтірілген зиянды өтеу және жол берілген оқиғаға кінәлі лауазымды адамдарды жауаптылыққа тарту туралы бұйрығы;

10) қоса берілетін құжаттардың тізбесі қамтылуға тиіс.

Осы көрсетілген материалдар болмаған жағдайда, жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру актісінде себептері көрсетіле отырып, тиісті ақпарат көрсетіледі.

Жұмыс беруші еңбек қызметіне байланысты әрбір жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін, тергеп-тексеру материалдарына сәйкес үш жұмыс күнінен кешіктірмей жазатайым оқиға туралы актіні ресімдеуге және оны еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган айқындаған тәртіппен еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органға электрондық форматта жіберуге міндетті.

Белгіленген нысан бойынша кәсіптік ауру актісін сараптамалық кәсіптік-патологиялық комиссияның қорытындысы негізінде жұмыс беруші толтырады.

Жазатайым оқиға туралы акт толтырылып, оған еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау қызметінің және ұйым бөлімшесінің басшылары, ұйым жұмыскерлерінің өкілі, улану жағдайларында халықтың санитариялық-эпидемиологиялық саламаттылығы саласындағы мемлекеттік органның өкілі де қол қояды.

Жазатайым оқиға туралы актіні жұмыс беруші бекітеді және ұйымның мөрімен (болған кезде) куәландырылады.

Егер жұмыс беруші жеке тұлға болса, онда жазатайым оқиға туралы актіні жұмыс беруші толтырып, оған қол қояды және нотариат куәландырады.

Тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін үш жұмыс күнінен кешіктірмей жазатайым оқиға туралы актінің бір данасы зардап шеккен адамға немесе оның сенім білдірілген адамына беріледі, бұдан басқа мыналарға:

1) жұмыскер еңбек (қызметтік) міндеттерін атқарған кезде оны жазатайым оқиғалардан сақтандыру шартын жасасқан сақтандыру ұйымына;

2) еңбек инспекциясы жөніндегі жергілікті органға қағаз және электрондық жеткізгіштерде;

3) улану жағдайында халықтың санитариялық-эпидемиологиялық саламаттылығы саласындағы мемлекеттік органға жіберіледі.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны арнайы тергеп-тексеру материалдарының көшірмесін жұмыс беруші еңбек инспекциясы жөніндегі жергілікті органға береді. Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін мемлекеттік еңбек инспекторы арнайы тергеп-тексеру материалдарының көшірмесін жеті жұмыс күні ішінде аумақтық полиция органына жібереді, ол Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес тиісті шешім қабылдайды және қабылданған шешім туралы жиырма жұмыс күнінен кешіктірмей хабарлайды.

Зардап шеккен адамның немесе жұмыскерлер өкілінің еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны тергеп-тексерудің барлық материалдарымен танысуға және қажетті үзінді көшірмелер жасауды жүзеге асыруға құқығы бар.

Жұмыс беруші актімен ресімделген әрбір жазатайым оқиғаны еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды және өндірістегі денсаулыққа келтірілген өзге де зақымдануларды тіркеу журналына енгізеді. Журнал еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган белгілеген нысан бойынша жүргізіледі. Еңбекке уақытша қабілетсіздік және өндірістік жарақаттану туралы алғашқы статистикалық деректер мемлекеттік статистика саласындағы уәкілетті орган бекіткен статистикалық әдіснамаға сәйкес беріледі.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру материалдары ұйымда (жұмыс берушіде) қырық бес жыл бойы сақталуға тиіс, ұйым таратылған жағдайда жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру материалдары міндетті түрде сол ұйым жұмыс істеген жер бойынша мемлекеттік архивке тапсырылуға тиіс.

Жұмыс беруші немесе оның өкілі уақыт өте келе ауыр немесе адам өліміне әкеп соққан жазатайым оқиғалар санатына ауысқан еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар туралы – еңбек инспекциясы жөніндегі тиісті жергілікті органға, ал сақтандыру жағдайлары туралы сақтандыру ұйымына хабарлайды.

Қорыта келе, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі және заңға тәуелді актілер өндірістегі жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру және есепке алу тәртібін жеткілікті түрде егжей-тегжейлі реттейді деп қорытынды жасауға болады, бұл тиісті органдар мен тұлғалар өз міндеттерін дұрыс орындаған жағдайда, біріншіден, жазатайым оқиғаларды есепке алуға мүмкіндік береді, екіншіден, болашақта өндірісте жазатайым оқиғалардың алдын алу және болдырмау мақсатында кінәлілерді жауапкершілікке тарту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванов В. Если работа вредна и опасна // Закон. 2003. № 5. С. 29.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарадағы «Еңбек кодексі» // <https://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/K1500000414/11.02.2024>
3. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 1055 «Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру материалдарын ресімдеу

ҒТАМП 10.27

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ

Ысқақ Алина

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Ғылыми жетекшісі – Жүсіпбекова Мадина
Заң ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа: Бұл мақалада зияткерлік меншік құқығының негізгі аспектілері, оның ішінде ҚР Азаматтық кодексіндегі қорғау нормалары, құқық бұзушылықтар және жауапкершілік шаралары қарастырылады. Зияткерлік меншік объектілерін қорғау тетіктері, авторлық және патенттік құқықтардың маңыздылығы, сондай-ақ құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттілігі талданады. Сонымен қатар, заңнаманы жаңарту, құқық қорғау шараларын күшейту және құқықтық сауаттылықты арттыру бойынша ұсыныстар беріледі.

Түйінді сөздер: Зияткерлік меншік, авторлық құқық, патент, құқықтық қорғау, заңнама, инновация.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные аспекты прав интеллектуальной собственности, в том числе нормы защиты, правонарушения и меры ответственности в Гражданском кодексе РК. Будут проанализированы механизмы защиты объектов интеллектуальной собственности, значимость авторских и патентных прав, а также необходимость совершенствования правового регулирования. Кроме того, будут внесены предложения по обновлению законодательства, усилению правоохранительных мер и повышению правовой грамотности.

Ключевые слова: Интеллектуальная собственность, авторское право, патент, правовая защита, законодательство, инновации.

Abstract: This article examines the main aspects of intellectual property rights, including the norms of protection, offenses and measures of liability in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. The mechanisms for protecting intellectual property objects, the importance of copyright and patent rights, as well as the need to improve legal regulation will be analyzed. In addition, proposals will be made to update legislation, strengthen law enforcement measures and increase legal literacy.

Keywords: Intellectual property, copyright, patent, legal protection, legislation, innovation.

Қазіргі заманда шығармашылық пен инновациялар қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады. Адам еңбегінің нәтижесі ретінде зияткерлік меншік – авторлық шығармалар, өнертабыстар, тауар белгілері және басқа да жаңалықтар заңмен қорғалуы тиіс. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (14-бап, 961-бап) әрбір азаматтың өз еңбегінің нәтижесін қорғауға заңды құқығын белгілейді [1]. Бұл мақалада зияткерлік меншік құқығының негізгі аспектілері мен қорғау тетіктері қарастырылады, сондай-ақ оның бұзылу жағдайлары мен жауапкершілік шаралары талданады.

Зияткерлік меншік құқығы адамның шығармашылық қызметінің нәтижелерін қорғауға бағытталған құқықтық сала болып табылады. Ол екі негізгі санатқа бөлінеді [2].

Біріншісі – зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелері, оған ғылым, әдебиет және өнер туындылары, өнертабыстар, пайдалы модельдер, өндірістік үлгілер, интегралдық микросхема топологиялары және өндірістік құпиялар (ноу-хау) жатады. Бұл объектілер иелеріне белгілі бір құқықтар береді, олар өз кезегінде осы нәтижелерді коммерциялық мақсатта пайдалану немесе өзге тұлғалардың оларды заңсыз қолдануын шектеу мүмкіндігін ұсынады.

Екінші санат – азаматтық айналымға қатысушыларды дараландыру құралдары, яғни фирмалық атаулар, тауар белгілері (қызмет көрсету белгілері) және географиялық нұсқамалар. Бұл құралдар бизнестің бірегейлігін сақтауға және тұтынушыларды адастырудың алдын алуға мүмкіндік береді.

ҚР Азаматтық кодексінің 14-бабында әр азаматтың зияткерлік еңбегінің нәтижелерін қорғауға құқығы бар екені көрсетілген. Сонымен қатар, 961-бап зияткерлік меншік объектілерін нақты жіктеп, олардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді. Бұл заңдар авторлық және сабақтас құқықтарды қорғау, патенттік құқықты реттеу, сондай-ақ айрықша құқықтарды белгілеу сияқты мәселелерді қамтиды. Авторлық құқыққа ие тұлғалар өздерінің шығармашылық еңбегін заңсыз пайдалану фактілеріне қарсы шағым түсіре алады және өздерінің туындыларын коммерциялық мақсатта пайдалануға айрықша құқық алады. Патенттік құқыққа ие тұлғалар өз өнертабыстарын заңсыз пайдалану жағдайларында заң бойынша қорғалады. Сабақтас құқықтар орындаушылардың, продюсерлердің және радио-мен телекомпаниялардың құқықтарын қамтиды [3].

Зияткерлік меншік құқығын бұзу түрлі жолдармен көрінуі мүмкін. Олардың ішінде автордың рұқсатынсыз туындыны пайдалану, контрафактілік өнімдерді тарату, өнертабысқа патентсіз иелік ету, тауар белгілерін заңсыз қолдану сияқты әрекеттер кең таралған. Мұндай заң бұзушылықтар зияткерлік меншік иелеріне қаржылық және моральдық шығын келтіруі мүмкін.

ҚР заңнамасында зияткерлік меншік құқықтарын бұзушыларға қатаң жауапкершілік қарастырылған. Бұл азаматтық-құқықтық жауапкершілікті (айыппұлдар, өтемақылар), әкімшілік жауапкершілікті (айыппұлдар, тауарларды тәркілеу) және қылмыстық жауапкершілікті (айыппұл, бас бостандығынан айыру) қамтиды. Авторлық құқықтардың бұзылуы Қазақстан Республикасының

Қылмыстық кодексімен реттеледі және заңсыз әрекеттер үшін кінәлі тұлғалар қатаң жазаға тартылады [4].

Қазақстанда зияткерлік меншік құқықтарын қорғау бірнеше мемлекеттік және құқық қорғау органдары арқылы жүзеге асырылады. Ұлттық зияткерлік меншік институты (ҰЗМИ) – патенттерді тіркеп, интеллектуалдық меншік объектілерін қорғауды қамтамасыз етеді [5]. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі зияткерлік меншік саласындағы мемлекеттік саясатты реттейді, құқық бұзушылықтарды анықтайды және тиісті шараларды жүзеге асырады. Сот жүйесі авторлық құқық дауларын қарастырып, әділ шешімдер шығарады. Сонымен қатар, зияткерлік меншік иелері өз құқықтарын қорғау үшін халықаралық ұйымдар мен Қазақстанда жұмыс істейтін адвокаттық қызметтерге жүгіне алады.

Қазақстанда зияткерлік меншік құқығын қорғауды жетілдіру үшін [6]:

- Заңнаманы жетілдіру. Зияткерлік меншікке қатысты заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру қажет. Бұл зияткерлік меншік иелерінің құқықтарын тиімді қорғауға және халықаралық нарықта олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

- Құқық қорғау шараларын күшейту. Контрафактілік өнімдер мен зияткерлік меншік құқықтарының бұзылуына қарсы күресті күшейту қажет. Бақылау органдарының жұмысын жетілдіру, құқық бұзушыларға қатысты жазаны қатаңдату және олардың заңсыз әрекеттерін анықтау механизмдерін дамыту маңызды.

- Құқықтық сауаттылықты арттыру. Халық арасында зияткерлік меншік құқығын сақтау мәдениетін қалыптастыру үшін білім беру бағдарламаларын енгізу қажет. Мектептер мен жоғары оқу орындарында арнайы курстар ұйымдастырып, кәсіпкерлерге арналған семинарлар өткізу арқылы бұл мәселені шешуге болады.

- Жаңа технологияларды енгізу. Зияткерлік меншік объектілерін тіркеу мен қорғау процестерін автоматтандыру қажет. Онлайн патенттеу жүйелерін жетілдіру, авторлық құқықтарды тіркеудің цифрлық әдістерін енгізу және заң бұзушылықтарды анықтайтын интеллектуалды жүйелерді дамыту маңызды.

Зияткерлік меншік құқығы шығармашылық еңбекті дамытуға және инновацияларды ілгерілетуге ықпал етеді. Қазақстанда зияткерлік меншікті қорғау бойынша заңдар бар, бірақ оларды одан әрі жетілдіру қажет. Авторлық құқықтар мен патенттерді сақтау елдегі шығармашылық әлеуетті көтерудің маңызды факторы болып табылады. Сондықтан әрбір азамат өз зияткерлік меншігін қорғау жолдарын білуі тиіс. Бұл тек жеке тұлғалар үшін ғана емес, сонымен қатар ел экономикасының дамуы үшін де аса маңызды қадам болып саналады.

Пайдаланлған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жылғы 27 желтоқсандағы. [Электрондық ресурс] // Айналыс

режимі:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_#z136. (жүгінген күні: 30.03.2025).

2. Амангелді А.А. Қазақстан Республикасының зияткерлік меншік құқығы: Оқулық. – 2-басылым. – Алматы: Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, 2021. – 32 б.

3. Құсайынқызы А. Интеллектуалдық меншік құқығы: Оқу құралы. – Қазақстанның Ашық Университеті, 2023. – 15 б.

4. Қазақстан Республикасының Зияткерлік меншікті құқықтық күзету мен қорғау мәселелері жөніндегі заңнамалық құжаттары. ҚР Үкіметінің қаулылары. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі:<https://www.gov.kz/memleket/entities/justice>. (жүгінген күні: 30.03.2025).

5. Қазақстандағы авторлық құқық және өнеркәсіптік меншік: зияткерлік меншік туралы не білу қажет. eGov.kz электрондық үкімет порталы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі:https://egov.kz/cms/kk/articles/copyright/intellectual_property. (жүгінген күні: 30.03.2025).

6. Зияткерлік меншік құқығын құқықтық реттеу және қорғау мәселелері. – Нормативтік-құқықтық актілер жинағы, 2011. – 19 б.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІК

Пайзова Гүлдана

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы

PhD докторы

Андатпа: Бұл мақалада кәмелетке толмаған тұлғалардың әкімшілік жауапкершілігінетартылуының құқықтық негіздері, ерекшеліктері мен қолданылу тәртібі қарастырылады. Қазақстан Республикасының заңнамасы аясында әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жасөспірімдерге қолданылатын жаза түрлері, олардың құқықтық реттелу жолдары және бұл жаза түрлерінің тәрбиелік мәні зерттелген. Сонымен қатар, мақалада еліміздегі кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтар бойынша статистикалық деректер мен сот тәжірибесі келтіріліп, бұл құбылыстың алдын алуға бағытталған ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: кәмелетке толмағандар, әкімшілік құқық бұзушылық, жауапкершілік, заңнама, жаза, қоғам, алдын алу.

Аннотация: В данной статье рассматриваются правовые основы, особенности и порядок применения привлечения к административной ответственности несовершеннолетних лиц. В рамках законодательства Республики Казахстан изучены виды наказаний, применяемых к подросткам, совершившим административные правонарушения, пути их правового регулирования и воспитательное значение этих видов взысканий. Кроме того, в статье приводятся статистические данные и судебная практика по правонарушениям среди несовершеннолетних в стране, даны рекомендации, направленные на предупреждение данного явления.

Ключевые слова: несовершеннолетние, административные правонарушения, ответственность, законодательство, наказание, общество, профилактика.

Abstract: This article discusses the legal grounds, features and procedure for applying minors to administrative responsibility. Within the framework of the legislation of the Republic of Kazakhstan, the types of punishments applied to adolescents who have committed administrative offenses, the ways of their legal regulation and the educational significance of these types of punishments are studied. In addition, the article provides statistical data and judicial practice on juvenile delinquency in the country, and provides recommendations aimed at preventing this phenomenon.

Keywords: minors, administrative offenses, responsibility, legislation, punishment, society, prevention.

Жасөспірімдер арасындағы әкімшілік жауапкершілік мәселесі, қылмыстық жауапкершілікке қарағанда, көбірек профилактикалық және тәрбиелік сипатқа ие. Қазақстанда жасөспірімдерге қатысты әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілік Қылмыстық кодексте емес, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте қарастырылады. Әкімшілік жауапкершілік негізінен қоғамға аз зиян келтіретін әрекеттер үшін белгіленеді және бұл құқық бұзушылықтардың алдын алу мен жасөспірімдерді дұрыс бағытта тәрбиелеуге көмектеседі.

Әкімшілік жауапкершілік:

65-бап. Кімдер жауап береді? Егер бала 16 мен 18 жас аралығында болса және заң бұзса – жауапқа тартылады. Бірақ оған жаза тағайындаумен қатар тәрбиелік шаралар қолданылады.

66-бап. Қандай жаза беріледі?

- Айыппұл ең көбі – 10 АЕК.
- Егер баланың төлейтін мүмкіндігі болмаса – ата-анасы төлейді.
- Құқықтан (мысалы, көлік жүргізу құқығы) айырса – ол тек 1 жылға дейін болуы мүмкін.
- Қамауға алу қолданылмайды.

67-бап. Жаза берерде не ескеріледі?

Баланың жағдайы, тәрбиесі, дамуы, мінезі, үлкендердің әсері – бәрі ескеріледі. Жасы – жеңілдететін жағдай болып саналады.

68-бап. Бірінші рет бұзса ше?

Егер бала алғаш рет заң бұзса, сот жазаламай, тек ескерту жасап, тәрбие беру шараларын қолдануы мүмкін.

69-бап. Қандай тәрбие шаралары қолданылады?

- Заңды түсіндіру.
- Зиянды орнына келтіру.
- Бос уақытын шектеу (мысалы, түнде көшеге шықпау, белгілі бір жерлерге бармау).
- Мінез-құлқына талап қою (мысалы, мектепке барып жүру, жұмысқа тұру).

Бұл шаралар 3 айдан 6 айға дейін белгіленеді.

70-бап. Бұл шаралар қалай жүзеге асады?

Балаға заң бұзғаны түсіндіріледі. Ол белгілі бір жерлерге бармауы мүмкін. Уақытында үйде болуы керек.

Қоғамға зиян келтірсе – оны орнына келтіру міндеті жүктеледі.

71-бап. Ескіру мерзімі

Кәмелетке толмағандарға заң бұзғаннан кейін жаза қолдану уақыты – үлкендерге қарағанда 2 есе қысқа.

72-бап. Жазаланған деп қанша уақыт есептеледі?

Жаза орындалған соң, бала 6 ай ішінде жазаланған болып есептеледі.

Одан кейін – таза деп саналады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы 14 пен 18 жас аралығындағы адамдарға қатысты қарастырылады. Мұндай жасөспірімдер қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жағдайда, оларға жаза немесе тәрбиелік ықпалы бар мәжбүрлеу шаралары қолданылуы мүмкін.

Кәмелетке толмағандарға қолданылатын жазалар келесі түрлерді қамтиды:

- Белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- Айыппұл;
- Түзеу жұмыстары;
- Қоғамдық жұмыстарға тарту;
- Бас бостандығын шектеу;
- Бас бостандығынан айыру.

Жаза түрлері мен мерзімдері олардың жасына, қылмыстың ауырлығына, психологиялық жағдайына және тәртібіне байланысты белгіленеді. Аса ауыр емес немесе алғаш рет қылмыс жасаған жасөспірімдерге көбіне жазаның орнына тәрбиелік шаралар қолданылады.

Тәрбиелік ықпалы бар мәжбүрлеу шараларына мыналар жатады:

- Ескерту беру;
- Ата-анасының немесе арнайы органның бақылауына беру;
- Келтірілген зиянды өтеу;
- Бос уақытын шектеу, тәртібіне талап қою;
- Арнайы білім беру ұйымына орналастыру;
- Жәбірленушіден кешірім сұрату;
- Пробациялық бақылау орнату.

Бұл шаралар бірнешеуін қатар қолдануға болады және олардың мерзімі жасалған құқық бұзушылықтың ауырлығына қарай анықталады. Сонымен қатар, егер жасөспірімнің түзелуіне тәрбиелік шаралар жеткілікті болса, сот оны қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босата алады. Жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босату және жазаның өтелмеген бөлігін жеңіл түрге ауыстыру секілді мүмкіндіктер де қарастырылған, бірақ бұл үшін жазаны өтеу тәртібін бұзбау және оң мінез-құлық таныту қажет. Мемлекет кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясатты жүргізу барысында олардың жас ерекшеліктері мен тәрбиелік әлеуетін ескеріп, оларды түзету мен қоғамға қайта бейімдеуге баса мән береді.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қазақстанда жыл сайын кәмелетке толмағандар тарапынан жасалатын қылмыстардың саны әртүрлі деңгейде өзгеріп отырады. Ішкі істер министрлігінің деректеріне сүйенсек, соңғы жылдары жасөспірімдер арасында құқық бұзушылық деңгейі біршама төмендегенімен, әлі де алаңдатарлық жағдай сақталуда. Мысалы, 2023 жылы кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар саны 2022 жылмен салыстырғанда 8%-ға азайған, дегенмен ұрлық, бұзақылық және топпен жасалған қылмыстар үлесі басым.

Мұндай статистика жасөспірімдер арасындағы құқықтық сауаттылықтың жеткіліксіздігін, әлеуметтік ортаның әсерін және отбасылық тәрбиенің әлсіздігін көрсетеді. Осыған байланысты мемлекет кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығын реттейтін арнайы құқықтық нормаларды қабылдап, олардың қайта қылмыс жасауын болдырмау үшін тәрбиелік және оңалту шараларына басымдық береді.

Бұл дегеніміз-кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығын анықтауға арналған заңнамалық негіздердің Қазақстанда қайта қаралуы қажеттігін білдіреді. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары көбінесе әлеуметтік себептерге, экономикалық жағдайларға, отбасындағы тәрбие мен мектептегі білімге байланысты туындайды. Сол себепті, жасөспірімдер үшін қылмыстық жауапкершілікке тартудың тиімділігі тек

құқықтық нормаларды күшейтумен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік шаралар мен психологиялық көмекпен қамтамасыз етілуі тиіс.

Шет елдерде бұл мәселе әр түрлі әдістермен шешілуде. Мысалы, АҚШ-та кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін белгілі бір жасқа дейін шектеу немесе арнайы реабилитациялық бағдарламалар қолдану кең таралған. Германияда жасөспірімдер үшін қылмыстық жауапкершілік 21 жасқа дейін жұмсартылған, бұл жерде қылмыс жасаған жасөспірімдер арнайы сот жүйесі арқылы оңалту шараларына бағытталады. Францияда да кәмелетке толмағандарға арналған арнайы сот жүйесі мен баламалы жазаларды қолдану тәжірибесі бар.

Қорытынды бойынша, Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығын реттейтін заңдар мен шаралар халықаралық тәжірибені ескере отырып жетілдірілсе, бұл қоғамда жасөспірімдер қылмысының алдын алуға және оларды дұрыс бағытта тәрбиелеуге ықпал етер еді. Заңнамалық өзгерістерге қоса, кәмелетке толмағандардың психологиялық және әлеуметтік проблемаларын шешуге бағытталған бағдарламаларды енгізу қажет.

Ұсыныстар:

1. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мәселесі бойынша арнайы заң жобаларын қабылдап, бұл саладағы құқықтық нормаларды халықаралық тәжірибеге сәйкес жетілдіру.
2. Жасөспірімдерге арналған реабилитациялық орталықтар мен психологиялық қызметтерді дамыту, оларды қылмыстық жауапкершіліктен кейінгі оңалту процесіне тарту.
3. Жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу мақсатында мектептерде құқықтық білім беру мен әлеуметтік жұмыс жүргізу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.
2. М. С. Камалова, «Қылмыстық құқық» (Алматы, 2015).
3. Қоғамдық және әлеуметтік құқық қорғау шаралары: шетел тәжірибесі, БҰҰ баяндамалары.
4. И. В. Фомин, «Молодежь и преступность: Социология и право» (Мәскеу, 2018).

**ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ҚҰҚЫҚТЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР**

Ысқақова Назерке

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Шукенова Жадыра Сламханқызы

Заң ғылымдарының магистрі

Андатпа: Бұл мақалада жасыл экономиканы дамытуға арналған экологиялық құқықтық инновациялар қарастырылады. Қазіргі экологиялық проблемаларға байланысты Қазақстан экологиялық заңнамасын жетілдіру, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және қоршаған ортаны қорғау шараларын күшейту бағытында бірқатар реформалар жүргізуде. Жасыл экономиканы құқықтық тұрғыдан дамыту үшін "Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы", жаңартылған Экологиялық кодекс және көміртек шығарындыларын реттеу механизмдері енгізілуде. Сондай-ақ, экологиялық салықтар, жасыл қаржыландыру және кәсіпорындарға экологиялық талаптарды қатаңдату мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: жасыл экономика, экологиялық құқық, экологиялық кодекс, жаңартылатын энергия, көміртек шығарындылары, экологиялық инновациялар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются экологические правовые инновации, направленные на развитие зеленой экономики. В связи с актуальными экологическими проблемами Казахстан проводит ряд реформ по совершенствованию экологического законодательства, развитию возобновляемых источников энергии и усилению мер по охране окружающей среды. Для правового развития зеленой экономики внедрены "Концепция перехода к зеленой экономике", обновленный Экологический кодекс и механизмы регулирования выбросов углерода. Также рассматриваются экологические налоги, зеленое финансирование и ужесточение экологических требований к предприятиям.

Ключевые слова: зеленая экономика, экологическое право, экологический кодекс, возобновляемая энергия, выбросы углерода, экологические инновации.

Abstract: This article examines environmental legal innovations aimed at developing the green economy. Due to current environmental issues, Kazakhstan is implementing a series of reforms to improve environmental legislation, develop renewable energy sources, and strengthen environmental protection measures. For the legal development of the green economy, the "Green Economy Transition Concept", the updated Environmental Code, and carbon emission regulation mechanisms have been introduced. Additionally, environmental taxes, green financing, and stricter environmental requirements for enterprises are discussed.

Keywords: green economy, environmental law, Environmental Code, renewable energy, carbon emissions, environmental innovations.

Жасыл экономиканы дамытуға арналған экологиялық-құқықтық инновациялар Қазіргі жаһандық экологиялық мәселелер, соның ішінде климаттың өзгеруі, табиғи ресурстардың сарқылуы және қоршаған ортаның

ластануы, тұрақты даму қағидаттарын енгізуді қажет етеді. Осы тұрғыда ***жасыл экономика*** – экономикалық өсуді экологиялық тұрақтылықпен ұштастыратын маңызды бағыт болып табылады. Жасыл экономиканы дамыту үшін құқықтық механизмдер мен экологиялық инновацияларды енгізу өзекті мәселелердің бірі саналады. Экологиялық құқықтық инновациялар – табиғатты қорғау, ресурстарды ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қалпына келтіру мақсатында әзірленетін жаңа заңнамалық және технологиялық шешімдер. Бұл инновациялар жасыл технологияларды енгізуді ынталандыруға, өндірістің экологиялық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге және экологиялық жауапкершілікті күшейтуге бағытталған. Қазақстанда жасыл экономикаға көшу жөніндегі тұжырымдама қабылданып, оны іске асыру мақсатында экологиялық заңнаманы жетілдіру, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және эко-инновацияларды енгізу сияқты шаралар атқарылуда. Осы зерттеуде жасыл экономиканы дамытуға бағытталған экологиялық құқықтық инновациялардың маңыздылығы қарастырылады. Сонымен қатар, олардың қазіргі қолданысы, тиімділігі және болашақ даму бағыттары талданады. Жасыл экономиканың құқықтық негіздерін нығайту экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етумен қатар, экономикалық тиімділікті арттыруға да ықпал ететінін дәлелдеу – зерттеудің басты мақсаты болып табылады.

Жасыл экономика және оның құқықтық негіздері

Жасыл экономика – табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаға зиян келтірмейтін өндірісті дамыту және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған экономикалық жүйе. Бұл ұғым әлемдік деңгейде өзекті болып, көптеген мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан да, жасыл экономиканы дамытуға басымдық беруде. Қазақстанда жасыл экономиканы құқықтық тұрғыдан дамыту үшін бірнеше маңызды заңнамалық актілер қабылданған:

- Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы – экономиканы экологиялық тұрғыдан қайта құрудың негізгі бағыттарын айқындайды.

- Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы (2013 ж.) – су, энергия, қалдықтарды басқару және ауыл шаруашылығы салаларында жасыл технологияларды енгізу бойынша стратегиялық құжат.

- Экологиялық кодекс (2021 ж.) – кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсерін азайтуға бағытталған құқықтық негізді күшейту.

- "Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы" Заң – күн, жел, су энергиясын дамытуға жағдай жасайды. Экологиялық құқықтық инновациялар және олардың маңызы* Жасыл экономиканы дамыту үшін экологиялық құқық саласында келесідей инновациялық тетіктер енгізілуде:

Экологиялық заңнаманы жаңарту

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін 2021 жылғы жаңа Экологиялық кодекс қабылданды. Бұл құжатта:

- "Ластаушы төлейді" қағидаты – кәсіпорындар қоршаған ортаға тигізетін залал үшін өтемақы төлейді.

- "Ең озық қолжетімді технологиялар" (ЕОҚТ) – табиғатты аз ластайтын өндірістік технологияларды міндетті түрде енгізу қарастырылған.

- Экологиялық мониторинг және бақылау күшейтілді, экологиялық стандарттарға сәйкес келмейтін компанияларға айыппұл салу жүйесі енгізілді.

Жаңартылатын энергия көздерін дамыту

Қазақстанда 2030 жылға дейін жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 15%-ға дейін арттыру мақсаты қойылған.

-Жел, күн және су энергиясын дамыту үшін инвесторларға салықтық жеңілдіктер беріледі.

-Электр энергиясын "жасыл" көздерден сатып алу кепілдіктері қарастырылған.

- "Жасыл тариф" саясаты – жаңартылатын энергия көздерінен алынған электр энергиясын жоғары бағада сатып алу жүйесі енгізілуде.

Көміртекті реттеу және эмиссия саудасы

Қазақстан Париж келісімі аясында парниктік газдардың шығарындыларын азайтуға міндеттелген. Осыған байланысты:

-Көміртек квоталары бөлініп, эмиссияларды азайтуға бағытталған нарықтық тетік енгізілді.

-Көміртекті салық енгізу мүмкіндігі қарастырылуда, бұл кәсіпорындарды жасыл технологияларға көшуге ынталандырады.

Экологиялық салықтар және қаржылық ынталандыру

- "Ластаушы төлейді" қағидаты бойынша экологиялық салықтар енгізілді. Ластау деңгейіне байланысты кәсіпорындар айыппұл төлейді.

- "Жасыл" жобаларды қаржыландыру үшін мемлекеттік субсидиялар мен халықаралық гранттар бөлінуде (мысалы, БҰҰ-ның Жасыл климаттық қоры).

- Экологиялық сертификаттау жүйесі дамып, экологиялық таза өнімдерді өндірушілерге жеңілдіктер қарастырылуда.

Қалдықтарды басқару және қайта өңдеу

- Қатты тұрмыстық қалдықтарды (ҚТҚ) өңдеу және қайта пайдалану бойынша қатаң талаптар қойылды.

- Пластик пен қауіпті қалдықтарды кәдеге жаратуға жаңа ережелер енгізіліп, олардың өндірісін шектеу қарастырылды.

- Экологиялық айыппұлдар жүйесі арқылы қайта өңдеуді дамытуды ынталандыру қолға алынды.

Экологиялық құқықтық инновациялардың тиімділігін арттыру жолдары

Жасыл экономиканы дамыту үшін келесідей ұсыныстар беріледі:

1. Экологиялық құқықтық бақылауды күшейту – заңдардың орындалуын қадағалайтын тәуелсіз экологиялық агенттік құру.

2. Жасыл қаржыландыруды ұлғайту – мемлекет және халықаралық ұйымдар арқылы "жасыл" инвестицияларды көбейту.

3. Эко-технологияларды ынталандыру – қоршаған ортаға зиянсыз өндіріс технологияларын енгізген компанияларға салықтық жеңілдіктер беру.

4. Қоғамдық экологиялық бақылау жүйесін дамыту – азаматтардың экологиялық бастамаларға белсенді қатысуын қамтамасыз ету.

5. Көміртек бейтараптығына көшу жоспарын нақтылау – 2060 жылға қарай Қазақстан көміртек бейтараптығына жету үшін нақты қадамдар жасау.

Қортындылай келе, жасыл экономика – Қазақстанның тұрақты дамуының маңызды бағыты. Оны іске асыру үшін экологиялық құқықтық инновациялар енгізіліп, жаңартылатын энергия көздерін дамыту, көміртекті реттеу, қалдықтарды басқару және экологиялық салықтар жүйесі жетілдірілуде.

Дегенмен, жасыл экономиканы толыққанды енгізу үшін:

- Экологиялық заңнаманы күшейту,
- Қаржылық ынталандыруды арттыру,
- Экологиялық білім мен мәдениетті қалыптастыру қажет.

Экологиялық құқықтық реформаларды одан әрі жетілдіру арқылы Қазақстан экологиялық тұрақты экономикаға көшіп, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – 2021 ж.
2. Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы. – Астана, 2012 ж.
3. Қазақстан Республикасының "Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы". – 2013 ж.
4. Байдельдинов Д.Л. Экологиялық құқық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2016
5. "Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы" Қазақстан Республикасының Заңы. – 2009 ж.
6. Назарбаев Н.Ә. "Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ" Жолдауы. – Астана, 2014 ж.
7. Жатқанбаев Ж.Ж. Экология негіздері. – Алматы: Экономика, 2012.

ЖӘЛЕЛ ҚИЗАТОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК, ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Бақыт Маханбет

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Ғылыми жетекшісі: Жарекеев Қуаныш

Заң ғылымдарының магистрі

Аннотация: Қазақша: Бұл мақалада Кеңес Одағының Батыры, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жәлел Қизатовтың өмір жолы мен елге сіңірген еңбегі баяндалады. Ұлы Отан соғысындағы ерлігі, бейбіт өмірдегі қажырлы еңбегі мен қоғамдық-саяси қызметі арқылы ол ел жадында мәңгілік сақталар

тұлға ретінде сипатталады. Сонымен қатар оның білім, экология, ауыл шаруашылығы және ел басқару салаларындағы қызметі жан-жақты талданады. Жас ұрпаққа үлгі боларлық өмір жолы арқылы Ж.Қизатов есімін ұлықтау, патриоттық тәрбие берудегі маңыздылығы атап көрсетіледі.

Аннотация: В статье рассматривается жизненный путь и многогранная деятельность Героя Советского Союза, видного государственного и общественного деятеля Жалела Кизатова. Освещается его героизм в годы Великой Отечественной войны, трудовые заслуги в мирное время, вклад в развитие сельского хозяйства, экологии и социальной сферы. Особое внимание уделяется его роли в патриотическом воспитании молодёжи и сохранении памяти о героях.

Annotation: This article explores the life and multifaceted contributions of Jalel Kizatov, Hero of the Soviet Union and a prominent political and public figure. It highlights his bravery during World War II, his post-war efforts in restoring agriculture, promoting ecological awareness, and engaging in social development. The article emphasizes his role as a model for the younger generation and the importance of preserving his legacy as part of Kazakhstan's patriotic heritage

Кілт сөздер: Жәлел Қизатов, Ұлы Отан соғысы, Кеңес Одағының Батыры, патриотизм, экология, ел басқару, тарихи тұлға, тың игеру, қоғамдық қызмет. ҚР Президенті Атырауда өткен Ұлттық Құрылтайда сөйлеген сөзінде: «2025 жылы бүкіл әлем Жеңістің 80 жылдығын кеңінен атап өтеді. Қазақстанның фашизмді жеңуге қосқан зор үлесін ескере отырып, алдағы мерейтой еліміз үшін де ерекше маңызға ие»- деген болатын.

Өмір атты ұлы көште әр пенденің өз орны болары хақ, біреу орта тұста жүрсе, енді біреуге көш басында, алдыңғы лекте жүрудің жазылғаны анық. Бұл – жазмыш заңы. Ал, көштің басында, алдыңғы лекте болу – тағдырыңды елмен, мемлекетпен, қоғаммен тығыз біріктіру, тарихта өз ісіңмен қалу, ел үшін, халық үшін, Отан үшін күресу деген сөз. Міне, тағдыр үнемі ел алдында, көштің алдыңғы легінде жүруді жазған азаматтардың бірі – Жәлел Қизатов еді.

Биыл – Кеңес Одағының Батыры, еңбек және соғыс ардагері Ж.Қизатовтың туғанына 105 жыл. Ұлы Жеңістің 80 жылдығы аясында аймақта батыр есімін ұлықтау шаралары өтуде. Бүгінгі Ж.Қизатовтың атындағы №23 мектепте ұйымдастырылып отырған ғылыми-танымдық конференцияның батыр есімін ардақтауда кейінгі ұрпақ үшін өнегелі іс екендігі сөзсіз. Ж.Қизатов есімін мәңгі сақтау мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 28 сәуірдегі №523 Қаулысы бойынша Солтүстік Қазақстан облысындағы Есіл ауылшаруашылық колледжіне Ж.Қизатовтың есімі берілді. Қызылорда қаласындағы үлкен көшелердің бірі және қаладағы №23 мектеп Кеңес Одағының Батыры Ж.Қизатов есімін алған.

Ж.Қизатов 1920 жылы 9 қазанда Солтүстік Қазақстан облысының Есіл Есіл ауданына қарасты Қарағай ауылында дүниеге келген. Ауыл молдасының қойған аты – Ғабдолжәлел болғанымен, ол бала күнінен Жәлел атанып кетеді. Ж.Қизатов өзінің «Шарболат» атты кітабында: Қосмұрат өмір асқан батыр болған, Жауын жеңіп, дұшпаннан өшін алған. Атығай Қарауылдың ұрпағымыз, Тұлпары Құлагердің бәйге салған. Бес момынның балдарын Алаш білген, Абай,

Ақан, Орынбай дана туған,- деп жырлайды. Бұл өлең жолдары атам қазақтың қарапайым сөзімен айтыла салғандай болғанмен, аржағында талай ғасырлар бойы іс жүзінде ғылыми дәлелденген «Текіден текті туады, тектілік тұқым қуады» деген шындыққа негізделген пәлсапасына саяды. Демек, қас батыр Ж.Қизатовтың ерлігі мен өрлігін, қарапайымдылығын, бауырмалдығы мен бақытын, ақындығы мен алыптығын оның түп негізінен іздеу керек сияқты.

1940 жылғы 8 ақпанда әскери комиссариаттан шақыру келгенде ол Қарағай бастауыш мектебінің мұғалімі, әрі меңгерушісі болатын. Жас жігітке атасы Бекмағанбет батасын беріп, ол азаматтық борышын өтеуге аттанады. Бұл кезде Ж.Қизатов КПСС мүшелігіне кандидат болатын, Петропавл пединститутының тарих факультетінде сырттай оқитын. Осыдан болса керек, әскери және саяси басшылар оны жаңадан әскерге шақырылғандар мінген әскери эшолонға жетекші етіп тағайындайды. Ұлы Отан соғысы басталған 1941 жылдың 22 маусымында қатардағы жауынгер Ж.Қизатовтың қызмет атқарып жатқан әскери бөлімі Одессаға жөнелтіледі де, кейіннен Қырымды қорғауға жіберіледі. 1943 жылы қазақ солдаты Орлов – Курск доғасында соғысаы. 1944 жылы Ж.Қизатов украин халқын фашистерден азат етуге арналған қиян-кескі ұрыс даласында Днепрді қаһармандықпен алуға қатысқан. Днепр шайқасы осындай үлкен масштабта және жедел түрде кескілескен қарсылыққа қарамай жеңіске жетуімен соғыс тарихына кірді. Бұл жеңіс оңайлықпен келген жоқ. Кеңес әскерлері «Шығыс қабырғаны» бұзуда 1,5 млн. адамынан, 5 мыңдай танкісінен және 1200 ұшағынан айырылды. Осы сұрапыл шайқаста кеңес жауынгерлері ерен ерліктің үлгісін көрсетті. Днепрден өту ұрыстарында 2438 жауынгер мен офицерге Кеңес Одағының Батыры атағының берілуі – соның айғағы. Бұл бүкіл екінші дүниежүзілік соғыста батыр атанғандардың 20 пайызын құрайды. Осының өзі көп нәрсені аңғартса керек. Қазақстанда жасақталған 3-ші гвардиялық дивизиядағы 2500 жауынгердің 21-ші Днепрден өтуде ерекше батылдығымен көзге түсіп, Кеңес Одағы Батыры атағына ие болды. Осындай жоғары атақ берілген жерлестерімізді де халық жадында сақтауы тиіс. Олар - қазалылық сержант Мақаш Балмағамбетов, қызылордалық Жақыпбек Маханбетов, Иван Мохорин, Жәлел Қизатов, Жаппасбай Нұрсейітов.

Кеңестер Одағының Батыры атағы берілгенін Қарағайдан шыққан батыр госпитальда жатқанда естіген. Оның өмірбаянындағы мына жайт өте қызықты. Ж.Қизатовқа Батыр атағы берілгеннен кейін ерен ерлігі үшін әскери басшымен демалыс берген соң, ол өзінің туған ауылы Қарағайға жол тартады. Петропавлға дейінгі барлық жолында оған таныстары да, таныс емес адамдар да шын жүректен құрмет көрсетеді. Пойыздан түскен соң Петропавл вокзалындағы буфетке кіреді. Қарсы алдында түстеніп отырған қарапайым киінген бір әйел адам жақындап келіп, кім екенін сұрайды. Шамасы ол гимнастеркадағы Батыр жұлдызын байқаған болуы керек. Жас офицер: «Танысқыңыз келе ме, әлде қалыңдығым боласыз ба?» деп әзілдей жауап береді. Офицердің толық аты-жөнін білген бойда облыстық партия комитетіне буфетте омырауында Батыр жұлдызы бар жас офицер отырғандығын хабарлайды. Келіп жеткен обком қызметкерлері оның өз жерлестері Ж.Қизатов екенін анықтап, обкомда кездесу ұйымдастырады. Сол кезде ол небәрі 24 жаста ғана болған екен.

Соғыстан кейін Ж.Қизатов Солтүстік Қазақстан облысы Совет аудандық партия комитетінің хатшысы болып сайланады. 1947-1950 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы Ленин аудандық атқару комитетінің төрағасы қызметін атқарған ол соғыстан тұралаған шаруашылықтарды қалпына келтіру, ел әлауқатын көтеру жұмыстарының алдыңғы шебінде болды. 1950 – 1952 жылдары ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы жоғарғы партия мектебінде оқиды. 1952-1957 жылдары Булаев аудандық атқару комитетінің төрағасы қызметін атқарған ол ел экономикасының дамуына өз үлесін қосты. Міне, осы тұс – елімізде тың және тыңайған жерлерді игеру мәселесінің көтерілген кезі болатын. Ж.Қизатов 1957 жылы Тамань дивизиясы атындағы совхозға директор болып тағайындалады. 1954-1958 жылдары КСРО Жоғарғы Кеңесінің (4-ші шақырылым) депутаты болып сайланады. Оның ұсынысы бойынша бірінші рет совхозда элеватор құрылысының жаңа технологиясы қолданыла бастайды. Жоғары партия мектебін бітіріп, ел басқару ісіне араласты.

Қандай жұмысты болсын жанын салып, жалындай жүріп атқаратын оны ұзамай ауатком төрағалығына жоғарылатып, үш-төрт жылдан соң аупарткомның бірінші хатшысы етті. Күрмеуі қиын күрделі мәселелерді жоғары жаққа жалтақтамай қолма-қол шешетін батыр басшысын жерлестері екі мәрте КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты етіп те сайлады. Бірақ оның жалтақтығы жоқ батылдығы, жалпы жұртқа, жерлестеріне деген жанашырлығы кейін өзіне пәле болып жабысты. Жерді жөн-жосықсыз жырта беру қазақ халқын ата кәсібінен айырып, қыспаққа ұшыратады, тың игерушілерді тұс-тұстан топырлата беру жергілікті жұрттың қалыпты өмір ырғағын бұзады деп ашық айтып, сол үшін барып тұрған ұлтшыл, партияның тың көтеру саясатына қарсы деген желеумен партиялық қызметтен шеттетіліп, шаруашылық жұмысына жіберіледі. Хрущев биліктен кеткен соң тірлік қалыпты арнасына қайта түсіп, қудаланғандарға көңіл бөлініп, жазықсыз жапа шеккен Ж.Қизатовқа да сенім көрсетіліп, облыстық бір басқарманың тізгіні тапсырылады. Кейін туған өңірден ірге көтеріп, Қызылорда облысында жауапты қызметтер атқарады. Оның белсенді араласуының нәтижесінде Қызылорда астық өнімдері комбинаты, Шиелі, Жалағаш элеваторлары салынады. 1988-1997 жылдары Қызылорда облыстық табиғат қорғау қоғамы төрағасы қызметін атқарған ол ел экологиясын сауықтыру, табиғатты қорғау, сақтау ісіне қатысты өте ауқымды жұмыстар атқарды. Ол жалпы мемлекеттік деңгейде Арал экологиялық апат аймағы мәселесін көтеріп, Арал маңы экологиялық зардаптарына ұшыраған азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы Заңды өмірге әкелушілердің бірі болды. Соғыс және тыл ардагерлерінің, Ауған соғысы мен Чернобыль апатына қатысушылар мүддесін қорғаушылардың алдыңғы сапында да Ж.Қизатов жүрді. Елі де батырын құрметтеді, азаматын ардақтады. Оған 1995 жылы 28 сәуірде «Қызылорда қаласының құрметті азаматы» атағы берілді. Кеңестер Одағының ең жоғары наградасы – Совет Одағының Батыры атағын алған Ж.Қизатов 2 рет Ленин орденімен, 3 рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, Октябрь Революциясы орденімен, 2 рет Отан Соғысы (I дәрежелі, II дәрежелі) орденімен, Құрмет белгісі орденімен және 15-тей медальмен марапатталды. Ол бейбіт кезде Мәскеу қаласындағы Қызыл алаңда өткен Жеңіс мерекесіне арналған шеруге 2 рет қатысты, Киев қаласының

орталық алаңына орнатылған үлкен мемориалдық тақтаға жаудан Украинаны азат етуші Батырлар сапында Ж.Қизатовтың есімі де ойып жазылған.

Ол өнегелі отбасының темірқазығы болды, 56 жылдай бірге ғұмыр кешкен жарын батыр ерекше құрметтейтін, өзгелерден де, балаларынан да соны талап етті. Ж.Қизатовтың балаларының көбісі – ұстаздықты мұрат тұтты. Бұған да әке ықпалы, әке үмітінің әсері болуы заңды жәйт. Батырдың өмір жолы ел, халық өмірімен тұтаса тығыз бірігіп кеткен, солай болғандықтан оны ел тарихынан бөліп қарау тіпті мүмкін емес. Сондықтан болар, батырдың өмірі, ерлігі мен ісі кейінгі ұрпақ үшін өнеге, тұстастары үшін, елі үшін мақтан болып қала бермек.

1968 жылдан бастап Ж.Қизатовтың өмірі Сыр бойымен тікелей байланысты болып, өмірінің соңына дейін бірнеше қызметтер атқарып, облысымыздың өсіп өркендеуіне өрнекті үлес қосты. Кеңес Одағының Батыры Ж.Қизатов шын мәнінде екі майданның ері болатын. Тың өлкесінде кеңшар директоры, ауыл шаруашылығы басқармасында, басқа да жауапты қызметтерде басшылық жасаған ол Сыр өңіріне мол тәжірибе жинақтап келген еді. Облыстық астық өнімдерін тарату басқармасының бастығы болып ұзақ жыл жемісті қызмет атқарды. Жалағашта элеватор құрылысын салуда аянбай еңбек етіп, сонымен бірге саланың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына да көп көңіл бөлді. Сол жылдары «Шұғыла» шағын ауданына мекеменің тұрғын үй құрылыстарын салып жұмысшыларды баспанамен қамтамасыз етуде іскерлік көрсетті. Көпшіліктен ерекшеленуді ұнатпайтын Жәкең сол өздері салған үйде пәтерде де тұрды. Еңбек демалысына шыққаннан кейін де Ж.Қизатов қоғамдық-саяси өмірге белсене араласты. Қызылорда облысы атынан республика Парламентіне депутат бола жүріп, ол адамдар үшін көп пайдалы істер атқарды, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуына белсенді үлес қосты. Өмірінің соңына дейін Сыр елі халқына риясыз, адал қызмет етуі, жасы біразға келгенде туған жерінің лауазымды інілерінің шақыруына да көнбей тал бесігін кіндік қаны тамған жерінде қалдырып, Сырдың қасиетті жерінің құшағында қалуы оның ерлігі мен кеңдігін дәлелдейді. Бұл да – озық ойдың нәтижесі. Ақын К.Салықов Ж.Қизатов өмірбаянының осы жерін былайша өлеңмен өрнектейді. Кең ашатын әлем салған жүрегін, Сөйлеуші еді түріп батыр білегін. Алатауды ардақтаған Жамбылдай, Мақтаушы еді теңеу жетпес Сыр елін. Иә, солай Сарыарқаның түлегі, Сыр бойында қанат жайды, түледі. Қайда туды, қайда тұрды сөз емес, Бар қазаққа ортақ оның жүрегін. Иә, сол Сарыарқада қанат жайып түлеп, бар қазаққа ортақ жүрекпен Сырдың қасиетті топырағында мәңгілікке байыз тапқан зиялылар, профессорлар Сахабаддин Елубаев, АбылайАйдосов, Мәди Киреев ағаларымыз еріксіз ойға оралады.

Жәлел ағаның бойындағы тағы бір қасиеті ұлтына, руына қарамай кім болса да оның адамдық, адалдық қасиетін бағалайтыны, бірінші кезекке қоятыны.

Ол Батыр орденін кеудесіне лайықты таққан соғыстағы жауынгер ғана емес, бейбіт күннің сапырылысып жатқан қиын да қитұрқы, мылтықсыз майданында да ер атанып өтті. Қазіргі «Кіші Арал» идеясын кезінде Еркін Әуелбековпен тізе қосып, өлі нүктеден жылжытып, жаңа кезеңге қадам бастырғанын біреу біле, біреу білмейді. Жер-жерде Арал атын жамылған, елге пайдасы шамалы, шашыранды қорларды Сыр өлкесінің кіндігі – Қызылордаға

шоғырландыру үшін де Жәлел аға біраз ізденістер жүргізді, талмай еңбек етті. Шығысы – Қытай, батысы – Америка елдері басшыларына Арал мен Сыр өңіріне көмек қолын созуға шақырған биік принципті, азамат үнді хаттар жолданды. Бұлардың бәрі тек Жәлел ағадай батырдың тәуекелі жететін батыл қадамдар болатын. Ж.Қизатовтың өресі биік жылдардың өрелі азаматтармен кездесуі, пікірлесуі, ақылдасуы кездейсоқтық емес. Батырлығына қосымша талай рет жоғарғы кеңеске депутаттыққа сайлануы кезінде оның қазақтың айтулы азаматтары М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Ғ.Мүсірепов, М.Ғабдуллин, Қ.Қуанышбаев, Ж.Тәшенов, І.Омаровтармен кездесуіне мүмкіндік берді. Әскери қолбасшылар К.Ворошиловтің, Г.Жуковтың, К.Рокоссовскийдің, С.Буденныйдың қабылдауларында болып, сөйлесіп пікірлескендерін тек майдандас достары алдында ғана емес, жастарға да мақтаныш сезіммен жеткізіп отырыпты. Ж.Қизатов сегіз қырлы, бір сырлы жан болған. Өнерге әркімнің де бар таласы, - дегендей, әу, демейтін қазақ жоқ. Арқаның сұлу сазды әндері мен күйлері, Ақан, Біржан, Үкілі Ыбырай сияқты сал-серілердің әнімен тербеліп өскен Ж.Қизатов көркем сөздің мәнін көтеріп, ұлағатты жырларын нұрпағына аманат етіп қалдырған ұлттық рухты жастарға ұялата білгеніне оның жырлары куә.

Қорытындылай келе, Ж.Қизатов туралы салиқалы әңгіме жалғаса береді, өйткені тау тұлғалы ағаның тұғыры уақыт өткен сайын биіктей түседі, бәрімізді өзіне тартады, ізденіске шақырады, жігерімізді қайрайды, жаңа жарқын асуларға бастайды. Бұл – ұлылықтың белгісі. Өскелең ұрпақ тәрбиесіне қосар үлесі мол шығармалар қалдырған Ж.Қизатов өз антына берік болып, бар қуатын, күш-жігерін, білімі мен шабытын ел үшін қызметке жұмсады.

Ұсыныс: Жәлел Қизатовтың өмірі мен ерліктері негізінде патриоттық тәрбие беру мақсатында білім беру ұйымдарында арнайы сабақтар, конференциялар мен көрмелер ұйымдастырылуы қажет. Сондай-ақ, батырдың есімін иеленген мектептер мен мекемелерде оның шығармашылығы мен қоғамдық еңбегіне арналған бұрыштар ашылып, жастар арасында насихат жұмыстары жүргізілуі ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ж.Қизатов Шарболат – Алматы: «XXI ғасыр қоры», 2001. 10-126б
2. Ж.Қизатов «Өмір мен өлім» – Қызылорда: «Полиграфия Баспа үйі», 2010.
3. Ақиқат журналы. - 2010. - №6. - 48-51бб.
4. Ы.Қалиев «Батыр даңқы өшпейді» Сыр бойы газеті. 2 желтоқсан. 2010.
5. Е.Балтабекұлы «Бар қазаққа ортақ оның жүрегі» Ақмешіт ақшамы. 15 қазан. 2020.
6. Ж.Сарбалақов «Соғыс және еңбек майданының батыры» Сыр бойы. 5 мамыр. 2012.
7. А.Әбілов. «Ел өмірімен тұтасқан өмірбаян» Сыр бойы. 20 наурыз. 2010.
8. Е.Жалғасбаев «Батыр рухына тағзым» Сыр бойы. 22 желтоқсан. 2010.

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
«Жас Заңгер» ғылыми-зерттеу үйірмесі*

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
«Жас Заңгер» ғылыми-зерттеу үйірмесі*

